

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य साध्यान्दिनशाखीयम्)

॥ श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशभाष्यसहितम् ॥

वङ्गदेशीयास्थायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमोत्थुपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मेणा

यथामति संग्रोध्य सण्डीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ३ भा० । ३ का० ॥

(द्वितीयकाण्डात्मकसूतीयोभागः)

कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१९६२-संवत्समायां वासिष्ठाभिन्नयन्त्रे मुद्रितम् ।

C

A

L

C

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि प्रथमकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्तं द्वितीयकाण्डसम्पादनं मेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सङ्गृहीतादर्शपुस्तकेभ्योऽपरं मेकं मपि विशुद्धं पुस्तकं सङ्गृहणीयं तच्च कालसापेक्षं मिति धिया क्रमं सुल्लङ्घ्याप्यस्य तृतीयकाण्डस्य सम्पादने प्रवृत्तोऽभव मितौदं मेवैवविधक्रम-
व्यत्यासस्य निदानम् ।

तस्यैतत्तृतीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीतानां मादर्श-
पुस्तकानां मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = १६४-पचात्मकम्, १६७३-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ४८-पचात्मकम्, १६०५ (?)—संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

ग = डा०-वेबर-सम्पादितम्, ख०-१८८६-वर्त्तिन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।

घ = अजमेर-वैदिकयन्त्रालये १८५६-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

ङ = १८५-पचात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

च = ३२-पचात्मकम्, १८२६-ख०-लिखितम्, पूर्णम् ।

छ = डा०-वेबरेणालुप्तान्तराणि विचित्रं समाहृतं ग-मुद्रितम् ।

ज = श्रीरामपुरकलेजीयं ख०-१८१८-लिखितम्, पूर्णम् ।

एव्युत्खादर्शपुस्तकेव्याप्तं चतुष्कं मूलस्यापरं तु चतुष्कं भाष्यस्य । तत्र ग-घयोरैक्यं सुपलभ्यते, ससुपलभ्यते च ङ-च-जानां मेकादर्शवैजत्वम्, तत्रापि जस्य परित्याज्यतैव सम्पन्ना ।

अस्मिन् काण्डेऽग्निष्टोमसंस्थस्य सोमयागस्य शाखानिर्भाषादि-
सोमाभिषवान्तानि कर्माणि विहितानि । तत्र दौक्षणीया, प्रायणीया,
आतिथ्या, उपसद्, अग्निप्रणयनीया, आग्नीषोमीया, सत्या चेति प्रधानाङ्ग-
कर्माणि ; तेष्वेव शङ्खुनिखननादीनि निग्राभ्यास्त्रिभुवत्सोमरसग्रहणा-
न्तानि प्रत्यङ्गकर्माणि समाश्रितानौति विवेकः ।

एकाह्याह्वीनसत्रेतित्रैविध्यं मापन्नानां सर्वेषां मेव सोमयागानां
प्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्याध्वरस्यादिभूताङ्गप्रत्यङ्गकर्माणां शाखानिर्भाषादीनां
मिह विधानं माप्नात मितौदं काण्ड मध्वर मित्याचक्षते । “अध्वर मिति

यज्ञनाम; ध्वरतिहिंसाकर्मा, तत्प्रतिषेधः”—इत्याह हिं यास्तः (निर० १. ३. ३.) । यद्यप्यत्रैव काण्डे यशसञ्चपनं विहितम्, तथाप्यस्याध्वरत्वं न विद्वन्ते; अग्नौषोमीययशसञ्चपनस्यान्नायविहितत्वेन हिंसात्वाभावात् । तथाह्युक्तं भगवता यास्क्येन— “आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत”—इति (निर० १. ५. २.) । एव मेव सिद्धान्तितं मीमांसादर्शनेऽपि महासुनि-
जैमिन्यादिभिः । तदेवं “दृष्टवदानुश्रविकः; स ह्यविशुद्धिः”—इति (सा० त० कौ० २ का०) साङ्ख्यार्थसिद्धान्तो जलमध्यस्थमसीद्धोदवत् किं न विक्लिप्त इति सुधीभिर्विभाव्य मेव ।

इह काण्डे यावन्त्याख्यानानि श्रुतानि, तेषु “सोपणीकाद्रव” नाम (११६, ३६२ प०) प्रधानं मन्यतेऽस्माभिः । वस्तुतत्त्वेतदाख्यानं स्याच्छत-
पधाङ्गानाञ्च पूर्वतनम्; कथं मन्यथा ह्युपपद्येताऽत्र ब्राह्मणे तद्याख्यानम् । एतस्याख्यानस्याधियज्ञ्याख्यानतोऽधिदैवतं (वैज्ञानिकं) व्याख्यानं सुत्कृ-
ततरम्, ज्ञेयं तु तद् गुरूपदेशादिभिः ।

एतदेवाख्यानं रामायण—महाभारत—भागवताभिपुराणादिषु वज्रधा-
प्रपञ्चित मतिपल्लवितञ्च । तत्तत्स्विद सुपाख्यानं किञ्चिदुपदेशदानाय,
वक्तृव्यविषयस्य नौरसत्वपरिहाराय च कविकल्पनाप्रसृतं सर्वं मन्त्र मेव ।
तदिदं मन्त्रं यज्ञीयव्याख्यानतोऽपि सुप्रतीयते; तथाच “वागेव सुपणी, इयं
कद्रूः”—इत्यादिकं (३६१ प०) द्रष्टव्यम् । तैत्तिरीयकेऽप्येव मेव—“इयं
कद्रूः, असौ सुपणी, कृन्दांसि सौपर्ण्यवाः”—इति (सं० ६. १. ६. २.) ।
अतएवोक्तं मन्त्रिपुराणेऽपि—“गायत्र्यादीनि कृन्दांसि सौपर्ण्यवानि
पक्षिणः”—इति । वैदिकाख्यायिकाणां भेषैव गतिः प्रायः सर्वत्रोप-
पद्यते । उक्तं चैतन्मीमांसादर्शनेऽतिमुच्यतम्—“असद् वृत्तान्तान्वाख्या-
नम्”—इत्यादि (जै० सू० १. २. १० श्र० भा०) । एवञ्चैतन्मूलक-
महाकाव्येतिहासपुराणग्रन्थानां मपि सर्वथा मेवमेव गतिः सर्वैः प्रेसुधी-
मद्भिः स्वीकार्येत्यत्र किमु वक्तव्यं मन्त्रोक्तिं श्रम् ॥

कालीकोटा-नाम-राजन्वती । }

श्रीधत्तव्रतशर्मा ।

सं १६६१ । गृ० १६०५ । } (आवसधः, सामश्रमी, आचार्यश्च)

(क)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० ब्रा० क०	पृष्ठे
सुर्व ...	सुर्व ...	१. २. १४. ...	१५
पुष्यन्निति ...	पुष्यन्निति ...	१. २. २०. ...	१७
पुष्यन्निति ...	पुष्यन्निति ...	१. २. २०. ...	१७
धेन्वे ...	धेन्वे ...	१. २. २१. ...	१७
मुत्तरं ...	मुत्तरं ...	१. ५. ११. ...	६०
न्निवेत्ततो ...	न्निवेत्ततो ...	१. ५. ३१. ...	६४
यद्वाचंयमो ...	यद्वाचंयमो ...	१. ५. ३८. ...	६६
कुरुपञ्चालवा ...	कुरुपञ्चालवा ...	२. २. १५. ...	१०५
तद्धिष्ण्यानां ...	तद्धिष्ण्यानां ...	२. ३. १. ...	११६
वेदागा ...	वेदागा ...	२. ३. ४. ...	११६
वृथ्यस्युदिति- ...	वृथ्यस्युदिति- ...	२. ४. २. ...	१३६
व्वीर्थ्य ...	व्वीर्थ्य ...	१. ६. ७. ...	१६६
सुम्भूता ...	सुम्भूता ...	२. ६. ८. ...	१६६
ब्रह्मं ...	ब्रह्मं ...	२. ६. ११. ...	१६७
यकुन्दोभ्यः ...	यकुन्दोभ्यः ...	३. २. ८. ...	२१०
वे ...	वै ...	३. ४. ८. ...	२४३
ऽशानाना मौषधि*	ऽशानाना मौषधि	३. ४. १३. ...	२४४
निऋवोरन्न ...	निऋवोरन्न ...	३. ४. २०. ...	२४६
हामि ...	हामि ...	३. ५. ११. ...	२५६

(ख)

अश्वत्थ	अश्वत्थ	प्र० प्रा० क०	पृष्ठे
हुरीहसी ...	हुरीयसी ...	४. १. ११. ...	२७३
मेतुदिग्भ्यो ...	मेतुदिग्भ्यो ...	४. १. ३२. ...	२७६
हैवास्या ...	हैवास्य ...	४. २. १५. ...	२८८
ध्रुवेण ...	ध्रुवेण ...	५. ४. १६. ...	३४४
युद्धे ...	युद्धे ...	५. २. १. ...	३४६
मध्ये- ...	मध्ये- ...	४. ५. १४. ...	४११
मुग्धानुव्वता ...	मुग्धानुव्वता ...	५. ४. २२. ...	४१३
यूप शकलु ...	यूपशकलु ...	५. ४. ३०. ...	४१५
एत ...	एतं ...	५. ५. २. ...	४३३
॥ ११ ॥ ...	॥ १२ ॥ ...	६. २. १२. ...	४५४
ऽसिनु ...	ऽसिर्नु ...	६. ३. १२. ...	४६६
ऽसिनु ...	ऽसिर्नु ...	६. ३. १२. ...	४६६
रेतुनस्त्रोकान् ...	रेतुनस्त्रोकान् ...	६. ३. २२. ...	४६८
सुन्दधत्ते ...	सुन्दधत्ते ...	६. ३. ३०. ...	४७०
भूतोऽनर्थः ...	भूतोऽनर्थः ...	६. ४. १५. ...	४८४
मसुरित्यु ...	मसुरित्यु ...	७. ४. ३१. ...	५५१

स्यादेव मन्वोऽन्योऽपि चाश्वत्थपाठः शोधकदृष्ट्यादिदोषतः ॥

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (देवयजनं १अ० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (वाचं यच्छति २अ० २ब्रा०)	...	८२
अथ तृतीयः प्रपाठकः (नीडे कृष्णाग्नि ३अ० ४ब्रा०)	...	१८१
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (तद्य एष पूर्वाङ्गी ५अ० १ब्रा०)	...	२७२
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (विजामानो हैवास्य ६अ० २ब्रा०)	...	३६१
अथ षष्ठः प्रपाठकः (पाशं कृत्वा ७अ० ४ब्रा०)	...	४४१
अथ सप्तमः प्रपाठकः (सोऽत्युपयजति ८अ० ५ब्रा०)	...	५१३

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (देवयजनं १प्र० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयाध्यायः (दक्षिणेनाहवनीयं १प्र० ५ब्रा०)	...	५८
अथ तृतीयाध्यायः (सप्त पदान्यनु- २प्र० ४ब्रा०)	...	१३६
अथ चतुर्थाध्यायः (शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं ३प्र० २ब्रा०)	...	२०६
अथ पञ्चमाध्यायः (तद्य एष पूर्वाङ्गी ४प्र० १ब्रा०)	...	२७२
अथ षष्ठाध्यायः (उदर मेवास्य सदः ४प्र० ५ब्रा०)	...	३४१
अथ सप्तमाध्यायः (अग्नि मादत्ते ५प्र० ४ब्रा०)	...	४०८
अथाष्टमाध्यायः (तद्यज्ञैतत् प्रकृतो ६प्र० १ब्रा०)	...	४५१
अथ नवमाध्यायः (प्रजापतिर्वै प्रजाः ७प्र० २ब्रा०)	...	५२१

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
१	देवयजनब्राह्मणम् ...	१प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	१
२	दौक्षाब्राह्मणम् ...	१प्र० २ब्रा० ...	१अ० २ब्रा० ...	१२
३	आम्रावैष्णवेष्टिब्राह्मणम्	१प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	२६
४	औद्गभ्याब्राह्मणम् ...	१प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	४४
५	अजिनदौक्षादिब्राह्मणम्	१प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	५८
६	दौक्षितव्रतब्राह्मणम्	२प्र० १ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	८१
७	प्रायगौष्टिब्राह्मणम्	२प्र० २ब्रा० ...	२अ० ३ब्रा० ...	१०३
८	सोमास्थानब्राह्मणम्	२प्र० ३ब्रा० ...	२अ० ४ब्रा० ...	११६
९	सोमक्रयगौब्राह्मणम्	२प्र० ४ब्रा० ...	३अ० १ब्रा० ...	१३६
१०	सोमोपनहनब्राह्मणम्	२प्र० ५ब्रा० ...	३अ० २ब्रा० ...	१५१
११	सोमपयनब्राह्मणम्	२प्र० ६ब्रा० ...	३अ० ३ब्रा० ...	१६४
१२	सोमपर्याणहनब्राह्मणम्	३प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	१८१
१३	आतिथ्येष्टिब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२०६
१४	तानूनपत्रब्राह्मणम् ...	३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० २ब्रा० ...	२२६
१५	अवान्तरदौक्षाब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा० ...	४अ० ३ब्रा० ...	२४१
१६	उपसदिष्टिब्राह्मणम्	३प्र० ५ब्रा० ...	४अ० ४ब्रा० ...	२५७
१७	वेदिनिर्मागब्राह्मणम्	४प्र० १ब्रा० ...	५अ० १ब्रा० ...	२७३
१८	अग्निप्रगयनब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा० ...	५अ० २ब्रा० ...	२९५
१९	यज्ञपुरुषब्राह्मणम् ...	४प्र० ३ब्रा० ...	५अ० ३ब्रा० ...	३०५
२०	सोमाभिषवब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा० ...	५अ० ४ब्रा० ...	३२५
२१	सदोब्राह्मणम् ...	४प्र० ५ब्रा० ...	६अ० १ब्रा० ...	३४१
२२	घिष्ण्यब्राह्मणम् ...	५प्र० १ब्रा० ...	६अ० २ब्रा० ...	३६१
२३	वैषर्जनब्राह्मणम् ...	५प्र० २ब्रा० ...	६अ० ३ब्रा० ...	३७७

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
२४	यूपमानब्राह्मणम् ...	५प्र० ३ब्रा० ...	६अ० ४ब्रा० ...	३६४
२५	यूपनिधानब्राह्मणम्	५प्र० ४ब्रा० ...	७अ० १ब्रा० ...	४०८
२६	शूपैकादशिन्रीब्राह्मणम्	५प्र० ५ब्रा० ...	७अ० २ब्रा० ...	४२६
२७	पशूपाकरणब्राह्मणम्	५प्र० ६ब्रा० ...	७अ० ३ब्रा० ...	४३३
२८	पशुसञ्ज्ञपनब्राह्मणम्	६प्र० १ब्रा० ...	७अ० ४ब्रा० ...	४४१
२९	आप्रौब्राह्मणम् ...	६प्र० २ब्रा० ...	८अ० १ब्रा० ...	४५१
३०	पशुवपाब्राह्मणम् ...	६प्र० ३ब्रा० ...	८अ० २ब्रा० ...	४६३
३१	पशुपुरोडाशब्राह्मणम्	६प्र० ४ब्रा० ...	८अ० ३ब्रा० ...	४८१
३२	प्रयाजानुयाजब्राह्मणम्	६प्र० ५ब्रा० ...	८अ० ४ब्रा० ...	५०४
३३	उपयाजब्राह्मणम् ...	७प्र० १ब्रा० ...	८अ० ५ब्रा० ...	५१३
३४	पश्वेकादशिन्रीब्राह्मणम्	७प्र० २ब्रा० ...	९अ० १ब्रा० ...	५२१
३५	वसतीवरीब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा० ...	९अ० २ब्रा० ...	५३२
३६	सत्याब्राह्मणम् ...	७प्र० ४ब्रा० ...	९अ० ३ब्रा० ...	५४४
३७	अधिवषाब्राह्मणम्...	७प्र० ५ब्रा० ...	९अ० ४ब्रा० ...	५७३

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकस्य	श्लो	कण्डिकाप्रतीकस्य	श्लो
अमये त्वा रायस्योषदे ...	२११	अत्र हैके । त्रयां वा ...	१५३
अभिं वैश्वानरं ...	५१३	अथ ऽइतरथाहुः ...	३२६
अभिर्ब्रह्मेति ...	८३	अथ द्रव्याविषाणाः ...	६१
अग्नीषोमौ वै देवानाः ...	२५८	अथ खनति । प्राञ्च ०—०	
अतिच्छन्दसा भिमौते ...	१५३	उपरेण ...	४०८
अतिथेरातिथ्य मसि ...	२११	अथ खनति । प्राञ्च ०—०	
अत्र हैके । अङ्गुलीश्च ...	६५	यजमानेन ...	३४२
अत्र हैके । उदपात्र ...	१८६	अथ गृह्णाति । समुद्रस्य ...	५५०

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ ग्रावाण मादत्ते ...	५७४	अथ दर्भतरुणक मन्तर्दधाति	
अथ ग्रावण उपावहरति	३३०	०—० परशुस्तथो ...	३६६
अथ चतुर्थी जुहोति ...	४७	अथ दर्भतरुणके निदधाति	२१३
अथ चत्वारो राजासन्दी ...	१८८	अथ देवाः । ज्यौष्ठा मेव ...	१२०
अथ चषाल सुदीक्षते ...	४१२	अथ द्वितीय मास्त्रावयति	४४४
अथ चषाल सुभयतः ...	४१०	अथ द्वितीयां जुष्टी ...	३६३
अथ चात्वाले मार्जयन्ते ...	४७०	अथ न दीक्षितः । काष्ठेन	६४
अथ क्दिरधिनिदधाति ...	३४५	अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति	१४
अथ जघनेन कृष्णाजिने ...	५८	अथ निग्राभ्या आहरति ...	५७५
अथ जाघन्या पत्नीः ...	५१४	अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति	५७७
अथ जिज्ञायै । सा ...	४८५	अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्	५८१
अथ जुहोति । उरु विष्णो	३८०	अथ नियुनक्ति ...	४४२
अथ जुहोति । त्वं सोम	३७८	अथ नीवि मुद्रूहते ...	६१
अथ जुहोति । यया ०—०		अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप ...	४२७
या ते ऽव्यमे रजःश्रवा	२६१	अथ पत्न्यै पदं प्रति ...	१४१
अथ जुहोति । यया ०—०		अथ परिधीन् परिददाति	२६८
या ते ऽव्यमे हरिश्रवा	२६१	अथ परिचयति ...	४१२
अथ जुह्वा एषदान्यस्योपघ्नन्	४८८	अथ पर्युहति । ब्रह्मवति त्वा	३४४
अथ जुह्वा एषदान्यस्योपहृत्व	४८२	अथ पर्युषति । ब्रह्म दृष्ट्व	३४४
अथ हण मादायोपाकरोति	४३४	अथ पशुं व्लिशान्ति ...	४८१
अथ दक्षिणतः प्रोक्षति ...	२६६	अथ पशुं सम्पशति ...	४८६
अथ दक्षिणेन जातु ...	५६	अथ पशोः प्राणानङ्घ्रिः ...	४६४
अथ दर्भतरुणक मन्तर्दधाति		अथ पश्चात्परिक्रान्त्य ...	१८५
०—० क्षुरस्तथो ...	१४	अथ पश्चात्प्रोक्षति ...	२६६
		अथ पश्चान्न वासिना ...	४८६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ पुनः प्रपद्य	३०७	अथ मिनोति । या ते ...	४११
अथ पुनरेवाहवनीय ...	४५४	अथ सुखं विमृष्टे... ..	५१३
अथ पुनर्क्षीष्टं न्यस्येति ...	८७	अथ मेखलां परिहरते ...	६०
अथ पुरस्तात् । उदीचीः	२७८	अथ मैत्रावरुणचमसेनैता	५५०
अथ पूर्वयोरुत्तरस्याम् ...	२६८	अथ य एष मध्यमः ...	३४१
अथ एषदान्यं गृह्णाति ...	५०५	अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा	२७३
अथ पौष्णम् । पशवो ...	५२२	अथ यजमानाय पदं ...	१४०
अथ प्रतिप्रस्थाता । अग्नेः	१८७	अथ यत् त्रिंशत्	२७३
अथ प्रतिप्रस्थाता । उत्तरः	३१०	अथ यत्पञ्चदशः पणते ...	१६६
अथ प्रस्तरं निद्भवते ...	२४६	अथ यत्पञ्चदशो गृह्णाति	२११
अथ प्रहरिष्यन् । यं ...	५७८	अथ यत्पञ्चदशो मिमीते	५७६
अथ प्राङ्निबोदकुत्सामति	१५	अथ यत्पत्यक्षस्य	३०६
अथ प्रोर्णुते । गर्भो वा ...	६१	अथ यत्पत्युपस्पृशति ...	४६४
अथ बर्हीः ॥ ५॥	०—०	अथ यत्पश्चादरोयसौ ...	२७३
अस्या एतद्	३४३	अथ यत्र मेक्ष्यन् भवति ...	८६
अथ बर्हीः ॥ ५॥	०—०	अथ यत्र सुप्ता पुनरु ...	८७
अस्यैतद्	४०६	अथ यत् षट्त्रिंशत् ...	२७३
अथ बार्हस्पत्यम्	५२३	अथ यत्समिधं मभ्यादधाति	५४६
अथ मदन्तीरुपस्पृश ...	२४३	अथ यत्वाहा खाहेति ...	३२
अथ मध्यं ऽन्वाधारयति ...	२६८	अथ यदन्वाया	४८६
अथ मध्यमं कृदिरुप ...	३११	अथ यदग्नौ होष्यन्ति ...	३६५
अथ मध्येऽङ्कुल्याकाशं ...	१५५	अथ यदपा मन्ते क्रीणाति	१६६
अथ मनोतायै हविषो ...	४८४	अथ यदि दे कृष्णाग्निने ...	१८३
अथ मारुतम् । विप्रो वै	५२४	अथ यदुपभृतान्यं ...	२५६
अथ मिनोति । द्युतानस्ता	३४४	अथ यद्विद्वत्सो मिमीते...	१५४

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
अथ यदौचितः । अत्रत्यं वा	८८	अथ याः प्रोक्ष्यः परि-	
अथ यदौचितः । ऋचं वा		शिश्यन्ते । ता ऽव्यवटे	
यजुर्वा साम	६५	ऽवनयति ... ३४३, ४०६	
अथ यदौचित्वायाभिहरन्ति	८८	अथ या आपः परिशिश्यन्ते	४६४
अथ यद् भ्रुवाया मान्यं ०—०		अथ यान्युपगृह्यवदानानि	४८८
तज्जुह्वां वतुष्कृत्वो ... १२०		अथ यां पञ्चमीः क्षुचा ...	४८
अथ यद् भ्रुवाया मान्यं ०—०		अथ यावेतौ जघनेनाग्नौ ...	३०६
तज्जुह्वा मानयति ... ४८		अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः	
अथ यद् ब्राह्मण इत्याह...	६६	०—० तत्सार्द्धं सङ्गमे	२३१
अथ यद्यु परिशिश्यते ... ४८६		अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः	
अथ यद्वपया प्रचर्य ... ४८१		०—० तदिन्द्रे सन्नदधतैष	२३०
अथ यद्वसाहोमस्य ... ४८६		अथ युनक्ति । उखावेतं ...	१८४
अथ यद्वाचं यच्छति ... ६६		अथ यूपशकल मवगृहति	४१३
अथ यद् वृषोस्तुका ... २६६		अथ यूपशकल मादत्ते ...	४५२
अथ यन्निग्राभ सुपैति ... ५७६		अथ यूपशकलं प्रास्यति ...	४०६
अथ यवमत्यः प्रोक्ष्यो ... ३४२		अथ रराद्या सुपस्पृश्य ...	३११
अथ यस्मात्सोमो नाम ... ५८०		अथ राजान मादत्ते ...	१६७
अथ यस्मात्स्वर्गनाम ... ४१३		अथ राजानमादायोत्तिष्ठति	१६८
अथ यस्मादातिथ्यं ... २०६		अथ राजानमादायारोहण	१६८
अथ यस्माद्यज्ञो नाम ... ५८०		अथ राजान सुपावहति	५४४
अथ याः प्रोक्ष्यः परि-		अथ लस्पृजन्त्या ०—० इन्द्रस्य	३४६
शिश्यन्ते । तद्ये ... २६७		अथ लस्पृजन्त्या ०—० विष्णोः	३११
अथ याः प्रोक्ष्यः परि-		अथ व्याप सुखिदन्ति ...	४६६
शिश्यन्ते । ता ऽव्यवटे-		अथ व्वसाहोमं गृह्णाति...	४८५
ऽवनयति ३२६		अथ व्यतं व्यतयति ...	८५

कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे
अथ वृत्तं वृत्तयित्वा ...	८५	अथ सोमोपनहनस्य ...	१५५
अथ वाचं यच्छति... ..	५७५	अथ सौम्यम्	५२२
अथ व्वाचयति । परि ...	१६८	अथ स्तोत्रायै जेदेः ...	४५३
अथ व्वाचयति । प्राची... ..	३०६	अथ स्नाति । अमेधो वै... ..	१४
अथ व्वाचयति । भद्रो ...	१८५	अथ रूप्य मादाय	१४०
अथ व्वाचयति । रेवति ...	४५३	अथ सुवेणोपसृशति ...	३६५
अथ व्वाचयति । मन्तत ...	५२५	अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् ।	
अथ व्वासः । द्विगुणं ...	१५३	अभि मभिजुहोति ...	२१४
अथ व्वासः परिधत्ते ...	१५	अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् ।	
अथ ज्यैष्ठ्यदेवम्	५२३	अवट मभिजुहोति ...	४१०
अथ श्रमितारं	४८१	अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् ।	
अथ श्रम्याच्च रूप्यच्च ...	२७७	अध्वर्युर्वपा मभिजुहोति	४६८
अथ शरीर मेवान्ववहन्ति	१८६	अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् ।	
अथ सप्तमं पदं	१३६	विष्टप मभिजुहोति ...	३४५
अथ समिध मभ्यादधदाह	५४६	अथ हरति	२७८
अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरु-		अथ हविर्दानयोः... ..	३४६
णस्य चमसाध्वर्यवेहि	५४८	अथ हिरण्य मपोद्धरति...	१२१
अथ सम्प्रेष्यति । सोमोप-		अथ हिरण्ये व्वाचयति ...	१६६
नहन माह्वर	१५१	अथ हृदयशूलं प्रयच्छति...	५१४
अथ सारस्वतम्	५२२	अथ हृदयशूलेनावभृथं ...	५१४
अथ सावित्रम्	५२५	अथाध्यावानक्ति	२८
अथ सुब्रह्मणा माह्वयति	१८६	अथाम्रये परिदाय ...	८७
अथ सोमक्रयणानुदिशति	१६७	अथामि मभ्याहृत्य... ..	८२
अथ सोमपर्याणहनेन ...	१८२	अथाङ्गुलीर्यचति	३१
अथ सोमविक्रयिण मभि	१६६	अथाग्रेण राजानं	१५२

कण्डिकाप्रतीकम्	४४	कण्डिकाप्रतीकम्	४४
अथाग्रेण शालां तिलन्नभङ्गे	२७	अथानुख्योपतिष्ठते ।	
अथात्रायां प्रतीचीन मुख्यां	१६६	व्विश्वस्वां ५४५	
अथान्य सुपस्तृणीते । अथ	४६६	अथाप उपनिनयति १४०, २४४	
अथान्य सुपस्तृणीते । जुह्वां	४८३	अथापरं चतुर्गृहीत मान्यं	
अथातः समवन्तश्रान्त्येव ...	२२६	गृहीत्वा । अन्वारभस्त १२२	
अथातो गृह्णात्येव । आप-		अथापरं चतुर्गृहीत मान्यं	
तये त्वा परिप्रतये ...	२२६	गृहीत्वा । उदङ् प्रयन् ५४८	
अथातो गृह्णात्येव । हवि-		अथापरं चतुर्गृहीत मान्यं	
ध्नतौरिमा आप इति...	५३४	गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति ३०८	
अथातो व्यतोपसदा ...	२६१	अथापरयोर्दक्षिणे ... ३२६	
अथातो होमस्यैव... ..	४६	अथाप्तवे द्वितीया ... ३७८	
अथाद्युपयजति	५०७	अथाप्रोभिस्वरन्ति ... ४५१	
अथात्रापोर्गुते	१६८	अथाभिमन्त्रयते ... ५१५	
अथाधरारणिं निदधाति...	२१३	अथारणी पाणौ कृत्वा ... ४	
अथाधिषवणं	३३०	अथावटं परिलिखति ३४२, ४०८	
अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति	५७३	अथात्रस्वन मभिजुहोति ... ३६७	
अथाधिषवणे फलके ...	३३०	अथाशिषा मारम्भं ... ३१	
अथाध्वर्युरात्मान सुपस्तृणीति	१४१	अथास्त्राय न होतारं ... २५८	
अथाध्वर्युरारोहणं ...	१८८	अथासाद्य सुचः ... ३८१	
अथाध्वर्युश्च	३२८	अथास्याः हिरण्यं ... १५१	
अथानज्वाहावाजन्ति ...	१८४	अथास्मै दण्डं प्रयच्छति ... ६५	
अथानुवेद्यन्तम्	२७८	अथास्मै व्यतं प्रदात्यन्नप ... ८५	
अथानुव्यूहति	२७६	अथास्मै व्यतं प्रयच्छति ... ८५	
अथानुख्योपतिष्ठते ।		अथास्मै व्यतं अपयन्ति... ८३	
एतत् त्वं	३८१	अथाह पर्य्यमयेऽनु ... ४५२	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथाह प्रतिप्रस्थाता ...	४६८	अथैव मभिपद्य ०—०	
अथाह समुत्सृज्य ...	२४६	विष्णोः ...	४११
अथाह सोमायानुब्रूहीति	२५६	अथो ऽवपि त्रयस्ति५५	२७३
अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति	४६८	अथो ऽवपि त्रीणि स्युः ...	३०
अथाह्वाग्नये समिद्धमानाय	४४३	अथो ऽवपि सप्त स्युः ...	३०
अथेत्याहवनीये ...	३८२	अथो ऽइतरयाहुः ...	४२७
अथैक उद्धदति ...	६६	अथोत्तरतः । प्राची५	२७८
अथैन५ प्राणां प्रपादयति ।		अथोत्तरतः प्रोक्षति ...	२६६
स जघनेनाहवनीय ...	३२	अथोत्तरतस्तिष्ठन्नपां ...	४६७
अथैन५ प्राणां प्रपादयति ।		अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः...	३१०
स धेनौ चानहुहश्च ...	१७	अथोत्तरेण प्राणां परिश्रयन्ति	१३
अथैन५ प्राणां प्रपादयति ।		अथोत्तन्नं पशुं पर्यस्यन्ति...	४६५
स प्रपादयन् ...	१८६	अथोद्यच्छन्तीधाम्...	२६६
अथैनं दर्भपवित्रेण ...	२६	अथोपगृह्णाति ...	४४२
अथैन मतो मदन्तीभिर्...	२४३	अथोपनिष्क्राम्याभि ...	१२२
अथैन्द्रम् । इन्द्रियं...	५२४	अथोपनिष्क्रामति...	३८२
अथैन्द्रामम् । तेजो ...	५२४	अथोपभटति । अङ्गस्य ...	४८५
अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः ...	१०४	अथोप्राकृत्य पशुम् ...	४३३
अथैभ्यः सविता ...	१०४	अथोल्लोक मादायामौत्...	४५३
अथैभ्यः सूर्य ...	२७५	अथोल्लिखति ...	६४
अथैभ्यः सोमः प्रारोचत...	१०४	अनर्वा प्रेह्वीति ...	४६३
अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत...	१०४	अनु त्वा माता मन्यता ...	४४२
अथैव मभिपद्य ०—०		अनेनैव व्याचं ...	८२
अस्तध्नाद् ...	१८१	अनेनो ह्येके व्याचं ...	८२
अथैव मभिपद्य ०—० भ्रवांसि	३४४	अन्तक सु तर्हि पश्चात् ...	५८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अन्तरतो देवानां	५१४	आददते ग्राह्याः	३७६
अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति ...	५०६	आददे रावासौति	५७५
अन्तरेणाङ्घ्रौ	४८७	आदित्यं चरुं प्रायणीयं ...	१०३
अन्तरेणोषु उपावहरति ...	५४४	आन्त ममिक्षा ममक्षि ...	४११
अपः प्रणीय । आद्यावैष्णव	२६	आश्ववालः प्रस्तरा	२१२
अप एवाभ्यवेत्य	५१४	आसाद्य हवींश्चामिं	२१३
अपराक्लेदौक्षेत । पुरा केश-	१२	आसौदद्विश्वा भुवनानि ...	१८२
अग्नि मादत्ते	४०८		
अग्निमीत व्यरिमाणं	१८२	इदं वै पद्मोः सञ्ज्ञप्यमानस्य	४४३
अयुक्ता-अयुक्ता एकधना	५५२	इद मङ्गं तं ०—० सजातो	३२८
अर्वाक् त्वा परेभ्यो	३६५	इद मङ्गं तं ०—० सबन्धुर्	३२७
अवच्छितो हि वै पुरुषः	१५	इद मङ्गं तं ०—० समानो	३२७
अष्टारत्रिं परिवासयेत्	३६८	इध्म मभ्यादधति	२६५
अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः	२६	इन्द्रागच्छेति	१८६
असुरा ह वा ऽअग्रे	४८७	इन्द्रावाध्यक्षायेति	१२३
अस्य हविषस्तमना	४५४	इन्द्रो ह वा ऽईक्षाक्षके ...	६३
अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति ...	५०७	इमे वै प्राणाः	८४
आकुत्यै ०—० आत्मना वा	४६	उदर मेवास्य सदः	३०६, ३४१
आकृत्यै ०—० नात एकक्ष	४६	उदीचौ मेव दिशम्	१०५
आतिथ्येन वै देवा इष्टा ।		उद्धते प्रऽउगे फलके	१८४
०—० चतुर्धा व्यव्रवन्	२२६	उद्यच्छन्तौध्राम्	३७८
आतिथ्येन वै देवा इष्टा ।		उभयतो द्वारं हविर्द्वानं	३०६
०—० तानूनपूजैः	२४१	उग्निजो वृद्धितमानिति ...	४३५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ऊर्द्धा मेव दिशम् ...	१०५	गन्धो हैवास्य ...	२६६
ऊष्मणो व्यथिषदिति ...	४८६	गभीर मिम मध्वरं कृधौति	५७४
ऋणः ह वै पुरुषो ...	३६४	गुदं चेधा करोति...	४८५
ऋतवो सुग्धा आसन् ...	१०४	गुदो वै पशुः । मेदो ...	५०५
ऋत्विजो है व देवयजनम्	२	गुह्यै वा ऽएताः परिक्रियन्ते	५३५
एकादशारत्निं परिवासेयत्	३६८	गोपीधाय ता ऽएता ...	५३३
एतद् वै विश्वेदेवा ...	५३३	गोर्वै प्रतिधृक् । तस्यै ...	१६५
एतद्वाचयेत् ...	३१०	ग्रीवा वै यज्ञस्थोपसदः ...	२५७
एतया सर्वभिः ...	१५४	चतुर्गृहीत मान्यं गृहीत्वा	३०८
एताभिर्वै देवा ...	२५७	कन्दाऽसि गच्छ स्वाहेति...	५०७
ऐक्षथ्यौ विष्टतौ ...	२१२	जुष्टा विष्णाव इति ...	१२१
ऐन्द्रः प्राणः । अङ्गे ऽव्यङ्गे...	४८६	तं वा इति हरन्ति ...	१६६
औदुम्बरी भवति ...	१८८	तं वै पूर्वार्द्धं मिनोति ...	४१४
औदुम्बरो भवति ...	६५	तः सप्तभिः सप्तभिः ...	३०
कार्त्तव्यमयाः परिधयः ...	२१२	तः ह स्मेतं देवा ...	४१४
कार्त्तव्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ...	४६७	त ऽव्याप्याययन्ति...	२४५
कौशिक ब्राह्मण ...	१८६	त ऽव्यायन्ति । तः होता	५५१
खदिरेण ह सोम माचखाद	३६३	त ऽव्यायन्ति । प्रत्युपतिष्ठते	५५१
		त ऽउदक्षो निष्क्रामन्ति ...	५४८
		त ऽउपस्थैव पशून् ...	४३४

कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते	कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते
त ऽउ चैत ऽउचुः । देवा...	२६	तदाङ्गः । पुनरेतदुल्लुका ५	४५२
तच्छांलां वा विमितं वा ...	३	तदाङ्गः । पूर्वोऽतीत्य ...	२०६
तं जघनेन चात्वाण ...	४८३	तदाङ्गः । यदेव प्राथम्ये	१०६
ततो देवा एतं व्यचं ...	४३३	तदाङ्गः । यस्मा ऽएतदा ...	२४३
ततो यानि त्रीणि सुवेण...	४५	तदिदं भवति ...	२१४
तत्परिधत्ते । दौक्षातपसोस्तनू-	१७	तदु तथा न कुर्यात् । अग्निरु ४२७	
तत्परिश्रयन्ति ...	३४५	तदु तथा न कुर्यात् । काम	१०६
तजैता मपि वाच सुवाद	५८१	तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै	४५२
तजैता मपि वाच मूदुः ...	६३	तदु तथा न कुर्यात् । विमुचैव	२१०
तथेति देवा अग्रवन् । तवैव	१०३	तदु तथा न कुर्यात् । सार्द्धं	३७८
तथेति देवा अग्रवन् सोम-	३६४	तदुदौचीनव ५५५ सदा भवति	३४५
तथो ऽएवैष एतत् । उपरुद्धैव	४३४	तदुपास्याभितिलति ...	४६६
तथो ऽएवैष एतत् । यूपशकल	४१५	तदु हैक आहुः ...	५४६
तथो ऽएवैष एतत् । सहैव	५४६	तदु ह्योवाच याज्ञवल्क्यः ...	२
तदायत्सु व्याचयति । अग्ने नय	३७६	तदेव निदधति ग्राह्यः ...	३८०
तदायत्सु व्याचयति । एष ते	१५२	तद्वैके । आदित्येभ्यश्च १००	२६
तदाङ्गः । अतो ...	२४६	तद्वैके । आहवनीयाः ...	१८७
तदाङ्गः । अनद्धवैता ...	४६	तद्वैके । ऐव मैत्रावरुणचमसे	५५१
तदाङ्गः । उत्तरवेदेः ...	३१०	तद्वैके । ओत्तरवेदेरु १००	२६६
तदाङ्गः । एता मेवैकां ...	४६	तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति ...	३७७
तदाङ्गः । कः प्रातरनुवाकस्य	५४६	तद्वैके । नक्षत्रं दृष्ट्वा ...	८२
तदाङ्गः । किं तद्यज्ञे ...	५०४	तद्वैके । प्रथमे व्यत ऽउभौ	८४
तदाङ्गः । नैष यजमानेनान्वा-		तद्वैके । प्रथमे व्यते सर्व्वी-	८४
रभ्यो ...	४५३	तद्वैके । सर्व्वे ऽएव व्यपन्ते	१३
तदाङ्गः । नोपाकुर्यान्नाग्निं	४३४	तद्य एष पूर्वाङ्गो...	२७२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति ०—०	
नेदेत-	४६५
तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति ०—०	
सन्धत्तः	४६५
तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति ०—०	
सन्धत्तस्तत्ते	४६५
तद्यत्पञ्चद्वत्य आनक्ति ...	२६
तद्यत् पृच्छति प्रहृतं वै ...	४८२
तद्यत् पृच्छति प्रहृतेन ...	४८२
तद् यत् पौष्ण मनु ...	५२३
तद्यत्त्रैतत् प्रहृतो होता ...	४५१
तद्यत्त्रैनं निविध्यन्ति ...	४५४
तद्यत्त्रैनं विश्रसन्ति ...	४५४
तद् यत् सारस्वत मनु ...	५२२
तद्यदन्तरेण... ..	४८८
तद्यदाप्याययन्ति	२४४
तद्यदैन्द्र मनु भवति ...	५२४
तद्यद्विरण्यप्रकलावभितो	
०—० भवतः	४८६
तद्यद्विरण्यप्रकलावभितो	
०—० भवत आश्रायाह	४६६
तद्यद् बार्हस्पत्य मनु ...	५२३
तद्यद्दपया चरन्ति... ..	४७०
तद्यद् वैश्वदेव मनु... ..	५२४
तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन ...	५५०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या ...	२५७
तद्यावेतो पूर्वौ	३२६
तद्वर्गं सत् समः स्यात् ...	१
तद्वा ऽचन्यतर एव ...	२०६
तद्वा ऽच्छतः स्यात् ...	१६
तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत	
मास । ०—० यदेतानि	४५
तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत	
मास । ०—० यो दीक्षते	८१
तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास ।	
०—० सम्मत एवं	६०, २४५
तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास ।	
०—० सम्मत एव ...	८३
तद्वा ऽएकः स्यात् ...	३०
तद्वा ऽएतदुभयं	१२०
तद्वा ऽएतदेकं कुर्वन् ...	२६७
तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां ...	५०६
तद्वै देवा अस्पृण्वत । त	
एताभिर्	२५७
तद्वै देवा अस्पृण्वत । त	
एतैः द्वाभ्यां	३२६
तद्वै देवा अस्पृण्वत । त	
एतैः सर्वाः	३४२
तद्वै देवा अस्पृण्वत तेऽस्येतेन	५७७
तद्वै नवनीतं भवति । घृतं	२७

कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे
तनूनपत्रे शाक्तरायेति ...	२२६	तस्मान्निवृत्तदक्षिणां ...	२७७
तं त्वा जुषामहे ...	३६५	तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः
तन्न सर्वं ऽइवाभिप्रपद्येत ...	३	उदङ् द्वादश ...	२७३
तं विदधाति ...	४२६	तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः
तन्मध्य ऽज्झादुम्बरीं ...	३४१	उदङ् पञ्चदश ...	२७२
तपसा वै लोकं जयन्ति ...	२६२	तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः
त मभिमिमौते । ब्रन्ति वा ...	५७६	दक्षिणा द्वादश ...	२७२
त मभिमृशति । यत्ते सोम ...	५७७	तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः
त मभ्यनक्ति । प्रौर्धतोऽय ऽव्या २८	...	दक्षिणा पञ्चदश ...	२७२
त मादत्ते । देवस्य त्वा ...	५७४	तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः
त मिन्द्राग्नौ मनु ...	३६३	प्राङ् षड्त्रिंशत् ...	२७२
त मुच्छयति । उच्छ्रयस्व ...	६५	तस्मिन् वाचयति ...	१८७
त मेव मभिमृशय ...	३६५	तस्यै क मेकादशिन्या ...	५२१
तं परिवासयति ...	३६८	तस्य ते पवित्रपत इति ...	३१
तं प्रच्यवमान मनु ...	३६६	तस्य यन्निखातम् ...	४१३
तं प्राञ्चं पातयेत् ...	३६६	तस्य रुक्माः पुरस्ताद् ...	२७६
तयोः समववृत्तयोः ...	३०७	तस्य वा ऽणतस्य व्याससः ...	१६
तयोरन्यतरां कुशौ माधिच्छेद ३६३	...	तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति २७	...
तस्मादाजः । मनो देवा ...	२२८	तस्या माघारयति ...	२६८
तस्माद् न प्रतीचौनशिराः ३	...	तस्यावाङ् मेघः पपात ...	४८२
तस्माद् न खा ...	२२७	तस्यै ग्रन्थर्व्याः । वेदानेव ...	११६
तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् ...	२२८	तां यथैवादो देवाः । प्राहिरव-	...
तस्माद् रौक्षिता ...	३६४	न्तोम मच्छ सैनान् ...	१२४
तस्माद् ब्रह्मचारिणा ...	३६४	तां यथैवादो देवाः ।	...
तस्माद्यदि यूपैकादशिनौ	५२५	प्राहिरवन्तोम मच्छैव	१२१

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तां यथैवादो देवाः । व्यङ्गयन्त	१२४
तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति ।	
वाग्वा अनुष्टुप् ...	४८
तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति ।	
सैषानुष्टुप् ...	४९
तां वा ऽउत्ताना मिव ...	६४
तां वा ऽएतां परिश्रयन्ति	३
तां वाचयति । नमस्त ...	४६३
तां वै युगमात्रीं ...	२७९
तां वै युगशम्येन ...	२७७
ताः षट् सम्पद्यन्ते ...	२६०
ता आहृत्य जघनेन ...	५३५
तानि वा ऽएतानि ...	५३६
तानि वै पञ्च जुहोति ...	४५
तान्सम्प्रबोधयन्ति ...	५४४
तां देवाः । असुरेभ्यो ...	६३
तान् देवाः प्रतिसमैन्धत ...	३४७
तां नेष्टा व्याचरति ...	१४१
तान् प्रादेशमात्रं ...	३२६
तान् बाहुमात्रान् ...	३२८
तान्यत्र निविध्यन्ति ...	५२५
तान्यत्रोदीचो नयन्ति ...	५२५
तान् यथाखात मेवावमर्शयति	३२८
तान् यथाखात मेवोत्किरति	३२७
तान् यथापरिलिखित ...	३२७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ता मद्भिरभ्युक्षति ...	२७९
ता मन्तरेण पञ्चाभिं ...	४६७
ता मभिमृशति ...	१८८
ता मस्तमिते व्याचं ...	८२
ता मुञ्चयति । उद्विष्ट ...	३४३
तां परिवासयति ...	४६७
तां परिहरते ...	६१
तां प्रतिपराभ्युक्षति ...	६३
तावनुषिञ्चतः । नमस्त ...	४६५
ता वा ऽआन्यहविषो ...	१५८
ता वा ऽएताः । पञ्च ...	१०४
ता वै सर्वेषु सवनेषु ...	५३२
ता वै स्यन्दमानानां ...	५३३
ताञ्चतुर्विंशतिः ...	२६०
ते ऽअभिमन्त्रयते ...	३१०
ते गन्धर्वा अन्यागायाब्रुवन्	११९
ते ऽग्निनैव त्वचं ०—० अग्निर्वै	२४१
ते ऽग्निनैव त्वचं ०—० तपो वा	२४१
ते देवाः । जुष्टास्तनूः ०—०	
कस्योपद्रुरिति ...	२२७
ते देवाः । जुष्टास्तनूः ०—०	
तद्देवा अप्येतर्हि ते होचुर्	२२८
ते देवाः । जुष्टास्तनूः ०—०	
ऽथैत ऽआन्यान्वेव ...	२२९
ते देवा अध्वर्यु भद्रवन् ...	४१५

कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते	कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते
ते देवा अन्नवन् । गौर्वी ऽइदम्	१५	ते हऽर्त्तनीयमाने ऽऊचतुः...	३६१
ते देवा ईक्षाश्चक्रिरे ...	६२	ते ह्यदित्या ऊचुः ...	२७४
ते देवा यज्ञ मन्त्रवन् ...	६१	ते होचुः । अपीत्यन्वा ...	२४२
तेन देवा अयजन्त ...	३६४	ते होचुः । अस्या मेव ...	१०३
तेन पुरस्तादनुयाजेषु ...	५०६	ते होचुः । उपैव ०---०	
तेनानुयाजेषु चरति ...	५०५	सा ह्यस्मै निपलाश ...	६२
ते निरुवते । एष्टा...	२७६	ते होचुः । उपैव ०---०	
तेऽन्य मेव प्रति ...	२७५	सा ह्येनं जुहुवे... ..	६२
तेभ्यो गायत्री सोम ...	११६	ते होचुः । किं नस्ततः ...	३६४
तेभ्यो व्वाचं... ..	२७५	ते होचुः । न वा अन्येन ...	२७४
तेभ्यो ह्य व्वाक् चुक्रोध ...	२७६	ते होचुः । न वा ऽइमेऽस्य	४३३
तेऽवच्छाय पुरुषम् । गथेतां	१५	ते होचुः । यन्न त्वय्येव ...	१०३
ते वा ऽएत ऽएकादश ...	४५१	ते होचुः । यन्वस्या ...	१०३
ते वा ऽएते । सोमस्यैव ...	३६५	ते होचुः । योषित्वा मा वै	
ते वा भारभ ऽइति ...	५६	गन्धर्वी व्वाच मेवैभ्यः	११६
तेऽविदुः । अयं वै... ..	२४२	ते होचुः । योषित्वा मा वै	
तेऽविदुः । पापौयाऽसौ ...	२२७	गन्धर्वीस्त्वैव पत्नीभिर्	५४६
ते वै दिनामानो भवन्ति ...	३६६	ते होचुः । हन्त यः ...	३४६
ते वै षड् भूत्वाप्याययन्ति...	२४५	ते होचुः । हन्तेदं तथा ...	२२७
तेषां यत्र व्यपाभिः ...	५२५	तैर्यत्र प्रचरन्ति ...	५२६
तेषां वा ऽअर्द्धानुपकिरन्ति	३६५	त्रयोदशारत्निं परिवासयेत्	३६८
ते समववृणन्ति ...	२३०	त्रिरुता परिच्ययति ...	४१२
ते समववर्चयन्ति ...	३०७	त्रौणि ह्य वै पशोरेकादशानि	५०४
ते सह पत्नीभिरौयः ...	५४६	त्रैकजुदं भवति ...	२८
ते ह्य देवा ऊचुः । इयं सु	५४८		

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
दक्षिणा मेव दिशः ...	१०५
दक्षिणेनाहवनीयं ...	५८
दिवा गृहीयात् पश्यन् ...	५३३
दिवि वै सोम आसीत्	
०—० तद्विध्यानां ...	११६
दिवि वै सोम आसीत्	
०—० व्यागेव सुपर्णीयं	३६१
दिवे त्वा सूर्याय त्वेति ...	५४५
दिशं नभो गच्छ ...	५१३
दिशो सुग्धा आसन् ...	१०५
दीक्षायै तपसेऽग्नये ...	४६
देवः सवितारं गच्छ ...	५०६
देव त्वष्टृर्वसु रमेति ...	४३५
देवयजनं जोषयन्ते ...	१
देवत्वा देवयज्यायै ...	३६५
देवा ब्रह्माण्य आगच्छतेति	१८६
देवाश्च वा ऽअसुराश्च ।	
०—० एषु लोकेषु ज्ञायां	३२६
देवाश्च वा ऽअसुराश्च ।	
०—० एषु लोकेषु पुरश्	२५७
देवाश्च वा ऽअसुराश्च ।	
०—० ततो देवेभ्यः सर्वा	३४२
देवा ह वै यज्ञं ०—० त एतद्	१६६
देवा ह वै यज्ञं ०—० तद्	
य एतद् ...	४२६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
देवा ह वै यज्ञं ०—० तां	
दक्षिणतो ...	३४६
देवा ह वै यज्ञं ०—० वक्षो	३०६
देवाना मु ह स्म ...	२४२
द्यावापृथिवी गच्छ ...	५०७
द्वयं वा ऽअभ्युपस्थाः ...	३२५
द्वयो ह वा ऽइद ...	२७४
द्वादशारलिं परिवासयेत्	३६८
धर्मा मानुष इति ...	४४१
न पुरस्ताद्वेयजनमात्र	
मतिरिच्छेत ...	२
नवकपालः पुरोडाशो ...	२१२
नवारलिं परिवासयेत् ...	३६८
न वै तदवकल्पते ...	२१०
नाभिदग्ना भवति ...	१८८
नासिका ह वा एषा ...	२७४
नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति	१८१
नैन मन्यत्र चरन्त मभ्यस्त-	
मियात् ...	८६
नो हान्ते गोर्नमः स्यात् ...	१६
पञ्चदशारलिं परिवासयेत्	३६६
पञ्चारलिं परिवासयेत् ...	३६८

कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते	कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते
पदं समुप्य धायी ...	१५१	मेघायै मवसेऽनये ०—०	
पलाशाश्रयया प्राजति ...	१८४	ते कस्यैते ...	४७
पशुस्य वै यूपस्य ...	४३३		
पाशं कृत्वा प्रतिसृजति ...	४४१	यज्ञेन वै देवाः । इमां जिति ४५,	
पुरास्तमयादाह ...	८६	८१, ८३, ८६, २४४, ४१४	
पुरयो वै यज्ञः ...	३०५	यज्ञ वै देवाः । अग्रे पशु मा ४८३	
पूमाध्वनस्याविति ...	१९३	यज्ञ वै देवाः । असुररक्षसानि २८	
पूषो रश्म्या इति ...	४८६	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ...	१४	०—० त मदः ...	५४७
प्रजापतिर्ज्यै प्रजाः ...	५२१	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रतीची मेव दिशम् ...	१०५	०—० त मेते गन्धर्व्याः	५४८
प्राची मेव दिशम् ...	१०५	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्मा ३८०		०—० तेनैवैतद्रसेनापः	५३२
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुर- २६६		यदाज्यं परिष्कृतं ...	३६४
		यदा प्राह सञ्जज्ञः ...	४६३
		यदेव गुदं चेषा करोति ...	५०५
मधु सारघ्न मिति ...	२४४	यद्देवत्यः पशुर्भवति ...	४८१
मांसं हविष्य ...	२६६	यद्देवैता माहुतिं जुहोति	
मुख मेवास्याह्वनीयः ...	३०६	०—० मारुत्ये त मपो	
मुखसन्मितो भवति ...	६५	याचति याभ्य उ ...	५४७
मुञ्जवर्षेनान्वृत्ता ...	६०	यद्देवैता माहुतिं जुहोति	
मित्रत्वा पदि बध्नीता ...	१२३	०—० मारुत्ये याभ्य उ	५४६
मित्रावरुणौ गच्छ ...	५०६	यद्यु ऽएकं भवति ...	५८
मेघायै मनसेऽनये ०—०		यद्यु ऽएतदुभयं ...	५३४
तद्यदेवाज ...	४६	यद्युक्थः स्यात् ...	५५२

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्	२६०
यद्यु पञ्चेकादशिवी ...	५२५
यद्युष्णीषं विन्देत् ...	१५१
यद्वाह । यच्च देवासो अजुषन्त	४
यद्देव व्यैसर्जिनानि ...	३७७
यद्देव व्यैषव्यर्चा ...	३८०
यद्देव व्यैषव्या जुहोति ...	३८४
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।	
इमा एवैतन्नागावौर्यः	१५४
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।	
विराज मेवैतद्वर्वाचीश्च	१५४
यदैसर्जिनानि जुहोति ...	३७६
यावती वै वेदिस्तावती ...	४२६
या वै प्रजा यज्ञे ...	३६६
यूपं ब्रह्मन् वैषव्यर्चा ...	३८४
रक्षोहृणं वलगाहन मिति	३२७
राधाऽसौत्यमृच्छाना- ...	४४४
रेवती रमध्व मिति ...	४३५
व्याचं यच्छति ...	८१
व्यातस्य त्वा प्राज्या ...	४८६
विजामानो ह्येवास्य धिघ्न्याः	३६१
विप्रा विप्रस्य बृहतो ...	३०७
विश्वेत्तानि वरुणस्य ...	१८२

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
प्रक्कन ऽज्योनिष्ठायेति ...	२२६
प्रक्केन ते क्रौणानौति ...	१६५
प्ररोरऽह्यैवास्या ...	२६८
प्ररोरौकयानक्ति ...	२६
प्रिर एवास्य हविर्ज्ञानं ...	३०६
प्रिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् १०६, २०६	
प्र्येनाय त्वा सोमभृत इति	५७६
प्र्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे	२११
प्र्येनो भूत्वा परापतेति ...	१८५
षडरत्निं भरिवासयेत् ...	३८८
संवत्सरो व्यञः ...	२५६
संवत्सरो हि व्यञः ...	२५६
स आग्नेयं प्रथमं पशु ...	५२२
स आगन्ति । व्यृचस्यासि...	२६
स आश्राव्याह ...	४५१
स आह । चन्द्रं ते ...	१६५
स आहातिक्कामन्नप्रये ...	२५६
स इन्द्रोऽब्रवीत् । सर्वे ...	५७७
स उच्छयति ...	४११
स उत्तरेण निष्कामति ...	५३५
स उपयजति । समुद्रं गच्छ	५०६
स उपयजति । स्वाचा स्य	५७८
स उपावहरति ...	५४५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स उपैति । प्रागपागुद- ...	५७६	स पर्याणहति	१८३
स ऐक्षत प्रजापतिः ...	५२१	सप्तदशारत्नित्विजयेये ...	३६६
स ऐक्षताश्चिह्नम् ...	५२१	सप्त पदान्यनुनिक्कामति ...	१३६
स गृह्णाति	२११	स प्रहरति । मा मेर्मा ...	५७६
स जुहोति । अतस्त्वं ...	३६७	स प्रहरति । विदेदभिर् ...	२७६
स जुहोति । अदित्यास्त्वा ...	१४०	स प्रास्यति अग्ने	४०६
स जुहोति । घृतं	४८८	स प्रोक्षति । अज्यस्त्वौषधीभ्य	४४२
स जुहोति । जूरसीथेवद्व ...	१२१	स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
स जुहोति । देवीरापो ...	५४६	त्वेति ज्वजो वै यूप यथां ...	४०६
स जुहोति । यथा द्विरेक- ...	२६१	स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
स जुहोति । युज्जते मगः ...	३०७	त्वेतौमानेवैतल्लोकान् ...	३४३
स जुहोति । विश्वो ...	४८	स प्रोक्षति । रक्षोहणो ...	३२६
स जुहोति । शृणोत्वभि ...	५४७	स प्रोक्षते	६१
स ह्य मादत्ते	४३४	स मज्जति । गायत्रेण ...	२१३
स दक्षिण सक्तयजुषा ...	२६	स मिमीते । अभि त्वं ...	१५३
स दक्षिण मेवाय आनक्ति ...	२६	स मिमीते । इन्द्राय त्वा ...	५७६
स दक्षिण मेवाग्ने गोदानं		सम्यत्वभि मग्निष्ठां	४११
वितारयति	१३	सम्बद्धान्ते भवतः	५८
स दक्षिण मेवाग्ने गोदान		स य उत्तरोऽग्निष्ठात् ...	४२७
मभ्युनक्ति	१३	स यत्प्रचरति	२६१
स दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य ...	३८१	स यत् समानत्र	२५६
स दक्षिणेन निष्क्रामति ...	५३५	स यत् सायम्यातः	२६०
स निक्षिते जुहोति	३७६	स यदभौ जुहोति	३६६
स परिलिखति	१४०	स यदादित्यं	१०३
स परिच्ययति	४१३	स यदाह । ते वा मारुभ	५६

कण्डिकाप्रतीकम्	शृङ्गे
स यदाह । यां मा ...	३६७
स यदाह । स्वाहा यज्ञं ...	३१
स यदि खुचा जुहोति ...	३६४
स यदेव गुदं वेधा करोति	५०५
स यद्वाय्यमागोऽग्नौ ०—०	
प्राप्नोति यदेवा ...	३६७
स यद्वाय्यमागोऽग्नौ ०—०	
प्राप्नोति वाग्येषा ...	२७६
स यद्यपिष्टोमः स्यात् ...	५५१
स यदसतीवरौरुच्यैति ...	५३२
स यं प्रथमं प्रकल ...	३६६
स यवानावपति ०—०	
बन्धुर्मध्य मेवैतत् ...	४०८
स यवानावपति ०—०	
बन्धुर्मध्या मेवैतत् ...	३४३
स यस्यागृहीताभ्यस्तु मियात्	५३३
स यालुपकिरन्ति ...	३६६
स यो वर्धिमः ...	४२७
सख्यै पूषोऽग्नये स्वाहेति ।	
०—० पशवो वै पूषा	४६
सख्यै पूषोऽग्नये स्वाहेति ।	
०—० साख्यैषात्मन् ...	४७
सर्व्वं वा ऽण्योऽभि दीक्षते	३७६
सर्व्वीणि ह वै दीक्षाया ...	४४
सर्व्वं ह स्म वा ऽण्यते ...	३४७

कण्डिकाप्रतीकम्	शृङ्गे
स ललाटे समनन्ति ...	४४३
स वा ऽच्यनेनैवाजां ...	१६७
स वा ऽच्यनेनैव ततो ...	२१०
स वा अष्टावेव ...	२५८
स वा ऽच्यष्टाभिर्भवति ३६६, ४१४	
स वा ऽच्यष्टौ कृत्वो ...	२५८
स वा ऽउदाचं न्याचं ...	१५४
स व्येद्यन्तात् ...	२७८
स वै जघनार्द्धं इवैवायं ...	५६
स वै तिष्ठ उपसद ...	२६०
स वै चिरभिषुणोति ...	५७६
स वै द्विरूपो भवति ...	१८७
स वै धीक्षते ...	६०
स वै नखान्येवाग्रे निहन्तते	१३
स वै न सर्व्वेणैव संवदेत ...	३
स वै पञ्च प्रायणीये ...	१०७
स वै राजानं पणते ...	१६४
स वै व्याच एव ...	१३६
स वै सन्वरमाणा इव ...	२१०
स सङ्ख्यापयति ...	१४१
स समिध मन्वादधाति ...	२४३
स स्वाति । आपो ...	१५
स ह लेव पशु माणमेत ...	५०५
स ह संवत्सरे जायमान ...	६३
स ह स्म बाह्न ...	४६६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते	कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते
स हिरण्यं भवदधाति ...	१२०	सा होवाच । मय्येव ...	१०३
स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयति	४८२	सैषा देवताभिः ०—० पाङ्क्तो	४८
स हृदयस्यैवाग्रेऽवयति ...	४८४	सैषा देवताभिः ०—० विश्वो	४८
स होवाच । अग्निन्वा ...	२७५	सोऽग्निनैव त्वचं विपल्यङ्गयते ।	
स होवाच । राधवान्मे ...	२७	अग्निर्वै मिथुनस्य ...	२४२
सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच ...	२७६	सोऽग्निनैव त्वचं विपल्यङ्गयते ।	
सा नः सुप्राची ...	१२३	तपो वा अग्निस् ...	२४१
सा यत् सुपथ्युवाच ...	३६२	सोऽत्युपयजति ...	५१३
स यत्राच्छति । यत ...	४६६	सोऽधिमन्थनं शकल ...	२१३
सा या प्रज्ञाताग्निः ...	४६६	सोऽध्वर्युः । यूपशकल मेवा-	
सा या बभूः पिङ्गाक्षी		जुहोत् ...	४१५
सा सोमक्रयणी यत्र ...	१४१	सोऽनक्ति । देवस्त्वा ...	४१०
सा या बभूः पिङ्गाक्षी		सोऽनुप्रहरति ...	२१४
सा सोमक्रयणी स्याद्...	१४२	सोऽपराहे वेदिः ...	३७७
सा या बभूः पिङ्गाक्षी		सोऽपस्तुशति । व्वाचं ते ...	४६४
सा सोमक्रयण्यथ या...	१४२	सोऽपोद्धरति ...	१२२
सावित्र्या मिमीते ...	१५३	सोऽपोऽभि जुहोति ...	५४६
सा वै त्रिष्टुप्भवति ...	६०	सोऽभिघारयति ...	४८२
सा वै शाणो भवति ...	६०	सोऽभिष्टति ...	१५२
सा स्याद् प्रवीता ...	१४२	सोऽभ्युक्षति ...	२८०
सा ह कद्रुवाच ...	३६२	सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य ३२६, ३४१	
सा ह सुपर्णी पपात ...	३६२	सोमं गच्छ स्वाहेति ...	५१३
सा ह सुपथ्युवाच । अस्य	३६२	सोम राजन्विश्वस्त्वं ...	५४५
सा ह सुपथ्युवाच । एहोदं	३६२	सोमस्य तनूरस्ति ...	२११
सा होवाच । अन्यतरा ...	४८७	सोऽयं यज्ञो व्वाच सभिदधौ	६३

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
सोऽर्चच्छाम्यंश्चचार ...	५२१	हविष्मान् देवोऽध्वर ...	५३४
सोऽवनयति ...	३२६	हव्या ते स्वदन्ता मिति ...	४३५
सोऽवस्तृणाति ...	३३०	द्विरगम्योर्हं कुशो रन्तर्	३६३
स्तुम ऽगवास्य धूपः ...	३०६	ऊत्वा व्यपाः समीच्यौ ...	४६६
स्वर्गस्यो ह्यैष लोकस्य ...	४१३	ऊत्वा व्यपा मेवाग्रे ...	४६८
हविष्माँश्च ऽवस्तु सूर्य ...	५२५	हृदय सु वै पशुः ...	४८४

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ शालानिर्माणाया देवयजनपरिग्रहविधिः । तत्र देवयजनप्रदेशे प्रथमं प्राचीनवंशशालानिर्माणम्*, तत उदीचीनवंशशालानिर्माणम् । ततस्तत्र दीक्षितस्य शयने नियमविशेषः, सर्वतः परिश्रयणञ्च । तत्रात्रै-
वर्यिकानां श्रद्धादीना मभिप्राप्तिनिषेधः, दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्यवहारनिषेधः,
दीक्षितस्य शालाप्रवेशश्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ दीक्षाविधिः । तत्र प्रथमं दीक्षाकालनिरूपणम् । ततः
क्षौरार्थं परिश्रयणम्, क्रमात् नखनिवृत्तम्, केशप्रक्षुब्धनम्, स्नानम्,
वासःपरिधानम्, पुनः शालाप्रवेशश्चेति ।

* यवमादिस्वस्तिष्ठितोऽपि विधिशब्दः सर्वत्र कञ्च ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गभूताया आम्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं मपः-
प्रणयनम् । ततः समृद्धिफलकामस्य आदित्यचरविधानम्, आदित्यपरि-
चायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानञ्च । तस्या मिष्टौ सामिधेनौपाक्ष-
दृष्टे प्राप्ते तत्प्राप्तदृष्टविधिः, तस्याः पत्नीसंयोजान्तत्वविधानपूर्वकः समिष्ट-
यजुर्निषेधश्चेति ।

अथ दीक्षितस्य अभ्यङ्गविधिः । अक्ष्णोरङ्जनप्रकारादिकम्, दर्भैः
पावनम्, प्रसृङ्गतो वाष्वादीनां पवित्रत्वादिवर्णनम्, अङ्गुलीनां न्यक्षकरणम्,
मुष्टीकरणम्, वाग्यमनञ्च । ततस्तस्य दीक्षाहुत्वर्थं शालाप्रवेशः, तत्र
तत्सक्षरप्रकारोपदेशः, ततस्तस्य गर्भ इति व्यपदेशश्चेति* ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ दीक्षाहुतिविधिः । दीक्षाहोमस्यास्य औद्गम्यनामकरणम् ।
तद्धोमौयस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यान्वाख्यानम्,
तृतीयस्य जप्यत्वविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य कन्दोद्वारा
प्रशंसनञ्च । तत एकाङ्गतिपक्षोपन्यासः । ततः पूर्णाङ्गतिविधानम्, अक्षर-
सङ्ख्याद्वारा मन्त्रप्रशंसनश्चेति ।

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ कृष्णाग्निदीक्षाविधिः । तत्र कृष्णाग्निद्वयास्तरणम्, एक-
कृष्णाग्निपक्षप्रशंसनम्, कृष्णाग्निदीक्षार्थं सुपवेशनप्रकारः, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम्, उवृक्षब्दार्थनिर्णयश्च । ततः कृष्णाग्निनाशोद्वयम्, कृष्णाग्नि-
प्रशंसनम्, तत्पश्चाद्वागे एव प्रथमोपवेशनविधानश्चेति ।

* “मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहीत्यनेकसंस्कृतो दीक्षितो गर्भः” सा० ।

अथ मेखलादौक्षाविधिः । तदुपादानत्रयकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानम्, केशवेणौवन्निर्माणम्, प्रसलवित्त्वेन माढदेवत्वम्, अपसलवित्त्वेन पिढदेवत्वम्, तद्वन्धनमन्त्रस्य विधियाख्याने च ।

अथ वाससाच्छादनविधिः । तादृशसंस्कृतस्य दौक्षितस्य विष्णु-तुल्यत्वाख्यानञ्चेति ।

अथ वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धनविधिः । तत्र प्रथमं कृष्णविषाणोत्पत्त्याख्यायिका, प्रसङ्गाद् गर्भवर्णनम्, वाग्वर्णनञ्च । तद्वन्धने ऊर्ध्वमुखत्वविधानम्, बन्धनप्रकारोपदेशः, तन्मन्त्रस्य विधियाख्याने च । तेनैव कृष्णविषाणेन कण्डूयनविधानम्, अन्येन कण्डूयननिषेधश्चेति ।

अथ दण्डदौक्षाविधिः । तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्, दण्डोच्छ्रयणम्, तस्य दर्भैः पावनञ्चेति ।

अथ मुष्टौकरणवाग्यमनविधिः । गृहीतवचसः पुनर्वाग्यवहारे प्रायश्चित्तम्, वाग्यमनस्य प्रयोजनान्वाख्यानञ्चेति ।

अथाध्वर्युकर्तृकदौक्षितावेदनविधिः । तत्रावेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनवर्णनञ्चेति ॥

(२२० १ ब्रा०)

अथ वाग्विसर्जनकालविधानम् । तत्रादौ वाग्यमनविधानार्थाख्यायिका । वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरोपन्यासः, तन्मन्त्रविषये च पक्षान्तरोपन्यासः, वाग्विमोकस्याग्निसुखकर्तव्यत्वम्, तन्मन्त्रपदव्याख्यानम्, प्रसङ्गतो वनस्पतेर्धर्माहृत्योपपादनञ्चेति ।

अथ व्रतश्रवणविधानम् । तत्रात्महोमस्य पुराणताभिधानेन प्रशंसनम्, दौक्षितस्याप्यभितुल्यत्वाख्यानम्, शरीरस्थानां वागादीनां मध्यमगादिदेवरूपत्वकथनञ्च । प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यासः, देवमानुषकालयोर्विभागश्चेति ।

अथ यजमानकर्तृक मुदकस्पर्शनम्, नाभ्यपस्पर्शनञ्च । दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गं विशेषोपदेशः; तत्र मन्त्रः, तद्याख्यानम्, गृहीतबोद्धस्य पुनः प्रक्षेपे मन्त्रादिविधानञ्चेति ।

अथ दीक्षितस्य,—स्वापकाले अग्नये परिदानविधिः, स्वापानन्तरं प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्तौ मन्त्रजपविधिः, अत्रत्यस्य क्रोधादेस्त्यागविधिः, तत्प्रायश्चित्तमन्त्रविधिश्च । तस्यैव यज्ञार्थगवादिधननामे वाच्यमन्त्रस्य विधानम्, अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवस मध्वर्युकर्तृकं दीक्षितस्य सम्प्रेषणम्, दीक्षितस्यानियमितसञ्चारस्वापनिषेधः, प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दनिर्वचनञ्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्रायश्चीयेष्टिविधानम् । तत्राख्यायिका । ततः पथ्यास्त्रि-
देवताकस्य, प्रथमयागस्य द्वितीयस्याग्नेयस्य, तृतीयस्य सौम्यस्य, चतुर्थस्य
सावित्रस्य, पञ्चमस्यान्तिमस्यादिति देवताकस्य च क्रमेण विधानम् । तत्पञ्च-
सङ्ख्याप्रशंसा, ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वेन पुनः पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा, दिक्षोहनिवृत्ति-
हेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा च । तत्र प्रथमदेवतया उदीच्या दिशः
प्रज्ञानोपपादनम्, द्वितीयदेवतया प्राच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, तृतीय-
देवतया दक्षिणाया दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, चतुर्थदेवतया प्रतीच्या दिशः
प्रज्ञानोपपादनम्, पञ्चमदेवतयोर्द्धाया दिशः प्रज्ञानोपपादनञ्चेति ।

अथातिथ्याया इष्टेः सोमाध्वरशिरोरूपत्वेन वर्णनम्, प्रायश्चीयो-
दयनीययोस्तु बाहुद्वयरूपत्वेनेति ।

अथ प्रायश्चीयेष्टेः श्रृङ्खन्तत्वम्, न तु पद्मौसंयोजान्तत्व मिति
निरूपणञ्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधानार्थाख्यायिका । ततः सोमक्रमप्राक्कालिक-
होमस्य विधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्याख्यानञ्च । ततो हिरण्यस्यापोद्धार-

विधानम्, तत्प्रशंसनम्, तथा अपोद्धारमन्त्रविधियाख्याने च । अथान्वारम्भ-
विधानम् । ततः सोमक्रयण्यवस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदभि-
मन्त्रणावाक्यानां तात्पर्यान्वाख्यानम्, ततस्तस्या एवोदकप्रायणविधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमक्रयण्या अनुनिःक्रमणविधिः । तत्र प्रथमं तन्मन्त्रः, तद्या-
ख्यानं च । ततो ह्योमाय हिरण्यनिधानप्रशंसा, आज्यप्रशंसा च । ततः
समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततः सोमक्रयणीपादस्य परि-
लेखनविधिः, तन्मन्त्रश्च । ततस्तत्सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां समन्त्रकं स्थापनम्,
यजमानाय तत्प्रदानम्, तस्य स्थालीस्थपदपांसोः यजमानकर्तृकं समन्त्रकं
ग्रहणम्, अध्वर्योश्च समन्त्रक मात्मोपस्पर्शनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्,
नेष्टृकर्तृकञ्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमक्रयणीप्रदर्शनञ्चेति ।

अथ सोमक्रयण्यास्त्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तत्र मुख्यानुकल्पभेदोप-
देशः, श्वेताख्याः सोमक्रयणीत्वनिषेधश्च । ततः अङ्गविकृत्यादिदोषदुष्टाद्याः
सोमक्रमण्या गोवर्जनीयत्वविधानम्, तस्या वागात्मकत्वनिर्णयश्चेति ।

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथाध्वर्योः पात्रे तत्पदपांसुप्रक्षेपविधिः, ततो हस्तप्रक्षालनविधा-
नञ्च । अध्वर्योः स्नाङ्गुल्यां हिरण्यवन्धनविधिः, सोमोपनहनाय सम्यैषविधा-
नम्, उष्णीषवस्त्रविकल्पविधानञ्च । अध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य सोमोप-
नहनादानकर्तव्यताख्यानम् । प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुपादे-
यांशस्थापनयनम्, निहितोदकुम्भस्य समौपे सोमविक्रयिणः स्थाननिर्दे-
शश्च । ततः क्रयदेशं समागच्छत्सु ऋत्विग्यजमानेषु अध्वर्योर्यजमानवाचनम्,
सोमं प्राप्य प्राङ्मुखोपवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम्, सोमविचिन्वनञ्च ।
आस्तृते वाससि सोमोन्मानम्, तन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

देवताद्वारा कृन्दोद्वारा च प्रशंसनञ्च । सोमोन्मानप्रकारप्रदर्शनम्, मान-
गतदशसङ्ख्याप्रशंसनम्, सोमाद्यःप्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशानेकच
सङ्गृह्योष्णीषेण ग्रन्थिकरणम्, तद्ग्रन्थिमध्ये समन्तकं सुभिरकरणञ्चेति ।

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधिः । तत्पणनव्यवहारः । तत्र प्रथमं गोः कलया
सोमक्रयप्रस्तावः, अत्रैव गोमहत्त्वकथनाय प्रासङ्गिकं दशविधगोवीर्यं
कथनञ्च । ततो गोः शफेन तत्क्रयप्रस्तावः, ततो गोपदा क्रयप्रस्तावः,
ततो गोऽर्द्धेन क्रयप्रस्तावः, ततो गवा क्रयप्रस्तावः पञ्चमः, तत्रैव गोवयः-
प्रश्नश्च । पणनपूर्वकक्रयस्य प्रशंसा । ततः एकहायन्या सोमक्रयगणा सह
देयेषु हिरण्यादिषु दशद्रव्येषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने यजमानपाव्य-
मन्त्रदिविधिः, ततोऽजादिषु च तथैव ।

अथ सोमस्य ग्रहणम्, स्थापनम्, अनुदेशनम्, आच्छादनञ्च । अत्रैव
ध्रिषण्यानां वर्णनम् । ततोऽध्वर्योर्यजमानवाचनम् । अथ सोम मादायोत्था-
नम्, शिरसि धृत्वा शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

शकटमध्ये सोमस्थापनाय समन्तकं कृष्णाजिनास्तरणम्, तं स्पृष्ट्वा
अपरमन्त्रवाचनम्, तस्य व्याख्यानञ्च । ततः शकटेन सह सोमस्य वाससा
बन्धनम्, तत्र मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च ।

यदि दौक्षायां द्वे कृष्णाजिने स्वीकृते स्थाताम्, तयोरेकस्य तत्र
ध्वजरूपेण व्यवहारविधानम्; यद्येकम्, तत्कृष्णाजिनग्रीवांश्च मेवावहृत्य
ध्वजविधिः । तत्र मन्त्रस्तत्रशंसा च । त्रिबुक्प्रमाणोद्धतफलकथोरन्तरेण
सुब्रह्मण्यकर्त्तव्यं मनङ्गद्वयप्रेषणम्, सुब्रह्मण्यस्य तस्याद्यःस्थितिविधानम्,

पलाशशाखया तत्राजनविधिश्च । तथोरनहुहोः पर्जन्यवर्णातायाः प्राशस्त्या-
भिधानम्, ततः समन्त्रकं तयोः शकटे योजनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च ।
ततः शकटस्य पश्चात्पश्चाद् गमनादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च ।
ततः सुव्रक्षणाञ्चानम्, तदाञ्चाननिगदव्याख्यानञ्च ।

अथ प्रतिप्रस्थाता अग्नीषोमीयं पशु मादाय, शालायाः पुरोदेशे
गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदिति विधिः, तस्य च पशोर्देहप्यादि-
प्रशंसनम्, तत्र स्थापने मन्त्रविधानञ्च ।

अथाध्वर्योस्तच्छकटोपस्तम्भनविधिः, तन्मन्त्राख्यानम्, तद्याख्यानञ्च ।
ततोऽध्वर्यादीनां चतुर्णां मृत्विजां राजासन्द्यानयनम्, तदासन्द्या औदुम्ब-
रौत्तनाभिद्वलविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्शनम्, मन्त्रेणैव तदुपरि कृष्णा-
जिनास्तरणम्, तत्र समन्त्रकं सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वकं शाला-
प्रवेशनम्, तत्समीपे उदपात्रस्थापनञ्चेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथातिथ्येष्टिविधिः । तत्र प्रथमं सोमस्यातिथिस्वरूपत्वाख्यानम्,
ततोऽतिथिसत्कारव्यवस्थापनञ्च । ततो हविरासादनम्, तत्रावपनादिकम्,
नवकपालपुरोडाशः, कार्क्ष्म्यमयाः परिधयः, आश्ववालः प्रस्तरः, ऐन्द्रव्यौ
विष्टौ चेति विधानानि ।

अथात्राग्निमन्त्रनविधिः । तत्राग्निमन्त्रनशकलनिरूपणम्, दर्भतरुण-
कयोर्विधानम्, अधरारणिकथनम्, अरण्योराज्यविनापन्योश्चोर्वंश्याद्यात्मक-
तया प्रशंसनञ्च । ततो मन्त्रविधिः, अनुप्रहरणविधिः, अनुप्रहृतेऽग्नौ
होमविधिश्च । अस्या इष्टेरिडान्तावविधानम्, अत्रानुयाजनिषेधञ्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथ तानूनमृविधिः । तत्राख्यायिका, तत्र मन्त्रमानप्रदर्शनादिकञ्च ।
तानूनपञ्चार्थान्यग्रहयादिविधानम्, तानूनपञ्च मान्यं सर्वैः स्पृष्टं मपि तत्

(३०)

यजमानायैव दातव्य मिति निर्णयः, यजमानेन क्रियमाणास्य सामोपायस्य
देवैः कृतं सामैव मूल मित्याख्यानञ्चेति ।

(३१० ४ ब्रा०)

अथावान्तरदीक्षाख्यप्रायश्चित्तविशेषविधिः । तत्र प्रथम माख्यायि-
कया तस्यावतारणम्, ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकारः, ततस्तद्विधानम् ।
तत्र समिदाधानम्, तत्र चाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, इहापि दीक्षा-
ऊतिवत् आऊढ्यनन्तर मङ्गुल्यादिसमञ्जनस्य कर्त्तव्यतावगमनञ्च ।

अथ मदन्त्युपसर्गनपूर्वकराजाप्यायनविधिः । तत्र चानुष्ठेयपदार्थक्रम-
विषये ब्रह्मवादिचोद्योदाहरणम्, आप्यायनप्रशंसनम्, विशेषतस्तस्य सारध-
मधुकल्पनया गतसारत्वपरिहाराद्यात्मना च, प्रशंसनम्, तदाप्यायन-
मन्त्रयाख्यानञ्च ।

अथ निष्ठवविधिः । तत्कालनिर्णयः, तन्मन्त्रविधियाख्याने च । ततो-
ऽध्वर्युकर्त्तृकप्रैषादिविधानञ्चेति ।

(३१० ५ ब्रा०)

अथोपसद्विधिविधिः । तत्र प्रथमं तत्कालविधानम्, तत्राख्यायिका च ।
ततः प्रधानयागत्रयार्थान्वयग्रहणप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदां त्रित्वविद्या-
नम्, तत्प्रशंसनम्, तन्मन्त्रत्रयविधानञ्च । ततो द्वादशोपसत्पक्षे कर्त्तव्य-
विधानादिकञ्चेति ॥

(४१० १ ब्रा०)

अथ वेदिनिर्माणविधिः । तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्याः श्रोणिद्वयप्रमा-
णम्, आचामस्य पञ्चाङ्गागावधिप्रदर्शनम्, प्राचीनावधिप्रदर्शनम्, अंसद्वय-

निरूपणम्, पञ्चान्मानप्रशंसनम्, प्रागायामेयतानिर्द्धारणम्, आशिभाग-
स्योखत्वविधानम्, अंसभागस्य ह्रस्वत्वविधानञ्चेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्माणविधिः । तत्रोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थाख्यायिका,
तद्विधानञ्च । तन्मानादिसाधनत्रयविधानम्, तत्प्रसङ्गात् कश्चिन्निघम-
विधिश्च । ततश्चात्वालनिर्माणप्रकारोपदेशः, तत्र खाताया मृदश्चात्वाला-
दुत्तरवेदिं प्रति चतुर्ह्रस्वस्य विधानम्, ततोऽनुव्यह्ननम्, तन्मन्त्रस्य
तात्पर्याख्यानम्, वेद्या अद्विरभ्युक्त्यम्, तत्र सिकताप्रकिरणम्, तथोत्तर-
वेदेर्यज्ञियद्वन्द्वशाखया प्रच्छादनविधिश्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोगविधिः । तत्रेध्वाभ्याधानम्, इध्मपात्र-
स्याध उपयमन्युपयमनादिकम्, प्रोक्षणादानम्, निनयनम्, तन्मन्त्रे विशेष-
विधानम्, व्याघारणानि, परिधीनां परिधानञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

यज्ञभूमेः पुरुषाकारत्ववर्णनम् । हविर्द्वानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्र-
होमविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततोऽक्षधुरां पत्न्याः समञ्जनम् । ततः
प्रतिप्रस्थातुः उत्तरहविर्द्वानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां हिरण्याधानपूर्वकं चतु-
र्गृहीताज्यहोमविधानम्, हविर्द्वानयोः प्रवर्त्तनकाले मन्त्रवाचनम्, तत्तात्प-
र्यान्वाख्यानञ्च । ततो हविर्द्वानयोः स्थापनस्थाननिर्णयः, तत्र स्थापनानन्तरं
तयोः क्रमादभिमन्त्रणे उपस्तम्भनमेष्ट्युपहनञ्चदिर्निधानानि, कृदिर्निधान-
मन्त्रस्याधियज्ञपरयया व्याख्यानञ्च । ततो रराद्युपसर्पणम्, सूचौसम्बद्धया
रज्ज्वा तत्स्वीवनम्, तत्र ग्रन्थिकरणम्, तदभिमर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमाभिषवार्थोपरवखननविधिः । तत्र प्रथमं तत्खननस्य प्रयो-
जनद्वयाख्यानम्, ततस्तत्खननाय अभ्यादानादिकम्, चतुर्णां खातानां

चत्वारो मन्त्राः, मृदुत्करणम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनञ्च । ततो-
ऽध्वर्युयजमानयोर्मिथो हस्तसम्मर्शनम्, अवटप्रोक्षणम्, अवटेषु प्रोक्षणौ-
षेधावनयनप्रशंसनम्, तेषां मवटानां सुपरि बर्हिंराच्छादनञ्च । ततोऽधि-
षवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहनम्, परिदूहनम्, परिकर्तनञ्च । तत-
स्तदुपरि अधिषवणचर्मस्थापनम्, तत्र ग्राव्यां निधानञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

अथौदुम्बरीविधिः । तत्र प्रथमं तस्य सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, ततो-
ऽवटखननार्थं मभ्यादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्रावटप्राग्देशे
औदुम्बर्याः स्थापनम्, बर्हिर्भिस्तस्याच्छादनञ्च । तत औदुम्बरीप्रोक्षण-
साधनानां मपां यवसाहित्यविधानम्, तामिस्त्योक्षणम्, प्रोक्षणीषेष्टस्योद-
कस्य तत्रावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिंरास्तरणञ्च । तत औदुम्बर्याः उच्छ्रय-
णम्, अवटमध्ये प्रक्षेपणम्, पर्यूहनम्, पर्यूषणम्, अपां सुपनिनयनञ्च ।
ततस्तां भूमिपथं यजमानवाचनम्, होमविधानम्, तद्धोममन्त्राख्यानञ्च ।
ततस्तत्र कृदिर्निधानम्, कृदिषां नवसङ्ख्यात्वेन प्रशंसनञ्चेति ।

अथ सदोनिर्माणादिविधिः । तत्र प्रथमं सदस उदगायतत्वविधानम्,
सदोनिर्माणाप्रकारोपदेशः, सदसः परिश्रपणम्, तन्मन्त्राख्यानम्, ततः
सदसो द्वारशाखादीनां सौवनादिविधानञ्च । ततस्तत्र प्रथमं माभौद्गस्य
स्थाननिर्णयः, आभौद्गस्यार्तिपरिहारहेतुत्वेन प्रशंसनञ्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथ धिष्ण्यविधिः । तत्र प्रथमं सौपणीकाद्रवाख्यानम्, तद्दृष्टान्तमुखेन
सोमयागस्यातिकर्त्तव्यताप्रतिपादनाय पुरुषस्य ऋणत्रययुक्तत्वाभिधानम्,
ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम्, प्रसङ्गात् सोमयागस्य देवमनुष्य-
पितृद्वारेण सर्वजगत्स्थितिरहेतुत्ववर्णनञ्चेति ।

(३२)

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथ वैसर्जनहोमविधिः । तत्र प्रथमं मन्त्रीषोमौषप्रयोगविधानम् । तत्र
अम्लीषोमौषाव्यष्टषदाव्यथोर्गहणस्य विधानादिकञ्च । तत आहवनीये
वैसर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, पूर्वोक्तोद्घोषमनादीना मति-
देशनम्, प्रैषवैकल्याभिधानञ्च । ततो यावादीनां सम्भाराणां माभौद्धे
समुपस्थापनम्, तदायत्सु मन्त्रवाचनादिकम्, अवधेर्वोरिध्मप्रोक्त्यादिकम्,
तुरीयवैसर्जनहवनञ्च ।

अथोत्तरवेदेः पश्चादेष्ये बर्हिषि खुच आसाद्य हविर्द्वांस्य प्रवेशन-
विधिः । तत्र दक्षिणहविर्द्वांस्य परिहृते मध्यप्रदेशे क्षायाजिनस्योपरि
सोमनिधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्द्वांस्रप्रदेशात् निष्क्रमणञ्च । तत
आहवनीये समिदभ्याधानम्, प्रसङ्गाद् दीक्षितान्नभोजननामग्रहणयो-
र्वैसर्जनहोमं यावत् निषेधश्चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथ यूपनिर्माणविधिः । तत्र प्रथमं यूपं क्लेश्यन्नाहवनीये होमः, ततः
कुशतरुणकेन संवेष्ट्य तत्काष्ठस्य क्देनम्, प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपवटे
प्रक्षेपार्थं ग्रहणञ्च । ततो यूपस्याधःपातने प्रागादिकञ्चयविकल्पनम्,
प्रचयमानस्य तस्यानुमन्त्रणम्, तदैवाव्रश्चनहोमविधिस्तत्प्रशंसनञ्च । अत्रैनं
यूपमानस्य वज्रविकल्पविधानम्, यूपस्याष्टाश्रितविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथ यूपस्थापनविधिः । तत्र प्रथमं भवटनिर्माणां मन्त्रिग्रहणम्,
यूपशकलस्यावटे स्थापनम्, शकलप्रासनहोमञ्च । ततो यूपान्नम्, चषाल-
प्रतिमुञ्चनम्, अग्निछाज्जनम्, यूपोच्छ्रयणम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधियज्ञ-
परतया व्याख्यानम्, यूपपर्युद्धणम्, यूपं मन्वारभ्य मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

न्वस्य तात्पर्याख्यानञ्च । ततश्चषालोदीक्षणम्, तन्मन्त्रेतात्पर्यान्वाख्यानञ्च ।
ततो रश्नापस्थित्यनम्, तथा यूपशकजावगूहणम्, स्वरुणामनिर्वचनञ्च ।
ततो लोकत्रयजयात्मना यूपस्य प्रशंसनम्, यूपपूर्वाङ्गमानादिकथनम्, यूप-
स्थाष्टाश्रित्वाभिधानम्, यूपे निगूढस्य स्वरोरुत्तरञ्च प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूप-
प्रतिनिध्यात्मना होमस्याभिधानञ्चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथ यूपैकादशिनौविधिः । तत्र प्रथमं तदुपोद्घातः, रक्षोनाशकत्वे-
नोपशयप्रशंसनम्, उपशयनिधानम्, अग्निरुप्रसुखानां सर्वेषां मेव यूपाना-
मेकस्य बोध्यता मिति विचारश्च । ततो एकादशिनौपक्षे यूपोच्छ्रय-
क्रमसिद्धान्तादि, प्रसङ्गात् पालीवतपशुप्रयोगविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पशुपाकराविधिः । तत्र प्रथमं पशुनियोजनाय यूपस्य कर्त्तव्य-
ताख्यापनार्थाख्यायिका । ततोऽग्नीषोमीयपशोर्यूपे निमोगादिविधानम्,
ततः सार्थवादीपाकराविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ पशुपाशविधिः । तत्र प्रथमं पशोर्बन्धनाय पाशकरणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तस्यैव पशोः प्रोक्षणम्, उपोक्षणम्, कलाटाङ्गनञ्च ।
ततो जुह्वपटवोः सादनम्, प्रवरायाश्वावणम्, पुनराश्वावणम्, यजमान-
प्रवरनिगदार्थान्वाख्यानञ्चेति ।

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ पशुसज्जपनप्रयोगः । तत्र प्रथमं होतुर्होतृदत्ते उपवेशन-
विधानम्, प्रयाजविधिः, तदेकादशत्वविधानादिकञ्च । तत आग्याक्ताभ्यां

(३५)

यूपशकलाभ्यां पशोर्ललाटोत्पर्शनादिविधानम्, पशोः पर्यग्नौकरणविधिश्च । तत आग्नीध्रप्रतिप्रस्थाचध्वर्युयजमानानां शमित्रप्रदेशगमनस्य विधानम्, अश्वर्योस्तृणद्वयग्रहणादिविधिः, मैत्रावरुणप्रेषविधिः, अग्निगुप्रेषविधानम् । ततो विश्वसनप्रदेशेऽश्वर्युकर्तृकटव्यास्तरणादिविधानम्, सवज्ञपन-प्रकारविधानञ्चेति ।

(६ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पत्नीकन्मविधिः । तत्र प्रथमं सवज्ञे पशौ पत्नीवाचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च, ततः पशोः प्राणमुखनासाचक्षुरादीनां पत्न्या प्रक्षाननादिकञ्च ।

अथ पशुवपोत्खेदविधिः । तत्र प्रथमं वपान्त्रपण्योः कार्यार्थमयत्व-विधानम्, तस्याः परिवासनादिकञ्च । ततो वपायागप्रकारोपदेशः, वपाशु-प्रासनम्, वपायागप्रशंसा चेति ।

(६ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पशुपुरोडाशविधिः । तत्र पशुपुरोडाशस्य देवताविधानम्, वपानन्तर्यप्रशंसा च । ततो शमितुः पशुविश्वसनम्, शमित्वसंप्रासनञ्च । अत्राग्रे हृदयाभिधारणम्, अश्वदानक्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोता-नामनिर्वचनञ्च । ततो वसाहोमविधानम् । ततो वनस्पतिधागविधानम्, खिलकृत्ययोगप्रकाराख्यानञ्च । ततो वसाहोमशेषेण दिग्वाधारणम्, पशोः सम्मर्शनम्, तन्मन्त्राख्यानञ्चेति ।

(६ प्र० ५ ब्रा०)

अथोपयाजविधिः । तत्रैकादशप्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, उप-याजाश्चैकादश इति पशोस्त्रीष्वेकादशानीत्यादीनां विधानम्, अथानु-याजार्थेष्टषदाव्यग्रहणविधानञ्च । विहिताना मनुयाजाना मुपरिष्ठात् पुर-

(३६)

स्ताद्धोपयाजप्रशंसनम्, उपयाजनामनिर्वचनम्, उपयाजमन्त्राणामन्वाख्या-
नम्, प्रतिमन्त्रं प्रतिवषट्कारं वज्रोमविधानञ्च । ततोऽत्युपयाजनामकानां
चतुर्णां मुपयाजानां विधानादिकञ्चेति ॥

(७प्र० १ब्रा०)

अथ तदत्युपयाजमन्त्राणां व्याख्यानानि । ततो जाघन्याः पत्न्याः
संयाजविधानम् । ततो हृदयशूलोनावभृथगमनम्, परिकर्म्मिणे तद्भुदय-
शूलसमर्पणम्, तन्निगूहनम्, तदभिमन्त्रणम्, विषयविशेषे तच्छूलोपगूहन-
विशेषञ्चेति ।

(७प्र० २ब्रा०)

अथ पञ्चेकादग्निनीविधानाख्यायिका । तत एकादग्निनीनां पशूनां
क्रमविधानम्, अथ तेषां मुदङ्गनयने, निविन्धने, वपाप्रचारे च तत्क्रम-
स्त्रैवातिदेशविधिञ्चेति ।

(७प्र० ३ब्रा०)

अथ वसतीवरीयहणविधिः । तत्र प्रथम साख्यायिकाख्यानम् । ततो
वसतीवरीयहणार्थं गमनविधानम्, गृह्णीतानां तासां मपां सवनचयार्थं
विभजनविधानम्, गृह्णीतव्यानां च गुणसमर्पणम्, ततो वसतीवरीयहण-
काशनिर्मुखादिकम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च । ततस्तदासादनम्,
सर्वतः परिहरणस्योत्तरवेदेरपरिहरणस्य च प्रशंसनम्, उत्तरश्चोणित-
श्चादाय आघौद्धमण्डपे तत्सादनम्, एतत्प्रसङ्गाद् वसतीवरीशब्दनिर्वचना-
दिकञ्च । ततो वसतीवरीयहणप्रभृतीनां माघौद्धसादनान्तानां मन्त्राणां
सप्तसङ्ख्याकत्वेन शक्नोतीत्यसम्प्रत्या प्रशंसनञ्चेति ।

(७प्र० ४ ब्रा०)

अथ सवनीयपञ्चम्यप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं सोमोपावहणम्, तन्मार्गनिरूपणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्याख्यानञ्च । तत उपावहृतस्य सोम-
स्थोपस्थानञ्चेति ।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं प्रातरनुवाकस्य सम्यैष-
काकनिर्णयः, प्रातरनुवाकस्य तत्प्रतिगरविषये मतान्तरोपन्यासः, समिदा-
धानञ्च । तत एकघनानयनार्थं होमविधानम्, तद्धोममन्त्रः, तद्याख्यानञ्च ।
ततश्चतुर्णां प्रैषाणां विधानम्, तद्याख्यानञ्च । होत्रादीनां मेकघनानयनार्थं
मार्गनिरूपणम्, तद्याख्यानाख्यानञ्च । ततः प्रचरणौष्ठहोतृस्याज्यस्याप्तु
होमविधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्याख्यानञ्च । ततो हुताया आहुत्या अप-
सारणादिकम् । मैत्रावरुणक्षमसेनोन्नयनम्, तत्र विचारश्च । ततोऽसम्भर-
णान्तरं तेषां मेव होत्रादीनां देवयजने पुनरागमनविधानम्, तत
आग्नीङ्गहस्तस्य होतृक्षमस मध्वर्युरादाय निग्राभ्यास आवनार्थं पूर्वद्वाराहुता
वसतीवरौष्ठहोत्यादिति विधानञ्चेति ।

(७प्र० ५ ब्रा०)

अथ सोमाभिषवप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं दासमयफल्गकयोरुपरि
पर्युपवेशनम्, अश्ववैर्घावादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च ।
ततो वाग्यमनम्, सोमोन्मानम्, तत्सङ्ख्याविधानम्, सोमाभिमर्शनम्,
निग्राभ्योदकैः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचनम्, सोमोप-
सर्जनम्, निग्राभ्यासिञ्चनम्, सोमप्रहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्या-
नञ्च । एवं त्रिरभिषवणम्, त्रिःसम्भरणम्, त्रिःसन्निधौदनम्, मन्त्रजपञ्च ।
ततो निग्राभ्योपायनम्, प्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनम्, सोमप्रार्थनारूपो
मन्त्रसंवादश्च । अथ निग्राभ्याभ्यो होतृक्षमसेन यज्ञाणां यज्ञशोपक्रम-
विधानञ्चेति ॥

॥ अथ स्मर्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

“अग्निं मथित्वाऽग्नावग्निं जुह्वाम” ५. ६. ४, ५, ६ ।

“अग्निर वै यज्ञः” ५. ४. १६.

“अग्निरेतसं वै हिरण्यम्” २. ४. ३ ; २. ५. २ ; ७. ५. १ ।

“अग्निरेव देवानां ब्रूत आस, सहरक्षा इत्यसुररक्षास मसुराणाम्” ५. १. २१.

“अग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञः” २. १. ७.

“अग्निर्वा अहः, सोमो रात्रिः, अथ यदन्तरेण तद् विष्णुः ; एतद्वै परिश्रव-
मानं सर्वत्वरं करोति” ३. ५. १५.

“अग्निर्वै गायत्री” ७. ५. १०.

[२. ६.

“अग्निर्वै देवतानां मुखं, प्रजनयिता स प्रजापतिः, स उ एव यजमानः” ७.

“अग्निर्वै यज्ञः” ३. ४. १६.

“अग्निर्वै सर्वा देवताः” १. ३. १.

“अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति” ३. २. १६.

“अग्निर्हि रक्षासा मपहन्ता” ६. २. ६.

“अग्निर्ह्येव ब्रह्मा” २. १. ६.

“अग्निर्ह्येव यज्ञः” २. १. ६.

“अग्ने नय सुपथा राये ०-० इत्यग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोति” ५. २. ११.

“अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकता” ४. १. ३६.

“अङ्गानि वै विश्वानि धामानि” ३. १. १४.

“अथ देवा वीणा मेव रुद्रा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं
गास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति” २. ३. ६.

“अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्याहृत्यासते । नेदस्य सञ्ज्यमानस्याभ्यक्षा
असामेति । तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति ; मालुषं हि तत् । नो एव
यश्चाल्क्यैः ; पिष्टदेवत्यं हि तत् । अपि गृह्य वैव सुखं तमयन्ति,

वेष्मं वा कुर्वन्ति तत् । नाहं जहिं मारयेति ; मातुषं हि तत्” ६. २. १५.

“अथ यत् पुरा नाश्रन्ति, यथा हविषोऽहुतस्य नाश्रीयादेव तत् ; तस्माद् दीक्षितस्य नाश्रीयात्” ५. २. २१. [२४.

“अथ यद्वैक्षितोऽग्रत्वं वा व्याहरति, क्रुध्यति वा तन्मिथ्याकरोति” २. १.

“अथानङ्गाहवाजन्ति, तौ यदि कृष्णौ स्यातामन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद् वर्षिष्यत्येषमः पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम्” ३. १. ११.

“अथाभयेनानाङ्गेण पशुं नयन्ति, तं वपाश्रमणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वाश्रभते, प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युः, अश्वर्युः यजमानः । तदाहुः,— नैष यजमानेनान्वाश्रमो मृत्यवे श्रेणं नयन्ति, तस्मान्नान्वाश्रमेतेति । तदन्वान्श्रमेत ; न वा एतं मृत्यवे नयन्ति, यं यज्ञाय नयन्ति” ६. २. १०.

“अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणा मानयन्, तं प्रत्यग्रहन्” ४. १. १६.

“अथोल्लिखति सुसस्याः क्षपौक्षधौति” १. ५. ३०.

“अश्वर्युः पृच्छति,— यजमान ! किं मन्त्रेति, भद्रं मित्याह ; तन्नो सहेत्युपाश्वर्युः । ०—० यजमानः पृच्छति,— अश्वर्यो ! किं मन्त्रेति, भद्रं मित्याह ; तन्म इति यजमानः” ४. ४. १७.

“अग्निन्द्यस्य वतो नापक्रामेत्” ४. १. १७.

“अनृतं हि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यमेव ; तस्मादेषां जितमनपजयं, तस्माद्यशः । एवं ह वा अस्य जितमनपजयमेवं यशो भवति, य एवं विद्वान्सत्यं वदति” ३. २. ८.

“अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूलं सुभयतः परिच्छिन्नं, यथायं पुरुषोऽमूलं उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति । तद् वातेनैनं संविदानान्तरिक्षाद् गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति (वा० सं० ६. ११. २.)” ६. २. १२.

“अन्नं वा ऊर्गुदुम्बर” ३. १. २७.

“अन्नं वै क्षत्रियस्य विट्” २. ५. ८.

“अन्नं वै सोमः” ७. २. ८, ९.

“अन्नं सोमः” ३. १. २८.

“अमूलं वा इदं सुभयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षं मनुचरति, यथायं
गुरुषोऽमूलं उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति” ६. ३. १५.

“अमृतं मायुर्हिरण्यम्” ६. ४. २६.

“अमृता ह्यापः” ७. ५. १६.

“अमेध्यो वै गुरुषो यदमृतं वदति” १. ३. १८.

“अयं (मांसयूः) रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ४. ३०.

“असिं वै शास इत्याचक्षते” ६. २. ४.

“असृथा वा एषा वाग् या अक्षे; नेदिह्वासृथा वाग् वदात्” ४. ३. १७.

“अस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम्” ७. २. १४.

“अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते (अस्यार्थः—) वेदिवै
सलिलं ०—०, अग्निर्वा अश्वः श्वेतः ०—०, यूपः स्थाणुः ०—० ।
तस्य बाणो न्यषज्जि त ममुं वातो धुनोति ०—० । (अस्यार्थः—)
रसना ह्यैव सा” ५. १. ४, ५.

“आत्मानं वै त्वजैषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीष्वेति”

“आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राणः पृषदाज्यम्” ६. ४. ८. [५. १. ८.

“आधीतयजूंषीत्याचक्षते” १. ४. ११, १४.

“आपो रेतः” ७. १. १.

“आपो वै प्राणाः” ६. ३. ४.

“आपो वै यज्ञः” ७. १. १.

“आपो वै समुद्रः” ६. ५. ११.

“आपो वै समुद्रोऽप्तेवैतदक्षितिं दधाति; तस्मादाप एतावति भोगे
मुज्यमाने न क्षीयन्ते” ७. ४. २७.

“आपो ह वा ओषधीनां रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धिग्वन्ति;

ओषधय उ ह्यापां रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ;
यदेवोभयः संख्यता भवन्त्यथैव धिन्वन्ति, तर्हि सा सरसा भवन्ति”

४. ५. ७.

“आपो ह वै वृत्रं जङ्गस्तेनैवैतद्वीर्ययापः स्यन्दन्ते” ७. ५. २५.

“आसीनं वा एन मेघ आगच्छति ; स आगत उत्तिष्ठति, तन्मिथ्या-
करोति” २. ६. १३.

“इदं हि यदा वर्षत्यथोषधयो जायन्ते, ओषधौजंश्चापः पीत्वा तत एव
रसाः सम्भवति रसाज्रेतः, रेतसः पशवः ; तद् यत एव सम्भवति,
यतश्च जायते, तत एवैतन्मेध्यं करोति” ६. १. ४.

“इदं ह्यहुरिन्द्रो यजमान इति” ३. ३. १५.

“इन्द्रः सर्वा देवताः” ३. ३. २.

“इन्द्रश्चेष्टा देवाः” ३. ३. २.

“इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेघ वृषणश्च मेने । गौरावस्त्वन्दि-
नहल्यायै जारेति (ष० ब्रा० १. १. २.) । तद्यान्येवास्तु चरणानि,
तैरेवैन मेतत् प्रसुप्तोदयिषति” ३. १. १८.

“इन्द्राग्री हि विश्वे देवाः” १. ३. १४.

“इन्द्रियं वीर्यं मिन्द्रः” ७. २. १६.

“इन्द्रियं वै वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्यम्” ७. २. १५.

“इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता” ३. ४. १८ ; ५. ४. १७ ; ७. ५. ५.

“इमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते” ६. ५. १८.

“इयं वा अदितिः ०—० ऊर्द्धा ह्येतस्यै दिक्” २. २. १६.

“इयं वै पृथिवी पूषा” २. ३. १६.

“इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानरः” ७. १. ४.

“इयं वै पृथिव्यदितिः” २. ४. ४.

“इयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिला” ३. १. १.

“इयं ह्येवादिति” २. २. ६.

“उत्तानेव वै योगिर्गर्भं विमर्त्ति” १. ५. २६.

“उद्दीची मेव दिशम् पथ्याया खस्था प्राजानंस्तस्मादचोत्तरा हि वाम्
वदति कुरुपञ्चालवा वाग्ध्वेषा निदानेनोद्दीचीं ह्येतया दिशं प्राजा-
नमुद्दीचीं ह्येतस्यै दिक्” २. २. १५.

“उद्दीची वै मनुष्याणां दिक्” ४. ५. २३.

“उद्दीची हि मनुष्याणां दिक्” २. ३. २२.

“उर्वशी वा अम्बुशाः, पुरुषाः पतिः ; अथ यत् तस्मान्मिथुनादजायत
तदायुरेव” ३. २. २२.

“उष्णीष माहरेति” २. ५. ३.

“उष्णीषेण विप्रग्राति ०—० अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति” २. ५. १६.

“ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते” ५. १. १६.

“ऋषिणाभ्यनूक्तम्—‘मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छति । वातो
देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुष ते मनः’—इति” ३. ३. ७.

“एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव ; तस्मादिषां जित मनपजय्यं, तस्मा-
द्यशः । एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यज्ञो भवति, य एवं
विद्वान्सत्यं वदति” ३. ३. ८.

“एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः, प्राण उदानो
व्यान इति” १. ३. २०.

“एतद्वाख्यानं सौपर्णीकाद्रवम्” ५. १. ७.

“एतावान् वै पुरुषाः” १. ४. २३.

“एते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुप्सुरिमे धिष्ण्या इमा होत्राः” ५. १. ६.

“एते वै पवितारो यत् सूर्यस्य रश्मयः” १. ३. २२.

“एष वा अचेन्द्रो भवति यद्यजमानः” २. ६. १०.

“एष वा इन्द्रो य एष तपति” २. ३. १५.

“एष वै प्रजनयिता यन्मुष्करः” ५. ५. ८.

“एष वै सविता य एष तपति ०—० प्रतौचो ह्येतस्य दिक्” २. २. १८.

“कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति, जाग्रद्वैवाध्वर्युरुपासीत, स यन्निमिषति
स ह्येवास्य प्रतिगरः; तदु तथा न कुर्याद्, यदि निद्रायादपि कामं
स्रप्यात्” ७. ४. ११.

“किं तद् यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गैर्भ्यः शिव इति” ६. ५. २.

“क्षत्रं वा इन्द्रः” ७. २. १६, १८.

“क्षत्रं वै सोमः” ७. ४. ३.

“क्षत्रं वै सोमो विडन्या व्योषधयः” २. ५. ८. [७. ४. ७.]

“क्षत्रिय मायन्त मिमाः प्रजा विश्वः प्रत्ववरोहन्ति त मधस्तादुपासते”

“गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते” २. ६. १२.

“गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा” २. ४. १०.

“चन्द्रं ते, वस्त्रं ते, ऋगा ते, धेनुस्ते, मिथुनौ ते गावौ, तिस्रस्ते-
ऽन्याः” २. ६. ४.

“तं (सोमं) वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः” २. ६. १८.

“तत् (त्वाष्ट्रं पशुं) न संस्थापयेत्, पर्यभिक्तत मेवोत्सृजेत्” ५. ५. ८.

“तदाहुः । नोपाकुर्यान्नाग्निं मय्येद्, रश्मना मेवादायाज्ञसोपपरेत्वाभिधाय
नियुञ्जगादिति । तदु तथा न कुर्याद् यथाधर्मं तिरस्त्रथा चिकीर्षेदेवं
तत् । तस्मादेतदेवानुपरीयात्” ५. ६. ७.

“तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरुवाजहार,— एवं कुर्वन्तं प्राणं वा अय

मन्तरगादध्युः प्राण एनं ह्रास्यतीति ; स ह स्म बाहू अन्यवेच्याह,—
इमौ पक्षितौ बाहू क्षिप्रं ब्राह्मणस्य वचो बभूवेति न तदात्रि-
वेत” ६. ३. २५.

“तद्विष्णुना ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास” २. ३. १.

“तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छेनः” ३. १. १५.

“तपसा वै लोकं जयति । तदस्यैतत् परः पर एव वरीयस्तपो भवति,
पर-परः श्रेयांसं लोकं जयति” ३. ५. २७.

“तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा” २. ६. ८.

“तस्मादप्येतर्हि ०—० योषा ०—० य एव नृत्यति, यो गायति, तस्मिन्ने-
वेता निमिषतमा इव” २. ३. ६.

“तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति” ५. १. १५.

“तस्माद् योऽप्येतर्हि चेधा सहस्रं व्याकुर्थादेकैवातिरिच्येत” २. ४. १३.

“तस्य यन्निखातं, तेन पिबन्नलोकं जयति ; अथ यदूर्ध्वं निखातादा रश्म-
नायै, तेन मनुष्यलोकं जयति ; अथ यदूर्ध्वं रश्मनाया आ चषालात्,
तेन देवलोकं जयति ; अथ यदूर्ध्वं चषालाद् ह्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा,
साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति” ५. ४. २५.

“तस्य हि न हन्तास्ति न बधो वेनेदं सर्वं मास्पृतं तस्मा विश्वा भुवनानि
समाहिति” ३. १. ४.

“तस्यै गन्धर्वा वेदानेव प्रोचिर इति वै वयं विभ्रेति वयं विभ्रेति” २. ३. ५.

“तस्यैवैतत् प्रायश्चित्तिं कुरुते, सोऽग्निनैव त्वयं विपल्यङ्गयते” ३. ४. २, ३.

“तिर इव वै गर्भाः” ३. १. ६.

“तेजो वा अग्निः” ७. २. १६.

“ते (धावापृथिव्यौ) रसवत्या उपजीवनीये इमाः प्रजा उप-
जीवन्ति” ४. ५. २१.

“ते विदुरयं वै नो ब्रिरक्षस्तमोऽस्यैव रूपं मसाम” ३. ४. ८.

“तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽणवो हेऽणव इति वदन्तः पराबभूवुः” १. ५. २३.

“त्वष्टा वै पशूना मिष्टे” ५. ६. ११.

“त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति” ५. ५. ८.

“दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रविष्टिता एता-
वान् वै पुरुषः” ६. २. ३.

“दिवि हि सोमः” ७. ५. २.

“दौक्षिता राजानं गोपायन्ति, नेत्रोऽपहरानिति” ५. १. १४.

“देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः, प्रजापतेः पितुर्दाय सुपेयमन एव
देवा उपायन् वाच मसुराः” १. ५. १८.

“देवो वै सोमः” ७. ५. २.

“देवो वै सोमो दिवि हि सोमः” ३. ४. १३.

“देव्यो ह्यापः” ७. ४. २५.

“देव्यो वा एता विशो यत् पशवः” ५. ६. ६.

“द्वयं वा इदं न द्वितीय मस्ति सत्यं चैवावृतश्च; सत्य मेव देवा अमृतं
मनुष्याः” २. ५. २ ; [“सत्यं वै”] ७. ५. १.

“द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम्, ०—० मिथुन
मेवैतत् प्रजननं क्रियते” ६. ५. ७.

“धेन्वन्हुहयोर्नाञ्जीयात्” १. २. २१.

“धेन्वन्हुहयोर्नाञ्जीयात् । तद् हुवाच याज्ञवल्क्योऽग्राम्येवाह म० सत्यं चेद्
भवतीति” १. २. २१.

“न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः (वा० सं० ६. ३७.)”

“न दौक्षितः काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत” १. ५. ३१. [७. ५. २४.]

“न प्रतीचीनशिराः शयीत” १. १. ७.

“न ब्राह्मणो स्तेष्वेव” १. ५. २४.

“नवाक्षरा वै गायत्री ; अष्टौ वानि यान्यन्वाह, प्रणवो नवमः” २. २. १५.

“न वै देवाः सर्वशैव संवदन्ते” १. १. १०.

“न वै देवाः स्वपन्ति” २. १. २२.

“न वै यज्ञः प्रत्यक्षं मिवारभे यथायं दण्डो वा वासो वा ; परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः” १. ३. २५.

“न खा ऋतवीरेरन् ; य एषां परस्तरा मिव भवति, स एगानमुच्यवैति ; ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति, द्विषद्भ्यो रथ्यन्ति, तस्मान्नर्त्तवीरेरन्” ३. ३. ३.

“न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात्, पुरुषाजानो हि हस्तीति” १. ३. ४.

“नाभिदग्ना भवति, अत्र वा अन्नं प्रतितिष्ठति” ३. १. २८.

“नाभिदग्ना भवति, अत्रो एव रेतस आश्रयः” ३. १. २८.

“निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्” ४. १. २५.

“नैन मन्थच चरन्त मन्थस्त मिथात्, न स्वपन्त मन्थदिथात्” २. १. २७.

“नो हान्ते गोर्गमः स्यात्” १. २. १७.

“पक्ष वा ऋतवः संबत्सरस्य” ७. ५. ११.

“पवित्रं वा आपः” १. २. ११.

“पशवो वै पूषा” ७. २. १०, १२.

“पशवो वै रावः” २. ४. ८.

“पशवो वै वसु” ५. ६. ११, १२.

“पशोः प्राणानद्भिः पद्भ्युपस्पृशति, ०—०, तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति ; तथैतज्जीव मेव देवानां हविर्भवत्यमृत ममृतानाम्” ६. ३. ४.

“पश्चादरीयसौ पृथुश्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति” ४. १. ११.

“पिष्टदेवत्यः सोमः ०—० दक्षिणा ह्येतस्य दिक्” २. २. १७.

“पुत्रो वै वीरः” २. ४. १२.

“पुरश्चक्रिरे,— अयस्मयौ मेवास्मिंस्लोके, रजता मन्तरिक्षे, हरिणीं द्विवि” २. ५. ३.

“पुरुषसम्मितो यज्ञः” १. ४. २३.

“पुरुषो यज्ञः” १. ४. २२.

“प्रजापतिर्यज्ञः” २. १. ४.

“प्रजापतिर्वै ०—० सवसौयानैवेष्टाभवत्” ७. २. १—४.

“प्रजा वा अदी” ७. ५. २१.

“प्राची हि देवानां दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणां दिक्, ०—० ;

अथो प्रत्यक्षं दक्षिणायै ०—० एषा वै दिक् पितृणाम्” ५. ३. १२.

“प्राची हि देवानां दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणां दिक् ०—० एषा

(दक्षिणा) दिक् पितृणाम्” १. १. २.

“प्राची हि देवानां दिक् ०—० या दक्षिणा दिक् सा पितृणां ०—० या

प्रतौची सा सर्पाणां ०—० उदीची सा मनुष्याणाम्” १. १. ७.

“प्राची ह्येतस्य (अग्नेः) दिक्” २. ३. १६.

“प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ” ४. ५. १६.

“प्राणो वै पशुर्यावज्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदस्मात् प्राणो-

ऽक्रामति दावैव तर्हि भूतोऽनर्थः श्रेते” ६. ४. १५ ; ६. ५. ५.

“प्राणो वै हृदयम्” ६. ४. १५.

“प्रावृता वै गर्भा उरवेनैव जरायुणैव” २. ६. १२.

“वज्जी वै यजुःस्वाधौ” ४. २. ११ ; ५. १७.

“ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति, गृहान् पशून् नेत्रोऽपहरा-

निति” ५. १. १५.

“ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञः” १. ४. १५.

“ब्रह्म वै बृहस्पतिः” २. ४. २ ; ५. ६. १३ ; ७. २. ११, १४.

“ब्राह्मणोऽन्वेष्यमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत, राज्ञोति हैव य एवं विद्वान्

द्वितीयं नाम कुरुते” ५. १. १४.

“ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः” १. १. ६.

“मनुष्यान्नु पशवः, देवाननु वयांस्तोषधयो वनस्पतयः” ५. १. १६.

“मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति” ३. ३. ६.

“महान्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः ; गोर्वै प्रतिधुक, तस्यै ष्टतं, तस्यै शरस्, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतश्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिद्धा, तस्यै वाजिनम् ०—० एतान्येव दद्या वीर्याणि” २. ६.

२, ३; २. ५. १, ३.

“महितो वै सोमो देवो हि सोमः” २. ६. ४.

“मिथ्या वा आपः” १. १. १०.

“यः सर्वासा मोषधीनां रस आसीत्, तं यवेव्यदधुः ; तस्माद् यजान्या चोषधयो स्नायन्ति, तदेते मोदमाना वर्द्धन्ते” ४. ५. १०.

“य इमे प्रीर्यैश्चत्वारः कृपा इमावथ द्वा विमौ द्वौ” ४. ४. १.

“यजमानो वा अग्निष्ठा” ५. ४. १६.

“यज्ञो वै विष्णुः” ५. ३. २, ८.

“यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मिथं विक्रान्ति-
रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेद मन्तरिद्धं द्वितीयेन दिव सुत्त-
मेन” ५. २. ३.

“यज्ञो हि कृष्णः, स यः स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनम्” १. ५. २८.

“यज्ञो हि विष्णुः” ५. २. १६.

“यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे ०—० स एता-
स्तिस्वस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्” ७. ५. १२.

“यत् जैककुदं भवति चक्षुष्यैतच्चक्षुर्दधाति” १. ३. १२.

“यज्ञ वा अर्हन्त मागतं नापचायन्ति कुध्यति वै स तत्र तथा ह्यपचितो
भवति” ३. २. ३.

“यथा राज्ञ आगतायोदक माहरेदेव मेतदिति” ३. १. ३१.

“यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महीक्षं वा महाजं वा पचेत्, तदहं मानुषं
हविः” ३. २. २.

“यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः, एव मस्य कृन्दांस्थमितः
साचयानि” ३. २. ७.

“यथा वा चङ्गारोऽग्निना स्पातः स्यात्” ७. ४. २६.

“यदग्नौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति ; तस्माद् देवाः सन्ति । यत् सदसि
भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति ; तस्मान्मनुष्याः सन्ति । अथ यद्वि-
दर्शनयोर्नाराग्रसः सौदन्ति, तत् पितृषु जुहोति ; तस्माद् पितरः
सन्ति” ५. १. २५.

“यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते, तत् ततः प्रजायते,
परागृपानक्ति परागृच्छेव रेतः सिच्यते” ४. २. १६.

“यदि दौक्षित मार्त्तिर्विन्देद् येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद् यथाव्रतेन
भिषज्येदिति” २. १. १५.

“यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माह्वत्, तेन सा श्येनः
सोमभ्वत्” ७. ५. २०.

“यज्जीदं किञ्चान्नन्यद् एवेदं सर्वं प्रतितिष्ठति” ४. ५. १.

“यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्” १. ५. ५.

“यद्वै शुक्लं यज्ञस्य, तदग्नेयम् ; ०—० यद्वा आर्द्रं यज्ञस्य, तत्
सौम्यम्” २. २. ६, १०.

“याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते ता अवटे अवनयति,—‘शुन्धन्तां लोकाः पितृ-
वदना इति ; पितृदेवत्वो वै कूपः खातः” ५. ४. ६.

“या ते धामान्यग्मसि गमज्ज्यै ०—० इत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति” ५. ४. १५.

“यावतौ वै वेदिस्तावतौ पृथिवौ” ५. ५. १.

“यावज्जैव प्राणैः प्राणिति, तावत् पशुः ; अथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति,
दार्बेव तर्हि भूतोऽनर्थः शेते” ६. ५. ५.

“यूप एव पशु माजभन्ते, नर्ते यूपात् कदाचन” ५. ६. २ ।

“ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनुचानास्ते विप्राः” ४. २. १२.

“यो दौक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति” ६. २. २.

“यो दीक्षते, सः विष्णुं यजमानम्” १. ५. १७.

“यो दीक्षते स देवाना मेको भवति १. १. ८, १० ; २. १. १६, २२.

“यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणं हन्ति तं न्वेव परिचक्षते” ७. ५. १७.

“यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण
इत्येव ब्रूयात् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते । तस्मादाजर्न
सवनकृतं हन्यादेनसौ ह्येव सवनकृतेति” १. ५. ४०.

“यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन् म्रियेत्” १. ५. ३१.

“यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धः” ४. ५. २६.

“यो वै विष्णुः सोमः सः” ३. १. २१ ; ५. २. १६.

“योषा दिशः” ७. ५. २१.

“योषायै वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते” ७. ५. २५.

“योषा वा अम्बा” ७. ५. २१.

“योषा वा ऋक्” ७. ५. २५.

“योषा वा ऋगघोता” ७. ५. २५.

“योषित्त्वामा वै गन्धर्वाः” ७. ४. २०.

“रक्षसां ह्येष भागो यदृष्टक्” ६. ३. १४.

“रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः” ७. ३. ६, १२.

“रसो वै वसा ०—० रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ४. ३०.

“रसो वै वसाहोमः” ६. ४. ३५.

“रेतः सोमः” २. ५. १ ; ३. १. २८ ; ३. ४. ११.

“रेतो वै सोमः” ७. १. २.

रेवन्तो हि पशवः” ५. ६. १३.

“लस्पून्या स्पन्दया प्रसीव्यति” ४. २. २५.

“लेलयेव हि यः ०—० अग्निर्देवैश्च पयति” ६. ४. २०.

“वक्षो वा आन्यम्” २. ४. ३; २. ५. १; ३. ५. ६; ४. ३. १५.

“वक्षो वा आन्यम् रेतः सोमो नेद वक्षेणान्येन रेतः सोमं हिनसा-
नोति” ५. २. १७; ७. ४. २६.

“वक्षो हि वा आपः” १. २. ६.

“वनस्पतयो हि यज्ञियाः ; न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो
न स्युः” २. १. १०.

“वनेषु व्यन्तरिद्धं ततानेति । वनेषु = वृक्षाग्रेषु, वीथं वै वाजाः, पुमांसो-
ऽर्वन्तः, हत्सु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः, विक्षु = प्रजासु, दिवि ह्यसौ सूर्यो
हितः, गिरिषु हि सोमः” ३. १. ७.

“वसुध्या वा यथा यद्रज्जुः” २. ३. १८; ६. १. १.

“वागेव सपत्नी, इयं कद्रुः” ५. १. २.

“वागेवाग्निः, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ, चक्षुरादित्यः, ओषं विश्वे
देवाः” २. १. १३.

“वाग्नि यज्ञः” ४. १. २३.

“वाग् वै पथ्या स्रस्तिः ०—० उदौचौ ह्येतस्यै दिक्” २. २. ८, १५.

“वाग् वै देवतौ, सा यद् वाग् बज्ज वदति तेन वाग्देवतौ” ६. २. १२.

“वाग् वै सरस्वतौ” ७. २. ७, ६.

“वाचे हि धौक्षते, यज्ञाय हि धौक्षते, यज्ञो हि वाग्, धौक्षितो ह वै
नामैतद् यद् दौक्षित इति” २. १. ३०.

“विद्वांसो हि देवाः” ५. ६. १०.

“विश्वो ग्रावाणः” ७. ४. ३.

“विश्वो विश्वे देवाः” ७. २. १६, १८.

“विश्वो वै मरुतो भूमो वै विट्” ७. २. १७.

“विष्वाः परार्द्धः” १. ३. १.

“वृजो वै सोम आसौत्, तस्यैवच्छरीरं यद् गिरियो यदश्मानस्तच्छरीरे-
णैवैन मेतत् समर्द्धयति ह्यत्वं करोति” ७. ५. २.

“वृत्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदप्रमान स्तदेवो-
ऽप्रानामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरीदाणकिः” ३. ४. १३.
“वृद्धं वै तद् यक्षस्य यन्मानुषम्” ३. १. ३१.

“शरीरं हैवास्य (अग्नेः) पीतुदारः ०—० मांसं हैवास्य गुग्गुलु ०—०
गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजसम्” ४. २. १८.
“ग्रीष्मा वीजं हरन्ति, अग्नसोदावहन्ति” २. ६. १७.
“श्वेताच्या आग्नां नेयात्, सा स्यादप्रवीता ०—० अवष्टाकूटाकायाकर्णा-
लक्षितासप्तशष्पा” २. ४. १५.

“संवत्सरो वै प्रजापतिः” २. १. ४.
“स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश” १. ५. २६.
“स एष ग्रीष्मं मस्तिष्कोऽनूक्यश्च मज्जा तस्मात् स वान्त इव त्वष्टा ह्येत
मभ्यवमत् तस्मात् तं नाश्रीयात् त्वष्टुर्ह्येतदभिवान्तम्” ६. ४. ११.
“सत्यं वै शुक्रम्” ७. ४. २५.
“समानजन्म वै पयश्च (आज्यश्च) हिरण्यश्च; उभयं ह्यग्निरेत-
सम्” २. ३. ८.
“सम्बन्धान्ताविव द्वौमौ लोकौ” १. ५. २.
“स यानुपकिरन्ति, तेनास्मिंस्लोके प्रत्यर्चं भवन्ति ; अथ याननुदिशन्ति
तेनामुस्मिंस्लोके प्रत्यर्चं भवन्ति” ५. १. २३.
“सर्वे वै विश्वे देवाः” ७. २. १३.
“सर्वा हि वै देवताः पशु माणव्यमान सुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति
मम नाम ग्रहीष्यतीति ; सर्वासां हि देवतानां हविः पशु-
स्तासां सर्वासां देवतानां पशौ मनांस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत्
प्रीणाति” ६. ४. १४.
“सर्वे हि वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न” २. १. २३.

“सविता वै देवानां प्रसविता” २. ५. १०; ४. ३. १०; ७. २. २०;

४. १४; ५. ३.

“स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति ; न वा अग्नभावाद्भुतिर्हृषते ; अग्निरेतसं
वै हिरण्यम्, तथो ह्यस्यैषाग्निमत्येवाज्जतिर्जता भवति” २. ४. ३.

“सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विजायते, तेन प्रजायतेर्वर्षः” २. ६. ८.

“सुवासा एव बुभूषेत्” १. २. १६.

“स्योन स्योन मिति, शिवः शिव मित्येवैतदाह” २. ६. १०.

“स्नान भ्राजाङ्गारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृष्णानवेते वः सोमक्रयणाः ०—
एतानि वै धिष्णानां नामानि” २. ६. ११.

“हविर्वा एष देवानां भवति यो दौक्षते ; तदेन मन्तर्जम्न आदधाते,
तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते” ३. १. २१.

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
अग्निप्रणयनम्	... ४. २. १.	आभ्यातैष्णवेष्टिः	... १. ३. १.
अग्निमन्थनम्	... ३. २. १६.	आज्यग्रहणम्	... ५. २. ६.
अग्निष्टोमः	... १. १. १.	आतिथ्येष्टिः	... ३. २. १.
अत्युपयाजयागः	... ७. १. १.	आत्रस्थनहोमः	... ५. ३. १५.
अधिषवणम्	... ४. ४. १.	आसन्दीकरणम्	... ३. १. २६.
अनुनिःक्रमणम्	... २. ४. १.		
अनुयाजयागः	... ६. ५. ८.	उत्तरवेदित्याघारणम्	४. १. २३.
अपाग्नप्रणयनम्	... १. ३. १.	उपयाजयागः	... ६. ५. ११.
अवान्तरदीक्षा	... ३. ४. १.	उपसदिष्टिः	... ३. ५. १.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
औदुम्बरीनिधानम् ...	४. ५. १.	प्रयाजयागाः ...	६. २. १.
औद्गमगृहोमः ...	१. ४. १.	प्रवराश्रावणम् ...	६. १. ५.
कृष्याजिनदीक्षादीनि	१. ५. १.	प्रातरनुवाकः ...	७. ४. ७.
		प्रायणीवेष्टिः ...	२. २. १.
तानूनपत्रम् ...	३. ३. १.	यूपनिधानम् ...	५. ४. १.
		यूपप्रश्चनम् ...	५. ३. १.
दीक्षाङ्गकर्माणि ...	१. २. १.	यूपैकादशिनौकरणम्	५. ५. १.
दीक्षिताभ्यञ्जनम् ...	१. ३. १०.		
दीक्षिताभ्यञ्जनम् ...	१. ३. ७.	राजाप्यायनम् ...	३. ४. ११.
दीक्षितावेदनम् ...	१. ५. ३६.		
		वपायागः ...	६. ३. १६.
धिष्ण्यनिर्माणम् ...	५. १. १.	वसतीवरीग्रहणम् ...	७. ३. १.
		वसाहोमः ...	६. ४. ३०.
निग्राभोपायनम् ...	७. ५. २०.	वाग्यमनम् ...	१. ३. २७.
निह्वनम् ...	३. ४. १६.	वाग्विसर्जनम् ...	२. १. १.
		व्रतदानम् ...	२. १. १६.
पत्नीपान्नेजनम् ...	६. ३. १.	व्रतश्रपणम् ...	२. २. १०.
पत्नीसंयाजः ...	५. १. ६.	वेदिनिर्माणम् ...	४. १. १.
पशुपुरोडाशश्रपणम्	६. ४. १.	वैसर्जनहोमः ...	५. २. २.
पशुसञ्ज्ञपणम् ...	६. २. १५.		
पशुपाकरणम् ...	६. १. १.	शालानिर्माणम् ...	१. १. १.
पश्वालम्बनम् ...	५. ६. १.	शालाप्रवेशः ...	१. १. ११.
पश्वैकादशिनौकरणम्	७. २. १.		
एषदाज्यग्रहणम् ...	६. ५. ७.	सदःप्रिश्रयणम् ...	४. ५. २४.

कर्त्तव्यमात्र	प्र० ब्रा० क०	कर्त्तव्यमात्र	प्र० ब्रा० क०
सदोनिर्माणां ...	४. ३. १.	सोमाभिषवः ...	७. ५. १.
सवनौयपशुकर्म्म ...	७. ४. १.	सोमासादनम् ...	३. १. ३०.
सामिधेनौप्रयोगः ...	१. ३. ६.	सोमोन्मानम् ...	२. ५. १.
सुब्रह्मण्याह्वानम् ...	३. १. १७.	सोमोपनहनम् ...	२. ५. १८.
सोमक्रयणम् ...	२. ६. १०.		
सोमक्रयणवस्थापनम्	२. ३. १.	हविर्द्वागनिर्माणां	४. ३. ७.
सोमनिधानम् ...	४. २. १८.	हविर्द्वागप्रवर्त्तनम् ...	४. ३. १०.
सोमपयानम् ...	२. ६. १.	हविर्द्वागप्रवेशनम् ...	५. २. १७.
सोमपर्वाणह्वनम् ...	३. १. ७.		

॥ अथर्षिनामादिस्तुचौ ॥

नाम	प्र० ब्रा० क०	नाम	प्र० ब्रा० क०
अङ्गिरसः	१. ५. १०, १४; ४. १. १३. ६०	कात्रूः ...	२. ३. १; ५. १. २.
अप्सराः (उर्वशी)	३. २. २२.	कुक्षपञ्चालत्रा	... २. २. १५.
अहल्या	... ३. १. १८.	कौशिकः (ब्राह्मणः)	३. १. १६.
आदित्याः	... ४. १. १३. ६०	गन्धर्वः (विश्वामसुः)	२. ३. २.
उर्वशी (अप्सराः)	३. २. २२.	गन्धर्वाः (सोमरक्षाः)	५. ४. ६.
ऋषयः	१. ४. ४; २. १. ३, १२, २६. ६०	गौतमः	... ३. १. १६.
		गौरावस्तान्दी...	... ३. १. १८.
		चरकाध्वर्यवः	... ६. ३. २४.
		त्रिककुड (गिरिः)	... १. ३. १२.

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
पुष्करवाः (पतिः) ... ३. २. २२.		वाक्छ्वः ... १. १. ४.	
ब्राह्मणाः १. १. १० ; १. ५. ४०. ३०		विश्ववसुः (गन्धर्वः) २. ३. २.	
ब्राह्मणाः (विश्वगोत्राः) ४. ३. ५. ३०		वृषणाक्षः ... ३. १. १८.	
मेघातिथिः ... २. १. १८.		वैश्वः १. १. १० ; १. ५. ४०.	
स्नेहः ... १. ५. २४.		श्रुतः ... १. १. १०.	
याज्ञवल्क्यः ... १. १. ४. ३०		समुद्रः ... ६. ५. ११.	
रक्षः ... ६. ३. १५.		सात्ययज्ञः ... १. १. ४.	
राजन्यः १. १. १० ; १. ५. ४०.		सुपर्णा २. ३. १ ; ५. १. २.	
		सोमरक्षाः (गन्धर्वाः) ५. १. ६.	

॥ अथ सर्वसूची ॥

अथ	पृ०	अथ	पृ०
अथ सम्पादकोक्तिः ... अ, आ		अथ कण्डिकासूची ... ३	
अथ मूलशुद्धिपत्रम् ... क, ख		अथ विषयसूची ... २३	
अथ प्रपाठकसूची ... १		अथ स्मृतिव्याख्योच्चवचनसूची ३८	
अथाध्यायसूची ... १		अथ कर्मसूची ... ५३	
अथ ब्राह्मणसूची ... २		अथ विनिर्णयनामादिसूची ... ५५	

शतपथब्राह्मणम् ।

अथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयुजनं जोषयन्ते । स युदेव वृषिष्ठः स्यात्
तुज्जोषयेरन्यदन्यद्भुमेर्नाभिश्यीता*तो वै देवा दिव
मुपोदक्रामन् देवान् वा ऽऽषु ऽऽपोत्क्रामति यो दूक्षते
स सुदेवे देवयुजने यजते स युद्धान्यद्भुमेरभिश्यीतावर-
तर ऽऽव हेष्ठा स्यात् तस्माद्युदेव वृषिष्ठः स्यात् तुज्जो-
षयेरन् ॥ १ ॥

तद्वर्षं सत् समुः स्यात् । समः सद्विभ्रःशि स्यादु-

* , † 'विश्यीता'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

विभ्रः॥ शि सत् प्राक्प्रवणः॥ स्यात् प्राची हि देवानां
दिग्धो ऽउदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षि-
णतुः प्रत्युच्छित मिव स्यादेषा वै दिक् पितृणाः॥ स
युद्दक्षिणाप्रवणः॥ स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक
मियात्तुथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तस्मादक्षिणतुः
प्रत्युच्छित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमाच मुतिरिच्येत । द्विष्टुन्तः॥ हास्य
तद् ध्रातव्य मभ्युतिरिच्यते कामः॥ ह दक्षिणतः स्यादेव
मुत्तरत ऽएतद् त्वेव सुमृद्धं देवयजनं यस्य देवयजन-
माचुं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्रे हवैन मुत्तरा देव-
यज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तुद् होवाच याज्ञवल्क्यः । व्यार्णाय* देवयजनं
जोषयितु मैम तुत्सात्ययुन्नोऽब्रवीत्सुर्वा वा ऽइयं पृथिवी
देवा देवयजनं युच वा ऽअस्यै क च युजुषैव परिगृह्य
याजयेदिति† ॥ ४ ॥

ऋत्विजो हवैव देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सो-
ऽनूचाना ब्विद्वाः सो याजयन्ति सैवाह्नलैतन्नेदिष्टतमा‡
मिव मन्यामह ऽइति ॥ ५ ॥

* 'व्यार्णाय'-इति ग ।

† 'याजयेदिति'-इति ग ।

‡ 'नेदिष्टतमा'-इति ग ।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवःशं मिन्वन्ति ।
प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्देवाः प्रत्युच्चो मनु-
ष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् ह नु प्रतीचीनशिराः शयीत । नेहेवानभि-
प्रसार्थं श्रुया ऽहुति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या
प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उच्चक्रमुः सैषाहीना
योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुषु ऽदौची-
नवःशा मेव शालां वा विमितं वा मिन्वन्त्युदीची
हि मनुष्याणां दिग्दोक्षितस्यैव प्राचीनवःशा नादोक्षि-
तस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽएतां पुरिश्चयन्ति । नेदभिवर्षादिति न्वेव
वर्षा देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-
ताना मेको भवति तिरु ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरु
ऽइवैतद्यत् पुरिश्चितं तस्मात् पुरिश्चयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सुर्व ऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो
वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सुर्वेणैव संवदेत । देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते
यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः सुर्वे-
णैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

हि यज्ञियास्तुस्माद्युधेनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा
मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्षेम मिति विचक्षेत्येष
उ तत्र दौक्षित्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारुणौ पाणौ कृत्वा† । शाला मध्यवस्यति सु
पूर्वाङ्घ्रिः स्थूलाराज ममिपुद्यैतद्यजुराहेदु मगन्म देव-
यजनं पृथिव्या युच देवासो ऽञ्जुषन्त विवृष ऽहुति
तदस्य विवृष देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-
वाः सोऽनूचाना यदुहास्य तेऽक्षिभ्या मौक्षन्ते ब्राह्मणाः
शुश्रुवाः सस्तदुहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यदाह । युच देवासो ऽञ्जुषन्त विवृष ऽहुति तदस्य
विवृष देवैर्जुष्टं भवत्यृक्क्षामाभ्याः सन्तुरन्तो यजुर्भि-
रितृक्क्षामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदुचं गुच्छन्ति यज्ञस्यो-
दुचं गच्छन्तीत्येवैतदाह रायस्योषेण सुमिषा मदे-
मेति भूमा वै रायस्योषः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदा-
शास्ते सुमिषा मदेमेतीषं मदतीति वै तु माहुर्यः
श्रिय मञ्जुते युः परमतां गुच्छति तस्मादाह सुमिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चारः'—इति क, 'चारः'—इति ग ।

† 'कृत्वा'—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे, त मच्चं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि च पप्रुर्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्या मेकाद्वाहीनसत्रलक्षण^१सकलसोमयाग^२-
प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते^३ । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— “त्रिविधः सोमयागः, एकाद्वाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि
सवनत्रयेण निध्याद्य एकाहः । द्विरात्र मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता
अह्वीनाः । त्रयोदशरात्र मारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि ।
द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राह्वीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण
त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः
प्रकृतिः”-इति तै० सं० १. २. १-सा० भा० । “एकाद्वाहीनसत्राणि सोम-
मेदा इति त्रयः”-इत्यादि च तै० सं० ७. १. १-भाष्यारम्भे सायणः । “उक्त-
प्रकृतयोऽह्वीनेकाहाः (६. १. १.)”-इत्यारभ्य “इत्येकाहाः, अथाह्वीना
द्यहप्रभृतयो द्वादशरात्रपराङ्गाः (१०. १. १०, ११.)”-इत्याद्यन्त आश्व-
लायनीयश्रौतसूत्रग्रन्थसंज्ञालोच्यः ।

२— “सप्तसंख्यः सोमयागो भवति । तथाहि— “अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽभ्योर्याम इति संख्याः”-इति
आश्व० श्रौ० सू० ६. ११. १ । अभ्योर्याम आभ्योर्याम इत्यभिन्नः ।

३— “अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः, अतिरात्र मेको पूर्व समाप्तमन्ति”-इति
आप० श्रौ० सू० १०. २. ३, ४ । अग्निष्टोमे ह्यत्तन्नाङ्गजातस्योपदिष्टत्वात्
स एवेतरेषां प्रकृतिः ।

शालानिर्माणप्रवृत्तिरदौ चाहुतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शाला-
निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— “देवयजनं जोषयन्त इति ।
देवा इज्यन्तेऽष्टा अत्रेति ‘देवयजनम्’ । अधिकरणे ल्युट्^१ ।
प्राचीनवंशसदोहविद्वानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्^२ । तत्
‘जोषयन्ते’ सेवन्ते । स्वार्थिको णिच्^३ । परिगृह्णीयुर्यजमानपुरुषाः ।
तस्य विशेषमाह— “स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति । ‘सः’
इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषणमेतत् । प्रसिद्धं ‘यद्’ देवयजनम्,
‘तत्’ ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्यमित्यर्थः ।
वर्षिष्ठमित्येतत् स्पष्टयति— “यदन्यदित्यादिना । यद्यस्या^४ उपरि
गृहीतायाः ‘भूमेः’ ‘अन्यत्’ परिसरस्थलं (‘नाभिग्रथीत’) नाति-
ग्रथीत, अतिग्रथितमुच्छ्रितं न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः^५ । उक्तञ्चणं
देवयजनं प्रशंसति— “अतो वा इति । ‘अतः’ अस्मात्, यदित्युक्त-
लक्षणात् ‘देवाः’ ‘दिवम्’ ‘उपोक्तामन्’ उक्तान्ताः, प्राप्ताः ।
उक्तामन्तु नाम, ततः किमु? इत्यत आह— “देवान्वा इति ।
यस्मात् ‘एषः’ दीक्षितोऽपि ‘देवान्’ उपोक्तामन्ति, तस्माद् यादृशेन

१— पा० सू० ३. ३. ११३ ।

२— ‘देवयजनस्थानम्’-इति च । “देवयजनं वै वरं पृथिव्यै”-इत्यादि
रे० ब्रा० १. ३. २ । “प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रवौचीनं गार्ह-
पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनम्”-इति तै० सं० ६. २. ६. २५ ।

३— ‘जुष परितर्कणे’-इति चुरादिः (१८३५ धा०), ‘परितर्कणं महो
हिंसा वा’-इति तत्र दीक्षितः । ग्रीतिसेवनयोस्तु तुदादित्वात् जुषत इत्येव ।

४— ‘यद्यस्या’-इति च ।

५— ‘मुच्छ्रितं न स्यात्’-इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं कुर्वन् 'सः' दौचितः 'सदेवे'
एव 'देवयजने' ('यजते') इष्टवान् भवति । अनेवंविधस्य परिग्रहे
दोष माह— "स यदेति । निम्ने देवयजने 'इष्ट्वा' स्वय मेव
'अवरतर इव' अत्यन्तं नीच एव 'स्यात्' । "तस्मादित्युपसंहारः ।
अत्र कात्यायनः सौमिक मृत्विग्वरण मभिधायाह— "देवयजनं
जोषयन्त उच्चतमम्"—इति^१ ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह— "तदर्थेति । 'वर्ग' उन्नतं 'सत्',
'तत्' देवयजनं 'समं स्यात्'; विषमस्य विसदृशदर्शनात् तदभावाद्य
तत् समं कर्त्तव्य मित्यर्थः । समत्वेन 'अविभंशि' अपि स्थलं प्राचीन-
प्रवणम् उदीचीनप्रवणं वा भवेत् ; यष्टव्यत्वेन देवानाम्, यष्टुत्वेन
मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिनोर्दिशोरन्य-
तरस्याः प्रवणत्वाभिधान मित्यभिप्रायः । उदकप्रवणत्वे यदर्थसिद्धं
दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह— "दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिवेति । विपच-
बाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति— "एषा वा इति । 'क्षिप्रे'
अचिरेणैव कालेन 'असुं' परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपचे-
ऽप्यचिरकालम्^२ ॥ २ ॥

१— 'देवयजनं जोषयन्ते । उच्चतमम् । समम् । अविभंशि । अमितो
देवयजनमात्रदेशम् । पुरस्तादजम् । प्राक्प्रवणम् । उदग्वा । यत्किञ्चान्-
चागर्त्विजः । उद्धतौषधिमूलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"—इति का० श्रौ० ७.
१. १०—१६ दश सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

२— "दक्षिणत उन्नत मुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा
देवयजनम्"—इति आप० श्रौ० सू० १०. २०. १ ।

अथ देवयजनप्राग्देशे^१ देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्थाधिक्यं निषेधति—“न पुरस्तादिति । स देशातिरेको यजमानभ्रातृ-
व्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्बः—“न प्राचीनं देवयजनाद्
देवयजनमात्रं सुक्लिषेत्”—इति^२ । दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक^३
इत्याह—“कामं हेति । पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्त-
प्रदेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकर मित्याह—“एतद्ध त्वेव समृद्ध मिति ।
प्रतिपाद्य मर्थं निगमयति—“इति देवयजनस्येति । कृत्त्रिरिति
शेषः । अत्र कात्यायनः—“सम मविभंश्चभितो देवयजनमात्रप्रदेशम्
पुरस्तादर्जम् प्राक्प्रवणं सुदम्बा”—इति^४ ॥ ३ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपचान्तर माह—“तदु होवाचेति ।
वार्णा^५ मृषिं ‘याज्ञवल्क्य उवाच’ । यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय
गतः, तदानौ ‘सात्ययज्ञः’ आह । “एतावती वै पृथिवी, यावती

१—‘देवयजनप्राग्देशे’—इति ड ।

२—आप० औ० १०, २०, १० ।

३—‘स्वैच्छिक’—इति च ।

४—का० औ० ८, १, १२-१७ षट् सूत्राणि पर्यालोच्यानि ।

५—‘वार्णा’—इति सयकारः पाठः स्वीकृतोऽत्र मूले भाष्ये च डा०-
वेबरेण । तत एवोद्धृतो रोथ्-बोथलिङ्-सङ्गृहीते ‘वार्टवर्ग’-कोषेऽपि । पर
मिहैव पुरस्तादेकत्र (१.१.१.१०.), परस्ताच्चापरत्र (१४. ६. १०. ८.)
दृश्यते ‘वार्णा’—इत्येव निर्यकारः । तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि “शोबलो
वार्णाः”—इत्येव (३.११. ६. ३.) । अतोऽत्र मत्सङ्गृहीतवृत्तलिखित-
पुरस्तकानां मेव लेखः समादृत इह मूलभाष्ययोरिति ।

वेदिः” — इत्यादिश्रुतेः^१ वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-
पृथिवीरूपत्वम् ; अतो ‘यत्र क्व च’ मन्त्रेण परियहे मति तदुक्तलक्षण
मेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणेऽर्द्धत्विग्भिः परियह एवोक्तलक्षणदेव-
यजनपरियह इत्याह — “ऋत्विजो द्वेवेति । ‘शुश्रुवांसः’ श्रुतशास्त्राः,
‘अनूचानाः’ साङ्गप्रवचनाध्येतारः^२ । ‘अङ्गलाः’ दोषरहिताः । ऋत्विजो-
ऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्यस्य मर्थोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्य
मित्याह — “तच्छालां वेति । ‘शालां’ दीर्घचतुरस्रं गृहं, ‘विमितं’
सर्वतः समपरिमाणम्^३ ; अनयोरन्यतरत् ‘प्राग्वंशम्’ मितुयात् ।
प्राग्दिशः प्रशंसार्थं मर्थवाद माह — “प्राचीं हीति । यस्मात्
प्रत्यग्दिग्गतान्^४ ऋत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्भुविर्भाजनाः
प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, ‘तस्मात्’ ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः ‘प्राङ् तिष्ठन् जुहोति’ ।
तस्मात् प्राचीनवंशं सुपपद्यते^५ ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कश्चिन्नियम माह — “तस्माद्

१ — तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् द्रष्टव्या ।

२ — ‘वेदार्थं श्रुतवन्तः’ — इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० २० ।

३ — “विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारत्निप्रमाणतः” — इतीह परिशिष्ट-
कारवचनम् । ‘द्वादशारत्निमानतः’ — इत्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

४ — ‘प्राग्दिग्गतान्’ — इति छ, च ।

५ — “प्राग्वंशं पुरस्तादुर्ध्वं प्रतिदिग्द्वारं मुदग्वर्जं वा” — इति का०
श्रौ० सू० ७. १. २० — २३ ।

हेति । ‘अभिप्रसार्थ’ पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभाग-
रूप मर्थवाद माह—“या दक्षिणेति । ‘यतो’ ‘देवाः’ यजमानादीन्
प्रति’ ‘उपचक्रसुः’, ‘सा’ प्राची ‘अहीना’ समृद्धा । उदीच्या मनुष्य-
सम्बन्धितया तेषां सुदग्वंशां शाला^१ । निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—
“तस्मान्मानुष इति । ‘मानुषे’ मनुष्यार्हे कर्मणि । ‘दीक्षितस्य’
प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशल मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—“तां वा एता मिति । वृश्चादि-
परिहाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरेश्च व्यवधानाय च
परिश्रयणं कर्त्तव्य मिति परिश्रयणस्युतिः^२ ॥ ८ ॥

तत्राचैवर्णिकानां शूद्रादीनां मभिप्राप्तिं निषेधति—“तस्य सर्वं
इवाभिपद्येतेति^३ ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्व्यवहारं निषेधति—“स वै नेति । सर्व-
शब्दस्य सङ्कोच माह—“ब्राह्मणेन वैवेति । ‘तस्माद्’ ब्राह्मणादि-
वर्णचयस्य यज्जार्हत्वाद् । ‘यदि’ ‘शूद्रेण’ ‘संवादो’ ‘विन्देत्’
लभ्येत्, ‘एतेषां’ चैवर्णिकानां मध्ये ‘एकम्’, ‘दमम्’ शूद्रम्
‘इति’ एवं मयेदानीं सुक्तप्रकारेण ‘विचक्ष्व’ ब्रूहीति स्वयं ‘ब्रूयात्’ ।

१—“शालां वा”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २४ । दीर्घचतुरस्रा
कुटी शालेति हरिस्वामी ।

२—“प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्नितं सर्वतः परिश्रि-
तम्”—इति आप० श्रौ० सू० १०. ५. १ ।

३—का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

वीष्मया^१ सर्वोऽपि वचनप्रकारः परिगृह्यते । ‘एषः’ ‘उपचारः’ व्यवहारः^२ ॥ १० ॥

समन्त्रकशालाप्रवेशं विधत्ते—“अथारणी पाणौ हवेति । ‘अध्यवस्यति’ शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-
यादित्यर्थः । अध्यवसानप्रकार माह—“स पूर्वाङ्घ्रं मिति । ‘स्थूणा-
राजः’ मध्ये स्थितः^३ उन्नतस्तम्भः, तस्य ‘पूर्वाङ्घ्रं’ ‘अभिपद्य’ गृहीत्वा
“एद मगन्म”—इति^४ ‘यजुः’ ब्रूयात्^५ । अत्र कात्यायनः—“समा-
रोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वाङ्घ्रं गृहीत्वारणिपाणिराहेद मगन्मेति”—
इति^६ । मन्त्रस्य द्वितीयं पादं देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—
“तदस्य विश्वैरिति । श्रुताध्ययनवद्विज्रांक्षणेः । ‘अक्षिभ्यां’ ‘यत्’
‘ईचन्ते’, ‘तत्’ ‘तेः’ विश्वैर्देवैः ‘जुष्टम्’ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

“यदाहेति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—“ऋक्सामाभ्या मिति ।

१—‘वीष्मया’—इति ड । वीष्मया—श्रुताविह “इम मिति विचक्ष्वेति
वाक्यं द्विरुक्त्या ब्रूयादिति यावत् ।

२—का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

३—‘मध्योदितः’—इति घ, ड ।

४—“एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे ।

ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भौ रायस्योषेण समिधा मदेम ॥”—

इति य० वा० सं० ४. १. १ मन्त्रपाठः ।

५—“प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूणाराज माह्व्य जपतीति वाजसनेयकम्”—
इति आप० श्रौ० सू० १०. ३. ४ ।

६—का० श्रौ० सू० ७. १. ३४ ।

‘यजुर्भिः’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘चक्षुसामाभ्यां’ स्तोत्रशस्त्राभ्यां
‘तरन्तः’ पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागस्य ‘उदृचं’ परिषमाप्तिं
प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति । चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
‘रायस्योषेणेति । ‘भूमा’ वज्रभाव एव ‘रायस्योषो’ धनपुष्टिः,
स च ‘भूमा’ साक्षात् ‘अग्निः’ एव; तस्मात् ‘एतद्’ द्यागपाठे
‘आग्निषम्’ एव आग्रास्ते । तद्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—“स
मिषेति । लोके यः अग्रं परमतां च गच्छति, तम् ‘इषम्’ अन्नं
‘मदति’ मोदत इत्याहुः; अतो मन्त्रे स मिषेति भाग माहे-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दौक्षेत । पुरा केशश्मश्रुर्वुपनाद्युत् काम-
येत तुदश्रीयाद्युद्वा सम्पुद्येत व्रतं ह्येवास्यातोऽशनं
भवति युद्यु नाशिशिषेदपि कामुं नाश्रीयात् ॥ १* ॥

* एतदनन्तरं मिह ‘शतं १४००’-इति ग-पुस्तके ।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुप-
निदधति तन्नापित उपतिष्ठते तुक्केशश्मश्रु च व्यपते
नखानि च निक्कन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं युचास्यापो-
नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वा ऽअस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्युक्केशश्मश्रु च व्यपते नखानि च निक्कन्तते
मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति ॥ २ ॥

तद्भुक्ते । सर्व्व ऽएव व्यपन्ते सर्व्व ऽएव मेध्या भूत्वा
दीक्षिष्यामह ऽइति तदु तथा न कुर्याद्यद्दे केशश्मश्रु च
व्यपते नखानि च निक्कन्तते तुदेव मेध्यो भवति तस्मादु
केशश्मश्रु चैव व्यपेत नखानि च निक्कन्ते ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निक्कन्तते । दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य
वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवचाङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्वा
ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वा
ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानमुभ्युनक्ति । इमा आपः
शु मु मे सन्तु देवैरिति स यदाहेमा ऽआपः शु मु मे

सन्तु देवीरिति वृजो वा ऽऽप्यो वृजो हि वा ऽऽप-
स्तस्माद्येनैता युन्ति निम्नं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्द-
हन्ति तत्तदेतु मेवैतद्वृजः शमयति तथो हैन मेष वृजः
शान्तो नु हिनस्ति तस्मादाहेमा आपः शु सु मे सन्तु
देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओषधे त्रायस्वेति
वृजो वै क्षुरस्तथो हैन मेष वृजः क्षुरो नु हिनस्त्यथ
क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसीरिति वृजो
वै क्षुरस्तथो हैन मेष वृजः क्षुरो नु हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीं मेवोत्तरं गोदान
मभ्यनुत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरे-
णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । सु केशश्मश्रु व्यपति
सु यदा केशश्मश्रु व्यपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो यदुन्तं वृदति
तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽऽप्यो मेध्यो भूत्वा दीक्षा
ऽडुति पवित्रं वा ऽऽप्यः पवित्रपूतो दीक्षा ऽडुति तस्माद्वै
स्नाति ॥ १० ॥

* 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

सु स्नाति । आपो अस्मान्मातुरः शुन्धयन्त्वित्येत-
 द्वाह शुन्धयन्त्विति घृतेन नो घृतघः पुनन्त्विति तद्वै
 सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तुस्मादाह* घृतेन नो घृतघः पुन-
 न्त्विति व्विश्वः हि रिप्रं प्रवुहन्ति देवीरिति यद्वै व्विश्वः
 सुर्व्वं तद्युदमेध्यः रिप्रं तत्सुर्व्वं ह्यस्मादमेध्यं प्रवुहन्ति
 तुस्मादाह व्विश्वः हि रिप्रं प्रवुहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राडिबोदङ्कुत्त्रामति । उद्दिदाभ्यः शुचिरा पूत
 ऽण्मौत्युद्वाभ्यः शुचिः पूत-रति‡ ॥ १२ ॥

अथ व्यासः परिधत्ते । सर्व्वत्वायैव स्वा मेवास्मिन्नेतत्त्वचं
 दधाति या ह वा ऽइयं गोस्त्वक् पुरुषे हैष्ठाग्र ऽआस॥ १३ ॥

ते देवा अभ्रवन् । गौर्व्वा ऽइदः सुर्व्वं बिभर्त्ति
 हुन्तु येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दुधाम तयैषा व्यर्धन्तं तथा
 हिमं तथा घृणिं तितिस्त्रिष्यत ऽडुति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम् । गव्येतां त्वच मदधुस्तयैषा व्यर्धन्तं
 तथा हिमं तथा घृणिं तितिस्त्रते॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः । तुस्मादस्य युचैव क्व च

* 'घृतेनापुनंस्तुस्मादाह'-इति ग ।

† 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

‡ 'रति'-इति ख, 'रति'-इति ग ।

§ 'तितिस्त्रते'-इति पाठो दृष्ट A-नामपुस्तके डा०-वेवरेण ।

कुशो वा युद्धा विवृणुति तुत एव लोहित मुत्पतति
तुस्मिन्नेतां त्वच मदधुर्व्वास एव तुस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो
विभर्त्येताः ह्यस्मिंस्त्वच मदधुस्तस्माद् सुवासा एव
बुभूषेत् स्वया त्वचा सुमृद्धा ऽहुति तुस्मादुप्यश्नीलः
सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा सुमृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्यात् । वेद ह गौरह मस्य त्वचं
विभर्त्येति सा विभ्यती चसति त्वचं म ऽआदास्यत
ऽहुति तुस्माद् गावः सुवासस मुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य व्याससः । अग्नेः पर्यासो भवति
व्यायोरनुच्छादो नौविः पितृणाः सर्पाणां प्रघातो
व्विश्वेषां देवानां तुन्तव आरोका नुक्षचाणा मेव हि
वा ऽएतत् सर्वं देवा अन्वायत्तास्तस्माद्दौक्षितवसनं
भवति ॥ १८ ॥

तदा ऽश्रुहतः स्यात् । अयातयामतायै तद्वै निघ्येष्टवै
ब्रूयाद्यदेवास्याचामेध्या कृणुति* वा व्ययति वा तुदस्य
मेध्य मसदिति† युद्यु ऽश्रुहतः स्यादद्भिरभ्युक्षेन्मेध्य मस-
दित्यथो युदिदः स्नातवुस्यं निहित मपल्लूलनकृतं भवति
तेनो ह्यपि दौक्षेत ॥ १९ ॥

* 'चामेध्या माकृणुति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'मसदिति'-इति क, ग ।

तत्पुरिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसीत्युदीक्षितस्य वा
 ऽअस्यैषाग्रे तनुर्भवत्यथाच दीक्षातपसोस्तस्मादाह दीक्षा-
 तपसोस्तनूरसीति तां त्वा शिवाः शग्मां पुरिदध
 ऽइति तां त्वा शिवाः साध्वीं पुरिदध ऽइत्येवैतदाह
 भद्रं व्युष्णं पुष्पन्निति पापं वा ऽएषो ऽग्रे व्युष्णं पुष्पति
 य ममु मुदीक्षितोऽथाच भद्रं तस्मादाह भद्रं व्युष्णं
 पुष्पन्निति ॥ २० ॥

अथैनः शुलां प्रपादयति । सु धेन्वं चानडुहश्च
 नाश्रीयाद् धेन्वनडुहौ वा ऽइदः सुर्व्वम्विमृतस्ते देवा
 अब्रुवन् धेन्वनडुहौ वा ऽइदः सर्व्वं विभृतो हुन्त
 यदन्येषां व्ययसां व्यौर्य्यं तुङ्गेन्वनडुहयोर्दुधामेति स
 यदन्येषां व्ययसां व्यौर्य्यं मासौतुङ्गेन्वनडुहयोरदधुस्तस्मा-
 द्देनुश्चैवानडांश्च भूयिष्ठं भुक्तस्तुङ्गैतत् सर्वांश्च मिव
 यो धेन्वनडुहयोरश्रीयादुन्तगतिरिव तः ह्यङ्गुत मभि-
 जनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति* पापु मकदिति
 पापौ कौर्त्तिस्तस्माद्देन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तदु होवाच
 यान्नवल्क्योऽश्नाम्येवाहु मःसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २.] ॥

* 'निरवन्धीदिति'—इति ख, डा०—वेबरदृष्टम् ।

अथ दीक्षाकालं^१ विधत्ते— “अपराह्ण इति । ‘अपराह्णे’ अह्नस्तृतीये भागे^२ । अथ दीक्षिताग्रनविषये सर्वान्नं मध्नुजानाति— “यत् कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— “व्रतं ह्येवास्यात इति । ‘अतः’ अस्मादुक्तभोजनादूर्ध्वकाले ‘व्रतम्’ ‘एव’ खलु केवलं पयःपान मेव ; अत इदानीं यथेष्टं भुञ्जीत । तथाचापस्तम्बः— “तथाश्रितः स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयः-कनीयो व्रतं सुपेयात्” इति^३ । इच्छया अग्रनाभावपक्ष मयाह— “यदीति । कात्यायनः— “अन्नं सुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममांसम्^४—अपराह्णे-ऽआतीष्ट सुपपन्नं वा न वेति^५ ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे चौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते— “अथोत्तरे-णेति । तत्रास्मिन्नुदकुम्भपरिदृष्टे देशे ‘नापितः’ निवसेत् । तत्र केशशश्रुवपनं नखनिकर्तनं च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्यापनप्रयोजन माह— “अस्ति वा इति । अमेध्यानां केशनखानां निरवशेषेण सुखच्छेदनाय उदकुम्भसन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थः^६ ॥ २ ॥

१— ‘दीक्षान्तकालं’—इति च । २— “यं कामयेत तपस्वी स्यादिति तं पूर्वाह्णे”—इति च आप० श्रौ० सू० १०. १२. २ ।

३— अस्यापस्तम्बग्रन्थस्य पूर्वापाठस्त्वेवम्— “अन्नं मन्त्राति सर्पिमधु-मिश्रं, दधि, मधु वा, यदस्य मनसः प्रियं तदन्नाति, तदेवास्यामुष्णिक्लोके भवतीति विज्ञायते ; तथाश्रितः स्याद् यथा ततो दीक्षासु कनीयः-कनीयो व्रतं सुपेयात् ; पुरस्ताद्वा केशवपनादाससो वा परिधानाद् भोजनं मेके समामनन्ति”—इति आप० श्रौ० सू० १०. ६. ७-१० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २, ४, ५, ६ ।

५— “उत्तरेण बहिः प्राग्वंशं परिश्रिते यजमानः केशशश्रू वापयते”—इति आप० श्रौ० सू० १०. ५. ६ ।

सर्वाङ्गवपनं सुपन्थस्य निराचष्टे— “तद्धैके सर्व एवेति । सर्व-
स्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वक् सर्वान्तर्हृज्जानेनैव
सर्वं मपि मेधं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— “उत्तरे परितृत
उदकुम्भभवत्यप्सु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति”—इति^१ ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखानां मेव, तत्रापि सव्यपादस्यैव,
तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति त्रयाणां प्राथम्यं माह— “स वै नखान्येव-
त्यादिना । ‘देवत्रा’ देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्तव्य
मित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्यं माह— “स दक्षिण मेवेति । ‘गोदानं’
नाम कर्णस्थोपरि प्रदेशः^३, तं ‘वितारयति’ विभजेत्^४ । यस्य चाद्ये
वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्^५ ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपनं माह— “इमा आप इति^६ । ‘आपः शं
सन्तु’— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— “वज्रो वा
आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्^७ ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— “नखानि निहन्तव्यङ्गुष्ठप्रभृतौनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्”—इति
का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख ।

३— ‘स्वपद्भिर्गवि पृथिव्यां दीयत इति गोदानम्’—इति का० वृत्तौ या० ।

४— कङ्कतादिना तत्स्थानं केशान् विजटान् कुर्यादित्यर्थः ।

५— “दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तौमा आप इति”—इति का० श्रौ०
सू० ७. २. ९ । आप० १०. ५. ८, ९, १० सूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि ।

६— वा० स० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १७ (१ भा० २६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

चुरविदारणपरिहाराय केशाना सुपरि दर्भस्थापनं समन्त्र^१
माह— “अथेति । “दर्भतरुणक मित्यादि^२ । दर्भपाणिरित्यर्थः^३ ।
चुरस्य हिंसकत्वात् ततः पालनप्रार्थना । तत्र समन्त्रकं^४ चुरनिधान
माह— “अथ चुरेणेति^५ ॥ ७ ॥

“प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदानोन्दनादिक ममन्त्रक
मित्याह— “दृष्णी मेवेति^६ ॥ ८ ॥

“अथ नापितायेति । स्पष्टम्^७ ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति— “अथ स्नातीति । एतत् व्रतोपाय-
नार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्^८ ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ३ = ५. ४२. २ ।

२— ‘सूक्ष्मं’ कुशाग्रं दर्भतरुणक मिति हरिस्वामौ ।

३— ‘यूपवत् कुशतरुणम्’—इति का० औ० सू० ७. २. १० । यूप-
प्रकरणे तु विहितम्— “व्योषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्मृति इति
परमुना प्रहरति”—इति ई. १. १२, १३ सू० ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ४ = ५. ४२. ३ ।

५— का० औ० सू० ७. २. ११ ।

६— “एव सुत्तरं दृष्णीम्”—इति का० औ० सू० ७. २. १२ ।

७— का० औ० सू० ७. २. १३, १४ । “भस्मशब्देन मुखजानि लोमा-
न्यभिधीयन्ते; भूचक्षुषां रोमाणि वर्जयित्वा”—इति तत्र या० दे० ।

८— का० औ० सू० ७. २. १५ क द्रष्टव्यम् । “दृष्टार्थत्वाच्चोदकुम्भेनैव
स्नान मिति कर्कः । “तडागादिस्थास्त्रिष्वेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानन्वदृष्टार्थ
मिति या० दे० । “स्यावराखम्, स्नाति०—इति वाजसनेयकम्”—इति
त्वाह आप० औ० सू० १०. ६. १५, १६ ।

ज्ञानमन्त्र माह— “स स्नातीत्यादिना । “आपो अस्मानिति^१
 ‘मातरः’ ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्मात्र्यः ‘यं हृतेन’ वापयन्ति,
 तस्यैव सुपूतत्वाद् हृतेन पुनरिति प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । द्वितीय-
 पादस्य तात्पर्यं माह— “विश्वं हीति । “रपो रिप्र मिति पाप-
 नामनौ भवतः”—इति^२ निरुक्तम् । ‘यद् विश्वं’ तत् सर्वम् उच्यते,
 ‘यत् अमेध्यं’ ‘तत् रिप्रम्’ । अतो देहगतं मालिन्यमात्मगतं
 पापं सर्वं द्योतमाना आपः ‘अस्माद्’ यजमानात् अपगमयति
 यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— “अथ
 प्राङ्निवोदङ्कुत्क्रामतीति । ‘आभ्यः’ अङ्गः सकाशात् शुद्ध एव सन्
 उद्गच्छामीति तस्यार्थः^३ ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाद्य प्रशंसति— “अथ वास इति^४ । ‘परि-
 धानम्’ उपसंव्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य ‘सर्वत्वायैव’; न
 त्वतिरिक्तः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन
 ‘त्वच मेव’ धृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवतः सर्वत्र
 मित्यर्थः^५ । उपरितनयन्यः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० स० ४. २. १ ।

२— निरु० ४. ३. ५ ।

३— “उदिदाभ्य इत्युत्क्रामति”—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १५ ख ।

मन्त्रस्तु वा० स० ४. २. २ ।

४— ‘क्षौमं वस्त्रे’—इति का० श्रौ० सू० ७. १. १६ ।

५— ‘यस्मात् त्वच एव धारणम्, अतः सर्वत्र मित्यर्थः’—इति घ्न ।

गव्याश्रिता (‘दयं’) त्वक् (‘अग्ने’) पुरा ‘पुरुषे’ (‘आस’) स्थिता (॥ १३ ॥

“ते देवा इति ।) ‘देवाः’ किमर्थं मियं त्वक् पुरुषे वर्तन्ते, गोषु बह्वपकारवती; अतस्मां त्वचं तत आदाय गवि स्थापयामो वृष्टिहिमादिकं परिहरत्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

“अवच्छित इति ।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह— “तस्मादस्येति । कुशाद्युपघाते सति रक्तसावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं सिद्धमित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निस्त्वक्तपरिहाराय वस्त्रं मकल्पयन् । तस्मात् तेषां मेवासाधारणं मभूत् । धृतेन च सम्भूषितो भवति । तथा च लौकिका आज्ञा— ‘वस्त्रं पुरुषस्यालङ्कारः’—इति । लोके निन्दितं मपि सुवाससं समाजादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थं मिति प्रसङ्गात् कञ्चित् कञ्चित् पुरुषार्थनियम माह— “नो हान्त इति । कदाचिदपि गोसमीपे विवासा न भवेत् । यस्मात्तु सा ‘अस्य त्वचं’ धारयामीति जानीतेत्यतो ‘न नग्नः स्यात्’ । जानातु नाम का हानिरित्यत आह— “सा विभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात् ‘वसन्ती’ भीत्या कम्पते । “तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— “तस्य वा इति । ‘तस्य’ वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति ‘पर्यासः’ तिर्यक्-तन्तु-सन्दर्भः । सः ‘अग्नेः भवति’ अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमान्यत इत्यर्थः । ‘अनुच्छादः’ अनुलोम माच्छाद्यत इति । सः ‘वायोः’

भवति । 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः । सः 'पितृणाम्' । 'प्रघातः'^१ सर्व-
हननस्थानं निविडौभूतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्तवः' स्वरूपेण,
'विशेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मध्यच्छिद्राणि^२ । तत् 'नक्ष-
त्राणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्यं
भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— "तद्वा अहत मिति । 'अयातया-
मताये' अग्निथिलत्वात् 'तत्' 'अहतं' वस्त्रं 'निष्पेष्टवै' चालयितु
मन्यं 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेध्यं' 'आकृणन्ति' आकृ-
णोति, आक्षिप्तं करोति निर्माणकाले, सहैव 'वयति' च । 'अहतं'
चेत् अभ्युक्षणं मेव कर्त्तव्यम्^३ । तत्प्रयोजनं 'मेध्य मसदिति' मेधाहं
भवेदिति चालणम् ।

पचान्तर माह— "अथो यदिद मिति । स्नातेन पुरुषेणा-
च्छाद्यं धार्यम्, 'अपलूनकृतं' चारद्रव्यसहितेनाधौतम्^४; प्रतिदिनं
प्रक्षाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दीक्षित ॥ १९ ॥

१ "प्रघातो दण्डेन श्लाकोपधानेन वा प्रहारः"—इति तै० सं० १. २.
१; ई. १. १. सा० भा० ।

२— 'मध्ये छिद्राणि'—इति च ।

३— "निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य"—इति का० औ० सू० ७.
२. १७ । 'अहतं मपरिहितं मरत्तं च । अभ्युक्षणं त्वहतस्यैव । तस्याद्भिः
प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्षणेन मेध्यता भवति'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० औ० सू० ७. २. १८ । 'अथवा—०००मौत्रधौतं मरजक-
प्रक्षालितं सत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वाससः समन्त्रकं परिधानं विधत्ते— “तत् परि-
धत्त इति । “दीक्षातपसोस्तनूरसीति”^१ । ‘आह’ मन्त्रभागः ।

‘अथे’ प्राक् ‘अदीक्षितस्यैषा तनूः’ आसीत्, ‘अथ’ इदानीं तु
दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणनवीताभ्यङ्गादिसाध्यः संस्कारः, तपो-
ऽशनवर्जनादिजन्यक्लेशसहनात्मकम् ; तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् ।
“दीक्षातपसोस्तनूरसी”—इति-शब्दस्य तात्पर्यं माह— “साध्वी
मिति । वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । तृतीयभाग मनुद्य
व्याचष्टे— “भद्रं वर्षं पुष्यन्ति । भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वचाभद्रत्वं
प्रशंसति— “पापं वा एष इति ॥ २० ॥

अथ चौरानन्तरं स्नातस्य भूतवाससः शालाप्रवेशं विधत्ते—
“अथैन मिति । ‘प्रपादयति’ गमयेदध्वर्युः”^२ । अस्थाप्यशनकालत्वा-
दत्राशने कञ्चिन्नियम माह— “स धेन्वे वेति । धेनोः चौरादि-
कम्, अनडुहः सम्बन्धि कर्षणसाध्य मित्यर्थः । तदुभयं ‘नाश्रूयात्’
धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदौद्याशनप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति— “ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकार-
कत्वं विज्ञाय देवैः ‘वयसाम्’ ‘अन्येषां’ (च) पशूनां ‘वीर्यं’ सार”^३
मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदश्रुतः सर्वाशनं भवति । तस्य
च जायायाः^४ गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाशनं तं रेतोरूपेण परिणतं

१— “वा स० ४. २. ३ ।

२— “वाग्यत्वं प्रवेशयति”—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ११ ।

३— ‘वीर्यसार’—इति च ।

४— ‘जायायां’—इति च ।

‘गर्भं’ हिंस्यात् । तत् ‘पापकौर्त्तिः’^१ स्यात् । तदुभयोरन्नं ‘मन्त्री-
यात्’ । अत्र याज्ञवल्क्यपक्ष माह— “तदु होवाचेति । यस्मादुभ-
याग्ने शरीरम् ‘अंसलं’ भवति”, तस्मात् ‘अन्नाम्यहं’ तयोरन्न
मन्त्रीया मेव । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवा-
पस्त्वन्नाभिधानात्^२ । अत्र कात्यायनः^३— “ध्वेन्वन्नुहयोर्नांश्रीयात्,
पुरुषधर्मो वासम्भवात्, अंसलभोजनं वा-इति” ॥ २१ ॥ २ [१. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— ‘पापी कौर्त्तिः’—इति मूलपाठः, स्यादेव तस्यैवार्थः ।

२— अंसौ विद्येते यस्यासावंसलः । अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्व-
स्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रांसाभ्यां बलं लक्ष्यते । “वत्सां-
साभ्यां कामबले”—इति हि (पा० सू० ५. २. ६८.) लच् प्रत्ययः । “बलवान्
मांसलोऽसलः”—इति चामरः २. ६. ४४ ।

३— “प्रछौहीं त्वन्तर्वतीं दद्यात् ; सा हि सर्वाणि वयांसि”—इत्यादि
तै० ब्रा० ३. १२. ५. ६ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम् ।

४— का० औ० सू० ७. २. २३, २४, २५ ।

५— ‘अंसलयोर्ध्वन्वन्नुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्त्तव्यम् ; तदु—
वतीति श्रुतेः (३. १. २. २१.) । स्थूलं चेद्वेन्वन्नुहं भवति, ततोऽह मन्त्राम्ने-
वेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः”—इति का० औ० ७. २. २५ सू० या० दे० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अपुः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो
देवताभ्यो जह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावराद्धौ* विष्णुः परार्द्ध-
स्तत्सुर्वाश्चैतुदेवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य
दीक्षा ऽइति तुस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १ ॥

तद्भुक्ते । आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तदस्ति पुर्य्यदित
मिवाष्टौ पुत्रासो ऽत्रुदितेय्ये जातास्तन्वस्युरि । देवां २॥
ऽउप प्रैत्सप्तभिः पुरा मार्त्ताण्डु मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । यांस्त्वेतुदेवा आदित्या
इत्याचक्षते सप्त हैव तेऽविकृतः हाष्टमं जनयाच्चकार
मार्त्ताण्डुः सन्देष्टो† हैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तिर्य्यङ्
पुरुषसम्मिन् ऽइत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

तु ऽऽ हैतु ऽऊचुः । देवा आदित्या युदस्मानन्वज-
निमा तदमुयेव भूङ्गन्तेमं व्विकरुवामेति तं व्विचक्रुर्यु-
थायं पुरुषो व्विकृतस्तस्य यानि मांसानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यावराद्धौ'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेवरः ।

† 'देवांश्'—इति क ।

‡ 'सन्देष्टो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेवरः ।

सन्ध्यासुस्ततो हस्ती सुमभवत्तुस्मादाहुर्नु हस्तिनं प्रति-
 गृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यु मु ह तद्विचक्रुः
 स विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

सु होवाच । राध्रुवान्मे† सु प्रजायां यु एत मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वपादिति राध्रोति द्वैव यु एत मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वपत्ययं त्वेवाग्नावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते
 यजति पुञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति
 पुत्रीः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव नु जुहोति नेदिदं
 दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य सःस्थायान् अन्तं
 गुच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्नेण शालां तिष्ठन्नुभ्यङ्गे । अरुर्वै पुरुषोऽव-
 च्छितो ऽनरुरेवैतद्भवति युदुभ्यङ्गे॥ गुवि वै पुरुषस्य
 त्वग्गोर्व्वा एतन्नुवनीतं भवति स्वयैवैन मेतुत्त्वचा
 सुमर्द्दयति तुस्माद्वा ऽश्रुभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्वै नुवनीतं भवति । घृतं चै देवानां फाण्टं

* 'प्रजा'—इति ग ।

† 'राध्रुवान्मे'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेवरः ।

‡ 'यजुः'—इति ग ।

॥ 'युदभ्यङ्गे'—इति ग ।

मनुष्याणां मयैतन्नाहैव घृतं नो फाण्डः स्यादेव घृतः
स्यात् फाण्ड मयातयामुतायै तुदेन मयातयाम्नायात-
यामानं करोति ॥ ८ ॥

तु मभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र आ पादाभ्या मनुलोमं
महीनां पयोऽसीति मुह्य इति ह वा ऽएतासा मेकं नाम
यद्गवां तासां वा ऽएत पयो भवति तुस्मादाह महीनां
पयोऽसीति व्यर्चोऽसि व्यर्चो मे देहीति नात्र तिरो-
हित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाश्यावानुक्ति । अरुर्वै पुरुषस्यास्मि प्रशान्ममेति
ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव हास पयो हैवास्य
दूषीका ते ऽण्वैतदुनरुष्करोति यदुक्ष्या*वानुक्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुष्णो
दानवः प्रत्युङ् पतित्वा मनुष्याणां मुक्षीणि प्रविवेश सु
एष कनौनकः कुमारक इव परिभासते तुस्मा ऽण्वैत-
द्यज्ञ मुपप्रयन्त्सर्वतोऽश्मपुरां पुरिदधात्यश्मा ह्याञ्ज-
नम् ॥ ११ ॥

चैककुदं भवति । युच वा ऽदुन्द्रो व्युच मुहंस्तस्य
यदक्ष्यासीत्तं गिरिं चिककुद मकरोत्तद्यत् चैककुदं भवति
चक्षुष्येवैतच्छुर्दधाति तुस्मात् चैककुदं भवति यदि

चैककुदं नु विन्देदप्युचैककुद मेव स्यात्समानौ ह्येवा-
ज्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयानक्ति । व्यञ्जो वै शरो विरक्षुस्तायै
सुतूला भवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयतः पुरिच्छिन्नः रुक्षो-
ऽन्तुरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुषोऽमूल उभयतः
पुरिच्छिन्नोऽन्तुरिक्ष मनुचरति तद्यत्सुतूला भवति
विरक्षुस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिण मेवाग्र ऽग्रानक्ति । सत्त्वं वा ऽअग्रे मानुषे-
ऽथैवं देवचा* ॥ १४ ॥

स आनक्ति । व्युत्स्यासि कनीनक इति व्युत्स्य
ह्येषु कनीनकश्चक्षुर्दा असि चुक्षुर्मि देह्येति नात्र
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणः सकृद्यजुषानुक्ति । सकृत्तूष्णीं मथोत्तरः
सकृद्यजुषानुक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तर मेवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो

यदुन्तं वृदति तेन पुतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो
भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा
ऽइति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽयुक् स्यात् । एको ह्येवायं पुवते तदेतस्यैव
रूपेण तस्मादेक स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽत्रपि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पुवते
सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्वेधा विहितः प्राण उदानो
व्यान इति तदेतस्यैवानु माचां तस्मात् त्रीणि
स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽत्रपि सप्त स्युः । सप्त वा ऽइमे शीर्षुन्प्राणा-
स्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरेषैव
सम्पत्* ॥ २१ ॥

तु सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पुतिर्मा पुना-
त्विति प्रजापतिर्वै चित्पुतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-
वैतदाह व्याक्पुतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै व्याक्पुतिः
प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह देवो मा सविता पुना-
त्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तस्मादाह
देवो मा सविता पुनात्वित्युच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा
ऽअयं पुवत ऽण्डोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतदाह सूर्यस्य

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति । पवित्रपतिर्हि भवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति युत्कामः पुने
तच्छ्रेय मिति यज्ञस्योदुचं गच्छानौत्येवैतुदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारभुं व्याचयति । आ वो देवास
ईमहे व्वामं प्रयत्यध्वरे* । आ वो देवास आशिषो
यज्ञियासो हवामह इति तदस्मै स्वाः सतीर्हत्वज
आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीन्यचति । स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे
स्वाहोरन्तुरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति द्वे स्वाहा व्यातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे युथायुं दण्डो वा व्यासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनस इति तन्मनस
आरभते स्वाहोरन्तुरिक्षादिति तदन्तुरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते युयोरिदं सर्वं मुधि स्वाहा व्याता-
दारभ इति व्यातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

* 'ध्वरे'-इति ग ।

† 'यज्ञः'-इति ।

अथ यत्स्वाहा स्वाहुति करोति । यज्ञो वै स्वाहा-
कारो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्तेऽत्रो ऽएव व्याचं यच्छति
व्याग्वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनः शुक्लां प्रपादयति । सु जघुनेनाहवनीय
मेत्युग्रेण गार्हपत्यः सोऽस्य सच्चरो भवत्या सुत्यायै
तद्युदस्येषु सच्चरो भवत्या सुत्याया ऽअग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
गुर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गुर्भः सुच्चरति स
यत्स तच्चैजति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तते तुस्मादिमे गुर्भा
गुजन्ति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तन्ते तुस्मादस्येषु सच्चरो भवत्या
सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

अपःप्रणयनानन्तरं^१ दीक्षाङ्गभूतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं
विधत्ते— “अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति । ‘निर्वपति’ निर्वपेयु-
रिति विधिः । तत्र जात मग्निं प्रशंसति— “अग्निर्वा इति ।
‘अग्निरपराद्धः’^२ अपराद्धं पूर्वाद्धं भवः, आदिम इत्यर्थः । ‘विष्णुः’

१— ‘अपःप्रणयनं’ कर्मनामधेयम् ; अन्यथा अपास्मरणयन मिति वक्तव्यं
स्यादिति ध्येयम् ।

२— मूले तु ‘रवराद्धः’ इत्येव प्रामाणिकः पाठः, भाष्येऽपि तथैव
भवितव्यम् ; दृश्यते तु सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु ‘रपराद्धः’-इति ; स्यादेष्टः
तस्यैव प्रतिशब्दोल्लेखः । ‘रपराद्धः’-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

पराहः' विहितः, परोऽस्ति । “परावराधम इत्यादिना^१ यत् ।
 “एते वै यज्ञस्थान्ते तन्वौ”— इत्यैतरेयकम्^२ । “अग्निर्मुखं प्रथमो
 देवतानां सङ्गतानां मुत्तमो विष्णुरासीत्”—इति^३ यष्ट्यदेवतानां
 माद्यन्तलाभिधानादुक्तपलम् । अथवा आज्यशस्त्रे “भूरग्नि-
 ज्योतिः”—इति^४, अन्तिमे मरुत्वतीयशस्त्रे “विष्णोर्मुं कम्”—इति^५,
 यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवराह्यपराह्यत्वं द्रष्टव्यम् । यदा
 दीचणीयेष्टावाग्नौ वैष्णवीयाग्निसम्भवादुदवभानीयेऽवसाने वैष्णवपूर्ण-
 ऋतेर्वाजसनेयिभिरान्नातत्वात्तयोरिष्ट्योश्च यज्ञस्याद्यन्तलादुक्तविधत्वं
 मग्नाविष्णोः^६ । “तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपसंहारः ॥ १ ॥

अत्रादित्यचरु मपि स्वसमृद्धिफलकामस्य विधत्ते— “तद्वैक
 इति । ‘आदित्येभ्यः’ अदितेः पुत्रेभ्यः धात्र्यर्थादिभ्यः सप्तभ्यः ।
 केवलार्द्धिकामाः ‘निर्वपन्ति’ । ‘तत्’ तत्र ‘पर्युदित मिव’ परिवादश्च
 ‘अस्ति’ । तं (परिवादं) मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति— “अष्टौ
 पुत्रास इति^७ । अयं मर्थः— ‘अदितेः’ देवमातुः ‘तन्वः’ तनोः

१— पा० सू० ४. ३. ५ ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

३— मन्त्रोऽयम् आश्व० सू० ४. २. ३ पठितः, ऐ० ब्रा० १. १. ४ खण्डे
 विहितः, “अभिरग्रे प्रथमो देवतानाम्”—इत्यादिश्च तै० ब्रा० २. ४. ३. ३ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० सं० १०, १५४. १ ।

६— ऐ० ब्रा० १ भा० १४ पृ० ६ पंक्तिर्दृष्टव्या ।

७— च-पुस्तकमात्रे एयोऽधिकः पाठः ।

८— ऋ० सं० १०. ७२. ८ ।

‘परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘अष्टौ पुत्रासः’ अष्टौ पुत्राः, धावादि-
विवस्वदन्ताः; तेषु मध्ये ‘सप्तभिः’ पुत्रैः सह ‘देवान्’ ‘उपप्रेत’
उपागात्, ‘मार्त्तण्ड’ मृताण्डसम्बन्धिन मष्टमम् ‘आस्यत्’ परि-
तयाजिति^१ ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे— “अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘सप्त हैव’
विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । ‘अविकृतं’ करचरणादिविकाररहितम्
‘मार्त्तण्ड’ जनयाञ्चकार । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘सन्देघः’ सन्देहः,
सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्ध्वत्वमात्र-
विशिष्टोऽभूत् ‘इत्याहुः’ ॥ २ ॥

“त उ हैत इति । अथ ‘ते’ सप्त पुत्राः, ‘अस्मान्’ पूर्वं सुत्पन्नान्
पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु विकृतं करवामेत्युक्ता यथा
मनुष्यो विकृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाय किञ्च मांसजातं ‘हस्ती’
सम्भव ; तस्याप्यविस्मृष्टावयवात् । अत एव ‘पुरुषाजानः’ पुरुष-
प्रकृतिकः, अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिग्रहं न कुर्यात् ।
स च ते विकारं गमितो विवस्वत्सञ्ज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘इमाः’
प्रजाः’ उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्वात मुत्तकौपोद्वातिक मर्थ माह— “स होवाचेति । ‘सः’

१— ‘मार्त्तण्डः’ ऋ० सं० २. ३८. ४; १०. ७२. ८, ९ । सा० प०
ब्रा० २४. १२. ६ । महा० मा० १, ३, १३ पर्वसु । “न खल्वयं मृतोऽण्डस्य
इति खेदादभाषत । अज्ञातात् कश्यपस्तस्मान्मार्त्तण्ड इति चोच्यते”—इति
हरिवंशे । भाग० पु० ५. २०. ४४ । मार्त्त० पु० ७७. १; १०१. ११;
१०५. १६ ।

विवस्त्रान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदि-
त्येभ्यः' 'चरु' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'सः' तु 'राध्रवान्' भूयात् 'इति'
'उवाच' । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वयं मपि 'राध्रोति' ।
देवैः संवर्द्धितेन विवस्त्रता समृद्धियुतेन दत्तत्वादयं मपि चरुः
समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभि-
प्रायः । अथाग्रावैष्णवस्योक्तचरुवैलक्षण्यं माह— "अयं त्वेवेति ।
'प्रज्ञातः' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तस्या दृष्टेःोदयतः सामिधेनीपाञ्चदशे प्राप्ते आह— "तस्य
सप्तदशेति^१ । 'देवते' प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्राविष्णू 'उपांशु' यजेत्^२ ।
प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसक्तावाह—
"पञ्च प्रयाजा इति । दीक्षणीयेष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति
पत्नीरिति । दृष्टेरवैकल्याय पत्नीसंयाज मेव कुर्यात् ; तदुत्तरं तु
'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्^३ । तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति
माह— "नेदिति । दीक्षाकाले हृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं
धारणं कर्त्तव्यम् ; मध्ये एव समिष्टयजुषि ऊते सति यज्ञस्य समाप्ते-
स्तदानीं मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत् ; तस्मिन् ऊते सति
सोमयागसमाप्तेः । अतः पुरा कृत्स्नस्य यज्ञस्य समापनात् अन्तं नेव
प्राप्नुयानौत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात् । ननु समिष्टयजुषोऽत्र

१— आप० श्रौ० १०. ४. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. ३—३२ सूत्राणि, आप० श्रौ० सूत्राणि
च १०. ४. ६—११ प्रवृत्त्याणि ।

३— का० श्रौ० सू० ७. २. २८, २९ । आप० श्रौ० सू० १०. ४. ७ ।

कथं यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् ऊते यज्ञः समाप्येतेति, तच्चाह— “अन्तो हीति । अस्य सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ दीक्षितस्य स्वधर्मकं मभ्यङ्गं विधत्ते— “अथाग्रेणेति । शालायाः पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यञ्जनं कुर्यादिति विशिष्टविधिः^१ । अभ्यङ्गप्रयोजनं माह— “अर्वा इति । ‘अवच्छितः’^२ लचा निरुक्तः ‘पुरुषः’ ‘अर्खै’^३ व्रणात्मकः खलु^४ ; तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति । एतदेव विस्पष्टं सुपपादयति— “गवि वा इति । पुरुषत्वचो गवि धारणं वासःपरिधानार्थवादे स्पष्टं युक्तम्^५ । गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा । अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव समृद्धो भवति । अत एव त्वचः पुनःप्राप्तेरब्रणत्वमस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति— “तद्वै नवनीतं मिति । एतदस्य योग्यं मित्याह— “दृतं वै देवानां मिति । नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं ‘फाण्टम्’ । यस्मात् नवनीतं फाण्टदृष्टयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यच्च भवति^६, तस्मात् मनुष्यदेवताभ्यां मन्यस्थानन्यस्य च दीक्षितस्य तद् युक्तं मित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रच्यवा-

१— का० औ० सू० ७. २. ३३ ।

२— अवपूर्वस्य “छो छेदने”—इत्यस्य (दि० प०) निष्ठायां रूपम् । “प्राच्छोरन्यतरस्याम्”—इति (पा० ७. ४. ४१ सू०) सिद्धम् ।

३— ‘अर्खैर्वात्मकः’—इति च ।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१६ कणिकासु (१५, १६ पृ०) ।

५— ‘फाण्टदृष्टयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादन्यदनन्यच्च भवति’—इति च ।

प्रत्यवाद्यातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाध्यर्च्युदीक्षित मपि 'अयात-
यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त मभ्यनक्तौति" । अधो-
मुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात् । तत्र मन्त्र
माह— "महीना मिति" । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मह्य
इतीति । "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"—इत्यन्तानि
"अग्नियेनामानौति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम" । स्पष्ट
मन्यत् ॥ ८ ॥

अच्छणोरञ्जनं विधत्ते— "अथाच्छावानक्तौति" । इतरावयव-
संस्पर्शमहिष्णात्वात् 'अचि' 'अरुः' व्रणो भवति । 'मम' 'प्रशान्'
प्रशान्येदित्यञ्जनं कर्त्तव्य मिति । 'याज्ञवल्क्यः' 'आह' ब्रूते इति ।
अच्छणोर्दूषणरूपतां सन्पादयति— "दुरचः"—इत्यादिना । नेत्र-
मालिन्य मेवाहः, तत्परिहारायाञ्जन मिति । 'दूषिका'^५ नेत्रयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । आप० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१३ ।

२— वा० सं० ४. ३. १ ।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुयेतानि ते
अग्नये नामानि"—इति तै० सं० ७. १. ६. १८ । "इडे रन्ते ह्यथे काम्ये
चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अग्ने नामानि"—इति
श्रुतेऽप्येतत्संहितायां (वा० सं० ८. ४३. १.) यदिदं तैत्तिरीयानुस्मरणं
कृतम्, तत्र खशाखाभ्यासवाङ्मय मेव वीजम् । एव मन्यत्रान्यत्र च ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । आप० श्रौ० सू० १०. ७. १ ।

५— 'दूषिका (१)'—इति च ।

मलम्, सा 'अस्य' पुरुषस्याक्ष्णोर्भूय एवेत्यच्चेर्दुरचल मेव, ततो-
ऽञ्जनेन तन्नाशयतीत्यर्थः^१ ॥ १० ॥

अञ्जनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यच्च वा इति । असुरबध-
समये 'शुष्णः' 'प्रत्यङ्' गत्वा, तद्गत्वात् पुरुषाणां मच्चिमध्यं प्रविश्य,
कनीनिकारूपेण 'कुमारकः' सन् वर्त्तते । 'तस्मै' तस्य 'यज्ञम्'
उपगच्छन् 'सर्वतः'^२ अश्वपुरोरक्षार्थं^३ हतवान् भवति । अश्वशब्दार्थ
माह— “अश्वो ह्याञ्जन मिति । तद्विकारत्वात् ॥ ११ ॥

अञ्जनं विशिनिष्टि— “चैककुद मिति । चिककुत् पर्वतः,
तत्सम्बन्धि चैककुदम्” । शिष्टं स्पष्टम् । तदभावे चैककुदादन्यदपि
पाह्यम् । 'अञ्जनस्य बन्धुता' बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा
'समानी' । “अथर्वै पुरुषस्याचि”—इत्यादिकं^४ ब्राह्मणं चैककुदा-
चैककुदयोः समान मित्यर्थः^५ ॥ १२ ॥

तत्साधनं विधत्ते— “शरेषीकयेति । शरस्तृणविशेषः, तस्य
मध्यशलाका 'इषीका'^६ । 'विरचस्तायै' विगतराक्षसभावः, तस्मै,
तत्परिहाराय । सापि 'सद्वला' कर्त्तव्या । सद्वलस्य प्रयोजनं

१— 'भूय (!) एव कर्त्ते (!) दुरचल मेव ततोऽञ्जनेन नाशयति'—इति च ।

२— 'दीक्षित'—इति छ, च ।

३— 'अश्वपुरोरक्षार्थ'—इति च ।

४— 'सौवौर मिति यत् प्रसिद्धम्'—इति या० दे० ।

५— अथैव दशमी कण्ठी द्रष्टव्या (२८ पृ०) ।

६— का० औ० सू० ७. २ ३४ । आप० औ० सू० १०. ७. २ ।

७— 'तस्य शलाका इषीका'—इति च ।

माह— “अमूल मिति । ‘उभयतः’ मूले अथे च, दिवि प्रथिव्यां
चेत्यर्थः । ‘परिच्छिन्नम्’ इदं ‘रचः’ राक्षसजातिः, अमूलं सत्
‘अन्तरिच मनुचरति’ खलु; एवम् ‘उभयतः’ परिधिभ्यः ‘परि-
च्छिन्नः’, ‘अमूलः’ सन् ‘पुरुषः’ अपि ‘अन्तरिच मनु चरति’ ।
तस्मात् पुरुषसमानदेशवर्तिरचोनिर्हरणाय श्रेणीका ‘समूला’
कर्त्तव्या^१ ॥ १३ ॥

‘स दक्षिण मिति’ । ‘देवचा’ देवेषु । एवं दक्षिणप्राथम्य
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“स आनक्तौति । तत्र मन्त्र माह— “वृत्रस्तेति^२ । ‘कनीनिकः’
अचिमधकार्णम् । ‘वृत्रस्य ह्येष कनीनिकः’ । तथाचान्यत्र— “इन्द्रो
वृत्रं महन्, तस्य कनीनिका परापतत्, तदाञ्जनं मभवत्”—
इति^३ ॥ १५ ॥

“स दक्षिण मिति । ‘यजुषा’ उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्याह्णो
दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन ‘उत्तरं’ चतुः ‘उत्तरावत्’
उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अह्णोराञ्जनावृत्तौ मिलित्वा प्रशंसति— “तद्यत् पञ्चकल
इति । हेमन्तशिशिरयोरेक्यात् संवत्सरः पञ्चर्तुः^४, अत एव सङ्ख्या-
द्वारा संवत्सर मेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ ।

२— वा० सं० ४. ३. १ ।

३— तै० सं० ६. १. १. १७ ।

४— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति ह्येतरेयकम् १. १. १ ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— “अथैन मिति । लोके ह्यपवित्रं पवित्रौक्त्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— “अमेधो वा इति । दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽथान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्नौति— “मेध्या वा इति । यज्ञार्हत्वं मेधत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः^१ ॥ १८ ॥

“तद्वा एक मित्यादि । पावनसाधनदर्भैर्व्वेकादिपक्षा आक्षिप्याः । ‘अथ’ वायुः ‘एकः’ एव ‘पवते’ पवतिर्गतिकर्मा^२; अन्तरिक्षे गच्छति^३ । ‘तस्मात्’ पवित्र मपि ‘एकं’ स्यात् ॥ १९ ॥

“अथो अपीति । ‘सः’ एव ‘अथ’ वायुः ‘एक एव’ पुरुषे ‘अन्तः प्रविष्टः’ प्राणादिभेदेन ‘त्रेधा’ विभक्तः, अथ ‘त्रौणि स्युः’ ॥ २० ॥

“अथो अपि सप्तेति । ‘शीर्षेण’ शिरसि भवाः, सुखादिच्छिद्र-गताः, ‘एकविंशतिः स्युः’ इति । तत्र ‘त्रिः-सप्तान्येव’ इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ ‘एषैव’ सप्तसङ्ख्याया उक्तिः ‘सम्पद्’ इत्यर्थः । यद्वा ‘एषैव’ पुरुषरूपैव ‘सम्पत्’ इत्यर्थः; “दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः”—इति श्रुत्यन्तरात्^४ ॥ २१ ॥

“तं सप्तभिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् त्रेधा विभज्य ‘सप्तभिः-सप्तभिः’ “चित्पतिर्मा”, “वाक्पतिर्मा”, “देवो

१—“पवित्रं पुनातेः, मन्त्रः पवित्रं मुच्यते”, + + + , आपः पवित्रं मुच्यते”—इत्यादि निरु० ५. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— निघ० २. १४. १०८ ।

३— “वायुः पवित्रं मुच्यते”—इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

४— तै० सं० ६. १. १. ८ ।

मा”-इति^१ त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । “अच्छिद्रेण पवित्रेण”-इति मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरम्भोर्द्धं मुन्मृज्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरम्भावमृज्यात् । तथा च कात्यायनः— “सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिणं स्रद्धर्वाङ्गुकेन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा”-इति^२ । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्विति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभज्योभय मप्युक्तवान्^३ । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थं माह— “अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् ‘एषः’ वायुः ‘अच्छिद्रं पवित्रम्’ ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— “तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः; शोधकत्वात्” । अग्निः पवित्रपतिः^४; तत्पाठात् स्वरूप मपि ‘पवित्र-

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १-४ । वेर्णिन-मुद्रितपुस्तके तु ‘द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य’-इति पाठः, ‘एकविंशतिभिः’-इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— “अथैन सुत्तरेण वह्निः प्राग्वंशात् दर्भपुष्पौजैः पावयति । + + + । एकविंशत्या चेधा विभक्त्या सप्तभिः सप्तभिर्द्विर्द्धं नाभेरुन्मृज्यात् स्रद्धर्वाङ्गुक् । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति”-इत्यादि व्याप० श्रौ० सू० १०. ७. ५-१४ ।

४— “रश्मयः पवित्रं मुच्यन्ते”-इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

५— “अग्निः पवित्रं मुच्यते”-इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्टं मन्यत् । 'उदृक्' उपरिभाविनी च्छक्
उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्थानं प्राप्नुवानीत्यर्थः ।
असु मर्थम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"—'इति' अनेन, मन्त्रः
'आह' इत्यर्थः ॥ २३ ॥

"अथाग्निषा मिति । "आ वो देवासः"—इति^१—मन्त्रस्य 'आग्निषा
मारम्भः'—इति नाम ; भाव्याग्निषा मस्थारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य
प्रयोजनमाह— "तदस्मा इति । 'तत्' तेन आग्निषा मारम्भवाचनेन
सर्वासा आग्निषा मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वाः'
स्वकीया एव 'सतीः' ता एव 'आग्निषः' 'क्षत्रिजः' तन्मन्त्रेषु
यजमानार्थं माशासते^२ ॥ २४ ॥

"अथाङ्गुलीरिति । 'न्यचति' सङ्कोचयतीत्यर्थः । तत्प्रकारमाह—
"स्वाहेत्यादिना^३ । एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण
दे-दे^४ अङ्गुली न्यञ्जतीत्यर्थः । एवं करद्वयाङ्गुलिन्यञ्जनक्रमेणोत्तमेन
मन्त्रेण^५ पाणी मुष्टीकुर्यात्^६ । "उत्तमेन मुष्टीकृत्वा"—इति सूत्रम् ।

१— "चित्यतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुना-
तश्चित्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रभूतं यत्कामः
पुने तच्छकेयम्"—इति वा० सं० ४. ४. १-३ ।

२— वा० सं० ४. ५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ।

४— वा० सं० ४. ६. १-३ ।

५— 'दे'—इत्येव च ।

६— वा० सं० ४. ६. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ ।

८— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ क ।

तत्प्रयोजन माह— “न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्भस्ते
धारयितुं मग्नकृत्वात्; अत एव परोक्षान्मन्त्रेण सुष्टिवन्धनमेव
प्रत्यक्षधारणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

“स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् ।
‘वातादारभे’-इति वातेन प्राणेन व्यापिष्यमाणत्वात् ‘वातो
यज्ञः’ । ‘वै’-शब्देन ‘वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्’-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-
र्द्योत्यते ॥ २६ ॥

“अथ यत्साहेति । हविस्स्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च
हविःप्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमनं
विधत्ते— “अथ वाचं यच्छतौति” । वाग्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-
निष्पत्तेः ‘वाक् यज्ञः’ । तस्या बहिर्निर्गमनं मकृत्वा आत्मनि
नियमात् ‘यज्ञ मेव’ आत्मनि धृतवान् भवति ॥ २७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिकं मुक्तम्, तस्य
दीक्षाकृत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— “अथैनमिति” । प्रविष्टस्य
तथा कर्माथं सञ्चरनिर्देशं माह— “स जघनेनेति । ‘आहवनीयं
जघनेन’ तत्पश्चाद्देशे, ‘गार्हपत्यं मघेण’, तयोर्मध्यपथि कर्माथं
गच्छति” । अथ मेव ‘अस्य’ ‘सञ्चरो भवति” । उक्तसञ्चरं प्रशंसति—

१— “साहेत्युक्ता वाग्यतः”—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १३ । “अत ऊर्ध्वं यजमानस्य सञ्चरो
भवति”—इति आप० श्रौ० सू० १०. ८. २ ।

“अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः ; आहुतिप्रदानात्मकस्य
 ‘यज्ञस्य’ ‘योनिः’ ‘अग्निः’ । मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण
 देवदेहोत्पत्तस्तत्संस्कृतो दीक्षितः ‘गर्भः’ । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य
 तथोरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तं मर्त्यं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन
 दृढयति— “तस्मादिमे गर्भा इति । त्वच्छब्द एकशब्दपर्यायः ;
 एकदेत्यर्थः । अथ वाच्यं मिदं चार्थं । ‘यत्’ यस्मात् ‘सः’ गर्भ-
 संयुतो यजमानः ‘एजति तत्’ चलति च, ‘पर्यावर्त्तते तत्’ परि-
 भ्रमति च ; ‘तस्मात्’ इदानीन्तना गर्भा अथेवं भवन्तीत्यर्थः ॥
 १८ ॥ ३ [१. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

सुर्वाणि ह वै दीक्षाया युजूंष्यौद्ग्रभणानि । उद्-
 ग्रभणीते* वा ऽण्डोऽस्माल्लोकाद्देवलोकं मभि यो दीक्षत
 ऽतैरेव तद्युजुर्भिरुद्ग्रभणीते तस्मादाहुः सुर्वाणि
 दीक्षाया युजूंष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

* ‘उद्ग्रभणीते’—इति सा०—सम्मत इति डा० वेवरः ।

माचक्षत ऽत्रौद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि
यज्ञः परोऽक्षं वै युजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो
यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभणीतेऽस्मासोकादेवलोकु
मभि* ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति । तान्याधीतय-
जूः षीत्याचक्षते सम्पुद ऽएव कामाय चतुर्थः ह्यतेऽथ
यत्पञ्चमुः सुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्षं मौद्ग्रभण
मनुष्टुभा हि तज्जुहोति व्याग्यनुष्टुब् व्याग्धि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्य
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तदा ऽष्टषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति युदे-
तानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिरामोति तस्मात्
पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव* । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा
ऽग्नये कुवते युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृ-
त्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाभि-
गच्छति युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ७ ॥

दौक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति† । अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु
ह्वयते ॥ ८ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्याग्वै सुरस्वतौ
व्याग्यज्ञः पशुवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशुवः
पशुवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । अनुङ्वेता आहुतयो ह्वयन्ते प्रतिष्ठिता
अदेवकास्तुच नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति‡ ॥ १० ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात एकञ्च नाग्निर्वा
ऽनुङ्वेवाग्निः प्रतिष्ठितः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता
अङ्वेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्मादु सर्वास्वेवाग्नये स्वाहेति
जुहोति तुत एतान्याधीतयजूःषीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा ऽग्नय
ऽआकुवते युजेयेति तु मात्मन ऽएव प्रयुक्ते युत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'—इति ग । † 'स्वाहेति'—इति ग । ‡ 'रिति'—इति ग ।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकृतिश्च
प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते
भवतो मेधा च मुनश्च ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्याग् वै सुरस्वती
व्याग् यज्ञः सास्यैषात्मन् देवताधीता भवति व्याक्
पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञ-
स्तेऽस्यैतु ऽआत्मन् पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैता
आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि
नाम* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्बृहतीर्विश्वश-
म्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा
व्विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो यज्ञस्यापाः हि कीर्तय-
त्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति
लोकानाः हि कीर्तयति बृहस्पतये हविषा व्विधेम
स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैषा ने-
दीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमौऽसुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं
युन्नोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्याग्ध्यनुष्टुब् व्याग्धि
यन्नः* ॥ १६ ॥

अथ युद्धूवाया माज्यं परिशिष्टं भवति । तुज्जुह्वा
मानयति त्रिः सुवेणाज्यविलापन्या ऽअधि जुह्वां गृह्णाति
युत् तृतीयं गृह्णाति तुत् सुवु मभिपूरयति ॥ १७ ॥

सु जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मूर्तो व्वरीत
सखम्† । विश्वो राय इषुध्यति द्युम् व्वरीत पुष्यसे
खाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति
वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मूर्तो व्वरीतेति मैत्रं द्युम्
व्वरीतेति बार्हस्पत्यं द्युम् हि बृहस्पतिः पुष्यस इति
पौष्णः§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यन्नः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्तवः संवत्सरस्यैतु मेवैतयामोति युदेवताभिः
पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याग्वा ऽअनुष्टुब्
व्याग्यन्नस्तुद्यन्नं प्रत्यक्ष मामोति ॥ २१ ॥

* यन्नः-इति ग ।

† 'सखम्'-इति ग ।

‡ खाहेति-इति ग ।

§ 'पौष्णः'-इति ग ।

तदाहुः । एता मेवैकां जुहुयाद् युस्मै कामायेतरा
 ह्युन्त एतयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां
 जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सुर्व्वं वै पूर्णं सुर्व्वं मेवैनयै-
 तदाप्नोत्यथ यत् सुवु मभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति
 तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सुर्व्वास्वेव ह्यन्ते ॥ २२ ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति* । सैषानुष्टुप्सत्येकचिंश-
 दक्षरा भवति दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश
 प्राणा आत्मैकचिंशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
 वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स युवा-
 नेव यज्ञो यावत्यस्य माचा तावन्त मेवैनयैतदाप्नोति
 युदनुष्टुभैकचिंशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीक्षाङ्गतीर्विधातु माह— “सर्वाणि ह वा इति । यजु-
 स्सम्बन्धात् दीक्षासम्बन्धिनी ‘यजूंषि औद्गमणानि’ । तदुद्गमणत्वं
 मेव कुत इति तद् दर्शयति— “उद्गमणीते वा इति । ‘तत्’
 तदा ‘एतैः’ दीक्षाङ्गभूतैः सर्वैः ‘यजूंभिः’ एव ; अतो ‘दीक्षायाः’
 प्रकरणानि ‘सर्वाणि’ अपि ‘यजूंषि’ ‘औद्गमणानि’ औद्गमणानीति ।

* ‘जुहोति’—इति ग ।

१— “औद्गमणानि जुहोति”—इति का० औ० सू० ७. १. १६ ।

“इयद्दोर्मः”—इति^१ भलम् । ‘ततः’ तेषु यजुषु मध्ये ‘एतानि’ एव दीक्षाकृतिसाधनानि आकृत्यादीनि ‘श्रौद्धभणानि’ उद्धरणेऽत्यन्तं सन्निहितानीत्यर्थः । तत् कथं मिति, उच्यते—“आकृतयो हीति । तावता श्रेष्ठे किं मायात मिति, तत्राह—‘आकृतिर्हीति । जपानां होम्यानां च तारतम्यं माह—“परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतासां मय्युद्धरणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति—“ततो यानीति । ‘यानि’ आदितः ‘त्रीणि’ यजूंषि ‘स्रुवेण जुहोति’, ‘तानि’ ‘आधीतयजूंषि’ आधानलिङ्गकानि; तन्मन्त्रेष्वाधानव्यापार-
लिङ्गदर्शनात् । ‘सम्यदे कामाय’ । सम्यद्यत इति ‘सम्यत्’, काम्यत इति ‘कामः’, सम्याद्याय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः । अथ मभिप्रायः—^२) यथा लोके किञ्चित् फलं सिषाधयिषुः आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधनं मनुष्यायान्ते तत्कृते; एवं त्रिभिः स्वर्गफलं माध्याय, चतुर्थेन तत्साधनं मनुष्याय, पञ्चमेन तदुद्धृहीतवान् भवतीति । अत्र चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थं मपि स्रुवेणैवेति वेदितव्यम् । पञ्चमस्य साक्षादुद्धरणसाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्ते सिद्धं मित्याह—“अनुष्टुभा हीति । ‘अनुष्टुभा’ वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् ‘वाग् यज्ञः’ । “अनुष्टुप् चतुस्ताराणि कृन्दांस्तुदपादयत्”—इति सामब्राह्मणे-
ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुपत्वम् ॥ २ ॥

१— पा० ८. २. ३२ सू० वा० १ ।

२— च-पुस्तके नास्तेष पाठः ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्ग्रहणे साधनता
मुपपादयति—“यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे^१ व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

“तद्वा इति । “यथाय मिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठित-
प्रकारं जानद्भिर्हविभिः ‘अयं यज्ञः’ औद्भ्रमणहोमेन ‘सम्भृतः’,
‘एवम्’ एतेषां मनुष्ठानेन ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘यज्ञं’ सम्भृतवान्
भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—“तानि वै पञ्चेति^२ ॥ ५ ॥

“अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः^३ ।
‘अग्ने’ यागानुष्ठानात् पूर्वम् ‘आ कुर्वते’ खलु । ‘कुर्वन्’-शब्देन^४
तत्प्राग्भावी मनोव्यापारो लक्ष्यते । ‘यजेय’-इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः ।
अतो ‘यज्ञस्य’ देवकर्त्तव्य मङ्गजातं सर्वं ‘सम्भृत्य’ सङ्कल्प्यात्मनैकीकृत्य
स्वात्मनि ‘कुर्वते’ स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं माह—“मेधाये मनस इति । “मेधयेति ।
सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मैधा, तथा, ‘मनसा’ च साधनेन
उभाभ्याम् ‘अभिगच्छति’ । यथा कश्चित् प्रथमं मिदं सम्यगिति
सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेषं भवबुध्यते, तददित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१ का० ई७० २ ब्रा० १ क०) ४०८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १ ई ।

३— वा० सं० ४. ७. १-५ ।

४— ‘कुट्-शब्देन’-इति च ।

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जयता माह—
“दीक्षाया इति । ‘अनु उच्यते एव’—इति, एवकारतात्पर्यं
माह— “नेत्त्विति । अत एव कात्यायनः— “तृतीयं अपति”—
इत्युक्तवान्^१ ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “सरस्वत्या इति । “पशवो वा
इति । पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्मसङ्गावात्; पूषणोऽपि पोषक-
त्वम्, “पोषाँ अपुष्यत्”—इत्यादिश्रुतेः^२ सिद्धम् । पशुगतचौरादि-
साध्यत्वात् ‘पशवो यज्ञः’ ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रत्रयेऽपि ‘अग्ने’ यदस्ति, तच्चाग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद्
दर्शयितुं माह— “तदाहु रिति । ‘अनुद्धेव’ अपत्यच मिव ‘एताः’
तिष्ठः ‘आहुतयः’ ‘ह्यन्ते’ । असु को दोष इति तच्चाह—
“अप्रतिष्ठिता इति । किमर्थं मप्रतिष्ठिततेति, तच्चाह— “अदेवका
इति । यद्यपि सन्त्याकूत्याद्याः, तथापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्ध-
भावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— “तत्र नेन्द्र
इत्यादि ॥ १० ॥

तत्र प्रसिद्धदेवताना मभावं दर्शयितुं मनुवदति— “आकूत्या

१— ‘एवकारावयव्य माह’—इति च ।

२— “तृतीयं अपत्येव”—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १७ ।

३— तै० सं० ७. १. ६. १ । “पूषेयं ह्येदं सर्वं पुष्यति यद्विदं
किञ्च”—इति चेद्देवोपरिष्ठात् (१४. ४. २. २५.) । “यत्राग्निपोषं
पुष्यति तत् पूषा भवति”—इति पूषणो निर्वचनम् । निश्च १२. २. ५ ।
“पौषाः पशवः”—इति चोपरिष्ठादिद्देव (५. २. ५. ७.) ।

इति । “नात एकञ्चनेति । ‘अतः’ अस्मात् आकूत्या इत्येव-
मादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे । इति
वदतोऽयं भूमिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकूतिमेधादेः प्रशंसितत्वेनाग्निं
मतिविहायाय माचेप इति । अनङ्गालपरिहार माह— “अग्निर्वा
इति । ‘सः’ यजमानः ‘यत्’ यस्मात् ‘अग्नौ’ प्रत्यक्षेण ‘जुहोति’, अत
एव ‘अग्निः’ ‘अङ्गा इव’ प्रत्यक्ष मिव, अत एव ‘प्रतिष्ठितः’ च; ‘तेन’
खलु ‘एताः’ स्त्रियोऽपि ‘अङ्गेव’, ‘प्रतिष्ठिताः’ च । “तत एता-
नीति । यत उक्तरीत्याग्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्निं
प्रशस्त्वावशिष्टाकूतिप्रयुगाग्निदेवतात्रय माधानसम्बन्धेन प्रशंसति—
“तत एतान्याधीतयजूंषीति”—इति ॥ ११ ॥

“आकूत्यै प्रयुज इति । ‘अग्ने’ प्रथमम् ‘आत्मना’ बुद्धौ ‘यजे-
येति’ ‘आ कुर्वते’ सङ्कल्पयति । ‘तम्’ तत् सङ्कल्पितम् ‘आत्मनः’
एव विस्तीर्य ‘प्रयुङ्क्ते’ भवतः । प्रयुज्यत इति ‘प्रयुक्’ । उभयोरपि
बुद्धिविषयभावात् उभे अपि ‘देवते’ आकूतिप्रयुजौ, ‘अस्य’ यज-
मानस्य ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘आधीते’ आधानेन विषयीकृते भवतः ।
आधीतप्रतिपादकत्वात् ‘आधीतयजूंषि’-इत्युच्यते ॥

एव सुत्तरवाक्यान्यपि^१ योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“सरस्वत्यै पूषण इति । अत्र ‘पूषन्’-शब्दवाच्यानां पशूनां वज्रत्वात्
पृथङ्निर्दिश्यते— “पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्” ॥ १४ ॥

इत्य माधीतलसमानधर्मसम्भवात् आहुतित्रयं पृथक् विधाय,

१— “मिधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्यादीनीति (१३ क०) यावत् ।

२— ५२ प० ५ पं० द्रष्टव्यम् ।

प्रशस्त्वं च चतुर्थीं माङ्गतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— “अथ चतुर्थीं
मित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— “एषा हेति ।
‘एषा’ ऋगित्यर्थः । ‘यज्ञस्त्व’ ‘नेदीयः’ अत्यन्तं सन्निहितम् ।
कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपां कौर्त्तयति’, तस्मान्नेदीयः । तत्कौर्त्तनेन
यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तच्चाह— “आपो हीति ।
अभिषवसंयवनादिमाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम् । स्पष्टं मन्यत् ॥

उक्ताङ्गतिचतुष्टयस्याज्यस्थाल्याः सुवेण होमः । तथाच सूत्रम्—
“औद्भभणानि जुहोति स्थाल्याः सुवेणाङ्गत्वे प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अथ यां पञ्चमी मिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्यं माह— “अथ यद् भुवाया माज्यं परिशिष्ट
मित्यादिना । अथ मर्थः । दीक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि ‘यदाज्यं’ ‘भुवायाम्’
अवशिष्टम्, ‘तत्’ पञ्चमाङ्गत्यर्थं ‘जुङ्गाम्’ अवनयेत् । एतदेक
मवत्तम् । अथाज्यस्थाल्याः सकाशात् ‘सुवेण’ जुङ्गा उपरि ‘त्रिः’
निनयति^२ । एवं चतुरवत्तं भवति । तत्र ‘यत्’ ‘द्वतीयम्’, ‘तत्’
‘आज्यविलापन्या अधि’ जुङ्गा उपरि उक्तानं सुवं निधाय यथा
पूर्वं भवति तथा सुवस्थाभित आज्येन पूरयेत् । तथाच सूत्रम्—
“जुङ्गां भौव माषिच्य दिश्व स्थाल्याः सुवेण द्वतीयं सुव मभि
पूरयति”—इति^३ ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. १६ ।

२— ‘त्रिरानयति’—इति च ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ ।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— “स जुहोति विश्वो देवस्येति” ॥ १८ ॥

तं प्रशंसति— “सैषा देवताभिरिति । “पञ्चाचरा पङ्क्तिः”—
इति^१—श्रुतेः पञ्चसङ्ख्यासम्बन्धात् ‘एषा’ ‘पङ्क्तिर्भवति’ । तद्योजयति—
“विश्वो देवस्य”—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् ‘इदं’ मन्त्रवाक्यं^२
‘वैश्वदेवम्’ । नयनस्य सविद्व्यापारत्वात् ‘नेह’-शब्दश्रवणात्
‘सावित्रम्’ । “मर्त्ता वुरीत”—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात्
‘मैत्रम्’; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । बार्हस्पत्यमन्त्रेषु “द्रविणं
धेहि चित्रम्”—इति शुश्रूषमानार्थस्य द्रविणस्य दाने बृहस्पति-
सम्बन्धश्रवणात् “युजं वृणीत”—इत्यनेन बार्हस्पत्यम् । “पुष्यसे”—
इति पोषणधर्मश्रवणात् ‘पौष्णम्’ इति ॥ १९ ॥

‘सैषेति । ‘देवताभिः’ पङ्क्तिः भवति । ततः किं मित्यत
आह— “पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

“अथ कन्दोद्वारा प्रशंसति— “तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्थं पञ्चानां माहुतौनां समुच्चयपञ्चमुक्त्वा पञ्चमीमेवैकां
जुहुयादिति केषाञ्चित् पञ्च माह— “तदाहु रिति” । इतराभ्यो
यत् फलं तस्यैक्यैव सिद्धेरकासे ‘एता मेव’ ‘जुहुयात्’ । तत्रापि
‘पूर्णां’ कृत्वा ‘जुहुयात्’, पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थः । यत् ‘पूर्णे’

१— वा० सं० ४. ८. १ । का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ ।

२— तै० ब्रा० २. ७. १०. २ ।

३— पूर्वस्यां कण्डिकायां (४८ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् (वा० सं० ४. ८. १.) ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ सूत्रस्य याज्ञिकदेवकृता वृत्तिर्वृक्षा ।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफलं माप्नोति । 'यत्' यदा पूर्णाहुतिसमये 'सुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, सुवेणैव होमं मकृत्वा आज्येन 'सुचम्' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा 'ताम्' आहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूत्रम्— "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"—इति^१ ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति— "तं वा अनुष्टुभेति । "दश प्राणाः"—इति । शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः, अवाक्षौ द्वौ, इत्यसाधारणा नवः; मुख्यप्राणस्त्रैकः ; इति प्राणानां दशत्वम् । 'आत्मा' देहः । 'एकत्रिंशः' पुरुषः । 'एतावान्' एकत्रिंशात्मकः । 'पुरुषो यज्ञः'—इत्यस्योपपादनम्— "पुरुषसंज्ञितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुष-संज्ञितत्वं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते^२ । 'यावानेव यज्ञः'—इत्यस्य विवरणम्— "यावत्स्य मात्रेति । 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा' । मौयत इति मात्रा, अवयवसमष्टिः, एकत्रिंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"—इत्यनया^३ 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २२ ॥ ४ [१. ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. १६ ।

२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

३— अष्टादशी कण्ठो द्रष्टव्यः (४८ पृ० ७ पं०) ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसौरीन्^२ स्विदग्रतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।
 रत्नोत्थां रुक्मवाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,
 व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुखः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो^३ राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१—‘पञ्चाब्धीन्’-इति ठ ।

२—‘सप्तसौरी’-इति ठ ।

३—‘मज्ज’-इति ठ ।

४—‘प्राज्यबुद्धिर्’-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽऽपस्तृ-
णाति । तयोरेन मुधि दीक्षयति यदि द्वे भुवतस्तुदनु-
योर्लोकयो रूपं तुदेन मनुयोर्लोकयोरुधि दीक्षयति ॥ १ ॥

सुम्बद्धान्ते भवतः । सुम्बद्धान्ताविव ह्रीमौ लोकौ
तर्गसमुते पश्चाद्भवतस्तुदिमावेव लोकौ मिथुनौकृत्य
तयोरेन मुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु ऽएकं भवति । तुदेषां लोकानां रूपं तुदेन मेषु
लोकेषुधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं
यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरुथा यान्येव कृष्णानि
तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रु-
णीव हुरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तुदेन मेषु लोकेषुधि
दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तक मु तुर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत् । तुदिमानेव लोकान्
मिथुनौकृत्य तुष्टेन मुधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघुनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्क
उपविशति । स युच शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति
तुदेव मभिमृश्य जपत्यूक्सामयोः शिल्पो स्थ ऽडुति यदै

प्रतिरूपं तच्छिल्प मृचां च सुम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ इति । गुर्भो वा ऽश्व भवति यो दीक्षते
स छुन्दांसि प्रविशति तस्मान्न्यक्ताङ्गुलिरिव भवति
न्यक्ताङ्गुलय इव हि गुर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह । ते वा मारभ इति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पातु मास्य यज्ञस्योदच इति ते मा गोपा-
यतु मास्य यज्ञस्य सःस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति । शुर्मांसि शुर्मं मे
यच्छेति चुर्मं वा ऽतत् कृष्णस्य तदस्य तुन्मानुषः शुर्मं
देवचा तस्मादाह शुर्मांसि शुर्मं मे यच्छेति नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिःसौरिति श्रेयांसं वा ऽश्व उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निहृते
तुथो हैन मेषु यज्ञो नु हिनस्ति तस्मादाह नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिःसौरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनाङ्गु ऽइवैवाग्र ऽआसीत् । अथ यदग्र ऽश्व
मध्य उपविशेद्य एनं तुचानुष्टा हुरेद् द्रप्स्यति वा मु वा
पतिष्यतीति तुथा हैव स्यात् तस्माज्जघनाङ्गु ऽइवैवाग्र
ऽआसीत् ॥ ९ ॥

अथ मेखुलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षितान-
बुल्य मविन्दत्ते* नान्यद् व्रतादशन मुवाकल्पयंस्तु
ऽएतामूर्जं मपश्यन्सुमार्तिं तां मध्यतु आत्मन ऊर्जं
मदधत सुमार्तिं तुया सुमाम्रवंस्तथो ऽगुवैषु एतां मध्यतु
आत्मन ऊर्जं धत्ते सुमार्तिं तुया सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाण्वी भवति । मृद्वसदिति न्वेव शाण्वी युच
वै प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ट
मुख मासीत्ते शणास्तस्मात्ते पूतयो व्वान्ति युद्धस्य जरा-
व्वासीत्तद्दीक्षितवसन मुत्तरं वा ऽडुल्वं जरायुणो
भवति तुस्मादेषान्तरा व्वाससो भवति स युथैवातः
प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेव मेवैषोऽतो
जायते गुर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्† ॥ ११ ॥

सा वै चिवृद्धवति । चिष्टद्युन्नं पशुवो ह्युन्नं पितु
माता यज्जायते तुत् तृतीयं तुस्मात् चिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्गुशेनान्वस्ता भवति । व्यजो वै शरो व्विरष्टु-
स्तायै स्तुकासुर्गः सृष्टा भवति सा युत् प्रसल्वि
सृष्टा स्याद्यथेदु मन्या रुज्जवो मानुषी स्याद्यद्वपसल्वि

* “दीक्षिता न बुल्य मविन्दन् ते”-इति सा०-सम्मत-इति वेबरः ।

इहोपरिष्ठात्तान्यत्रात्रैवं द्रष्टव्यम् (४. २. १ ; ५. १ ; ६. १. २६.) ।

† ‘यज्ञात्’-इति ग, घ ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्यात्तस्मात् स्तुकासुर्गः सृष्टा
भवति ॥ १३ ॥

तां परिहरते । ऊर्गस्याङ्गिरसीत्यङ्गिरसो ह्येता मूर्ज
मुपश्यन्नुर्गम्रदा ऊर्जं मयि धेह्वीति नात्र तिरोहित
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नौवि मुद्गूहते । सोमस्य नौविरसीत्यदौक्षि-
तस्य वा ऽअस्यैषाग्रे नौविर्भवत्यथाच दौक्षितस्य सोमस्य
तस्मादाह सोमस्य नौविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णुते । गर्भो वा ऽण्णु भवति यो दौक्षते प्रा-
हता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव तस्माद्वै प्रोर्णुते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णुते । विष्णोः शुर्मासि शुर्म युजमानस्येत्युभयं
वा ऽण्णोऽच भवति यो दौक्षते विष्णुश्च युजमानश्च
यद्दह दौक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्युजते तद्युजमानस्तस्मा-
दाह विष्णोः शुर्मासि शुर्म युजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविषाणाः सिचि बध्नीते । देवाश्च वा ऽअसु-
राश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दाय मुपेयुर्भुन एव
देवा उपायन् वाच मुसुरा यज्ञ मेव तद्देवा उपायन्
वाच मुसुरा अमू मेव देवा उपायन्निमा मुसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यज्ञ मब्रुवन् । योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व

* 'सीति'—इति ग, घ ।

† 'स्येति'—इति ग, घ ।

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयुं वा हैवैक्षत योषा वा ऽइयं वा-
गुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा
ऽआरकादिवैवाग्र ऽआसूयत् तस्मादु स्त्री पुं० सोपम-
न्वितारकादिवैवाग्रे ऽसूयति सु होवाचारकादिव वै म
ऽआसूयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिबोवाद तस्मादु
स्त्री पुं० सोपमन्विता निपलाश मिबैव वदति सु
होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्मादु स्त्री पुमांसः
ह्वयत* ऽएवोत्तमः सु होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षाच्चक्रिरे । योषा वा ऽइयं वाग्युदेनं न
युवितुहैव मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां
प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तुदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय
तस्मादु स्त्री पुमांसः सःस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्येति ताऽ
हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

* 'ह्वयन्त'-इति घ ।

† 'मेति'-इति ग, घ ।

‡ 'संस्कृते'-इति क, ख, वेबरदृष्टम् ।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्तुः स्वीकृत्याग्नावेव
परिगृह्य सर्व्वहूत मजुहवुराहुतिर्हि देवानां स या
मेवाम् मनुष्टुभाजुहवुस्तुदेवैनां तुदेवाः स्व्यकुर्व्वत ते-
ऽसुरा आत्तवचसो हेऽलुवो हेऽलुव इति वृदन्तः पुरा-
वभूवुः ॥ २३ ॥

तुचैता मपि वाच मूदुः । उपजिज्ञास्यां स स्नेच्छ-
स्तस्मान्न ब्राह्मणो स्नेच्छेदसुर्या हैषा व्युगेव मेवैषु
दिषताः सपत्नाना मादत्ते व्याचुं तेऽस्यात्तवचसः पुरा-
भवन्ति यु एव मेतद्देदु† ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या
मिति तां सुम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाञ्चक्रे । महद्वा इतोऽभुं जनिष्यते
यज्ञस्य च मिथुनादाचुश्च युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति स
इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्ष्वाञ्चक्रे । महावीर्या वा
इयं योनिर्या मा मुदीधरत यद्वै मेतो महद्देवाभुं
नानुप्रजायेत युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्
प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'वेदुः'—इति ग, घ ।

यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाय यदेना मिन्द्र
आवेष्ट्याच्छिनत्तुस्मादावेष्टितेव स युयैवात इन्द्रोऽजायत
गुर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गुर्भो
भूत्वैतस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव बभ्राति । उत्तानेव वै योनि-
गुर्भं विभर्त्यथ दुक्षिणां भुव मुपय्युपरि ललाट मुप-
स्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरुतो वा
ह्येनां प्रविशुन् विशत्युतो वा जायमानो जायते तुस्मा-
दाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति । सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवै-
तुज्जनयति यदा वै सुषुमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति
युदो दुःषुमं भवति न तुर्ह्यात्मने च नालं भवति तुद्यञ्च
मेवैतुज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ नु दीक्षितः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत
गुर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गुर्भस्य काष्ठेन
वा नखेन वा कण्डूयेद्पास्यन्‡ म्रित्येत्ततो दीक्षितः
पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽअनु रेतुः॥सितुतो रेतुः॥सि
पामनानि जुनितोः स्वा वै योनी रेतो नु हिनस्येषा

* 'नात्'-इति ग, घ ।

† 'सीति'-इति ग, घ ।

‡ 'दुपास्यं'-इति क, ख, वेवरदृष्टम् ।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति युत् कृष्णविषाणा तुथो हैन
मेघा नु हिनस्ति तुस्माद्वीक्षितः कृष्णविषाणुयैव कण्डू-
येतु नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । व्यजो वै दण्डो विरक्षु-
स्तायै ॥ ३२ ॥

अदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऽकुर्गुदुम्बुर कुर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद्वै व्यीर्यं स युवदेव
व्यीर्यं तावांस्तद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छयति । उच्छयस्व वनस्पत ऽऊर्ध्वं मा पाच्छु-
हसु आस्य यन्नस्योदुच इत्यूर्ध्वं मा गोपायास्य यन्नस्य
संस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अत्र हैके । अङ्गुलीश्च न्युचन्ति व्याचं यच्छन्त्यतो हि
किञ्च न जपिष्यन् भवतीति व्यदन्तस्तदु तथा न
कुर्याद्यथा पुराञ्चं धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलभेतैव
ह सु यन्नं नानुलभते तुस्मादमुचैवाङ्गुलीन्युचेदमुच
व्याचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ युद्वीक्षितः* । ऋचं वा यजुर्वा साम वाभिव्या-
हुरत्यभिस्थिरु मभिस्थिर मेवैतद्यन्न मारभते तुस्मादमु-
चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच व्याचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

* 'क्षितः'—इति ग, घ ।

अथ यद्वाचं युच्छति । व्याग् वै यज्ञो यज्ञं मुवैतदा-
त्मन् धत्तेऽथ युद्वाचंयमो व्याहुरति तस्माद् द्वैष विस्मृष्टो
यज्ञः पुराङ्गावर्त्तते तुचो व्यैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद्
यज्ञो वै विष्णुस्तु यज्ञं पुनरारभते तस्यो द्वैषा प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदितं मुवैन मेतत्सुतं देवेभ्यो निवे-
दयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-
ऽभूत् तं गोपायतेत्येवैतदाह चिष्टत्वात् आह चिद्वि
यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ युद् ब्राह्मण इत्याहु । अनुद्वेव वाऽअस्यातः पुरा
जानं भवतीदृग् छाह रुक्षांसि योषित मनुसचन्ते
तदुत रुक्षांस्येव रुत आदधतीत्यथाचाङ्गा जायते यो
ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजुन्यं वा व्यैश्यं
वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-
ज्जायते तस्मादाहुर्न सवनकृतः हन्यादेनस्वी द्वैव
सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाज्जतीर्विधायाथ कृष्णाजिनदीक्षा माह— “दक्षिणेनाहव-
नीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्य
‘तयोरधि’ ‘एन’ यजमानं ‘दीक्षयति’ । तद्गतं द्विलं प्रशंसति—
“यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

“सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे
भवतः, आस्तरणे । प्रकाशं कात्यायन आह— “आहवनीयं दक्षिणेन
कृष्णाजिने मांससहिते सूतान्ते तर्क्षसु पश्चादासञ्जनवती निद-
धाति”—इति^१ । “तर्क्षसमुत्ते”—इति । यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः
सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे ‘उत्ते’ ‘परस्परं’
स्यूते भवतः, तथैकस्योपर्यपरं मास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि—
“अन्तर्मांसाभ्याम्वह्निर्लोमभ्याम्”—इति^२ ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपक्ष मुक्ता प्रशंसति— “यद्यु एक मिति । ‘तत्’
‘एकम्’ एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम्; अत एकेनापि दीक्षयेत् ।
‘दिवः’ द्योतमानत्वेन शुक्लरोमांशस्तद्रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात्
कृष्णानां तद्रूपत्वम् । “यदि वेतरथेति । भूलोकस्वर्लोकाद्योर्मनुष्यैः
परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्वं मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः । “यान्वेवेति ।
‘यान्वेव’ लोमानि ‘बभ्रूणि’ बभ्रुवर्णानि, ‘हरौणितानि’ हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २० ।

२— आप० श्रौ० सू० १०. ८. १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्'; "नीलं नभः"—इति लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्तक सु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाजिनपत्रे 'अन्तक सु' अन्तप्रदेशे मेव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यखेत्' सङ्कोचयेत्, सन्धि-प्रदेशेन दिगुणीकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रम्—"एकं चेत् पश्चात् पादद्विगुणम्"—इति^१ ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीर्घार्थं सुपवेशनप्रकारं माह— "अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वयं मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिण-जान्वाक्तः उपविशेत् । 'जान्वाक्तः' सङ्कुचितजानुकः, आरुह्योपविशे-दित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः"—इति^२ सूत्रम् । आसीनः तत्सन्निधानं मित्यर्थः । "एव मभिमृश्य जपतीति । एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः"^३ ॥

मन्त्रस्थं शिष्यपदं व्याचष्टे— "यद्वा इति । 'प्रतिरूपं' प्रति-कृतिः । 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादि-प्रतिरूपं शिष्यं मित्याहुः । शुककृष्णयोरवक्त्रांमप्रतिरूपत्वं तैत्ति-रीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष सान्नो यत् कृष्णम्"—इति^४ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २१ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २२ । 'जान्वाच्य' नीचं भूमिस्पृष्टं कृतेति दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २३ ।

४— वा० सं० ४. ६. १ द्रष्टव्यम् ।

५— तै० सं० ६. १. ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— “ते वा मिति । “गर्भो वा एष भवति”—इति^१ । ‘वै’-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते । तथा चैत-
रेथकम्— “पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति”—
इति^२ । ‘ह्रन्दांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘न्यक्ताङ्गुलिः’ मुष्टीकरणेन
सङ्कुचिताङ्गुलिः^३ । उक्तलक्षणं सुपवेग्रनं प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति—
“न्यक्ताङ्गुल्य इव हीति ॥ ६ ॥

“स यदाहेति । उदृक्-शब्दार्थं माह— “आस्य यज्ञस्येति ।
संख्याया इत्यर्थः । उत्तमा ऋक् ‘उदृक्’, तेन समान्तिर्लक्ष्यत इति
ह्यसङ्कदुक्तम् ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति ।
“चर्म वा इत्यादि । मनुष्येषु यत् ‘चर्म’-इति प्रसिद्धम्, ‘एतद्’
‘देवत्रा’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘शर्म’-शब्दाभिधेयम् ; अतो दैविकेन
स्वरूपेण शर्मासीति^४ । कृष्णाजिनस्य स्मृतिः । हिंसापरिहारप्रसक्तिं
दर्शयति— “अत्रेयांस मित्यादिना । यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तक्रमेणा-
पराङ्मं प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— “श्रुक्शोणितं गर्भाशयस्य मात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भं
इत्युच्यते”—इति शुश्रु० १. ३३६. २० ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३ । “गर्भो वा एष यदीक्षित उत्वं वासः प्रोर्णुते
तस्माद् गर्भाः प्रावृता जायन्ते”—इति च तै० सं० ६. १. ३. २ ।

३— “मुष्टौ ह्यत्रा गर्भोऽन्तः शेते, मुष्टौ ह्यत्रा कुमारो जायते”—इति
च ऐ० ब्रा० १. १. ३ ।

४— पुरस्ताद् (१२ पं० २ पं०, ४२ पं० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० ४. ६. २ द्रष्टव्यम् ।

“स जघनाद्धे इति । ‘सः’ आरूढः ‘जघनाद्धे’ कृष्णाजिनस्य पञ्चाङ्गागे एव ‘अगे’ प्रथमम् ‘आसीत्’^१ । विपक्षे बाध माह— “अथ यदग्र इति । ‘यः’ ‘एनं’ मध्यप्रदेश आरूढं ब्रूयात्, अन्यः ‘द्रस्यति’ दृष्टः कुत्सितगतिर्भविष्यति, ततः ‘पतिष्यति’ चेति ॥ ८ ॥

अथ मेखलादीना माह— “अथ मेखला मिति । ‘परिहरति’ मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— “अङ्गिरस इति । ‘बल्यं’ बलाहं बलकरं वस्तु ‘नाविन्दन्’ । दौर्बल्ये कारण माह— ‘व्रतात्’ तत्साधनात् पथसः ‘अन्यत्’ अग्रजं ‘नावाकल्पयन्’ यतः, अत इत्यर्थः । ‘ते’ ‘एताम्’ ‘ऊर्जम्’ । ‘ऊर्ज्’ बलं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते । ऊर्गिति विशिनष्टि— “समाप्ति मिति । सम्यगाप्यायते बल मनयेति ‘समाप्तिः’ मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्य माह— “सा वै शाणीति । ‘सा’ समाप्तिः ‘शाणी’ शणमयी भवेत् । ‘मृद्वी’ सुखसंस्पर्शा ‘असत्’ भवेत् । ‘इति न्वेव’ अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवलोपेक्षितत्वादित्यर्थः । शणवाससोरुत्पत्ति माह— “यत्र वा इति । ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘प्रजापतिः’ यज्ञसकाशादुत्पन्नः, ‘तस्य’ प्रजापतेर्गर्भभूतस्य ‘नेदिष्ठम्’ अत्यन्तसन्निहितं ‘यदुल्ल मासीत्’, ‘ते’ ‘शणाः’ अभवन् । ‘तस्मात्’ गर्भमालिन्यसम्भवात् ‘ते’ शणाः ‘पूतयो वान्ति’ दुर्गन्धा

भवन्ति । उल्लवं नाम पटसदृशं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्^१ । “स उल्लावतो गर्भो भवति”—इत्येतदारण्यकम्^२ । प्रतिनिर्देशे बज्रवचनं ग्रणापेक्षम् । जरायुर्वह्निर्वेष्टनम्^३ । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दौचित्येन धार्यं वस्त्रं मभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्दौचित्यस्यापि गर्भत्वात् धार्यं अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते—“अन्तरं वेति । “स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

“सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूपं मन्त्रं पितृमातृपुत्रात्मना ‘चिष्टद् भवति’ यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणा कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जग्राखामिश्रितत्वं विधत्ते—“मुञ्जवल्गुनान्वस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वात् रक्षोविवासकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स चेधा व्यभवत्”—इत्युपक्रम्य “येऽन्तः शरा अग्नौर्धन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः”—इति^४ । मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते—“स्तुकासर्गे सृष्टा भवतीति । ‘स्तुका’ केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोषं माह—“सा प्रसलवीति । ‘सा’ मेखला, ‘यत्’ यदि ‘प्रसलवि सृष्टा’

१, ३—“गर्भो जरायुणावृत उल्लवं जहाति जन्मना”—इति वा० सं०

१६. ७६. १ द्रष्टव्यम् ।

२—कान्दो० ब्रा० उप० ५. ६. १ । ऐ० ब्रा० १. १. ३ । निब० ६. ६. ७ ।

३—तै० सं० ५. २. ६. ४ । “इन्द्रो—”व्यभवत् । स्पष्टवृत्तीयं, रथवृत्तीयं, यूपवृत्तीयम् । ०—० येऽन्तःशरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्याः' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सव्य-पाणिनोपरि व्याघ्रतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्' । तस्मात् "सुकासर्गं सृष्टेति उपसंहारः ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अङ्गिरसो ह्येता मूर्जं मिति । अत्र 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्क्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त"—इत्यादि^१ । अत्र कात्यायनः— "मेखलां बध्नीते वेणीं चिह्नं शणमुच्चमिश्रा मन्तरां वासस ऊर्गसौति"—इति ॥ १४ ॥

वस्त्रान्तस्य समन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नौवि मिति^२ । 'अथ' सोमयागात् पूर्वम् । 'दौक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दौक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याचचते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोर्णत इति । 'ऊर्णते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूत्रे^३ स्पष्ट उक्तः— "शिरः प्रोर्णते विष्णोः शर्मासौति"—इति^४ । विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अङ्गिरसः०—० व्यभजन्त । ततो यदग्निष्यत् ते शरा अभवद्भूगं वै शरा यच्छरमयो मेखला भवत्यूर्जं मेवावस्त्ये"—इति तै० सं० ५. ४. २. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ४. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २७ ।

४— मन्त्र एषः— वा० सं० ४. १०. २ ।

क्षमे प्रसिद्धः; अत्राभिमत मर्थ माह—“उभयं वा एष इति ।
दौक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणवन्धन माह—“अथ कृष्णविषाण मिति^१ ।
‘सिचि’ सिग् वस्त्रान्तः^२, तच्च बध्नीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थं
भाष्यायिका माह—‘देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘पितृर्दायं’ पैतृकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मन
एव देवाः’ प्राप्ताः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञ मेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘वाचम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अमू’ दिव मेव
‘देवाः’, ‘इमाम्’ पृथिवीम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अब्रुवन्’— यज्ञ । ‘इयं वाक्’ ‘योषा’, त्वं तु पुमान्;
तस्मात् ताम् ‘उपामन्त्रयस्व’ सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि ‘त्वा’
त्वां ‘ऋचिष्यते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अब्रुवन् । तत्तद् वृत्तान्तं
जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु ‘स्वयं वा
ह एव’ यज्ञः स्वय मपि ‘ऐक्षत’ विचारितवान् । ईक्षणप्रकार
मनुवदति—“योषेति । ‘मा’ मा मपि ‘ऋचिष्यते’ अतः ‘उपमन्त्रयै’
अह मिति । उपमन्त्रिता ‘सा’ ‘अग्रे’ प्रथमवारम् ‘आरकात्’ आर

१— का० औ० सू० ७. ३. २८ । मन्त्रस्वस्य — वा० सं० ४. १०. ३ ।

२— वसनस्य दशा इति यावत् ; अतएवाह स्पष्टम्— का० औ० ७. ३.

२६ सूत्रे ‘दशायाम्’—इति । काण्वाना सुत्तरौये बन्धन मास्नातम् ।

मेव आरकम्,^१ तस्मादेव । लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम् । जातं
वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— “स होवाचेति ॥ १८ ॥

“ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः ‘ता सुपा-
मन्त्रयत’ । ‘सा’ अपि ‘निपलाश मिव’ निपतितपणं वृत्तादिक
मिव, तद्यथा केवलं कल्पते, एवं शिरश्चालनेन ‘उवाच’ इत्यर्थः ।
अथवा पलाशनिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । “तस्मादित्यादि
पूर्ववत् ॥ २० ॥ २१ ॥

“ते देवा इति । तृतीयवारे त्वाङ्गतवती आकामं वृत्तान्तं
ज्ञातवन्तो ‘देवाः हि ईक्षाञ्चकिरे’ । कथम् ? ‘इयं वाक् योषा’
खलु अस्तु नामेत्यत आह ‘यत्’ यस्मात् ‘एनं’ यज्ञं ‘न युविता’
न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः । एव मीचित्वा, हे
यज्ञ ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक् ! त्वम् ‘इह’
स्थाने ‘एव’ ‘तिष्ठन्तं’ ‘मा’ माम् अभिगच्छ ‘इति ब्रूहि’ इत्य-
ब्रुवन् । तथा ‘ता मागतां’ वाचं ‘नः’ अस्माकं ‘प्रतिप्रब्रूतात्’
निवेदयतु ‘इति’ च अब्रुवन् । साप्याकारिता ‘तदेव’ तच्च सङ्केत-
प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति
देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

“तां देवा इति । ‘तां’ वाचं ‘देवाः’ ‘असुरेभ्यः’ ‘अन्तरायन्’
तथा वर्जितानकुर्वन् । ‘स्त्रीकृत्य’ चाग्निसुख मन्त्रेण स्वभोगायोगात्
‘अग्नावेव’ ‘तां’ वाचम् ‘अनुष्टुभा’ “विश्वो देवस्य नेतुः”—इत्येतथा
यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः ‘अजुहवुः’ । केवला

१— “अरा चर्मप्रभेदिका”— इत्यमरः २. ७०. ३५ ।

किं न स्वीकृतेत्यत आह— “आकृतिर्हीति । आकृतिरूपेणाग्नौ
दत्त मेव देवानां प्रियमित्यर्थः । अथ ‘ते असुराः’ ‘आप्तवचसः’
देवैः स्वीकृतवचसः “हे अरयः हे अरयः”—इत्युच्चारयितु मशक्ताः
“हेऽलवः हेऽलवः”—इति वदन्तः पराभूताः^१ ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषयं नियममाह— “तचेति । ‘उप-
जिज्ञास्यां’ ज्ञातव्यां, सन्दिग्धां वाचम्, ‘ऊचुः’ उक्तवन्तोऽसुराः । ‘स
स्नेच्छः’ सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् स्नेच्छेन
मित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स स्नेच्छः । ‘तस्मात्’ ‘न
स्नेच्छेत्’ स्नेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिव्यां भाषां न ब्रूयादि-
त्यर्थः । ‘असुर्या’ असुरेष्वाहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति—
“एव मेवैष इति । ‘अस्र’ सपत्नाः, अनेन ज्ञात्वा अपहृतवचसः
सन्तः ‘पराभवन्ति’ ॥ २४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातुमाह— “सोऽयं
यज्ञ इति । अभिधानप्रकारः प्रदर्शयते— “मिथुनीति । ‘सम्भूत’
सङ्गतोऽभूत् ॥ (२५ ॥

“इन्द्रो ह वा इति ।) ‘इतः’ अस्मात् ‘मिथुनात्’ ‘अभवम्’
अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ‘यत्’ ‘जनिष्यते’, ‘तत्’ तस्मात् ‘मा’
मां ‘नाभिभवेत्’ ‘इति’ । एव मौञ्जिवा अन्योत्पत्तिभयात् ‘सः’
इन्द्रः एव वाग्योन्यां स्वयं ‘गर्भो’ भूत्वा प्रविष्टः ॥ (२६ ॥

१— व्याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवार्तिकमाख्यानावसरे पातञ्जले महा-
भाष्ये पस्पशायां चैषा सुतिरुद्धता, परं तत्र तु ‘हेऽलवो’
‘हेऽलवः’—इति पाठः ।

“स ह संवत्सर इति ।) तच्च संवत्सर सुषित्वा अजायत । “मा मदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्बहुवीर्यत्वप्रशंसनायोपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् ‘अभ्वम्’ अपत्यं नोत्पाद्येत, ‘यन्मा मभिभवेदिति’ ॥ (१७ ॥

“तां प्रतिपरामृश्येति ।) ‘प्रतिपरामृश्य’ योनिदेशे किमुत्पादक मिति विचार्य, ‘ताम्’ ‘आवेष्ट्य’ हस्तेनावेष्टनं कृत्वा ‘अदधात्’ यज्ञाग्निरसि स्थापितवान् । “यज्ञो हि कृष्ण इति । ‘हि’-शब्देन “यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा”—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते^१ । अतः प्रसिद्धो ‘यः’ ‘कृष्णः’ मृगोऽस्ति, ‘सः’ एव निदानेन ‘यज्ञः’, ‘तत्’ एव यजमानेन धार्यं ‘कृष्णाजिनम्’ तस्या वाचो ‘योनिः’ । ‘सा कृष्णविषाणा’ यान्या । कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति—“यदेना मिति । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—“स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्द्धमुखत्वं विधत्ते—“तां वा इति । योनिर्यद्यधोमुखं गर्भं विभ्रयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम् ; तत्साधर्म्यात् ‘ताम्’ ‘उत्तानाम्’ बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह—‘दक्षिणां भुवम्’ आरभ्य ललाटस्थेऽपपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्—“कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तथा कण्डूयनम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भुव उपरौन्द्रस्य योनिरिति”—इति^२ । मन्त्रं व्याचष्टे—“इन्द्रस्येति । ‘अतः हि’

१—१ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. २. १, वा० सं० २. १. १ ।

२—का० श्रौ० सू० ७. २. २६, २७, २८ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणैन्द्रः । गर्भप्रवेश-
निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २८ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्तक सुस्तेखनं विधत्ते—“अथोस्तिखतीति^१ ।
'कषीः' कष्टखलीः समृद्धशस्याः 'कधीति' मन्वार्थः^२ । 'कषीस्त्रधि'
—इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्^३ । 'एतत्' एतेनोस्तेखनेन । स्पष्ट मन्यत् ।
'यदा वा इति । 'यदा' खलु 'सुषमं' कृष्यादिसम्पत्त्या 'सुषमं'
सुखप्रदः संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति ; यदा
उक्तवैपरीत्येन 'दुःषमं' दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने'
स्वशरीररचणाद्यापि न प्रभवति ; का कथा यज्ञस्येति ॥ २० ॥

कृष्णविषाण्या कण्डूधनप्रशंसनार्थं साधनान्तरं निन्दति—“अथ
न दौचित इति । 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्व' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भं
काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भः' अपगच्छन् मृतिं प्राप्नुयात् ।
ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दौचितः पामनो
भवितोः' । 'पामा' विचर्चिका, मत्वर्थीयो नः^४, तद्वान् भवितुं समर्थो
भवतीत्यर्थः । न केवलं दौचितः स्वयमेव पामनो भवति, किन्तु
तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृश भवन्तीत्याह—“दौचितं वा अन्विति ।
विपचे दोष मुक्त्वा स्वपचे तदभावं दर्शयितुमाह—“स्वा वा
इति । कृष्णविषाण्या योनित्वात्, दौचितस्य गर्भत्वात्, हिंसा-
भावाय 'कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत' इति विधिः^५ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. ३२ । २— मन्वस्त्व वा० सं० ४. १०. ५ ।

३— पा० सू० ८. ३. ४८ । ४— पा० सू० ५. २. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ३. १० ।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— “अथास्मा इति । प्रहारसाधन-
त्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

“अदुम्बरो भवतीति । ‘ऊर्क्’ बलकररसरूपम् ‘अन्नम्’ ।
उदुम्बरस्योक्तरूपत्वं तैत्तिरीयके आस्मात्— “देवा वा ऊर्जं
यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्”—इति^१ ॥ ३३ ॥

“मुखसम्मित इत्यादि^२ । स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्य-
सम्भवात् ततोऽधः कण्ठादिसम्मितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— “त मुच्छ्रयतीति^३ । उदृक्-
शब्दस्य समान्निवाचकत्वप्रकारोऽसङ्कत् प्रदर्शितः^४ ॥ ३५ ॥

दर्भैः पावनानन्तरं सुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमतः
कालः । स्वाभिमतत्वञ्चात्र ‘वाचं च यच्छन्ति’—इति चकारेणावगम्यते
दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्षे सुपन्यस्य तेषां
मभिप्राय माविष्कृत्य स्वपक्षे सुपसंहरति— “अत्र हैक इत्यादिना ।
‘अतो हि’ अस्माद् दण्डग्रहणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ‘न जपि-
ष्यन् भवति’, जपस्य च सर्वस्य पूर्वं मेव निष्यन्नत्वादिति भावः ।
“यथा पराञ्च मिति । तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं परावृत्तस्य पुनर्ग्रहणं
दुर्घट मिति ‘असुवैव’ प्रागुक्ते^५ काले, दर्भपावनानन्तरं मेव कर्त्तव्य
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१— “ऊर्वा अन्नाद्य उदुम्बरः”—इति ऐ० ब्रा० ८. २. ४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. २ । मन्त्रः— वा० सं० ४. १०. ६ ।

४— १२ पृ० २५०, ४२ पृ० १५०, ६६ पृ० ६५० इत्येवम् ।

५— १. ३. २५, २७ कण्डिके (४२, ४३ पृ०) इत्येवम् ।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— “अथ यद् दौचित इति । चाञ्चल्य-
कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव
स्यैर्योपादानान्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्मयमस्य भङ्ग इति प्रागेव
कर्त्तव्यम् । कात्यायनस्य दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पे-
नोक्तवान्— “अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने”-इति^१ ॥ ३७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाग्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य
प्रयोजन माह— “अथ यदिति । ‘वैष्णवी मृचं’ “इदं विष्णु-
र्विचक्रमे”-इत्येवमादिकाम्^२ ॥ ३८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दौचितावेदनं विधत्ते— “अथैक उद्वदतीति ।
‘एकः’ अध्वर्युः ‘उद्वदति’ उच्चैरावेदयति । ‘अथं ब्राह्मणः दौचितः’
दौचणीयेष्टिह्मणाजिनादिदौचासंस्कारेण संस्कृतः ‘इति’ । ‘अथं
महावीर्यः’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन
कर्त्ता आवेदन मुक्तम् । “अन्यो दौचितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
त्रिरुच्चैः”—इति^३ । अन्यशब्दोऽध्वर्युमन्त्रिकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानबलात्
प्रतिप्रस्थाहपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचितः—इति कर्त्तव्य-
ध्यायेन व्याख्यातम् । तस्य चावेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते—
“त्रिः कृत्व इति ॥ ३९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— “अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४ । “आस्तमयाद् वाचं यच्छति”—इति
वाग्यमनकालसीमा च तत्रैव (१३ सू०), इहाप्यस्युत्तरत्र (८९ सू०) ।

२— ऋ० सं० १. २२. १७ । वा० सं० ५. १५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११ ।

ब्राह्मण इति । ‘अतः’ ‘अस्याः’ दीक्षायाः ‘पुरा’ ‘जानं’ जन्म ‘अन-
 द्वेव’ अविनिश्चित मिव ‘भवति’ । अनद्धात्वे कारणं माह— “इदं
 ह्याहु रिति” । ‘इदं’ वक्ष्यमाणम् ‘आहुः’ अभिज्ञाः । यतो राक्षसाः
 स्त्रियम् ‘अनुसचन्ते’ अनुसंश्रवयन्ति, गर्भाधानसमये ‘रेतः’ च
 ‘आदधति’, अतो योनितो जन्यते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्—
 “यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्रह्मणो जातत्वाद् ‘ब्राह्मण’-
 शब्दव्यवहारः । अत एव राजन्यवैश्याथोरपि दीक्षितयोः “दीक्षितोऽयं
 ब्राह्मणः”—इत्येवं ब्रूयात्”^१ । यज्ञजन्मप्रशंसार्थं कश्चिन्नियमै माह—
 “न सवनकृत मिति । ‘सवनकृतं’ अभिषवकर्त्तारं यष्टारं चैवर्णिके
 ध्वन्यतम मपीत्यर्थः । ‘सवनकृता’ सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥
 ४० ॥ ५ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१—“ब्राह्मण इत्येव वैश्या राजन्यथोरपि ; श्रुतेः”—इति का० ७. ४. १२ ।

२—“कण्डिकासङ्ख्या १२४”—इति च । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा०
 २१ क०, ३ ब्रा० २८ क०, ४ ब्रा० २३ क०, ५ ब्रा० ४० क०,
 सङ्ख्यानया १२४ इति सिद्धम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । सु व्वाचंयमु आस्तु ऽआस्तमयात्
तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥

यूत्नेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्थ्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथेन इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते* यज्ञः सुमभरन्त्य-
थायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽणु यज्ञः सुभरति यो
द्वीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

* 'तिन'-इति क ।

† 'यज्ञः'-इति ग, घ ।

ता मुस्तमिते व्याचं व्विस्तृजते । संवत्सरो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्युञ्जो ऽहोरात्रे वै संवत्सर एते ह्येनं परि-
श्रुत्वमाने कुरुतः सोऽहं न दौक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स
यावानेव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावन्त मेवैतदात्रा
व्याचं व्विस्तृजते ॥ ४ ॥

तद्धैके । नृक्षचं दृष्ट्वा व्याचं व्विसर्जयन्त्यवानुद्यास्त-
मितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा नु कुर्यात् क ते
स्युर्युन्मेघः स्यात्तस्माद्युचैवानुद्यास्तमितं मुन्येत तदेव
व्याचं व्विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो ह्यैके व्याचं व्विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति
यज्ञ माप्याययामो यज्ञः सुन्दध्वा इति व्वदन्तस्तदु तथा
न कुर्यान् ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु
एतेन व्याचं व्विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं व्विसर्जयेत् । व्रतं कणुत व्रतं कणु-
ताभिर्ब्रह्माभिर्यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु ह्यस्याच
यज्ञो भवत्येतद्विर्यथा पुराभिर्होचं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञः
सम्भुत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सन्तनोति
सन्ततः ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै चिष्कृत्व आह
चिद्विद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

अथाग्नि मभ्यावृत्य व्याचं व्विस्तृजते । न ह सु यज्ञ

माप्याययति न सुन्दधाति योऽतोऽन्येन व्याचं विसृज-
ते सु प्रथमं व्याहरन्सत्यं व्याचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अभिर्ब्रह्मेति । अभिर्ब्रह्मेव ब्रह्मामिर्यज्ञ इत्यभिर्ब्रह्मेव
यज्ञो व्यनस्पतिर्यज्ञिय इति व्यनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या युजेरन् यद् व्यनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्यनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतुः अपयन्ति । देवान्वा ऽएष उपावर्तते
यो दौक्षते सु देवताना मेको भवति श्रुतं वै देवानाः
हविर्नाश्रुतं तुस्माच्छपयन्ति तुदेषु एव व्रतयति नाम्नौ
जुहोति तद्युदेषु एव व्रतयति नाम्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युष्यैषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथन् इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धौत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन् य युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऽष्टौषा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
युथायुं यज्ञः सुभृत एष वा ऽश्रुच यज्ञो भवति यो दौक्षत
ऽएष ह्येनं तनुतु ऽएष एनं जनयति तद्युदेवाच यज्ञस्य
निर्ज्ञातिं यद्विदुग्धं तुदेवैतत्पुनराप्याययति युदेषु एव

* 'इति'—इति ग, घ ।

† 'नाम्नौ'—इति ग, घ ।

व्रतयति नाम्नौ जुहोति न हाप्याययेद्युदमौ जुहुयाज्जु-
ह्वदु हैव मुन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दुक्षकृतवो
व्यागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
व्यिश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रत उभौ ब्रौह्मिवावावपन्त्यभा-
भ्यां रुसाभ्यां युदेवाच यज्ञस्य निर्व्वीतं यद्विदुग्धं
तत्पुनराप्याययाम इति वृदन्तो युद्यु व्रतदुघा न दुह्वीत
युस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतदु ह्येवास्यैता
उभौ ब्रौह्मिवावन्वारभ्यौ भवत इति तदु तथा न
कुर्यान्नु ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु उभौ
ब्रौह्मिवावावपति तस्मादन्यतरु मेवावपेद्विविर्वा ऽअ-
स्यैता उभौ ब्रौह्मिवौ भवतः स युदेवास्यैतौ हविर्भु-
वतस्तुदेवास्यैतावन्वारभ्यौ भवतो युद्यु व्रतदुघा न
दुह्वीत युस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्व्वौषधः सर्व्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दौक्षित मार्त्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यथा व्रतेन भिषज्येदिति तदु तथा न कुर्यान्मानुषः
ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्

वृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दौक्षित मार्त्तिर्विन्देद्येनैवातः
कामयेत तेन भिषज्येत् सुमार्त्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालुः
सायन्दग्धु मपररात्रे प्रातर्दग्धु मपराह्णे व्याकृत्या ऽएव
दैवच्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽहुति मानुषाय वा ऽएष पुरा-
शनायावनेनित्तेऽथात्र दैव्यै धिये तुस्मादाह दैवीं धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽहुति स यावत् कियच्च व्रतं
व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो
दक्षकतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति
तद्यथा व्युषदक्षतः हुत मेवु मस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशते । आचाः पीता
भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य
मयस्मा अनमोवा अनागसः खुदन्तु देवीरमृता ऋता-
वृध इति† देवान् वा ऽएष उपवर्त्तते यो दौक्षते सु देव-

* 'पुण्या'-इति ग, घ ।

† 'इति'-इति ग, घ ।

ताना मेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानां हविरुथैतद् व्रत-
प्रदो मिथ्याकरोति व्रतं मुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमौणाति
तस्यो द्वेषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन् मिथ्याकृतं
भुवति न व्रतं प्रमौणाति तस्मादाह आत्राः पीता भवत
यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदरे सुशेवा । ता अस्मभ्य
मयश्मा अनमौवा अनागसः स्वदन्तु देवैरमृता चता-
वृध इतिस यावत्कियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-
देतेनैवोपस्पृशेत् कस्तुद्वेद युद् व्रतप्रदो व्रत मुपोत्सि-
ञ्चेत्* ॥ १६ ॥

अथ युच मेक्ष्यन् भवति । तत् कृष्णविषाणुया लोष्टुं
वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरित्तीयं वै पृथिवी
देवी देवयुजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एत-
दुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मथायज्ञियः शरीरं मभिमेहत्यपो
मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽअत एत्यापश्च रेतश्च सु
एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मः होमुचः स्वाहाकृता
इत्युहस इव ह्येता मुञ्चन्ति यदुदरे गुष्टितं भवति
तस्मादाहा होमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी मावि-
शतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-
वैतदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । पृथिव्या सम्भवेतीयं वै
पृथिवी देवी देवयजनौ सा दक्षितेन नाभिसिद्ध्या
तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मथायज्ञियः शुरीर
मभ्यमिक्षत्ता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति
तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथामुये परिदाय स्वपिति । देवान् वा ऽणु उपाव-
र्त्तते यो दक्षिते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः
स्वपन्त्यनवरुद्धो वा ऽतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां
व्रतपतिस्तस्मा ऽण्वैतत् परिदाय स्वपित्यग्ने त्वः सु
जाग्रहि व्ययः सु मन्दिषीमहीत्यग्ने त्वं जाग्रहि व्ययः
स्वपस्याम इत्येवैतदाह रुक्षा णो ऽनुप्रयुच्छन्निति गोपाय
नो ऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति युथेतः
सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा ऽण्वं नः कुर्वित्येवै-
तदाहुः ॥ २२ ॥

अथ युच सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति । तुद्वाचयति
पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽत्रागन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म
ऽत्रागन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽत्रागन्निति सर्वे ह वा
ऽण्ते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता
पुनः सुङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽत्रागन्

* 'वेति'—इति ग, घ ।

† 'दाह'—इति ग, घ ।

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं
म ऽआगन् । वैश्वानरो ऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति तद्यदेवाच स्वप्नेन वा येन वा
मिथ्याकर्म तस्मान्नः सुर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह
तस्मादाह वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ युद्दौक्षितः । अत्रत्युं वा व्याहुरति क्रुध्यति वा
तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमौणात्यक्रोधो ह्येव दौक्षित-
स्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तु मेवैतदुपधावति त्व मग्ने
व्रतपा असि देव ऽआ मुर्त्येषा† । त्वं यज्ञेष्वीदृ ऽइति
तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
भुवति नु व्रतं प्रमौणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा
असि देव ऽआमुर्त्येषा‡ । त्वं यज्ञेष्वीदृ इति? ॥ २४ ॥

अथ युद्दौक्षितायाभिहुरन्ति । तस्मिन् वाचयति
रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएत-
द्युते युद्दौक्षितायाभिहुरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति
रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्धाता व्वस्वदा-

* 'दिति'— ग, घ ।

† 'मुर्त्येषा'—इति ग, घ ।

‡ 'मुर्त्येषा'—इति ग, घ ।

§ 'इति'—इति ग, घ ।

दिति तथो हास्मा ऽतुत्सवितुप्रसूत मेव दानाय
भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । दौक्षित व्याचं यच्छेति ता मुस्त-
मिते व्याचं विसृजते पुरोदयादाह दौक्षित व्याचं
यच्छेति ता मुदिते व्याचं विसृजते मुन्तत्या ऽण्वाह-
रेवैतद्रात्र्या सन्तनोत्यह्ना रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-
दियात्स युदेन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियाद्वाचेरेनं तुद-
न्तरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुह्म एनं तुदन्तरियान्नाच
प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यां मेवैतस्मान् पुरावभ्युदपो
ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदुनवक्लृप्तः ह तद्यत् पुरावभ्युद-
पोऽभ्यवेयाद्युदैन मभिवर्षेदुथ परिह्वालं व्याचं व्वदति
नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्याचं व्वदति नु
मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः
स्यादिति तं यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्जुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्मथ
युदेनेनायोपयंस्तस्माद्युपो नाम ॥ २८ ॥

* 'रात्रिम्'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिगुह्य'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेवरः ।

तद्वा ऽष्टषीणा मनुश्रूत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
 युथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽष्टयज्ञः सुभरति* यो
 धीक्षते व्वाग् वै यज्ञस्तद्युदेवाच्च यज्ञस्य निर्द्वातं यद्वि-
 दुग्धं तद्वैतत् पुनराप्याययति युत् परिह्वालं व्वाचं
 व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न हाप्याययेद्यत् प्रसृतां
 मानुषीं व्वाचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्वाचं व्वदति
 नु मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २६ ॥

स वै धीक्षते । व्वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि
 धीक्षते यज्ञो हि व्वाग् धीक्षितो ह वै नामैतद्युधीक्षित
 इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२०. २.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— “वाचं
 यच्छतीति† ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वै देवा
 इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम् ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘सुम्भवति’—इति च पाठो दृष्टो डा०-वेवरेण ।

† ‘प्रसृतां’—इति ख, ‘प्रसृताः’—इति ग, घ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १३ ।

२— १. ५. १. १. (१ भा० ४०५ पृ०) ।

वाग्विमोक्तं विधत्ते— “ता मस्तमिते वाच मिति^१ । अस्तम-
यानन्तरभावित्वं वाग्विमोक्तस्य प्रशंसति— “संवत्सरो वा इति ।
‘एते’ एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिस्रवमाने’ पुनःपुनरावर्त्तमाने ‘एनं’
संवत्सरं ‘कुरुतः’ निष्पादयतः । ‘सः’ उक्तलक्षणः ‘प्रजापतिः’
पुरा स्वयञ्जघमये ‘अहन्’ अहनि ‘अदीक्षिष्ठ’ लुङ्^२, दीक्षितवान् ।
कृतदीक्षः ‘सः’ प्रजापतिः, ‘रात्रिम्’ ‘प्रापत्’ प्राप्तवान् । दीक्षितो-
पलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्तं मन्ववर्त्तयदित्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तं
वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो ‘यावान्’ ‘यज्ञः’ संवत्सर-प्रजापत्यात्मको-
ऽस्ति, ‘अस्य’ च ‘यावत्तौ’ ‘मात्रा’ परिमितिरस्ति, ‘तावन्तं’ सकल
मपि ‘एतत्’ एतेन नियमेन ‘आप्ता’ ‘वाचं’ विस्मृष्टवान् भवति ॥ ४ ॥

वाग्विमोक्ते केषाञ्चित् पक्ष माह— “तद्वैक इति^३ । ‘अत्र’
नक्षत्रदर्शनकाले । ‘अनुष्ठया’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं
‘अस्तमितो भवतीति’ ‘वदन्तः’ । तं मिमं पक्षं दूषयति— “तदु
तथेति । ‘ते’ तथानुष्ठातारो यदि ‘मेघः’ नक्षत्राच्छादकः ‘स्यात्’,
तर्हि ‘क्व स्युः’ कुत्र वाग्विसर्गकर्त्तारो भवेयुः । ‘तस्माद्’ ‘यत्र’
काले ‘अस्तमितम्’ ‘अनुष्ठया’ सम्यक् प्रज्ञातं, ‘मन्येत’ तदैव परि-
त्यजेत् ; न नक्षत्रोदये वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्षं मनूय निराचष्टे— “अनेनो हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १४ ।

२— पा० सू० ६. २. ११० ।

३— “न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विस्मृजेत्”-इति आप० श्रौ० सू० १०. १६. १ ।

इति^१ । यज्ञाप्यायनसन्धानयोस्तन्मन्त्रे स्फुटमप्रतिभानात् 'न ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

“अनेनैवेति । “अग्निर्ब्रह्मेत्यादिः पृथग् मन्त्रो वाग्विसर्जनार्थः^२ । तथा च सूत्रम्— “व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं चिरुत्काग्निर्ब्रह्मेति सहदिति”—इति^३ । व्रतकरणं प्रशंसति— “एष हीति । ‘एषः’ व्रताख्यः पदार्थः ‘अत्र’ दीक्षाकाले ‘यज्ञः भवति’ । तथा ‘एतत्’ एव व्रतं ‘हविः’ अपि भवति । ‘यथा’ ‘पुरा’ दीक्षादिव्रतात् पूर्वम् ‘अग्निहोत्रम्’, एव मिदम् । यथा हापस्तम्बः— “न त्वेव न व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय”—इति^४ । अत एतद्व्रताख्येन ‘यज्ञेन’ प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञं’ व्रताख्यं ‘सम्भृत्य’ एकौ-कृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाय च तं ज्योतिष्टोमं मेतेन विस्तारितवान् भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञसन्धानसम्भवादयं पक्ष एव श्रेया-मित्यर्थः । विहितव्रतं सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्यं मित्याह— “सन्तत मिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्यं इत्याह— “अथाग्नि मिति^५ ।

१— का० औ० सू० ७. ४. १६ ।

२— तन्मन्त्रस्तु भूर्भुवोरिति— वा० सं० ३. ५. १ ; ३७. १ ; ३६. ३. १ ।

३— व्रतं कृणुतेत्येको मन्त्रः, अग्निर्ब्रह्मेत्यपर इति भावः । मन्त्रावेतौ— वा० सं० ४. ११. १, २ द्रष्टव्यौ ।

४— का० औ० सू० ७. ४. १५ ख, ग ।

५— आप० औ० सू० १०. १६. ११ ।

६— का० औ० सू० ७. ४. १५ क ।

उक्त मर्थं यतिरेकेण प्रशंसति— “न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भूभुवः-
स्वरित्यनेन । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— “स प्रथम मिति । वाग्व्यव-
हारस्यादावग्निरङ्घ्रिरेति^१ ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति; “सत्यं
ब्रह्म”—इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

“अग्निरिति । वमस्यतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— “न हि
मनुष्या इति ॥ ९ ॥

“अथास्मा इति । “श्रुतं वा इत्यादि । ‘श्रुतं’ पक्वम् । ‘वै’-
शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यः श्रुतः स सदैवस्तस्मादविद्वहता श्रुतकृत्यः सदैवलाय”—इति^२ ।
‘तत्’ श्रुतं चौरम् ‘एष एव’ पिवत^३ । एवकारव्युदसनीय माह—
“नाग्राविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— “यज्ञेन
वा इति । गतम्^४ । देवैराष्वादितस्यापि पयोऽत्रतस्य तदवगच्छतिः
पूर्वोक्तर्षिभिः सम्भृतत्वाद्नेनापि सम्भर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“तदा ऋषीणा मिति । ननु सर्वं मपि हविरग्रावेव ह्रियते,

१— वा० सं० ३. ५. १; ३७. १; ३६. ३. १ ।

२— वा० सं० ४. ११. २ ।

३— “यो विद्वधः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः ०—० सदैव-
लाय”—इति तै० सं० २. ६. ३. ४ ।

४— का० श्रौ० ७. ४. २० सू० ब्रह्मव्यम् ।

५— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०) ब्रह्मव्यम् ।

किं मिदं पीयत इत्याग्रहं दौर्चितस्याप्यग्निल सुपपादयति— “एष वा अचेति । ‘यज्ञ’-शब्देनात्राग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन ‘यज्ञस्य’ ज्योतिष्टोमस्य ‘यत्’ ‘निर्द्धीतं’ निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, ‘यत्’ च ‘विदुग्धं’ विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, ‘तत्’ ‘पुनः’ आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— “न हेति । “जुह्वदु हैव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह— “इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य ‘इमे प्राणाः’ वागादयः (‘मनोजाताः’) मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । ‘मनोयुजः’ च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । त एवं ‘दच्चक्रतवः’ दचाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— “वागेवाग्निरित्यादिना । “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् ‘एतासु’ ‘देवतासु’ प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि ‘ऊतं भवति’ । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव ऊतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि ऊतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्माज्जुह्वयान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयकं मेकेषाञ्चित् पक्ष माह— “तद्वैक इति । ‘प्रथमे व्रते’ प्रथमव्रतार्हं चीरे निर्द्धीतविदुग्धयोरप्यङ्गयोरप्यायनाद्योभयोरपि समाधानाद्योभयावापे सति उभे अपि हविषी अन्वा-

रक्षे भवत इति तेषां मभिप्रायः^१ । तन्निषेधति— “तद्विति ।
 उभयावापस्याप्रयोजकता माह— “न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति,
 तत्राह— “तस्मादन्यतर मिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः
 कथं सिद्धतीति, तत्राह— “हविर्वा अस्तेति । दर्शपूर्णमासयोर्ब्रौहि-
 यवयोरुभयोरपि हविष्करणत् तत्रैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने ।
 अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः^२ । व्रतधुग्दुग्धाभावे
 किं कुर्यादित्यत आह— “यद्यु इति । यतो ब्रौहियवाग्वान्वारम्भौ,
 ‘व्रतः’ अनयोर्ब्रौहियवयोर्मध्ये ‘यस्यैव’ व्रतं ‘कामयेत’, ‘तस्य’ एतद्
 ‘व्रतं’ कुर्यात्^३ ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष माह— “तद्वेक इति । कश्चित्
 प्रथमव्रत एव यत् (‘सर्वौषधम्’) ब्रौहियवप्रियङ्गुगोधूमादिकं, यच्च
 (‘सुरभि’) सुगन्धि पिप्पलादि, तत् सर्वम् ‘आवपन्ति’ । तथा
 सति उत्तरत्र दीक्षितस्नानौ सत्यां यादृशाया आर्त्तैर्धौषध मिति
 तत् कामयेत, तत् चौरं प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा सति
 प्रथमव्रते सर्वौषधस्यान्वारब्धत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता
 भवतीति तेषां मभिप्रायः^४ । तन्निराचष्टे— “तद्विति । तथा सति
 यथा मनुष्या औषधं चौरं प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात् ।

१— का० श्रौ० ७. ४. २२ सू० द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० ७. ४. २१ सू० द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० ७. ४. १६, २३ सू० द्रष्टव्ये ।

४— का० श्रौ० ७. ४. २४ सू० द्रष्टव्यम् ।

“अपो मुञ्चामीति” । ‘अतः’ अस्मान्मूत्रद्वारात् अत्रेतसोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणो-
च्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः । तथा च
कात्यायनः— “अपो मुञ्चामीति मेहतीति” । द्वितीयभागं
व्याचष्टे— “अंहोमुच इति । देहान्तर्गतेन पापेन सहैवैता मूत्ररूपा
अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितारः ; तस्मादंहोमुच इति पठेत् ।
“स्वाहाकृताः”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ २० ॥

“अथ पुनरिति । स्त्रीकृतस्य लोद्वस्य पुनःप्रक्षेपमन्त्रब्राह्मणं
पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्त्रीकृतलोद्व ! त्वं ‘पृथिव्या’ ‘सम्भव’ सङ्गतो
भवेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन^१ या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्त्रीकृता, सा
पुनः-स्थापिता भवति” ॥ २१ ॥

दौक्षित्यस्य स्थापकाले अग्नये परिदानं माह—“अथाग्नये इति ।
‘परिदानं’ रक्षणाथं दानम् । परिदाने प्रसन्तिं दर्शयति—“देवान्
वा इत्यादिना । अत्र “अग्ने त्वम्”—इति,^२ एतन्मन्त्रपाठ एव
परिदानम् । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं माह—“अग्ने त्व मिति । हे ‘अग्ने !’
‘त्वं’ ‘सुजागृहि’ मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः ।
“मन्दिषीमहि”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘स्वस्थ्यामः’—इति ।
स्थापविधाते सति मोदस्वैवाभावादेवं प्रार्थते । “अप्रयुच्छन्”—

१— वा० सं० ४. १३. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३७ ।

३— वा० सं० ४. १३. ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३८ ॥

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् ‘अप्रमत्तः’—इति । “युष्क प्रमादे^१” ।
 “यथेत इति । ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् स्थापानन्तरं ‘स्वस्ति’ चेमेण,
 ज्वरशिरोव्यथादिराहित्येन यथा ‘प्रबुद्ध्यामहे’, तथा ‘कुर्वित’
 मन्त्रभागः ‘आह’ इत्यर्थः^२ ॥ २१ ॥

दीक्षितस्य स्थापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा
 समन्त्रकं जपं विधत्ते— “अथ यचेति । ‘यच’ यस्मिन् काले ‘तत्’
 तदा मनश्चादेः पुनःप्राप्तिसमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति—
 “सर्वे ह वा इति । ‘प्राण एव’ ‘न’, अपक्रामतीति शेषः । प्राण-
 स्थाप्यपगमे सर्वात्मना सृतिप्रसङ्गात् प्राणस्थानपगमाभिधानम् ।
 ‘प्राणः’ प्राणेन्द्रियम् । ‘आत्मा’ बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं
 माह— “वैश्वानर इति^३ । ‘स्वप्नेन वा’ साधनेन ‘येन वा’ अन्ये-
 न्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन ‘मिथ्या’ अशास्त्रीयम्, ‘अकर्म’
 कृतवन्तः स्म । स्यष्ट मन्यत्^४ ॥ २२ ॥

“अथ यदित्यादि । ‘अव्रत्यं’ व्रतं दीक्षा, व्रतविरोधि व्यर्थं
 वचनं मभिवदेत्, क्रोधं करोति ‘वा’, ‘तत्’ तेनोभयेन ‘मिथ्या-
 करोति’ । तावता को दोष इत्यत आह— ‘व्रतं प्रमौणाति’
 हिनस्ति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यता माह— “अक्रोधो ह्येति ।
 “अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसासमाधानाय ‘एतत्’ एतेन, “ल मग्ने

१— आ० प० २१४ घा० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३६ ।

३— वा० सं० ४. १५. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४० ।

व्रतपाः”—इत्यनेन^१ साक्षाद् व्रतपतिम् (‘त मेव’) अग्निं मेव (‘उपधावति’) रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूत्रम्— “त मग्ने इत्याह क्रुद्धा, अव्रत्यं वा व्याहृत्य”—इति^२ ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थगवादिधनलाभे वाच्यं मन्त्रं विधत्ते— “अथ यद् दीक्षितायेति^३ । ‘अभिहरन्ति’ धनं प्रयच्छन्ति । ‘वाचयति’ अध्वर्युः^४ । दाने सोमसम्बन्धस्य कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— “सोमो ह वा इति । ‘अस्मै दीक्षिताय’ ‘एतत्’ धनं खलु ‘युते’ मिश्रयति, ‘इयत् तदिति’ प्रदेयं धनं हस्तेनापि नीयते^५ । द्वितीय-भागस्य तात्पर्यं माह— “आ नो भूय इति । न केवल मिथत्परि-मित मेव, किन्तु ततो ‘भूयः’ अन्यदपि ‘आहर’ इति, मन्त्रः ‘आह’ इत्यर्थः । “देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्रा-भ्यनुज्ञातत्वात् लभ्यं धनं दक्षिणाहं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

“पुरास्तमयादित्यादि । अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं सन्ध्या मापततः प्रागेव “दीक्षित ! वाचं यच्छ”—इति सम्येष अध्वर्युर्ब्रूयात् । अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जनं मिति स्नातव्यप्रदर्शनम्— “अहरेवैतदिति^६ ॥ २६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्नानानादन्यत्र सञ्चारं स्नापं च

१— वा० सं० ४. १६ १.

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. १, २ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ५. ३, ४ ।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० सं० ४. १६. २ ।

५— विशेषतस्तु तै० सं० १. २. ३. २ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ४. १७ ।

निषेधेति— “नैन मिति । विपक्षे बाध माह— “स यदिति ।
 राजेरङ्गस्य सायम्नातःकालयोर्भयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-
 स्थापयोः करणे ह्यङ्गयोरपि तयोः सकाशादय मन्तरितो भवती-
 त्यर्थः । “न प्रायश्चित्तिरस्तीति^१ । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्थाप-
 योर्निषेधस्यावश्यकत्वं सुक्तं भवति । यस्मादेवं तस्मात्, ‘एतस्मात्’
 सञ्चारस्थापात् ‘प्रतिगुप्य मेव’ रक्षणं कर्त्तव्यं मेवेत्यर्थः । दीक्षितस्याव-
 सृष्ट्यपर्यन्तं जलावगाहनं मभिवर्षणं च वर्जनीयं मित्याह— “न
 पुरावसृष्ट्यादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवसृष्ट्याभिषेकस्य दीक्षितता-
 विमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविघातकत्वात्
 तत् ‘अनवकृप्तम्’ अविहितं मित्यर्थः^२ । अभिवदनप्रसूते सत्यपि
 दैवी^३ मेव वाचं वदेन्न मानुषं मित्याह— “अथ परिक्कालं मिति ।
 ‘परिक्कालम्’ परिणीतां संस्कृता मित्यर्थः । “कल ह्यल चक्षणे”^४ ।
 ‘प्रसृतां’ सर्वत्र व्याप्तान्, ‘मानुषीं’ केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न
 वदेत् । तथा चापस्तम्बः— “परिणयेन मानुषीं वाचं वदति”—
 इति^५ ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १० । ‘यत्न एवात्र कर्त्तव्यो यथापराधो न
 भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति’—इति चात्र वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ५ ।

३— ‘दैवी मेव वाचं वदेत् अर्थपरिक्कालपरिणीतां संस्कृता मित्यर्थः’—
 इति छ-पाठः ।

४— भा० प० ८०७, ८०८ धा० ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १२. ६ ।

एतदेव प्रशंसितु सुपोद्वात माह— “यज्ञेन वा इत्यादिना ।
एतदसङ्गद् गतम्^१ ॥ २८ ॥

“तद्वा इति । औपोद्वातिक माह— “एवं वा इति ।
यज्ञायाथनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिक्लृप्तावाग्व्यवहारः कर्त्तव्य
इत्यर्थः^२ ॥ २९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— “स वै धीक्षित इति^३ । प्रसङ्गाद्
दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— “धीक्षितो” ह वा इति । ‘यत्’ यस्मात्
‘दीक्षित इति नाम’, तादृशी दीक्षा वाक्साध्येति वाक्स्तुतिः ॥
२० ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०) ।

२— का० औ० सू० ७. ५. ६ । ‘परिक्लृप्तं कोमलम्, मृदु वचनम्’—इति

३— ‘दीक्षित इति’—इति छ, च ।

[तत्र या० दे० ।

४— ‘दीक्षितो’—इति छ, च ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । देवा ह वा
 अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयः सा हैषा
 मियं यज्ञं मोहयाच्चकार कथन्नु मयि यज्ञं तन्वाना
 मां यज्ञादन्तरीयुरिति तः ह यज्ञं न प्रजज्ञः ॥ १ ॥

ते होचुः । युन्वस्या मेव यज्ञं मृतःस्महि कथं नु
 नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्त-
 रगाम सा न इयु मेव यज्ञं ममूमुहदिमा मेवोपधावा-
 मेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यन्नु त्वय्येव यज्ञं मृतःस्महि कथं नु
 नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तर-
 गात् सा वोऽहु मेव यज्ञं ममूमुहं भागन्नु मे कल्पयताथ
 यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । तवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीय
 इति तुस्मादेषु आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य
 उदयनीय इयुः ह्येवादितिस्ततो यज्ञं मपश्यंस्तु मत-
 न्वत् ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव

दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रीणानि तं तनवाऽहुति तस्मादादित्यं
चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुप्तः हविरासीद-
निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पुथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । ता मयजन् वाग्
वै पुथ्या स्वस्तिर्व्वर्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तु मयजन्तस्स युदामेयं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्त्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तुदामेयं तुदपश्यं-
स्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तु मयजन्तस्स युत्सौम्यं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्त्यद्वा ऽश्वाद्द्वै यज्ञस्य तुत्सौम्यं तुद-
पश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तु मयजन् पशुवो वै
सविता पशुवो यज्ञस्तद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वताथ युस्यै
देवतायै हविर्निरुप्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽण्ताः† । पुञ्च देवता यजति यो वै सु यज्ञो
मुग्ध आसीत् पाङ्क्तो वै सु आसीत्तु मेतुभिः पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अतुवो मुग्धा आसन् पुञ्च । तानेतुभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

* 'देवता'-इति ग, घ ।

† 'अण्ताः'-इति ग, घ ।

दिशो मुग्धा आसन् पुञ्च । ता ऽएताभिरेव पञ्चभि-
र्हेवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीची मेव दिशम् । पृथ्वया स्वस्था प्राजानंस्तस्मा-
दुचोत्तरा हि व्याग्* वदति कुरुपञ्चालवा व्याग्येषा
निदानेनोदीचीः ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै
दिक् ॥ १५ ॥

प्राची मेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं
पश्चात् प्राञ्च मुहृत्योपासते प्राचीः ह्येतेन दिशं प्राजा-
नन् प्राची ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥

दक्षिणा मेव दिशः । सोमेन प्राजानंस्तस्मात् सोमं
क्रीतुं दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम
इति दक्षिणाः ह्येतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य
दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीची मेव दिशः । सविचा प्राजानन्नेष व्यै
सविता यु एष तपति तस्मादेष प्रत्यङ्मुति प्रतीचीः
ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

जर्द्धा मेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्नियं वा
ऽअदितिस्तस्मादस्या मूर्द्धा ओषधयो जायन्त ऽजर्द्धा

* 'उचोत्तरा व्याग्'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'दिक्'-इति ग, घ ।

‡ 'दिक्'-इति ग, घ ।

व्वनस्पतय ऊर्द्धाः५ ह्येतया दिशं प्राजानन्नूर्द्धा ह्येतस्यै
दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीया-
वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेते
हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः । युदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये
क्रियेत युदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य
बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† ताः५ स्थालीः
सुक्ष्मकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ यु ऽएव प्राय-
णीयस्यर्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति
तद्युदेतत्समानुं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन
सुरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । काम मेवैतद्वर्हिरनुप्रहुरेदेवं
मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्यु ऽएव प्रायणीयस्य-
र्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति युद्यु ते
व्विप्रेताः स्युरप्यन्यु ऽएव स्युः स यद्वै समानीर्द्वेवता
युजति समानानि हवीः५षि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपौ ॥ २२ ॥

* 'दिक्'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'निदधति'—इति क, डा०-वेबर-दृष्टम् ।

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* युजति । पुञ्चोदयनीये
तस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुलयः पुञ्चेत्यात्तच्छृङ्खन्तं† भवति न
पुल्लौः संयाजयन्ति पूर्वाङ्गं वा ऽश्रुन्वात्मानो बाहु पूर्वाङ्गं
मेवैतद् यच्चस्याभिसंस्करोति तस्माच्छृङ्खन्तं‡ भवति न
पुल्लौः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः; अवशिष्टासु दीक्ष-
णीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं^१ संविधत्ते—“आदित्यं चरुं प्रायणीय-
मिति । अदितिर्देवता अस्वेति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता
अस्वेति; उत्तरत्रादितेः संख्यमानत्वात् । सास्य देवतेत्यर्थे प्राग्दी-
यतीथो ण्यः^२ । प्रारभतेऽनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच
तैत्तिरीयकम्^३—“स्वर्गं वा एतेन लोकं सुप्रयच्छन्ति यत् प्रायणी-
यस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”— इति^४ । अत्र तद्धितश्रुत्यव-
गतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

* ‘देवता’—इति ग, घ ।

†, ‡ ‘च्छृङ्खन्तं’—इति ग, । ‘च्छृङ्खन्तं’—इति घ ।

१—“दीक्षान्ते प्रायणीयम्”—इति का० औ० सू० ७. ५. १३ ।

२— पा० सू० ४. २. २४, ४. १. ८३, ८५ ।

३— स्यादत्र “एतरेयकम्”—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ द्रव्यम् ।

त्वाच्चोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, “सौधं चरुं निर्वपेत्”
—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोर्भयोरपि विधाने विधेयद्वैविध्यात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव
विधेयत्वात् । अथाग्नेयाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तथाकृतं मोहं सुपन्थ-
स्यति— “देवा ह वा इत्यादिना । “यज्ञं तन्वाना इत्यादि ।
अचेदमा सर्वदा सर्वजनसन्निहिता पृथिवी परामृश्यते । ‘अस्यां’
पृथिव्यां ‘यज्ञं’ विस्तारयन्तो ‘देवाः’, ‘इमां’ पृथिवीं ‘यज्ञात्’
‘अन्तरौयुः’ अन्तरितां भागरहिता मकुर्वन् । ‘सा’ ‘इयं’ पृथिवी
‘एषां’ देवानां ‘यज्ञं मोहयाञ्चकार’ यज्ञविषयं मोहं जनयामास,
यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । “कथन्नु मपौत्यादि ।
तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न
प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निष्णीतम्,
तद्दर्शयति— “ते होचुरिति । “अतंस्रहीति । अतनिष्प्रहे, तन्न
मकार्मैत्यर्थः । “तनु विस्तारे^१”—इत्यस्मालुङि क्कान्दस इडभावः ।
‘कथं तु’ केन खलु कारणेन ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमुहत्’ सुग्धः,
अदृश्योऽभूदित्यर्थः । लुङि युवादित्वादङ्^२ ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । “अन्तरगासेति । अन्तरिता मङ्कञ्चि । “इणो
गा लुङि”—इति^३ गादेशः । “गातिस्था”—इति^४ सिचो लुक् । “सा
न इति । ‘सा’ ‘इयम्’ पृथिवी ‘एव’ कृतापराधानां ‘नः’ अस्माकं

१— त० उ० १४० ।

२— पा० सू० ३. १. ५५ ।

३— पा० सू० २. ४. ४५ ।

४— पा० सू० २. ४. ७७ ।

‘यज्ञम् अमृसुहृत्’ यज्ञविषयं मोह मज्जानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्लुङि “णिश्चिद्रुस्रभ्यः”-इति^१ ण्यङ्गुलादेशः । ‘इमा मेव’ पृथि-
वीम् ‘उषधावाम’ कृत्वेन हविर्भागिनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

“ते होचुरिति । ‘यत्’ यस्मात् हे अदिते ! ‘त्वय्येव यज्ञम्
अतंस्महि’ । ‘कथं तु’ कस्मात् कारणात् ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमृ-
हृत्’ मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं ‘न प्रजानीमः’ । ‘इति’-
शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ॥ ४ ॥

“सा होवाचेति । हे देवाः ! यूयं ‘मां’ ‘यज्ञात्’ ‘मा अन्त-
रगात्’ अन्तरितां भागरहितां मा कृणुध्वम् । यत एवम्, अतः
कारणात् ‘अह मेव’ ‘वः’ युष्माकं ‘यज्ञम्’ ‘अमृसुहृम्’ मोहं
प्रापितम् । येन भागेन ‘यज्ञं’ ‘द्रक्ष्यथ’, तं ‘भागं’ मदर्थं कल्पयत ।
‘अथ’ अनन्तरम् । एवं मोहापसरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो
यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोक्तैर्देवैः कृतां भागकृप्तिं दर्शयति—
“तथेति । ‘देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयास्यौ सोमयागस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाचानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्दत्तावित्यर्थः ।
उपपादितं मर्थं सुपसंहरति—“तस्मादेव इति । अत्रोदयनीययाग-
स्यादितिदेवताकल्पप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम् । ननु “देवा इ वा
अस्या मित्यादौ^१ ‘इदं’-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथं मदिते-
र्देवतात्ववर्णनं मित्यत आह—“इयं ह्येवादितिरिति । दितिः
खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः ‘इय मेव’ पृथिवी ‘अदिति’-

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्^१—
 “अदितिः, इष्ठा, निर्वृतिरिति^२ । अत एव तैत्तिरीयके— “इयं
 वा अदितिः”—इति^३ । यत्तूपरिष्ठात् ‘अदिति’-शब्दस्य निर्वचन
 मान्नास्यते— “स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तु मघ्नियत, सर्वं वा अत्तीति
 तददितेरदितिलम्”—इति^४, तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम् ।
 स्वात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वं मत्तौत्यदितिरिति
 योजनीयम् । एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह—
 “ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वतेति । ‘ततः’ तस्मात्, अदितेर्हविर्भाक्त-
 कल्पनात् । स्पष्टं मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुल सुपपाद्य प्रकृते
 योजयति— “स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद्
 व्यामोहविषयता मापन्नस्य कृत्स्नस्य ‘यज्ञस्यैव’ दर्शनाय सम्यजते ।
 तद्दर्शनं मपि किमर्थं मित्यत आह— “यज्ञं दृष्ट्वेति । सोमसाध्यं ‘यज्ञं’
 प्रथमं ‘दृष्ट्वा’, पश्चात् तत्साधनं सोमं ‘क्रीणाति’ सोमविक्रयिणः सका-
 शात्,— “तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण” स्वीकरवाणि ।
 तेन च क्रीतेन सोमेन ‘तं’ सोमसाध्यं यज्ञं ‘तनवै’ विस्तारयाणि ।
 ‘इति’-शब्दो वाक्यसमाप्ति । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन; अपि तु निघण्टुसमान्नायकृतेति बोध्यम् ।

२— निघ० १. १. १४, १५, १६ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ७ ।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (= ढ० आ० ३० १. २. ५.) ।

५— अस्मिन्नेव काण्डे ३ अ० ३ ब्रा० १ क० द्रष्टव्यम् ।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— “तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्य मादित्ययागं विधायान्यांश्चतुरो यागान् विधितुस्तेषां कालमाह— “तदा इत्यादि । “निरुप्त मिति, हविः-संस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ‘अग्निष्टा’ अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणश्चतस्रो देवता यष्टव्या इत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधितुस्तत्र प्रथम-यागस्य विधिं मर्यवादेनोक्तयति— “अथैभ्य इति । अथेत्याज्यभागानन्तर्यं । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वत्थायनो-ऽप्यसूत्रयत्— “शंखन्तेय मनाज्यभागेति^२ । अस्य वानाज्यभागपक्षस्य लिङ्गमापस्तम्बेनापि दर्शितम्— “खिष्टकृतं षष्ठमिति^३ । यदि ह्याज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्त्रस्त्यादयः पञ्चेति खिष्टकदष्टमः स्यात् । नैष दोषः ; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसङ्गावात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— “आज्यभागाविद्वाज्येन देवताश्चतस्रो यजति, पथ्यां खस्ति मग्निं सोमं सवितारञ्च”—इति^४ । “पथ्या खस्तिरिति । ‘एभ्यः’— इति “रूच्यर्थानां प्रीयमाणः”—इति^५ चतुर्थी ।

१— ऐ० ब्रा० १. २. १ इत्यम् ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. ३. २, ३ ।

३— आप० श्रौ० सू० १०. २१. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ५. १५ ।

५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां स्वस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्तिः'— इत्युच्यते । पथोऽनपेता 'पथ्या' । "धर्मपथ्यर्थ-
न्यायादनपेते"—इति^१ यत् । 'स्वस्तिः' शोभनरूपेति । 'पथ्या-स्वस्ति'-
शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्^२ । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अत-
स्तस्या दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एवं पुरावृत्तप्रतिपादनेन
पथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्ट्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं सुन्नयति— "अथैभ्योऽग्नि-
रिति । 'आग्नेयम्'—इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यद्वै शुष्कं मिति ।
यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्ने-
यम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य तृतीययागस्य विधिं सुन्नयति— "अथैभ्यः सोम
इति । "स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं'
सोमदेवत्वम् । "सोमाङ्गण"^३ । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्रं'
रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोर्ह्यग्नौषोमा-
भिमानिदेवते । एतच्च प्रागप्यास्नातम्— "द्वयं वा ऽद्दं न तृतीय
मस्त्यार्द्रञ्चैव शुष्कञ्च"—इत्यादिना^४ ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४. ४. ६२ ।

२— "पथ्या स्वस्तिः, पथ्या अन्तरिक्षं तन्निवासात्"—इति, "स्वस्तीत्य-
विनाशिनानास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति"—इति च यास्कौयं
निर्वचनम् (११. ४. ११, ३. ४. ४.) ।

३— पा० सू० ४. २. ३० ।

४— १का० ५प्र० २ब्रा० २३क० (१ भा० ४१८८०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुच्यति— “अथैभ्यः सवि-
तेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेरणात् प्रेर्यप्रेरकयो-
रभेदं विवचिला ‘सविता पशवः’-इति तादात्म्यपदेशः । सवितुश्च
पशुप्रेरकत्वं “देवो वः सविता प्रार्पयतु”-इति^१-मन्त्रवर्णादव-
गम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्या-
पादानलेन च यज्ञात्मकाः । यस्मादेवं चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्वा
यज्ञं मपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाञ्चतस्रो देवताश्चिकीर्षित-
यज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एव माज्य-
हविष्काञ्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिरूपेण हविषा अदिति-
र्यष्टव्येत्याह— “अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेवं देवाः पञ्चमौ
मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये
अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चसङ्ख्या मनुय प्रशंसति— “ता वा इति । ‘एताः’ पथ्या-
स्वख्याद्याः । ‘मुग्ध आसौत्’ मोहविषयो भवेदित्यर्थः । अस्तेर्हि
लिङि “अस्तिमिचोऽष्टके”-इतीट्^२ । “पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा
पङ्क्तिः; तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्यते; तद्योगाद् ‘यज्ञः
पाङ्क्तः’ । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमास्नातः— “धानाः करम्भः
परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वम्”-इति^३ । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं “यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं
वेद”-इत्यादिना ब्रह्मश आस्नातम्^४ ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १. १. ४ ।

२— पा० सू० ७. ३. ६६ ।

३— तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

अतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “अतवो
सुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावेकौकृत्य अतूनां पञ्चत्वम् । तथा
चेतरेयकं प्रागुदाहृतम्— “हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति^१ । अतु-
परिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालमाध्यो यज्ञो विकलः स्यात्,
अतस्तत्परिहारायेतद्यागपञ्चकानुष्ठान मिति स्मृतिः ॥ १२ ॥

दिङ्मोहनित्वत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “दिशो सुग्धा
इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः
‘पञ्च दिशः’ ‘सुग्धा आसन्’ व्यामूढा अभवन् । गत मन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कौटुश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-
ज्ञातां दिशं प्रदर्शयिष्यादयति— “उदौची सेवेति । यस्मादेवं
पथ्या-स्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदौची दिक् देवैः प्रज्ञाता,
‘तस्मात्’ ‘अत्र’ अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु ‘उत्तरा’
उच्चतरा ‘वाग्’ ‘वदति’ भृशं शब्दायते ; अत्युन्नतसम्भाषणस्य तत्रो-
पलम्भात् । “देवमनुष्येत्यादौ^२ परिगणनाभावेऽपि वङ्गलघुहणात्
कुरुपञ्चालशब्दादपि चा-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्ति,
कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तच्चाह— “वाग्घीति ।
‘एषा’ पथ्या स्वस्तिः, यस्मात् ‘निदानेन’ कारणेन निरूप्यमाणा सती
‘वाक्’ एव ; “वाग्वै पथ्या स्वस्तिः”—इति ह्युक्तम्^३ ; अत उत्तरस्यां

१— ऐ० ब्रा० १. १. १. ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— “वाग्वै पथ्या स्वस्तिस्तस्मादुदौच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदञ्च
उ एव यन्ति वाचं शिञ्चितुं यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त
इति ह स्माहैषा वाचो दिक् प्रज्ञाता”—इति कौ० ब्रा० ७. ६ ।

दिशि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः । 'हि' यस्माच्चैवम् 'एतथा'
'उदीचीं दिशं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^१,
एतस्याः पथ्यायाः स्वस्तेः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति—
“प्राची मेवेति । यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः, तस्मात्
'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्च मुद्गत्योपासते'
अग्निहोत्रहोमादिरूपं मुपासनं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः 'प्राचीं
दिशम्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्नेः 'प्राची
दिक्' स्वभूतेत्यर्थः । अत एवान्यत्रास्माद्यते—“प्राची दिग्भिर्देव-
तेति^२ ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति—
“दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन' परिज्ञाता,
'तस्मात्' उपरवदेगे 'क्रीतं सोमं' महावेदेर्दक्षिणतोऽनसा 'परि-
वहन्ति' । “दक्षिणादाच्”—इत्याच्^३ प्रत्ययः । 'तस्मात्' दक्षिणदिक्-
प्रवर्तनाद्धेतोः वक्त्ररूपः 'सोमः' 'पिबदेवत्यः' । पिबदेवताकदक्षिण-
दिक्प्राप्तेः सोमस्य पिबदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्यति—“प्रतीची
मेवेति । 'एषः' सूर्यः 'प्रत्यङ्केति' प्रत्यङ्मुखो गच्छति । स्पष्ट
मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ई२ सू० वा० १ ।

२— कौ० ब्रा० ७. ६ ।

३— पा० सू० ५. ६. ३६ ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिश सुपन्यस्यति— “ऊर्द्धां मेवेति । चस्माद् भूम्या सुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्धमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्धदिक्परिज्ञानं युक्तं मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुद्वयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताच्चाह— “शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्चिरस्त्वव्यवहारः । ‘एते हविषी’ एतौ यागावित्यर्थः ; यागस्य हविः—प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम्^१ ॥ २० ॥

उक्तं बाहुल्यमुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— “तदाङ्गरिति । सङ्गहेणोक्तं यच्छब्दार्थं विशदयति— “यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थानं मित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति— “तदपोद्भूत्येति । प्रहरणं मकृत्वा बर्हिर्दृष्ट्योपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्थालीमेवणयोरप्युदयनौयार्थं भवस्थानमाह— “तां स्थालीं मिति । या प्रायणीयचरुस्थाली, ‘तां’ ‘सचाम-कर्षाम्’ ; अग्निसंयोगेनान्तरौषद्दग्धश्चरुः ‘चामः’ , तस्य ‘कर्षी’ लोपः, तत्सहिता मित्यर्थः । “चायो मः”—इति^२ निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य पुरुषसम्मिलनत्वं वक्ष्यतीहैवानुपदम् (अ० ५. ब्रा० ३.) ।

२— पा० सू० ८. २. ५३ ।

मत्वम् । 'मेक्षणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्^१ । तत् 'प्रमृज्य'
चरुणा लेपयित्वा स्थाव्या सह निदध्यादित्यर्थः । अत्रिगैक्वं च
विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनाना मपि बाह्वोः
स्वरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैकरूप्यनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-
तदिति । सादृश्य मेकदेशेनापि भवतीति तद् विशेष्यते— "स्वरू-
पाविति ॥ १६ ॥

उक्तो बर्हिर्वाद्यैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह— "तदु तथेति ।
"एवं मेक्षण मिति । बर्हिर्वदग्नौ प्रहरेदित्यर्थः । 'स्थाली' 'निर्णिज्य'
क्षामकर्षं मपि प्रगमय्य अत्रिजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषा
मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकल मपि नियमेन भवि-
तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रेताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्ह्यैकरूपत्वं किञ्चिबन्धन मित्याह— "स यदिति ।
'यदै' यदेव बर्हिर्यागस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैकरूप्य मेव नियमेन
भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिर्वा-
द्यैकरूप्यं व्यावर्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानी मपि

१— "अग्नौ मेक्षणं मभ्यादधाति इतीहैव गतं पुरस्तात् (२. ४. २.
१३.) । सामिधेनौकाष्ठानि पञ्चदश, द्वे आधारसमिधौ अन्ययाजसमिदकेति
त्रयः परिधयः, उपवेधो मेक्षणं घृष्टिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशतिः ।
तत्र प्रादेशमात्रं हविर्वदानसाधनं चरुोपधानसाधनं च काष्ठखण्डं
मेक्षणं मुच्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३. १०. ४, ३. ७. ४.
६.) सा० भा० । "इध्मजातीय मिध्माद्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । हृतं
चाकुलपृथ्वय मवदानक्रियाक्षमम्"—इति कर्म—प्र० २. ५. १४ । "मेक्षणेन
जुहोति"—इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ७.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं
घ होमसाधनत्वाद् वैकङ्कतं पाशाश्च मपि भवतीति च याज्ञिकदेवः ।

मनुष्याणां 'बाहू सरूपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि—
 “चरुमेचणवर्हिर्निदधात्युदयनीयायै, सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेचणं,
 प्रबालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतौतरे, त एवर्विजो, विप्रेतेष्व-
 न्येऽपि”—इति । 'दूतरे' वर्हिर्मचणे ॥ २२ ॥

देवतेष्वभिधानप्रसङ्गेन पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “स वा इति ।
 ‘सः’ अध्वर्युः । ‘तस्मात्’ देवतानां पञ्चत्वाद्धेतोः ‘कृत्या’ इत्यम्,
 अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण ‘पञ्चाङ्गुलयः’ लभ्यन्ते ।
 हस्तद्वय मभिनीय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
 माशेषिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति— “तच्छ्वन्तं
 भवतीति । अन्तग्रहणेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद-
 तथा पुनर्निषिध्यते— ‘न पत्नीः संयाजयन्तीति । प्रायणीयोदय-
 नीयथोर्बाहुत्वनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्य मित्याह— “पूर्वाङ्गं
 वा अन्वात्मनो बाहू इति । ‘आत्मनः’ शरीरस्य ‘पूर्वाङ्गं मनु’ ‘बाहू’
 वक्षते, न सर्वाङ्गे; अतः ‘एतत्’ एतेन तदुभयत्र श्वन्तानुष्ठानेन,
 यज्ञस्य ‘पूर्वाङ्गं मेव’ संस्कृतवान् भवति ॥ २३ ॥ २ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १६-२१ ।

२— “श्वन्तं भवति”—इति च का० श्रौ० सू० ७. ५. २२ । एतदुत्तरत्र
 त्विष्टं बहुविचाराः कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति
तु ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्भिरण्यानां
ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मुच्छापतत् । तस्या ऽआहुरन्त्यै
गन्धर्वो विश्वावसुः पुर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रच्युतो
वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पुर्य-
मोषिषुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वा व्याच सेवैभ्यः
प्राहिण्वाम सा नः सुह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो
व्याचं प्राहिण्वन्सैनान्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्याब्रुवन् । सोमो युष्माकं व्या-
गेवास्माक मिति तथेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागान् नैना
मभीषुहेव नैष्ट विह्वयामहा ऽइति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः । वेदानेव प्रोचिर ऽइति वै व्यं-
विद्मेति व्ययं विद्मेति† ॥ ५ ॥

* 'गन्धर्वा'—इति ग, घ ।

† 'विद्मेति'—इति ख, 'विद्मेति'—इति ग, घ ।

अथ देवाः* । वीणा मेव सृष्ट्वा व्वादयन्तो निगायन्तो
निषेदुरिति वै ते व्युं गास्यामः इति त्वा प्रमोदयि-
ष्यामह इति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोघ
मुपाववर्त्त या स्तुवद्भ्यः शुःसद्भ्यो नृत्तं गीतं मुपाववर्त्त
तस्मादुप्येतर्हि मोघसः हिता एव योषा एव हि
व्वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या अनु योषास्तस्माद्य एव
नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिषतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत् । सोमश्च व्याक् च स
यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा इत्युनागतेन
इ वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन युजते ॥ ७ ॥

अथ यद् ध्रुवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां
चतुष्कृत्वो विष्टुह्वाति बहिष्ठा हिरण्यं प्रबध्यावधाय
जुहोति हत्स्वेन पुयसा जुह्वानीति समानुजन्म वै पुयश्च
हिरण्यञ्चोभयः ह्यग्निरेतसम्† ॥ ८ ॥

स हिरण्यं मुवदधाति । एषा ते शुक्रं तनूरेतद्वर्च इति
व्वर्चो वा ऽएतद्यद्विरण्यं तुया सुम्भव भ्राजं गच्छेति स
यदाह तुया सुम्भवेति तुया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं
गच्छेति सोमी वै भ्राद सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'गमिष्याम'—इति क ।

‡ 'ह्यग्निरेतसं'—इति ख, 'ह्यग्निरेतसः'—इति ग, घ ।

तां युथैवादोदेवाः* । प्राहिण्वन्सोम मुच्छैव मुवैना
मेषु एतत् प्राहिणोति सोम मुच्छ व्याग् वै सोमक्रयणी
निदानेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं
क्रीणानीति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जूरसूत्येतद् वा अस्या एकं नाम यञ्जु-
रसूति धृता मुनसेति मुनसा वा ऽइयं व्याग् धृता मुनो
वा ऽइदं पुरस्तादाच्च इत्थं व्वदु मैतुदादीरित्यलुग्ल
मिव† ह वै व्याग्वदेद्यन्मुनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११† ॥

जुष्टा विष्णाव ऽहुति । जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह य
मच्छेम इति तुस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव ऽहुति सत्यप्रसवा
न एधि सोमन्तोऽच्छेहीत्येवैतदाह तुन्वो यन्तु मशीय
स्वाहेति सु ह वै तुन्वो यन्तु मश्रुते यो यन्तुस्योदुचं
गुच्छति यन्तुस्योदुचं गच्छानीत्येवैतदाह‡ ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति । तुन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'लुग्ल मिव'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

‡ एतदनन्तरम् "अर्द्धप्रपा० ६४"—इति क-ख-पुस्तकयोः ।

§ 'दाह'—इति ख ।

स यत् सुहिरण्यं जुह्यात् पुरागु हैवैतन्मनुष्येभ्यो
हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्नु मनुष्येषु हिरण्यं मभिगम्येतु* ॥ १३ ॥

सोऽपोद्धरति । शुक्रं मसि चन्द्रं मस्यमृतं मसि वैश्वदेवु
मसीति कृतस्तेन पुयसा हुत्वा युदेवैतत्तदाह शुक्रं
मसीति शुक्रः ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रः ह्येतदमृतं मसीत्य-
मृतः ह्येतद्वैश्वदेवु मसीति वैश्वदेवः ह्येतत् प्रमुच्य-
तृणं बर्हिष्यपिस्तृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रबभ्रीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा । अन्वारभस्व†
यजमानेत्याहुपोर्षुवन्ति शुलायै द्वारे दक्षिणतः
सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहिता मेवैना मेतुत्सतीं
प्राहैषीद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-
प्रैषीत् प्रीतुया सोमं क्रीणानीति‡ ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासीति
चित्तं वा ऽइदं मुनो व्यागुनुवदति धीरसि दुक्षिणेति
धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्युःनूक्तेनेव प्रका-
मोद्येनेव गाथाभिरिव तुस्मादाह धीरसीति दुक्षिणेति

* 'मभिगम्येतु'—इति ख, 'मभिगम्येतुः'—इति ग, 'मभिगम्येतुः'—इति घ ।

† 'गृहीत्वा । अन्वारभस्व'—इति ख ।

‡ 'क्रीणानीति'—इति ख, 'क्रीणानीति'—इति ग, घ ।

§ 'जुज्यूषन्त्युः'—इति सा०-सम्मतो गम्यते ।

दक्षिणा ह्येषा क्षत्रियासि यज्ञियासीति क्षत्रिया ह्येषा
 यज्ञिया ह्येषादितिरस्युभयतःश्रीष्णींति स युदेनया
 समानः सुद्विपर्यासं व्यदति यदुपरं तत् पूर्वं कुरोति
 यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःश्रीष्णीं तुस्मादाहादिति-
 रस्युभयतःश्रीष्णींति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधूति । सुप्राची न एधि
 सोमं नोऽच्छेद्द्वैत्येवैतदाह सुप्रतीची त एधि सोमेन नः
 सह पुनरेद्द्वैत्येवैतदाह तुस्मादाह सा नः सुप्राची
 सुप्रतीच्येधूति ॥ १७ ॥

मित्रत्वा पदि बध्नीता मिति । व्वरुण्या वा ऽण्णा
 यद्रुज्जुः सा यद्रुज्जाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यद्रुनभि-
 हिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वा ऽश्रवरुणं युन्मैवः सा
 युया रुज्जाभिहिता युतैव मस्यैतद्भवति यदाह मित्रत्वा
 पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्यात्विति । इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा
 ऽइय मुध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का ज्ञानं ह्वला भवति
 तुस्मादाह पूषाध्वनस्यात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्वक्षायेति । स्वध्वक्षासदित्येवैतदाह यदा-
 हेन्द्रायाध्वक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मनु पितानु

भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुयूथ्य इति सा युक्ते जन्म तेन
 नोऽनुमता सोम मुच्छेहीत्येवैतदाह सा देवि देव मुच्छे-
 हीति देवौ ह्येषा देव मुच्छेति यद्वाक् सोमं तुस्मादाह
 सा देवि देव मुच्छेहीतीन्द्राय सोम मित्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता तुस्मादाहेन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्त्तयत्वित्यु
 प्रणाशयैतदाह रुद्रः हि नाति पशुवः स्वस्ति सोम-
 सखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवै-
 तदाह ॥ २० ॥

तां युथैवादो देवाः* । प्राहिण्वन्त्सोम मुच्छु सैनान्त्सह
 सोमेनागच्छदेव मेवैना मेषु एतत् प्रहिणोति सोम
 मुच्छु सैनः सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां युथैवादो देवाः† । व्युह्वयन्त गन्धर्वैः सा
 देवानुपावर्त्ततैव मेवैना मेतद्युजमानो व्युह्वयते सा
 युजमान मुपावर्त्तते ता मुदीचीमत्याकुर्वन्त्युदीची हि
 मनुष्याणां दिक् सो ऽएव युजमानस्य तुस्मादुदीचीमत्या-
 कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'देवाः'—इति ग, घ ।

सोमक्रयं विधातु माख्यायिका माह— “दिवि वै सोम इत्या-
दिना । “दिवि वा इति । ‘वै’-शब्देन “द्वितीयस्या मितो दिवि
सोमः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । ‘इह’ भूमौ ‘देवाः’
आसन्निति शेषः । सोमागमनप्रयोजनम्— “तेनागतेन यजेम-
हीति । “त एत इत्यादि । परव्यामोहनकारिणी शक्तिः ‘माया’ ।
‘ते’ देवाः ‘एते’ हे मायाभिरूपे स्त्रियां सोमरचकाणां गन्धर्वाणां
व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः । तथा चोत्तरचास्त्राख्ये— “त एते
माये असृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूञ्च वागेव सुपर्णीञ्च कद्रूः”-इति^१ ।
होहमैचारुणादीनां ग्रंथनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिषण्याः
होत्राद्यादयः । ते खलु पुरा दिवि सोमरचकाः, पश्चात् सोमे
आहूते सति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो लभ्यवराः सन्तोऽत्रापि
सोमरचणाय धिषण्यतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते— “त
मेते गन्धर्वाः सोमरचा जुगुपुरिमे धिषण्या इमा होत्राः”-इति^२ ।
तेषां (‘धिषण्यानां’) ‘ब्राह्मणे’ ‘व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्,
सुपर्णीकद्रोर्दत्तान्तः सर्वोऽपि विवरिष्यत इत्यर्थः^३ । तत्र हि माया-

१— तै० सं० ३. ५. ७. २ ।

२— इहैव षष्ठेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कण्वी ऋष्या ।

“इयं वै कद्रूसौ सुपर्णी कृन्दांसि सौपर्ण्याः”-इति तै० सं० ६. १.

६. १ । महाभारते आदिपर्वणि, भागवते च षष्ठे स्कन्वे एषा
कथा पल्लविता, वस्तुतो रूपकमूलैवेति निर्मूलैव ।

३— इहैव षष्ठ-द्वितीयस्य नवम्यां द्रष्टव्यम् ।

४— “एतद् व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रव मिति”-इतीहैव काण्डे ६. २. ७ ।

मयोः सुपर्णीकद्रोस्तृप्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयप्रराजय-
निमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्णाः
स्वात्मनिष्क्रव्याथ सोमोपहरणार्थं क्रन्दसां सुपर्णाः सकाशादुत्पत्ति-
र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे
पञ्चमप्रपाठकादौ “विजामानो हैवास्य धिषण्याः”—इत्याद्युपक्रम्य,
“दिवि वै सोम आसौदधेह देवास्ते देवा अकामयन्त”—
इत्यादिना^१ आम्नास्यन्ते ॥ १ ॥

“तेभ्यो गायत्रीति । ‘तेभ्यः’ देवेभ्योऽर्थाय सुपर्णा निर्मिता
“गायत्री” क्रन्दोदेवता षष्ठिरूपेण दिवि स्थितं ‘सोमम्’ ‘अच्छ’
अभिसुख भगमत् । ‘आहरन्त्यै’ आहरन्त्यास्तस्याः स्मृतं सोमम्,
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२, ‘विश्वत्वसुः’ नाम ‘गन्धर्वः’ ‘पर्यमुष्णात्’ अप-
जहार । ततः ‘ते देवाः’ ‘अविदुः’ । किमिति ‘परस्तात्’ युक्तोक्तात्
‘सोमः प्रष्टुतः’, ‘अथ’ ‘नः’ अस्मान् ‘नागच्छति’ ; ‘गन्धर्वाः’
विश्वत्वसोर्भृत्याः ‘वै’ नूनं ‘पर्यमोषिषुः’ स्तेय मकार्षुः ‘इति’ ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । घोषितः कामयन्त इति ‘घोषित्कामाः’ ।
‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय ‘वाचं’ ‘प्रहिण्वाम’ प्रेषयाम । वाचं
प्रेष्यता मभिप्रायः— “आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

“ते गन्धर्वा इति । सोम सुपायेनानयन्ती स्वयं सप्रि-प्रति-
निवर्त्तयिष्यत इति ‘सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्’ अस्त्विति ।
अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्नाभोपायं दर्शयति— “इहो
चेदागादित्यादि । प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह ‘आगात्’

आगच्छेत् । 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वाः । 'एनाम्' 'इह'
आगताम् 'अभीषहे' । 'व'-इति वाक्यालङ्कारे । अभिषहन मभी-
षट्, अभिभवः । तेन वल्गात्कारेण 'मा नैष्ट' मा प्राहार्षत' । "न
माङ्गयोगे"-इत्यङ्भावः । 'विन्द्यामहै' यूयं वयं च वाचं विविध
माकारयामः ॥ ४ ॥

एवं मिथः समये कृते गन्धर्वाणां माङ्गानप्रकार माह— "तस्मै
गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचनं मकुर्वन् । तस्या वाचो
वशीकरणायेति शेषः । एव मिदं ब्रुवतां तेषां मभिप्रायः— "इति
वै वयं विद्महेति । एवं खलु वाचः स्वाधीनत्वकरणोपायं जानीम
इति, अथ सुपायः सर्वेषां स्वकीयानां मभिमत इति प्रदर्शयितुं
वीष्ण्याभिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्वीकरणोपाय माह— "अथ देवा वीष्णा
मेवेति । 'वीष्णां वादयन्तः' निषादादिस्वरानुकुल्येन ध्वनिमुत्पाद-
यन्तः, तदनु स्वरं 'गायन्तः' 'निषेदुः' उपसन्नाः । "इति वा
इति । एवं खलु 'ते' लदर्थं 'गास्यामः' । न केवलं मीढृशं गानं
मस्माकं किन्तु हे वाग्देवते ! 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवमप्रकारेण खलु
तोषयामः । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । 'सा देवान् उपववर्त्त'
उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'सुश्रूयः' शंसद्भ्यः 'सोचशस्त-
रूपं वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवैः कृतं 'नृत्तं'
'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वं सोमाहरणाथ

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' व्यर्थं मेवोपावृत्ता । स्तुत-
शस्त्ररूपपरित्यागस्थानौचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्त्रीणां
मोघस्वभावत्वं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'तां'
वाचम् 'अनु' 'अन्याः' अपि योषितः । अप्रकृत मपि नर्त्तनं
गानवत् स्त्रीयामोहसाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम् । 'एताः'
योषितः 'निमिस्ततमा इव' विशेषणैकौभूताः, अत्यन्त मनुरक्ता
भवन्तीति शेषः । अथ मर्थः सर्वोऽप्येतरेषां ब्राह्मणे "सोमो वै राजा
गन्धर्वेष्विति खण्डे^१ प्रपञ्चितः ॥ ६ ॥

इदानीं गानसिद्धार्थं मनूय^२ सोमक्रयं विदधाति— "तद्वा
एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्व मासीत्, तस्मात्
'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोमं' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् ।
अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः । आगत्या अपि
प्रयोजन माह— "आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानर्हता
माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वात्
अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कञ्चिद्धोमं विदधाति— "अथेति ।
'ध्रुवायाम् आज्यं परिशिष्टं' प्रायणीयार्थं सुपयुज्य यद् दृतं ध्रुवाया
मवशिष्टम्, 'तत्' 'जुक्तां' 'चतुष्कृत्' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'बर्हिषा'
दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रबध्य' जुक्ताम् 'अवधाय' आधाय जुज्यात् । तथा
च कात्यायनः— "शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुक्तां चतुर्विगृह्णाति,

१— १. ५. १ (१ भा० १६४ प०) ।

२— 'इदानीं' —० 'मनूय'—इत्यस्य स्थाने 'सिद्धार्थं मनूय'—इत्येव ग ।

वर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्नावदधात्येषा त इतीति^१ । हिरण्यावधान-
प्रयोजनम्—“कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः ।
सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम् । तदेव कुत इत्यत
आह—“समानजन्म वा इति । ‘पयश्च हिरण्यञ्च’ इति वस्तुद्वयं
‘समानजन्म’ समानोत्पत्तिकम्, एकनोत्पन्न मित्यर्थः । कथं समानत्वं
जन्मनः ? ‘हि’ यस्मात् ‘उभयम्’ अपि ‘अग्निरेतसम्’ अग्नेः रेतो
वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । “अन-
सन्तान्पुंसकाच्छन्दसि”—इति^२ अच् प्रत्ययः समासान्तः । पयसो-
ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तथाहि गोरुत्पत्तिं प्रस्तुत्य—
“ता सु हाग्निरभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्बभूव तस्यां
रेतः प्रासिञ्चत् तत् पयोऽभवत्”—इति^३ । हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं
तैत्तिरीये—“आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायन्, ताः
समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्य मभवत्”—इति^४ ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति—“स हिरण्य मिति । ‘स’
अध्वर्युः । हिरण्यनिधानमन्त्रं त्रेधा विभज्य व्याचष्टे—“एषा त
इत्यादिना^५ । हे ‘शुक्र !’ ‘एषा’ एतद्विरण्यं ‘ते’ ‘तनू’ शरीरम् ।
तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा ‘एषा’ जुहुरिति व्याख्येयम् ।
‘एतत्’ एव आज्यं तव ‘वर्चः’ तेजः । शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् ।
व्याख्येयभागद्वयं सुपादाय प्रथमभागस्य ‘सम्भव’-शब्दस्यार्थं माह—

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७, ८ । २— पा० सू० ५. ४. १०२ ।

३— २ अथवा ४ ब्रा० १५ क० । ४— तै० ब्रा० १. १. ३. ८ ।

५— “एषा ते”—इति मन्त्रस्य वा० सं० ४. ११. १ ।

“यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘यदाह’ मन्त्रः, ‘एतत्’ एतेन ‘तथा’ सम्पृच्यस्व— ‘इत्येवाह’ । अत्र सम्पर्क एकैभावः । ‘भ्राट्’-शब्दार्थ माह— “सोमो वै भ्राडिति । भ्राजमानत्वात् ‘भ्राट्’ सोमः ; अतः “आज्यं भ्राजं गच्छतीति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः,— हिरण्यसंस्कृताज्यहोमः सोम-
क्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता माज्जतिं सोमक्रयणी-
प्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयस्तदर्थः ॥ ८ ॥

सोमक्रयणानयनप्रयोजन माह— “तां यथैवेति । ‘अदः’ व्यवहितकाले ‘तां’ वाचं ‘प्राहिण्वन्’ गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन् । ‘एव मेव’ अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह— “वाग्वै सोमक्रयणीति । ‘निदानं’ वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्रं पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति” । “जूर-
सौत्यादिना मन्त्रस्य ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभि-
र्व्याख्यातः । ‘जू’-इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । जवति सोमं प्रति
गच्छतीति ‘जू’ । ‘अस्याः’ वायूपायाः सोमक्रयणाः प्रतिज्ञातम् ।
मनसो वागाधारत्वं सुपपत्त्या साधयति— “मनो वा इदं पुरस्ताद्
वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति
‘वै’-शब्देन “यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति”— इत्यादि^१-
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्ध्यायते । “इत्थं वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्मनो

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ । २— वा० सं० ४. १७. १ ।

३— शत० ब्रा० १२का० ६अ० १ब्रा० १२क० ।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्यमिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्तृव्यवहारः । व्यतिरेकदोषोप-
न्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— “अलग्नमिवेति । ‘अलग्नमिव’
वक्तव्यपदार्थेन सहासं स्पष्टमिव ; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

“जुष्टा विष्णुव इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमतमर्थमाह—
“जुष्टा सोमायेत्येवैतदाहेति । भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः ।
“तृचर्यानां प्रीयमाणः”—इति^१ जुष्टतियोगे चतुर्थी । ‘यं’ सोमम्
‘अच्छ’ अभिमुखम् ‘इमः’ गच्छेमो वयम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
सोमायेत्याहेत्यर्थः । ‘सत्यसवसः’ सत्यानुज्ञायाः ‘तस्याः’ देवैः
प्रेरिताया वाचः ‘प्रसवे’ अनुज्ञायां सत्या मिति मन्त्रभागस्यार्थः ।
अस्य भागस्य तात्पर्यमाह— “सत्यप्रसवा न एधीति । चरम-
भागस्य तात्पर्यमाह— “तन्वो यन्त्रमिति । ‘उदृक्’ उत्तमा
चक्षुः, उदृक्तया यज्ञसमानिर्लक्ष्यते ; अतो ‘यः’ यज्ञसमानि
‘गच्छति’, ‘सः’ एव ‘तन्वो यन्त्रम् अश्रुते’ ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— “अथ हिरण्यमिति^२ ।
प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यपोद्दारेण मनुष्येषु हिरण्य-
स्थापनं च कृतं भवति । विपक्षे बाधदर्शनेन विहितमर्थं प्रशंसति—
“स यत् सहिरण्यमिति । ‘सहिरण्यं’ हिरण्येन सहितमाज्यम् ।
‘पराक् प्रवृज्यात्’ अपुनरागमनं ‘मनुष्येभ्यः’ सकाशाद् वर्जयेत् ।
अस्तु, किं तत इत्याह— “तन्नेति । ‘तत्’ तर्हि ‘मनुष्येषु’ ‘हिरण्यं’
‘न’ अनुवर्त्तेत ॥ १३ ॥

अपोद्धार मनुद्य मन्त्र माह— “सोऽपोद्धारति शुक्र मसीति^१ ।
हे हिरण्य! त्वं ‘शुक्रं’ दीप्तम् ‘असि’, ‘चन्द्रं’ सर्वाह्लादकम् ‘असि’,
‘अमृतम्’ अमरणधर्मकम् ‘असि’; अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशा-
दर्शनाद् । वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो
होमानन्तरं कार्यं मित्याह— “कृत्स्नेनेति । प्रागेव यद्यपोद्धारेतु
तदा हिरण्णात्मकस्य पयसोऽभावात् आज्यं रूपं पयसोऽकृत्स्नं स्यात्,
तस्मादुच्यते— “कृत्स्नेनेति । मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न
स्तुत्यर्थं मित्याह— “यदेवैतत्तदाहेति । ‘यदेव’ ‘एतत्’ हिरण्यस्य
स्वाभाविकं रूपम्, ‘तत्’ एष मन्त्रः ‘आह’ । यद्यपि हिरण्य
माग्नेयं तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते । “प्रमुच्य त्वण मिति ।
हिरण्ये बद्धं त्वणं विमुच्य, ‘बर्हिषि’ अपिसृज्य, पुनः ‘सृजेण’
बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्— “हिरण्यं मुद्धृत्य वेद्यां त्वणं विदधाति
सूत्र-बद्धं हिरण्यं कुरुते”-इति^२ ॥ १४ ॥

“अथापर मिति । पूर्वोक्तप्राशङ्गीयशेषादेवान्वतः ‘चतुर्गृहीत
माज्यं गृहीत्वा’ ‘यजमानं अन्वारभस्व’-‘इति’ ब्रूयात्^३ । अध्वर्या-
रन्तुस्यर्शोऽन्वारभः । ‘शालाये’ शालायाः ‘अपोर्णुवन्ति’, दाराण्येति
शेषः । सूत्रकारेण “शालाया दाराण्यपिधाय”-इत्युक्तत्वात्^४ । पूर्वं
विहितानि दाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्युः^५ । ‘दारे’ आहवनीयात्
प्राक्तने, सोमक्रयार्थं ‘दक्षिणतः’ दक्षिणदेशे ‘सोमक्रयणी’ गौः

१— वा० सं० ४. १०. १ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. ११ ।

३— का० औ० सू० ७. ६. १२ ।

४— का० औ० सू० ७. ६. ७ ।

५— का० औ० सू० ७. ६. १३ ।

‘उपतिष्ठते’^१ । सोमक्रयण्यवस्थापनं प्रशंसति— “तत्प्रहिता मिति ।
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘एनां’ सोमक्रयणीं ‘तत्प्रहिता मेव सती’
 तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा ‘तत्’ तथा सती
 ‘प्रहिता मेव’ इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्त्रप्रेरितां सती मेवैताम्
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘प्राहैषीत्’ प्रेरितवान् भवति । तस्या
 इतरगोसाधारण्यं वारयति— “वाग्वै सोमक्रयणीति । “ता मेत-
 येति । ‘तां’ वाग्रूपां सोमक्रयणीं यस्मात् ‘एतया’ पूर्वविहितया
 “धूरसि”—इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘अप्रेषीत्’ अध्वर्युः प्रेरितवान् ।
 कया बुद्ध्या ? ‘प्रीतया’ ह्यत्रया ‘सोमं क्रीणातीति’ ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथोपनिष्क्रान्त्याभिमन्त्रयत इति” ।
 ‘उपनिष्क्रम्य’ शान्तातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—
 “चिदसि मनाषीत्यादिना^२ । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन
 व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्य मस्ति । ‘इदम्’ इदानीं सर्व-
 विदितप्रकारेण ‘चित्तं’ ‘मनः’; मनसा ‘वागनुवदति’, चित्तेन
 ज्ञानम् । मनसा मत मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे
 सोमक्रयणि ! त्वं चेतनावस्थापन्ना सती ‘चिदसि’, तथा मननेन
 ‘मना’ अपि ‘असि’ । धीरूपत्वसमर्थनम्— “धिया-धिधेयि ।
 ‘धिया’ इत्थं वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा
 वा । धीरिति कर्मणाम्” । ‘जिज्युषन्ति’ जीवितु मिच्छन्ति मनुष्याः ।

१— “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणीं तिष्ठति”—इति का० श्रौ० ७. ६. १४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५ ।

३— वा० सं० ४. १६. २० ।

“जीव प्राणधारणे”-इत्यास्मात् मनन्तादुठि कृते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयं मेव दर्शयति— “अनूक्तेनेवेत्यादिना । ‘अनूक्तेन’ अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘प्रकामोद्यम्’ इच्छया लौकिक-भाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यगौत्यात्मिका । सर्वत्र ‘इव’-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितुं मिच्छन्ति, अतो धीरसीत्युक्तम् । सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साक्षात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । चक्रं बलं तदर्हतीति ‘चक्रिया’ गौः । पयश्चादिसाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम् । अथवा चक्रं सोमः ; “सोमो वै राजा”-इति^१ सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, चक्रियत्वं मित्युक्तम् । श्रूयते च— “यान्येतानि देवतया चक्रियाणौन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः”-इत्यादि^२ । अतस्तत्सम्बन्धात् चक्रियैवेषा । यज्ञियत्वं तु सिद्धं मेव । “अदितिरसीति । हे सोमक्रयणि । वस्तुतो वायूपा त्वम् ‘उभयतः-श्रीष्णीं’ अदितिरसि’ प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरसि । कुत एतदित्यत आह— “स यदिति । ‘सः’ वक्ता ‘यत्’ यस्मात् ‘एनया’ अदित्या उभयतः-शिरस्कृत्या^३ निमित्तभूतया ‘समानम्’ एकं मेव ‘सद्’ वाक्यं ‘विपर्यासं’ व्यत्यासेन ‘वदति’ । तथाहि— “भुङ्क्ष्व देवदत्त ! तिष्ठ विष्णुमित्र !”-इत्यादौ ‘यदेवापरं’

१— आ० प० ५६२ धा० ।

२— ऐ० ब्रा० १. ३. १., ३. ३. १ । अत्रापि ३. ३. ३. १ ।

३— उपरिष्ठात् १४. ४. २. २३—२७ ।

४— ‘उभयशिरस्कृत्या’-इति ग ।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि^१, 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन;
 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वेत्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' 'देवदत्त ! भुङ्क्ष्व'—
 इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति' । तस्मादायूपां सौमक्यणीम् 'उभयतः—
 शीर्ष्णीं अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्रः । तैत्तिरीयके तु सोम-
 यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-
 र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, सासीत्यर्थः^२ । तथा च तैत्तिरीयकम्—
 "अदितिरस्युभयतः—शीर्ष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञानां
 मादित्य उदयनीयः"—इति^३ ॥ १६ ॥

"सा नः"—इति मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'—इत्यर्थ इति
 व्याचष्टे— "सा नः सुप्राचीति । सोमक्यणावसरे 'सुप्राची' भव,
 पुनर्थजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव । यथा
 देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि
 सोमक्यं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्त्वेत्यादि । मित्रदेवतायाः पादबन्धनोपयोगं दर्शयति—
 "वरुण्य वा इति । पाशस्य वरुणस्यामिकत्वात्^४ वरुणदेवताका
 'रज्जुः' । 'यत्' यदि तथा 'अभिहिता' बद्धा स्यात् । तद्दोषपरि-
 हाराय मन्त्रे मित्रकर्तृकपादबन्धनं मित्याह— "एतदा अवरुण्य

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्तं भुङ्क्ष्व] इत्येवं-
 रूपेण"—इति ग ।

२— "दे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये"—इति यास्तः (निरु० प० १३. ७.) ।

३— तै० सं० ई. १. ७. ६ ।

४— वा० सं० ४. १६. १ ।

५— "उदुत्तमं वरुणं पाशं मस्मादवाधमं वि मध्यमं अथाय (ऋ० सं०
 १. २. १५.)"—इत्यादिश्रुतेः ।

मिति । “सा यथेति । दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् बन्धनं
भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

“पूषाध्वन् इत्यादि । पोषणात् ‘पूषा’ ‘पृथिवी’ । “यस्य वा
द्वय मिति । ‘अध्वन्’ अध्वनि । ‘क्लृत्वा’ “क्लृत् चलने”^१ । ‘प्रच्युतिः’
विनाशः । यस्मात् पूषा रक्षितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, तस्मात् ‘पूषा-
ध्वन्’-इत्याह’ मन्त्रः । पूषो मार्गाणां कर्तृत्वं “पूषा लेतो
नयतु”-इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

“इन्द्रायाध्वचायेति । अध्वचः स्वामी, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा
पालित्यर्थः । सोमस्तेन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्थ्यायाः सोमक्रयणा अपि
तत्स्वामिन्त्वम् । ‘स्वध्वचा असत्’ एषा शोभनस्वामिका भवेत्,—
इत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्र एव माहेत्यर्थः । “अनु त्वा मातेत्यादि”^२ ।
हे सोमक्रयणि ! ‘त्वा’ त्वां मात्रादिबन्धुवर्गः क्रयार्थं गमनम्
‘अनुमन्यताम्’ अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्वार्थः । ‘सगर्भः’
समानगर्भभवः, अनेन ‘भ्राता’ विशिष्यते । ‘सयूथः’ यूथं सजातीयानां
सङ्घः, समाने यूथे भवः ‘सयूथः’, तादृशः ‘सखा’ च ‘अनु’
मन्यताम् । “यत्ते जन्मेति । तादृशास्तव सम्बन्धि ‘यत्’ तव ‘जन्म’
जायत इति जन्म, मात्रादिबन्धुवर्गः, ‘तेन’ ‘अनुमता’ । “सा देवि”
-इत्यत्र^३ सोमस्य देवलं विधिक्षितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम् । सोम-
क्रयणा देवीत्वं न स्तुत्यर्थं मित्यवगमयितुं “यदाक् सोम मित्युक्तम् ।
“इन्द्राय सोम मिति । सम्पादये इति शेषः । अतो ‘देव मच्छे-

१— ब्रा० प० ८०५ धा० ।

२— ऋ० सं० ८. ३. २५ ।

३— वा० सं० ४. २०. १ ।

४— “सा देवि देव मच्छेह्यैन्द्राय”-इति मन्त्राप्रारब्ध (वा० सं० ४. २०.) ।

हीति' पूर्वचान्वयः । “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता”—इति । ‘यज्ञस्य’
तत्साधनस्य सोमस्य ‘इन्द्रो देवता’ । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“इन्द्राय हि सोम आह्वियते”—इति^१ । “रुद्रस्त्वा वर्त्तयत्विति ।
रुद्रस्य पशुधिपतित्वात् स्वयं मगृह्णन् पुनरावर्त्तयत्वित्यभिधानं तस्या
अप्रणाशाय भवति । कथं हिंसाप्रसङ्ग इति तत्राह— “रुद्रं हीति ।
‘नाति’ वर्त्तत इति शेषः । “स्वस्ति सोमसखेति । “स्वस्तीत्य-
विनाशनाम”—इति निरुक्तम्^२ । उक्तो नाशप्रसङ्गः, अतः चेमेण
सोमसखा यस्य, तेन सहितः पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २० ॥

इत्थं मन्त्रवाक्यानां विभज्य तात्पर्यं मभिधायेदानीं कृत्स्न-
मन्त्रतात्पर्यं माह— “तां यथैवादो देवा इत्यादिना । सोमक्रयण्या
वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्याः सोमक्रयप्रदेशप्राप्तिप्रार्थनं देवैः कृतं
सोमानयनार्थवाक्प्रेषणस्यानीयम्, पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां
पुनर्वागाङ्गानस्यानीय मिति सङ्ग-हार्थः ॥ २१ ॥

“तां यथैवाद इति । यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्वं मित्यर्थः ।
‘गन्त्वैः’ सोमपात्रैः विश्वावसुप्रभृतिभिः साकं ‘व्याकृत्यन्त’ विविध
माकृत्यन् । गन्त्व्यद्वारदेशस्थायाः^३ सोमक्रयण्याः उदक्प्राचणं सार्थ-
वादं विधत्ते— “तां मुदीची मिति” । ‘उदीची मत्याकुर्वन्ति’
उदङ्मुखा यन्ति, अध्वर्युः प्रमुखाः । ‘सो एव’ सैव मनुष्यान्तर्वर्त्ति-
त्वाद् यजमानस्यापि दिक् ॥ २२ ॥ ३ [२. ४.] ॥

१— तै० सं० ६. १. ७. ११ ।

२— निरु० ६. ४. ४ ।

३— ‘द्वारदक्षिणदेशस्थायाः’—इति ग० ।

४— का० औ० सू० ७. ६. १६ प्रथमम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सन्नाभ्यौन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभृमौः ।
रत्नोत्सां रक्तावाजिद्विपमहितरथौ सायणिः^१ सिङ्गनार्यो,^२
अश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मल्लत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः^३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्वरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— 'सायणः'—इति स्यात् ?

२— 'सिङ्गनार्यः' स्यात् ? सिङ्गणदेशस्य राजेति तस्यार्थः सम्प्रयेत ।

३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्वत्रैव द्रष्टव्या इतीतो न लेख्याः ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति । व्यृङ्क्त ऽण्वैना मेतत् तस्मात्
सप्त पदान्यनुनिक्रामति युच व्यै व्याचः प्रजातानि
छुन्दाःसि सप्तपदा वै तेषां पराङ्घ्रा शुक्री ता
मेवैतत्परस्तादर्व्याचौ वृङ्क्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनि-
क्रामति ॥ १ ॥

स वै व्याचु एव रूपेणानुनिक्रामति । व्युत्थस्यदिति-
रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासौति व्युत्थौ ह्येषादिति-
ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिश्चा
सुमे रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिश्चा साधु-
नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो व्युत्थभिराचक ऽइत्युप्र-
णाशायैतदाह रुद्रः हि नाति पशुवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे
निधाय जुहोति न वा ऽअनग्नावोहुतिर्ह्ययतेऽग्निरेतसं वै
हिरण्यं तयो हास्यैषाग्निमुत्येवाहुतिर्हुता भवति व्युजो
वा ऽआज्यं व्युजैरेवैतदाज्येन स्पृणुते ताऽ स्पृत्वा
स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

सु जुहोति । अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्ष्मतीत्यं वै
 पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयुजने पृथिव्या
 ऽइति देवयुजने हि पृथिव्यै जुहोतौडायास्पदु मसि
 घृतवत् स्वाहेति गौर्व्वा ऽइडा गोर्हि पदे जुहोति घृत-
 वत्स्वाहेति घृतवद्धोतुदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय परिलिखति । व्यज्रो वै स्फ्यो
 व्यज्रेणैवैतत्परिलिखति चिष्कृत्वः परिलिखति चिवृतैवै-
 तद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्युनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स परिलिखति । अस्मे रमस्वेति युजमाने रमस्वेत्यैवै-
 तदाहाय समुस्त्रिष्य पदुः स्यात्याः संव्वपत्यस्मे ते बुन्धु-
 रिति युजमाने ते बुन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथापु उपनिनयति । युत्र वा अस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या शमयति
 तदग्निः सुन्दधाति तस्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ युजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति
 पशुवो वै रायस्त्वयि पशुव इत्येवैतदाह तद्युजमानः
 प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशुवो वै रायो मयि पशुव
 इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा व्ययुः राय-
स्योषेण विवौष्मेति तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं
नान्तरेति ॥ ६ ॥

अथ पुत्थै पदं प्रतिपुराहरन्ति । गृहा वै पुत्थै प्रतिष्ठा
तद् गृहेष्वेवैना मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्
पुत्थै पदं प्रतिपुराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा वाचयति । तोतो राय इत्यथैनाः सोम-
क्रयण्या सुह्यापयति वृषा वै सोमो योषा पुत्थेष वा
अत्र सोमो भवति युत् सोमक्रयणी मिथुन मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते तस्मादेनाः सोमक्रयण्या सुह्या-
पयति ॥ ११ ॥

स सुह्यापयति । सुमख्ये देव्या धिया सन्दुक्षिणयो-
रुचक्षसा । मा म आयुः प्रमोषीर्मा अहं तुव वीरुं
विदेय तुव देवि सन्दृशीत्याशिष मेवैतदाशास्ते पुत्रो
वै वीरुः पुत्रं विदेय तुव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभूवः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयणी युचं वा
इन्द्राविष्णु चैधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

* 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ ।

† 'सा या०—० क्रयणी । यत्र'—इति क ।

तां चेधा प्राजनयतां तुस्माद्योऽप्येतुर्हि चेधा सहस्रं
व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयण्युथ† या
रोहिणी सा व्वार्चघ्नौ या मिदः‡ राजा रुद्रामं जित्वो-
दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवतया या
मिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४† ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी‡ । सा सोमक्रयणी स्याद्
यदि॥ बभ्रुं पिङ्गाक्षीं नु विन्देदरुणा स्याद्युद्यरुणां नु
विन्देद्रोहिणी व्वार्चघ्नौ स्याद्रोहिण्यै हु त्वेव श्येताक्ष्या
ऽआशान्नेयात्॥ ॥ १५ ॥

सा स्यादुप्रवीता । व्याग्वा ऽरघा निदुनेन युत्सोम-
क्रयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागुयातयाम्नुप्रवीता तुस्मादु-
प्रवीता स्यात् सा स्यादुवण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षिता-
सत्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा हीयं व्याक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १०.] ॥

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । † 'सा या ०—० क्रयणी । अथ'-इति क ।

‡ इतोऽनन्तरम् "कण्डिकासङ्ख्या १६००"-इति सर्व-पुस्तकेषु ।

§ 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । ¶ 'सा या ०—० स्यात् । यदि'-इति क ।

॥ 'ऽआशान्नेयात्'-इति वेबर-दृष्टोऽपि, 'आशां नेयात्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते । तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते— “सप्त पदानौति । “अनुनिक्रामतीति^१ । सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु श्वध्वर्युः स्वयं मपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत् ; द्वितीयं मनु द्वितीयम् । तत्र ‘वृक्ले’ केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः, आवर्जितवान् भवति । सप्तसङ्ख्यं प्रशंसति— “यच्च वा इति^२ । ‘यच्च’ कृन्दसा मुत्पत्तिकाले ‘वाचः’ सुपर्णानुरूपेणावस्थितायाः सकाशात् ‘प्रजातानि’ यानि कृन्दांसि । वाचः सकाशात् कृन्दसा मुत्पत्तिरुत्तरच “वागेव सुपर्णी”-इत्यभिधायः “तथेति सा कृन्दांसि ससृजे”-इत्यान्ता^३ । तेषां कृन्दासां ‘पराङ्घ्रां शक्नोती’ । पराङ्घ्रं उपरि भागे भवा पराङ्घ्रा, “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च”-इति^४ यत् । शक्नोतीः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम्^५ । “परस्तादवाचौ वृक्ले”-इति । पदादिक्रमेण ‘परस्तात्’

१— अनुनिक्रामणं पदोपरि पदनिधानम् । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधति, तत्र द्वयोः पदयोर्निधानं मिति शास्त्रदीपिकायाख्याने सोमन्नाथ-दीक्षितः (४. १.) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १७ द्रष्टव्यम् ।

३— इत्य० २ ब्रा० १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या ।

४— पा० सू० ४. ३. ५ ।

५— “सप्तपदा शक्नोती”-इति श्रुतिश्च तै० सं० ६. १. ८, २ ।

अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्रौराम् 'अर्वाचीं वृद्धे' आटुङ्गे, स्वाभिमुख मावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमणं समन्त्रकं कर्त्तव्यं मित्याह— "स वै वाच इति । अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयण्यवस्थादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थं मित्याह— "वस्वी ह्येषेत्यादिना^१ । वसुवद्रादित्याः सवनचयदेवताः । 'अदितिः' प्रायणौयोदयनीयदेवता । 'चन्द्र'-शब्देनाल्हादकत्वादिह सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्वं वस्वादीनां स्वरूपं मसि । तदपेक्षित-सोमसाधनत्वात् 'वस्वी ह्येषा'-इत्यभिधानम् । 'रम्णातु' रमयतु^२ । "रसु क्रीडायाम्^३", यत्ययेन आ^४ । बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थं माह— "ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति । 'बृहस्पतिः' बृहतो मन्त्रस्य पालयिता, तदभिमनी देवता, गच्छतीं त्वां 'सुन्ने' सुखकरे । यत् सुखकरं तत् साधु ; अतः "सुन्ने रम्णातु"—इति यदाह, तेन 'साधुना' मार्गेण 'आवर्त्तयत्वित्येवाह' । "रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे सोमक्रयणि ! तव सुखं 'वसुभिः' सहितो 'रुद्रः' 'आचके' कामयते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोगं दर्शयति— "अप्रणाग्रायेति । शिष्टं गतम्^५ ॥ २ ॥

"अथ सप्तमं पदं मिति^६ । यजमान मितरांश्चर्त्विजोऽपेक्ष्य 'पर्युपविशन्ति'-इति बह्वचनम्, 'परि' परितः । 'सः' अध्वर्युः ।

१— वा० सं० ४. २१ द्रष्टव्यः ।

२— "रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा"—इति निरु० १०. १. ६ ।

३— आ० आ० ८५३ घा० ।

४— पा० सू० ३. १. ८५ ।

५— १३७ ए० ५ पं० ।

६— का० औ० सू० ७. ६. १८ क द्रष्टव्यम् ।

होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— “न वा अन्नमाविति । हिरण्य-
स्याग्निरेतस्त्वं प्रायुक्तम् । होमसाधन माज्यं प्रशंसति— वज्रो वा
इति । “एतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मग्नन्”—इत्यादि^१श्रुत्यन्तर-
प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । ‘स्पृणुते’ हिनस्ति,
‘तां’ पदप्रदेशस्यां मृद मित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्त्रकं होमं विधत्ते— “स जुहोत्यदित्या इति” ।
अयं मर्थः । हे आज्य ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘अदित्याः’ पृथिव्याः ‘मूर्द्धन्’
मूर्द्धनि ‘आजिघर्षि’ सर्वतः चारयामि, जुहोमि । “ए चरण-
दौष्टोः^२”, अत्र चरणं मर्थः । कौदृग्ने ? ‘पृथिव्याः’ अवयवभूते
‘देवयजने’ देवा इज्यन्ते अवेति देवयजनम् । ‘एतवत्’ एतोपेतम् ।
‘इडायाः’ गोः । इडेति गोनाम^३ । तस्याः सोमक्रयणाः ‘पदं’
पादनिधानं मस्ति । अत इदं ‘खाहा’ खाज्जत मस्तु^४ । इडापदस्य
एतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “यदेवासौ पदात् एत मपौड्यत
तस्मादेव माह”—इति^५ । मन्त्रं व्याचष्टे— “इयं वै पृथिव्यदिति-
रित्यादिना । ‘एतवत्खाहा’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— “एतवद्धेत-
दिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागपाठेन एतयुक्तं मेव सत् पुनराज्येन
चापि संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१— तै० सं० ६. २. १. ७ । इहाप्युत्तरत्र “वज्रो वा व्याज्य मेतेन वै देवा
वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्”—इति ४. ४. ६ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. १८ ख । ३— जु० प० १४ घा० ।

४— निघ० २. ११. ७ । ५— मन्त्र एषः वा० सं० ४. २२. १ ।

६— तै० सं० ६. १. ८. ५ ।

पादस्य परिलेखनं सार्थवादं विधत्ते— “अथ स्फ्य मादायेति^१ । स्फ्यस्य वज्रं तैत्तिरीयैः स्पष्टं मान्नातम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स चेधा व्यभवत्; स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम्”—इति^२ । परिलेखनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— “त्रिः कृत्व इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— “स परिलिखतीति^३ । ‘अस्मे’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘यजमाने’-इति । ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ । सप्तमपदपांशोः स्थाव्यां स्थापनं समन्वयकं विधत्ते— “अथ समुत्तिष्येति^४ । हे पदपांशो ! ‘ते’ तव ‘बन्धुः’ स्नेहबन्धः ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ अस्त्विति मन्त्रार्थः^५ । “सुपां सुलुक्”—इत्युभयत्र सप्तम्याः शोभावः^६ ॥ ६ ॥

“अथाप इति^७ । परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय, प्रशंसति— “यचेत्यादिना । खननं हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्त्यौष्णनिवारकत्वाच्चान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अतः ‘शान्त्या अङ्गिः’ शान्तिरूपाभिरङ्गिः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— “तदङ्गिरिति ॥ ७ ॥

“अथ यजमानायेति । “पदं प्रयच्छतीति^८ । ‘पदं’ स्थालीस्थं

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. १६ द्रष्टव्यम् ।

२— तै० सं० ६. १, ३. ११ ।

३— वा० सं० ४. २२. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० ४. २२. ३ ।

६— या० सू० ७. १. ३६ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ क ।

८— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ख ।

पदपांशुम् । 'रै'-शब्दार्थं माह— "पशवो वै राय इति । 'ले'-
इत्येतत्^१ सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे— "तथि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अध्वर्युदत्तस्य पांशोः समन्तकं प्रतिग्रहं विधत्ते— "तद्यजमान
इति^२ । 'मे रायः' इति^३ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति^४ । 'वयं विद्यौघ' इति^५ पूजार्थं
बहुवचनम् । विद्युक्ता मा भूत्वा द्यौश्चेति । "यु मिश्रणमिश्रणयोः^६—
इत्यस्य जुडि मायोगादङ्भावः^७ ॥ ९ ॥

"अथ पत्न्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा
च कात्यायनः— "हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति"—इति^८ । पत्नी खलु
प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां बहुल्येऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-
वचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिचेपस्थान मेवं पत्न्यपीत्यर्थः ।
स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपांशुपतनीम् । 'तोतः'—इति तोक-
समानार्थः । 'रायः' धनानि, 'तोतः' पुत्रः, स्त्रीकरोलित्यर्थः । यद्वा
'तोतः' लज्जः, तथि रायः सन्त्विति शेषः^९ । "अथैनां सोमक्रयण्येति ।
'एनां' पत्नीं 'सोमक्रयण्या' 'सञ्ज्ञापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी
सेयम्, तथा पत्नी मनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्^{१०}
सोमक्रयण्याः कर्मत्वाभावः । सञ्ज्ञापनं प्रशंसति— "वृषा वा इति ।

१— वा० सं० ४. २२. ४ ।

६— अदा० प० २३ घा० ।

२— का० औ० सू० ७. ६. २२ ।

७— पा० सू० ६. ४. ७४ ।

३— वा० सं० ४. २२. ५ ।

८— का० औ० सू० ७. ६. २४ ।

४— का० औ० सू० ७. ६. १३ ।

९— वा० सं० ४. २२. ७ ।

५— वा० सं० ४. २२. ६ ।

१०— पा० सू० १. ४. ५२ ।

“वृषा वै सोमः”—इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह—“एष वा अवेति । ‘अच’ सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयणाः सोमसम्यत्त्वर्थत्वात् । सैव ‘एषः सोमः’ । सोम इति विधेयस्य पुंलिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुंलिङ्गत्वम् । अतः ‘एतत्’ एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं ‘मिथुन सेव’ सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

“स सञ्ज्ञापयतीति । सञ्ज्ञापनमन्त्रं पठति—“समख्ये देवेत्यादिना^१ । अच कात्यायनः—“एनां वाचयति सोमक्रयणा च समीक्ष्यमाणं समख्य इतीति^२ । मन्त्रस्याय मर्थः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता^३ । अतो वायूपया सोम-क्रयणा समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “ख्या प्रकथने” इत्यस्य^४ लङुक्तमैकवचने “अस्यतिवक्ति”—इत्यादिना^५ अङ्, कर्मणि द्रष्टव्यः ; अत एवात्मनेपदम् । “दक्षिणासि यज्ञियासि”—इति प्रागुक्तत्वात्^६ दक्षिणापि सोमक्रयणी । अतः ‘उरूचक्षसा’ प्रभृतदर्शनया तया समख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमक्रयणि ! ‘मे आयुः मा प्रमोषीः’ । ‘मा उ अहं’ अह मपि ‘तव’ आयुः मा प्रमोषिषम् । हे ‘देवि !’ ‘तव’ ‘सन्दृशि’ सन्दर्शने सति ‘वीर’ पुत्रं ‘विदेय’ लभेय । अथ मन्त्र आशीःपर इत्याह—“आशिष मेवैतदिति । ‘वीर’-शब्दार्थ माह—“पुत्रो वै वीरः”—इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४. २३ । २— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६ ।

३— पुरस्तात् २. ४. १६ (१३३ पृ०) ।

४— अदा० प० १०. ५० धा० । ५— पा० सू० ३. १. ५२ ।

६— वा० सं० ४. १६ मन्त्रस्याख्याने पुरस्तात् २. ४. १६ (१२२ पृ०) ।

सोमक्रयणा लक्षण मभिधातु माह— “सा या बभ्रुः पिङ्गा-
चौत्यादिना । बभ्रुः पिङ्गाची सोमक्रयणी श्रेष्ठ्यभिधातु माख्या-
यिका माह— “यत्र वेति । गोसहस्रदक्षिणाविभागसमये ‘सहस्रं’
त्रेधा ‘वैरयेता’ विभज्य प्रेरितवन्तौ । ‘ताम्’ अतिरिक्तां त्रेधा’
वभ्रूणरोहिणीरूपेण त्रिविधां ‘प्राजनयताम्’ उदपादयताम् ।
उत्पादनप्रकारस्त्वैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट मात्नातः— “ता मधु प्रावे-
शयन्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा
त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्”—इत्यादिना^१ । अतः
‘एतर्हि’ इदानीं मपि ॥ १२ ॥

त्रिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पलभेदेन सोमक्रयणीत्वं
प्रदर्शयितुं तद्विभाग माह— “सा येति । ‘बभ्रुः’ चतुर्वर्णा, पिङ्गले
अचिणी यस्याः सा ‘पिङ्गाची’, ‘सा’ सोमक्रयणार्हत्वात् ‘सोम-
क्रयणी’ । ‘रोहिणी’ रोहितवर्णा, सा ‘वार्चनी’ वृचहा इन्द्रः,
तद्देवत्या । इदानीं ततो ‘राजा सङ्ग्रामं जित्वा’ परकीयाद् राष्ट्रात्
‘यां’ रोहिणीम् ‘उदाकुरुते’ स्वीकरोति^२, सा वार्चनीत्यर्थः ।
‘श्वेताश्वी’ कृष्णलोचना, ‘सा पितृदेवत्या’ । ‘इदं’ इदानीं ‘पितृभ्यः’
अर्थाय ‘घ्नन्ति’ ॥ १४ ॥

इत्थं विधानस्वरूप मभिधाय विनियोगप्रकार माह— “सा
येति । बभ्रु-पिङ्गाची सोमक्रये मुख्या । तदभावे ‘अरूणा’ अव्यक्तरागा ।
तदभावे ‘रोहिणी’ । सा यदि श्वेताची स्यात्, तादृश्याः ‘आश्राम’
अपि ‘नेयात्’ न कुर्यात् । तत्र कात्यायनः— “सोमक्रयणी तिष्ठ-

त्यल्लक्षिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुबद्धा बध्नुः पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा,
अरुणाभावे रोहिण्यश्वेताक्षी”-इति^१ ॥ १५ ॥

सोमक्रयणा गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्धवादं विधत्ते— “सा
स्यादप्रवीतेति । “वी गतिप्रजननकान्धश्चनखादनेषु^२”, अत्र प्रजनन
मर्थः । ‘अप्रवीता’ अमृहीतगर्भेत्यर्थः । ‘अयातयाक्षी’ अगतरसा ।
बहुभिरसहृदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अतः
सोमक्रयणा वायूपलादयातयाम्ना भवितव्यम्^३ । अत एकहायनी-
परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुणं भवति । तस्माद्
अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव
माह— “अवण्डाकूटेति । ‘वण्डा’ वर्द्धिष्णुः, ‘अवण्डा’ तद्विपरीता
भवेत् । एव सुत्तरत्रापि । ‘कूटा’ एकशृङ्गी, ‘काणा’ एकाक्षी,
‘कर्णा’ द्विस्रकर्णा, ‘लक्षिता’ तप्रायःशलाकया विहिता, ‘सप्त
शफा’ एकस्मिन् पादे एकेन शफेन ह्रीना; उक्तदोषवर्जिता ।
‘एकरूपा’ उक्तदोषवर्जितत्वं सेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः^४ ॥ १६ ॥
४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ द्रष्टव्यम् । २—अदा० प० ३८ धा० ।

३—“वाग् वा एषा सोमक्रयणी”-इति तै० सं० ६. १. ७. ८ ।

४—तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७. १६—१८ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

पदः समुप्य पाणी ऽश्रवनेनित्ते । तद्यत्पाणी ऽश्रवने-
नित्ते वृजो वा ऽत्राज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेणाज्येन
रेतः सोमः हिनुसानूति तुस्मात् पाणी ऽश्रवने-
नित्ते ॥ १ ॥

अथास्याः हिरण्यं बध्नीते । द्यं वा इदं न तृतीय
मस्ति सत्युच्चैवानृतं च सत्यु मेव देवा अमृतं मनुष्या
अग्निरेतसं वै हिरण्यः सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन
सोमं पुराहणानूति तुस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं
बध्नीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहन माहर सोमपर्याणुहन
माहरोष्णीष माहरेति स युदेव शोभनं तुत्सोमोपनु-
हनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनः ह्येतस्य*
व्वासः स यो हैनः शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य
आह युदेव किञ्चेति युदैव किञ्च भवति तुस्माद्युदेव
शोभनं तुत्सोमोपनुहनः स्याद्युदेव किञ्च सोमपर्या-
णुहनम् ॥ ३ ॥

यद्युष्णीषं विन्देत् । उष्णीषः स्याद् यद्युष्णीषं न†

विन्देत्सोमपर्याणुह्नस्यैव द्यङ्गुलं वा* त्यङ्गुलं वावहन्ते-
दुष्णीषभाजनु मध्वर्युर्वा युजमानो वा सोमोपनुहन्
मादत्ते यु एव कुश्व सोमपर्याणुह्नम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनि-
हितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति
प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायत्सु व्याचयति । एषु ते गायत्रो भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादेषु ते तैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु
ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामाना†
साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएषु
क्रौयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसा‡
साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएन मेतद् युदभिषुष्वन्ति तु
मेतदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रौणामि छन्दसा‡
साम्राज्याय नु बधायेत्यथेत्य प्राडुपविशति? ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसीति स्व इव ह्यस्यैतद्
भवति यदागतस्तस्मादाह्मास्माकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रह‡
इति शुक्रः ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहौष्यन् भवति विचितस्त्वा
विचिन्वन्तिवति सर्व्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

* 'वा'—इति वेवर-दृष्टः ।

† 'सोमोपनुह'—इति ग, घ ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोनामाना'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेवरः ।

§ 'प्राडुपविशति'—इति ग, घ ।

॥ 'मृद्व'—इति क, सा०—सम्मतश्च ।

अथ हुँके । तृणं वा काष्ठं वा विच्चा*पास्यन्ति तद्
तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्था ओषधयोऽन्नं वै
क्षत्रियस्य विद् स युथा ग्रसितु मनुहायाच्छुच परास्ये-
देवं तत् तुस्माद्भ्येव मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्विति
तद्य ऽएवास्य विचेतारस्तु ऽन्नं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः । द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं
वोद्गदशं वोपस्तृणाति तद्वाजानं मिमीते स यद्वाजानं
मिमौते तुस्मान्माचा मनुष्येषु मान्नो यो चाप्यन्धा-
माचा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमौते । सविता वै देवानां प्रसविता
तुथो हास्मा ऽएषु सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥ १० ॥

अतिच्छन्दसा मिमौते । एषा वै सुर्वाणि छन्दाःसि
यदतिच्छन्दास्तुथो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्भितो भवति
तुस्मादतिच्छन्दसा मिमौते ॥ ११ ॥

सु मिमौते । अभि त्वं देवः सवितार मोण्योः कवि-
क्रतु मुर्चामि सत्यसवः रत्नधा मभि प्रियु मतिं कविम्† ।

* 'भित्त्वा'—इति सा०—सम्मतः ।

† 'प्राज्ञो'—इति क, ख ; सायणासम्मतोऽयं पाठ इति डा० वेबरश्च ।

‡ 'कवि'—इत्यनुस्वारान्तः पाठः क-ख-पुस्तकयोः, डा०—वेबर्-दृष्टश्च ।

ऊर्द्धा युस्यामुतिर्भा ऽश्रुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमौत सुक्रतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतया सुर्वाभिः । एतया चतसृभिरेतया तिसृभि-
रेतया द्वाभ्या मेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतया
तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सुर्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते । स युदुदाचं न्याचं
मिमौत ऽइमा एवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽथ युत्सह सुर्वाभिर्मिमौते*
सुऽश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरंस्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्देवोदाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्याः
करोति तुस्मादिमा नानावीर्यास्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्देवोदाचं न्याचं मिमीते । विराज सुवैतदर्वाचीञ्च
पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं ब्रुहत्यार्वाची
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युद्दशकृत्वो मिमीते । दशश्ररा वै विराड्
वैराजः सुमस्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* '०र्मिमौते'-इति च डा०-वेबर-दृष्टः पाठः ।

अथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पार्यान्तानुष्णीषेण
व्विग्रथनाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
यदुवेदः शिरश्चासौ चान्तरुपेनित मिव तुदेवास्यैतत्
करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येङ्गुल्याकाशं करोति । प्रजास्त्वानुप्राण-
न्विति त मुयतीव वा ऽएन मेतुत् समायुच्छन्नप्राण
मिव करोति तुस्यैतदुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
तुतः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्त्विति तुः सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुणन-
स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानी मध्वर्योः पात्रे पांसुप्रक्षेपानन्तरं
हस्तप्रचालनं विधत्ते— “पदं समुष्येति^१ । अवेनेज न सुदकेन शोध-
नम् । उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— “तद्यत् पाणी
इति । “धृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मन्नन्”—इति श्रुतेः^२
आज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वोषधीयत्वेनाज्ञा-

* ‘पुणनस्यैव’—इति ग, घ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ क ।

२— तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरञ्च ४. ४. ६ द्रष्टव्यम् ।

द्यात्तकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिंसानर्ह-
त्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजनं
कर्त्तव्य मिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अध्वर्योः स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धनं विधाय प्रशंसति— “अथास्या
मिति^१ । ‘अस्याम्’-इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्विविधाभिधा-
नम् । उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्^२ । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात्
तेन ‘अंशूनुपसृशानि’ अभिषवाप्यायनादिषु । तेन ‘सोमं’ ‘पराह-
णानि’ व्यापारयाणि । उपसृशान्द्युपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः ।
पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्पं कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्यं
बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु वा^३”-इति^४ ॥ २ ॥

सोमार्थं मध्वर्योः सम्येषं दर्शयति— “अथ सम्येव्यतीति^५ ।
सोम उपनह्यते येन तत् ‘सोमोपनहनं’ सोमबन्धनवस्त्वम् । ‘सोम-
पर्याणहनम्’ शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः । ‘उष्णीषं’
सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः । ‘यद्’ वस्त्रं
‘शोभनं’ वज्रमूल्यम्, तत् ‘एव’ सोमोपनहनं कर्त्तव्यम् । तथा च
कात्यायनः— “शोभनं सोमोपनहन मिति^६ । आपस्तम्बस्तु चौमं
कर्त्तव्य मित्याह— “चौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा”-इत्यादिना^७ ।

१— का० औ० सू० ७. ६. २७ ख । २— पुरस्तात् १२० पृ० १४ पं० ।

३— ‘च’-इति जर्मन्-मुद्रितपाठः । ४— का० औ० सू० ७. ६. २८ ।

५— का० औ० सू० ७. ७. १ । ६— का० औ० सू० ७. ७. २ ।

७— आप० औ० सू० १०. १४. ७ ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह—“वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छा-
दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रा-
दिना स्वयं शोभते । विपर्यये चेप माह—“अथ य आहेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति^१ ब्रुवन्, स्वयं यत् किञ्चिद्
भवति, लोकैरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नायं
नियम इत्याह—“यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह—“यद्युष्णीषं विन्देदिति^३ । उष्णी-
षस्य स्त्रीकारः कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तितवस्त्रांगः ‘उष्णीषभाज-
नम्’ उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादान मध्यर्थयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह—
“अध्यर्थुर्वेति^४ । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः^५ ॥ ४ ॥

“अथग्रेणेति । ‘अग्रेण’ प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, अपरवप्रदेशे
इत्यर्थः । ‘विचिन्वन्ति’ साधयन्ति, अनुपादेयांश्च मपनयन्ति ।
‘तत्’ तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे ‘ब्राह्मणः’ सोम-
विक्रयी निवसेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^६ । ‘प्राञ्चः’ सोम-
क्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१—‘वासोभाज मानयेति’—इति क ।

२—‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित अभासो’—इति च, क ।

३—का० श्रौ० सू० ७. ७. ४ ।

४—का० श्रौ० सू० ७. ७. ५ ।

५—यत एव सूत्रितं काव्याग्नेन ‘अन्य इवदे’—इति (७. ७. ६.) ।

६—का० श्रौ० सू० ७. ७. ७ ।

“तदायत्स्विति । ‘आयत्सु’ ऋत्विग्जमानेषु क्रयदेशं समा-
गच्छत्सु अध्वर्युर्यजमानम् “एष ते”—‘इति’ अमुं ‘वाचयति’
वाचयेत् । अयं मर्थः । हे सोम ! ‘ते’ तव भागः ‘गायत्रः’ प्रात-
स्सवने गायत्वा सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रीत्यर्थ एव
तव क्रयो न बधार्थ इत्यभिप्रायः । ‘इति’ एवं रूपं सोमस्तुत्यात्मकं
‘मे’ वचनं ‘सोमाय’ ‘ब्रूतात्’ हे अध्वर्यो ! ब्रूहि । एव मुत्तरयो-
रपि द्रष्टव्यम् । “गायत्रं प्रातस्सवनम्”—“त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्”—
इत्यादिश्रुत्या प्रातस्सवनादीनां गायत्राद्यभिमानान्तत्सवनार्हाणां
गायत्रादिसम्बन्धः । ‘कन्दोमाः’ चतुर्विंशत्सुत्वारिंशाष्टचत्वारिंशाः,
तेषां ‘कन्दोमानां’ ‘साम्राज्यं गच्छ’ । सोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्या-
साम्याद् गायत्रादयः ‘कन्दोमाः’, तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवन-
चयप्राप्तिरेव ; “गायत्रं प्रातस्सवनम्”—इत्यादिश्रुतेः^१ । शिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति—“एकं वा एष इति । ‘एषः’ ‘क्रीयमाणः’
क्रयेण सम्पाद्यमानः सोमः ‘एकं वै’ एकं खलु प्रयोजनम् ‘अभि’

१— वा० सं० ४. २४. १ ।

२— ‘स्तुत्यात्मकमेव वचनं मे सोमाय’—इति क ।

३— तै० सं० २. २. ६. ५ । क्वा० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— ‘कन्दोभिर्गायत्रीजिष्टवज्रगतीभिरुत्तरसङ्ख्याद्वारेण उपमयीयन्ते इति
चतुर्विंशादयस्त्रयस्कन्दोमाः’—इत्यादिः सायनराज्यो द्रष्टव्यः (ऐ० ब्रा०
५. ३. १.) । तदेवं चतुर्विंशचतुस्त्वारिंशाष्टचत्वारिंशाष्टास्तयः
सोमास्कन्दोमा ज्ञेयाः । तेषाञ्च विधायकवचनानि सामब्राह्मणे
समाप्ताविति (३. ८. ६-११, १२, १३.) ।

५— द्वतीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

लक्ष्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते । किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'कृन्दसां राज्याय' तत्प्राप्तये । न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय' । प्रोत्साहनस्यार्थवन्तायै बाधप्रसङ्गं दर्शयति— "घ्नन्ति वेति । वस्तुत एव सत्यपि सोम-भौत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' कृन्दसां साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह' । किं मिति 'कृन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न बधायेति' । "अथेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उपविशति' १ ॥ ६ ॥

"सोऽभिष्टुततीति" १ । "आस्माकोऽसि" —इत्यादिना २ सोममभिष्टुते । हे सोम ! त्वम् 'आस्माकोऽसि' आस्माकं सम्बन्ध्यसि । "तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ"—इत्यण् ३, तत्त्वन्नियोगेनास्माकादेशश्च । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स्व इव' य एव 'भवति', 'शुक्रः' शुक्राख्यः, 'ते' 'गृह्यः' गृहीतव्यः । "प्रत्यपिभ्यां गृहे"—इति ४ अनुपसृष्टादपि गृहेऽन्वयः कथं, ग्राह्य इत्यर्थः । "अमात्योऽसि शुक्रस्ते गृहे"—इति तैत्तिरीयकम् ५ । 'विचितः' विचयनस्य शोधनस्य कर्त्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' शोधयन्तु ६ । विचिन्वन्निरेव विवेके सति वैशुण्यासम्भवात् सर्वत्र कात्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तरमुपन्यस्य निरासष्टे— "अत्र हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ६ क । २— का० श्रौ० सू० ७. ७. ६ ख ।

३— वा० सं० ४. २४. २ ।

४— पा० सू० ४. ३. २ ।

५— पा० सू० ३. १. ११८ ।

६— तै० सं० १. २. ६. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ७. १० ।

इति^१ । 'अत्र' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'दणं वा काष्ठं वा'
 'भित्ता' सोमसंकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति । अत्र चैकं दोष
 माह—“क्षत्रं वै सोमः इति । सोमस्य क्षत्रत्वं श्रूयते—“यान्येतानि
 देवत्रा क्षत्राणौक्यो वरुणः सोमो रुद्रः”—इत्यादिना^२ । इयं प्रसिद्धिः
 “क्षत्रं वै”—इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते । 'यसितं' यस्तम्, भुञ्जितम्^३
 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'परास्तेत्' बहिः
 प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोमान्तर्गतं दणपादिकं सोमस्यान्नम्, 'तस्मात्' स्वयं
 मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्शं मेव कुर्यात् ; शोधनार्थन्तु 'विचिन्वि-
 त्विति' पठेत् । अत्र सूत्रम्—“प्राहुःपविश्यास्माकोऽसीति सोम
 मास्त्रभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके”—इति^४ ॥ ८ ॥

“अथ वास इत्यादि । 'वासः' सोमोपचननार्थं दशावस्त्रायम् ।
 'प्राग्दशं वा, उद्गदशं वा' प्रागय सुदगयं वेत्यर्थः^५ । आसृते वाससि
 सोमोन्मानं विधत्ते—“तद्राजानं मिमीते”—इति^६ । 'तत्' तत्र
 वाससि । 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा'
 षष्ठवत्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्तत इत्यर्थः । मात्रा यैवात्र सोमे,
 सा मनुष्येषु ; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव ;
 अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिष्टगृवादिगता, सापि
 सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ११ ।

२— उपरिष्ठाद् (१४. ४. २. १३.) द्रष्टव्यम् ।

३— 'भुजितम्'—इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. १३ ।

विधीयमानोन्मानमन्त्रं देवताद्वारा प्रशंसति— “सावित्र्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ सर्वकर्मविषयातुज्ञा-
प्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं कृन्दः प्रशंसति— “अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिशक्ती
वास्य कृन्दः, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् कृन्दसि चतुर्णां चतुर्णां
मन्त्राणां परित्यागेनाधस्तनानां कृन्दसा मुत्पत्तेः सर्वच्छन्द-
स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रं विधत्ते— “स मिमौतेऽभित्यं देव मिति^१ ।
मन्त्रस्थाय मर्थः । ‘त्यं’ तं ‘सवितारं’ ‘देवम्’ ‘अभ्यर्चामि’ इति
सम्बन्धः । कौटुशम् ? ‘ओष्णोः’ अविद्योः, द्यावापृथिव्योर्मध्ये
वर्त्तमान मित्यर्थः । ‘कविक्रतुं’ क्रान्तकर्माणम्, ‘सत्यसर्वं’ सत्यानु-
ज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां फलानां धारकम्, ‘अभि’ अभितः
‘प्रियम्’, ‘मतिं’ मननवन्तम्, ‘कविं’ क्रान्तप्रज्ञम् । ‘यस्य’ सवितुः
‘अमतिः’ अन्येषा मविषया मतिः, ‘भाः’ च; अथवा अमतिविशे-
षणम्, भासमाना सा ‘ऊर्ध्वी’ ‘अदिद्युतत्’ द्योतते । किमर्थम् ?
‘सवीमनि’ प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थं मित्यर्थः । स
तादृशः ‘स्वरणः’ शोभनगमन आदित्यः ‘रूपा’ रूपया ‘हिरण्य-
पाणिः’ सन् ‘अमिमौत’ मिमौते, सोमोन्मानं करोति, करोत्व-
ित्यर्थः^२ ॥ १२ ॥

दशकृत्व उन्मानेऽप्यथ सेव मन्त्र इत्यादिशब्दानप्रकारं दर्शयति—

“एतया सर्वाभिरिति” । ‘एतया’ “अभि त्वं देवम्”— इत्यनयैव
 ‘सर्वाभिः’ अङ्गुलीभिः पञ्चभिः भिमौते । ‘एतया’ एव ‘चतसृभिः’
 अथङ्गुलीभिः भिमौते । एव मवरोहक्रमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं
 मीत्वा पुनरारोहणक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं
 भिमौते । एवं दशवारं सुन्माय, अनन्तरं पाणिद्वयं ‘समस्य’
 अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवारं मभिमितस्य सोमस्योपरि ‘आवपति’ ।
 शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्— “सर्वाभिः प्रथमं मङ्गुष्ठप्रभृति
 चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयञ्चाञ्जलिना दशमं मन्यद्वाथा-
 वपश्रुतेः”—इति । मानस्य दशसङ्ख्याया स्तूयमानत्वादाधिक्ये सति
 दशसङ्ख्याविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशमं मन्यदेति विकल्पि-
 तम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते योऽर्थसिद्धौ मान-
 विषयः समञ्जनप्रसारणभावः, तं मनूय वज्रधा प्रशंसति— “स वा
 उदाचं न्याच मित्यादिना । ‘उदाचं न्याचम्’ अङ्गुलीः समस्य प्रसार्य
 चेत्यर्थः । ‘तत्’ तेनोक्तप्रकारमानेन ‘अङ्गुलीः’ ‘नानाजानाः’
 पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः ‘करोति’; कर्मफलभोगार्थत्वात् सृष्टेः ।
 व्यतिरेके दोष माह— “अथ यत् सहेति । ‘सर्वाभिः’ संहताभि-
 रङ्गुलीभिः दशवारं मपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति ‘संक्षिष्टाः’
 परस्परसंहता एवाङ्गुलयो ‘जायेरन्’ ॥ १४ ॥

“यदेवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘नानावीर्याः’
 पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः ‘करोति’ ॥ १५ ॥

“यदेवेति । “विराज मेवैतद्वर्चां च पराचीं च युन-
क्तीति । ‘एतत्’ एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्कन्दोदेवता मेव
सङ्ख्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः ।
सा सोमयुक्ता विराट् । “पराच्यहेति । ‘अह’-इति विनिग्रहार्था
निपातः^१ । ‘पराचौ’ परागभूता ऊर्द्धमुखी सती, उदञ्चनसामर्थ्येन
‘यज्ञ’ सोमरसं ‘देवेभ्यः’ ‘वहति’; तथैव ‘अर्वाची’ अवाङ्मुखी
सती, समञ्चनसामर्थ्येन ‘मनुष्यान्’ ऋत्विगादीन् ‘अवति’ ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यद् दशकृत्व इति । विराजो
दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन
सङ्ख्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् ‘वैराजः’ ॥ १७ ॥

“अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । ‘अन्तान् समुत्पार्थ’ अधःप्रसा-
रितस्य वस्तस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकच (उच्चैः) सङ्गृह्य ‘उष्णीषेण’
ग्रन्थिं कुर्यात्^२ । तच्च मन्त्रः— “प्रजाभ्यस्वेति” । ‘प्रजाभ्यः’ सद-
स्येभ्य ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण ग्रथनं प्रशंसति— “स यदेवेद
मिति । शिरस अंसयोश्चान्तरालप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्तते,
एवं ग्रन्थिकरणेन^३ कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

ग्रन्थिमध्ये सुषिरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ मध्येऽङ्गुल्येति ।
‘मध्ये’ सोमग्रन्थिमध्ये । सुषिरप्रदानेन ‘प्राणन्तं’ ‘तं’ त्वां सर्वाः ‘प्रजाः’
अपि ‘अनु प्राणन्तु’ इति । ‘समायच्छन्’ अन्तान् सङ्गृह्यन् ‘तम्’

१— निरु० १. २. ४ द्रष्टव्यम् । २— एषोऽधिकपाठः कृ-पुस्तकमात्रे ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २० ।

४— वा० सं० ४. २५. २ ।

५— ‘ग्रन्थीकरणेन’-इति छ, च ।

‘अयतीव’ ग्लापयतीव ‘अप्राणं’ सोमं प्राणरहितम् ‘इव’ करोति^१,
अतएव उपद्रवसम्भवाद्धेतोः तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूपं
‘प्राणम्’ उद्गमयति । ‘तस्मात्’ प्रजास्त्विति^२ मन्त्रं पठेत् । ‘तं’ सोमो-
पनहनवस्त्रे बद्धं सोमं ‘सोमविक्रयिणे प्रयच्छति’^३ । अथातः पणन-
स्त्रैव^४, विधिरुच्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ ५ [३. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयाकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तस्मादिदं
सकृत्सुर्वं पुण्यं सु आह सोमविक्रयिन् क्रुय्यस्ते सोमो
राजाइति क्रुय्य इत्याह सोमविक्रयौ तं वै ते क्रीणा-
नीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयौ कलुया ते क्रीणा-
नीति भूयो वा ऽश्रुतः सोमो राजार्हतौत्याह सोम-

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. २१ ।

२— वा० सं० ४. २५. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २२ ।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोवै† प्रतिधुक्† । तस्यै शृतं तस्यै शुरस्तस्यै दुधि
तस्यै मस्तु तस्या ऽआतुच्चनं तस्यै नुवनीतं तस्यै घृतं
तस्या ऽआमिक्षा तस्यै व्याजिनम्‡ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वा ऽश्रुतः सोमो
राजार्हतृत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो
राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दुश
व्वीर्य्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्द्धेन ते गुवा ते क्रीणा-
मौति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्याःसि
प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु ऽआह । चन्द्रं ते व्वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते
मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स युदर्वाक् पुणन्ते
परः सम्पादयन्ति तुस्मादिदुः सकृत्सुर्वं पुण्य मर्वाक्
पुणन्ते परः सम्पादयन्त्युच युदध्वर्युरेव गोव्वीर्य्याण्युदा-
चुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि
सोमो ऽथैतुदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पुश्यन्वीर्य्याणि

* ‘०ध्वर्युः’—इति ग, घ ।

† ‘प्रतिधुक्’—इति ग, घ ।

‡ ‘व्याजिन’—इति क, ‘व्याजिनः’—इति ग, घ ।

क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचुष्टे न
सोमस्य सोमविक्रयौ* ॥ ४ ॥

अथ यत्पुञ्चकृत्वः पुण्यते । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिराप्नोति तस्मात्
पुञ्चकृत्वः पुण्यते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणा-
मीति शुक्रः ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमः हिर-
ण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रः ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्
सोमः हिरण्येनामृतं ममृतेनेत्यमृतः ह्येतदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमः हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रकम्पयति । सगमे ते
गौरिति युजमाने ते गौरित्येवैतुदाह तद्युजमान
मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणीति सु आत्मन्नेव व्वीर्यं
धत्ते शरीरं मेव सोमविक्रयौ हरते तत् तुतः सोम-
विक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतौचीनमुख्यां वाचयति । तुपसस्तनू-
रसीति तुपसो ह वा ऽष्टा प्रजापतेः सुभ्रूता युदजा
तस्मादाह तुपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्वर्णं इति सा यत्
त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः परमेण

पशुना क्रीयस ऽइति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य व्विजायते
तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशिष मेवैतदा-
शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानौत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा ऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजान
मादत्त ऽआजा ह वै नामैषा युदुजैतया ह्येन मन्तत
आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते । मित्रो न एहि सुमित्रध इति
शिवो नः शान्त एहौत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिण
ऽऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधातौन्द्रस्योर माविश दक्षिण
मित्येष वा ऽअचेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तस्मादाहेन्द्र-
स्योर माविश दक्षिण मित्युशुन्नुशुन्त मिति प्रियः प्रिय-
मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवः शिव मित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणानुदिशति । स्वान भ्राजाद्वारे-
बुभारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान्वक्षच्छं मा वो दभन्निति† धिषण्यानां वा ऽएते
भाजनेनैतानि वै धिषण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-
दुन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥

* 'आजत्'-इति सा०-सम्मतः ।

† 'मा दभन्निति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेवरः ।

अथात्रापोर्युते । गुर्भो वा ऽएषु भवति यो दौक्षते
प्रावृता वै गुर्भा उल्बेनेव जरायुणोव त मचाजीजनत
तस्मादुपोर्युत ऽएष वा ऽअच गुर्भो भवति तस्मात्
पुरिवृतो भवति पुरिवृता इव हि गुर्भा उल्बेनेव
जरायुणोव ॥ १२ ॥

अथ व्याचयति । पुरि माम्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा
सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽएन मेघ आगच्छति स आगत
ऽउत्तिष्ठति तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमौणाति तस्यो द्वैषा
प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्नु मिथ्याकृतं भवति नु व्रतं
प्रमौणाति तस्मादाह पुरि माम्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा
सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति । उदायुषा स्वायुषो-
दस्था ममृतां२॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽएषोऽनूत्तिष्ठति यः
सोमं क्रीतं तस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्था ममृतां२॥‡
ऽअन्विति? ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति । प्रति
पुन्या मपद्महि स्वस्ति गा मनेहुसम् । येन विश्वाः पुरि
द्विषो वृणुक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

* 'भजेति'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'ममृतां२'-इति क, ख ।

§ 'अन्विति'-इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्
 विभयाच्चकुस्त ऽएतद्युजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्तु ऽएतेन
 युजुषा नाद्रा रुक्षाःस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाद्रे
 निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तथो ऽएवैष एतेन युजुषा
 नाद्रा रुक्षाःस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाद्रे निवाते
 स्वस्ति सुमश्रुते तुस्मादाह प्रति पुन्या मपद्महि स्वस्ति
 गा मनेहुसम् येन विश्वाः पुरि द्विषो दृणुक्ति विन्दुते
 वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा इति हरन्ति । अनसा परिवहन्ति महयन्त्येवैन
 मेतत् तुस्माच्छीर्ष्णा वीजः हरन्त्यनसोदावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ यदपा मुन्ते क्रीणाति । रसो वा ऽत्रापः सुरस
 मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्भिरण्यं भवति सुशुक्र मेवैतत्
 क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सुत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ
 यदजा भवति सुतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ युङ्गेनुर्भवति
 सुशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ युन्मिथुनौ भवतः सुमिथुन
 मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभि-
 र्दृशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तुस्माद् दशभिरेव
 क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति^१ । ‘पणते’ व्यव-
हरेत् । ‘तस्मात्’ सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् ‘इदं’ इदानीं मपि
‘सर्वं’ दधिमध्वादि वस्तु ‘सकृत्’ ‘पण्यं’ लोके पणितव्यं भवति ।
व्यवहारप्रकारं दर्शयति— “स आह्वेत्यादिना^२ । ‘सः’ अध्वर्युः
“क्रयस्ते सोमो राजा^३” ‘इति’ पृच्छेत् । ‘क्रयः’ क्रयार्थं प्रसा-
रितः । “क्रयस्तदर्थं”—इति^४ ‘क्रय’-शब्दो निपातितः । प्रश्नार्थं
मुनिः^५ । ‘क्रयः इति सोमविक्रयी’ प्रतिब्रूयात् । ‘तत्’ तर्हि ‘ते’
तव स्वभूतं सोमं ‘क्रीणानि’ ‘इति’ अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन
सोमविक्रयिणा ‘क्रीणीहि’ ‘इति’ उक्तोऽध्वर्युः ‘कलया’ गोरेक-
देशेन ‘ते’ तव सम्बन्धिनं सोमं ‘क्रीणानि’ ‘इति’ ब्रूयात् । स
विक्रेता ‘अतः’ अस्मात् कलालक्षणात् ‘भूयः’ प्रभूतं अधिकं मूल्य
मर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्वं मावि-
ष्करोति— “महांस्त्वेवेति । यदि सोमो बह्वमूल्यं मर्हति, तर्हि
ह्रस्वा गौर्दातव्या भवति, तथा सति ‘गोर्महिमा महान्’ ‘इति’
ब्रूयात्^६ ॥ १ ॥

कथं महत्त्वं मिति तद् दर्शयति— “गोर्वा इत्यादिना^७ ।
‘गोः’ प्रतिधुक्^८ सद्यो दुग्धम्, इदं मेकं वीथम् । ‘तस्यै’ तस्याः
‘अतः’ पक्वं पयः । ‘अतः’ पक्वचौरस्योपरि सारभूतम् । घनीभूत-

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २ ।

३— पा० सू० ६. १. ८२ ।

४— पा० सू० ८. १. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३-७, ८ क ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ख ।

७— ‘प्रतिधुक् धारोष्णं पयः’—इति या० दे० ।

मस्त्रास्त्रादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूतं सुदकं 'मस्तु' ।
 'आतञ्चनं' दधिभावकारणम् । तप्ते पयसि दधानयने सति यद्
 घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिचा' । द्रवात्मकं तत् वाजिनम् ।
 एवं दशविधानि^१ गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

"ग्रफेनेति । द्वितीयवारक्रये 'ग्रफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्^२ ।
 'ग्रफः' पादाग्रस्थार्द्धभागः । 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं
 पूर्ववद् व्याख्येयम्^३ । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति,
 प्रतिधुगादिकं मित्यर्थः । तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् ।
 चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात् । "भूयो वा इत्यादि पूर्व-
 वत्" । पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्^४ । एव मुक्ते
 'सोमो राजा' लया 'क्रीतः' 'इत्याह' ; उचितमूल्यस्य दत्तत्वात् ।
 अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयौ' ब्रूयात्^५ ॥ ३ ॥

"स आहेति । 'वयः'—ग्रन्थार्थं स्वयं मेवाह— "चन्द्रं त इत्या-
 दिना । 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्^६ 'चन्द्रम्' आह्लाद-

१— दृत-नवनीतयोः परिचयो बहुजोक्त इवौह नोक्लिखितः ; ताभ्यां
 सहैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति ज्ञेयम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १० ।

३— १७०८० ११५० । का० श्रौ० सू० ७. ८. ६ ।

४— "प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते"—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२ । अथ 'भूय
 एवातः सोमो राजार्द्धवीर्येष मन्त्र उच्यते'—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३ । 'वयांसि अन्धान् पशून् कामादीन्'—इति ।

७— निघ० १. २. २ ।

कारि हिरण्यम् । “चन्द्रं ते इति सोम मालभ्य वाचयति”—इति कात्यायनः^१ । ‘अन्याः तिस्रः’, गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— “स यद्वर्णागिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, ‘परः’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अल्पमेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादनकाले तु ‘परः’ देयं मुख्यं अधिकं कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वे’ पण्यं वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘परः’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां मुदास्थानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारणं माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महितः’ महत्त्वोपेतः खलु सोमः । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘देवः’ खलु; दिवि वर्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्त्रीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^२ । अतो हेतोः सोमस्थानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्युः’ ‘गां’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्याः ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनया क्रीणानौत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाशफादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकाल इति । स्पष्टं मेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देवेषु हिरण्य-वस्त्रादिदशसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने सति यजमानं

१— का० औ० ७. ८. १४, १५ सूत्रयोः फलितार्थकथनं मिदम् ।

२— पुरस्ताद् द्रव्यम् (११६ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुक्रं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्याय मर्थः । ‘शुक्रं’
 ‘दीप्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुक्रेण’ दौष्टेन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुक्रं त्वा शुक्रेणेत्यादिना ।
 स्यष्टोऽर्थः । अत्र सूत्रम्— “स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते ऋगास्ते
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्वेति हिरण्यं मालम्भ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं^३ ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 चत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति ‘सग्मः’ यजमानः,
 तस्मिन् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति”—
 इति सूत्रम्^४ ।

“तद्यजमान मित्यादि” । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्मे ते”—इति^५ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्मे’
 अस्मादीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्त्रीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० औ० सू० ७. प. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० औ० सू० ७. प. १६ ।

५— का० औ० सू० ७. प. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूत्रम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा
अध्वर्युस्था मालभ्य स्थितं यजमानं “तपसः सूतुरसि”—इत्यादि^२
मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— “अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य
वाचयति तपसस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे !
त्वं ‘प्रजापतेस्तपसः’ ‘तनूः’ शरीर मसि ; तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापतेः वर्णोऽसि’ ; “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^४ ।
संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरसाख्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे चिर्जाय-
मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परमः पशुः’, तेन क्रीयसे ।
हे सोम ! अतोऽहं तवानुग्रहात् ‘सहस्रपोषं’ पुत्रपौत्रादिरूपेण
वज्रविधपुष्टिं प्राप्नुवानीति ॥

त भिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “तपसस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नीः परता माह— “आग्निष सेवैतदिति । आशासन-
प्रकार सेव दर्शयति— “भृमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाह्व क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्दिशति—
“स वा अनेनेति । “अनेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— “सव्येनाजां प्रयच्छन्,

१— का० औ० सू० ७. ८. १८ ।

२— का० सं० ४. २६. ४ ।

३— का० औ० सू० ७. ८. १९ ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. २, ५, ५, ३ इत्यादिषु दृश्यम् ।

‘मित्रो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते”—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“आजा ह वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘आजत्’ आभिमुख्येनागच्छति । आजनसाधनत्वात् ‘आजा’ वस्तुतः; ‘तां’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति^२ । हे सोम ! त्वं ‘सुमित्रधः’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मित्रः’ मित्रभूतः, प्रिय-भूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह—“शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । “तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तन्नाम्नर्द्वायकं ‘वासः’ ‘प्रत्युच्च’ प्रसार्य, तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्योर मिति^४ । ‘अत्र’ अस्मिन् सोमकयकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ स्वतन्त्रत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योर मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागा-तात्पर्यं माह—“उग्रानुशन्त मितौति । “वश कान्तौ”^५ । कामयमानस्त्वं कामयमान मूर्ख माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘उग्र-अनुशन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—इति ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१— का० औ० सू० ७. ८. २० ।

२— वा सं० ४. २७. १ ।

३— “आदायागते (अश्वरैः) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)”—इति चेह विहितं कात्यायनेन (औ० सू० ७. ८. २१.) ।

४— वा० सं० ४. २७. १ ।

५— अदा० प० ७०. ६०. ५० ।

“स्थोनः स्थोन मिति । स्थोन मिति सुखनाम^१ ; सुखस्य शिवा-
त्मकत्वात् ‘शिवः शिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति^२ । हे खानभ्राजादयः ! ‘वः’
युष्माकम् ‘एते’ ‘सोमक्रयणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते,
अतः ‘तान्’ क्रयसाधनपदार्थान् ‘रचध्वम्’ । रचःसम्बन्धिनः तान्
‘मा दभन्’ मा हिंसिष्ठाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— “धिष्यद्यानां वा एते भाजनेनेति ।
भाजयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना ‘एते’
स्थानादयो ‘धिष्यद्यानां’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्यद्यसम्बन्ध
इति तत्राह— “एतानि वै धिष्यद्यानां नामानीति । स्थानादयो
धिष्यद्यानां नामान्येव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनाद्वाः
‘एते’ गवादिपदार्थाः ‘धिष्यद्यानाम्’ एव, न तु स्थानादयः सोम-
रचकाः ; अतस्तेषां मेव ‘एते’, न ‘धिष्यद्यानाम्’ इति तत्राह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरच वक्ष्यति— “त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ई. १५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

३— अग्नीना माश्रयभृता ऋदा निर्मिताः सप्त स्वल्पवेदिका धिष्यद्यान्यु-
च्यन्ते । तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— “अग्नीध्रीयं पूर्वम्,
सिकताक्षोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ५. ३४.) सर्वत्र, षट् सदसि,
प्रत्यङ्मुखो द्वार मघरेण ह्योतुः, दक्षिणपूर्वयौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य,
ह्योदधिष्यद्य सुत्तरेण चतुरः समानतरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोदनेष्ट्वा-
वाकानाम्”—इति ८. ई. १६-२१ । धिष्यद्यनिर्वचनादिकं तु
निघ० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्यताः”—इति^१ । ‘तान्येव’ दृश क्रयद्रव्याणि
 ‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमक्रयणाः’—इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिष्य-
 भूतेभ्यः स्वानादिभ्यः ‘अन्वदिच्चत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः^२
 “शल इगुपधाद्”—इति^३ क्तः । अत्र सूत्रम्—“स्थानभाजो जपति”—इति^४ ॥ ११ ॥

“अथात्रापोर्णुत इति^५ । “उल्बेनेव जरायुणेवेति । धृतस्य
 शिरःप्रावरणस्थापवारणं विधाय प्रशंसति । उभयत्रेवशब्दो वाक्या-
 लङ्कारार्थः । ‘उल्बं’ गर्भस्थान्तर मावरणम्, ‘जरायु’ बाह्य माव-
 रणम् । तथाच प्रागास्नातम्—“अन्तरं वा उल्बं जरायुणो
 भवति”—इति^६ । स्पष्ट मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अत्र’
 अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजीजनत’ प्रादुरभावयत्
 अध्वर्युः । उत्पन्नस्वावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः । पूर्वं सति
 प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते । तदेव कुत इत्यत आह—“एष वा
 अत्र गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माग्ने दुश्चरितात्”—इति
 असुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्थः । ‘मा’ मां दुश्चरितात्
 सकाशात् ‘परिबाधस्व’ त्रायस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ सदा-
 चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ईप्र० २ब्रा० ६कण्ठी द्रष्टव्या ।

२—तु० उभ० ३ धा० ।

३—पा० सू० ३. १. ४५ ।

४—का० औ० सू० ७. ८. २३ ।

५—का० औ० सू० ७. ८. २४ ।

६—२. १. ११ (६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

७—का० औ० सू० ७. ६. १५ ।

‘आभज’ अनुगृह्णाण^१ । मन्त्रतात्पर्यं माह— “आसीनं वा एन मिति । ‘एनं’ यजमानम्, ‘एषः’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तदैपरौत्यान्निष्ठ्याकरणम् ; तच्च ‘व्रतं’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रहिनस्ति ; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

“अथ राजान मादायेति^२ । उत्थानमन्त्रस्वार्थः^३ । ‘आयुषा स्वायुषा’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह ‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् । सोमांशून् ‘अनु’-सृत्य ‘उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यं माह— “अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

“अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति^४ । आरोहन्त्यत्रेति ‘आरोहणं’ शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्वाय मर्थः । वयं ‘पन्थां’ पन्थानं ‘प्रत्यपद्महि’ प्रतिपद्येमहि । कौटुशम् ? ‘स्वस्तिगां’ शोभन-गमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘येन’ यथा गच्छन् पुरुषो ‘विश्वाः’ ‘द्विषः’ देष्टृन् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’ लभते, तं प्रतिपद्येमहौति^५ ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३ ।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २ ।

४— “उत्थान मनःप्राप्तयामनं च गृह्यैतसोम एव यजमानः करोति”—

इति “उत्तरे च (७. ६. २)”—इति सूत्रव्याख्याने या० दे० ।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २६. १ ।

असुं मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— “देवा ह वा इति । पुरा किल ‘देवाः’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञं तन्वानाः’ असुराद्यासङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजुः’ इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘नाष्टा रक्षांसि’ नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशकलक्षणं चेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः-प्रयोगेणोक्तलक्षणं चेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं सेवविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

“तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— ‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथमं कथात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु ‘अनसा परिवहन्ति’ ; अनेन सोमं ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेवं कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कृष्टचेवं प्रति ‘वीजं शीर्ष्णां हरन्ति’, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्— “शीर्ष्णिं सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रद्वयं प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं समङ्गि धौतम्, प्रउगाच्चोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २६. १ ।

२— वा० सं० ४. ३०. १ ।

३— वा० सं० ४. ३०. २ ।

४— आ० औ० सू० ७. ६. ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— “अथ यदपा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्णादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— “अथ यद्धिरण्यं
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोमं ‘सशुक्रं’ शुक्रेण दीप्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति;
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोमं ‘सत्वचसं’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात्
 ‘अजया’ क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति । धेन्वा माशिरस्य
 चौरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः साशिरो भवति ।
 ‘अथ यन्मिथुनौ भवतः’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या
 मनूद्य प्रशंसति— “तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः^१ ॥ १८ ॥ ६ [१. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र “हिरण्यं सहस्राष्टिस्तु पृथक् वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायनः (७. ८. २७.) । “प्रदक्षिणं सोमक्रयणी माहृत्यान्यथा
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपि हजति, यदि सोमविक्रयो प्रति-
 विवदेत पृथक् वरत्राकाण्डेनावच्छायं नाशयेयुः, लकुटैर्घ्नन्तीत्येके,
 नित्यवदेके वधं समामगन्ति”—इत्याह व्यासस्मृत्यः (१०. २७. ५-८.) ।
 “सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नौडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसीति
सोऽसावेव बन्धुरथैन मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवामभिपुच्य व्याचयति । अस्तम्नाद् द्यां वृषभो
ऽअन्तुरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त एन मेतज्या-

* 'आसीदेति'—इति ग, घ ।

† 'अथैव'—इति सायणसम्मतः पाठः ।

याऽस मेवु व्वधाच्चक्रुर्गदाह्वास्तम्भाद् द्यां वषभो ऽअन्त-
रिद्ध मिति* ॥ २ ॥

अमिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तुदेनेनेमाँ-
ल्लोका'नास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति नु बधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तस्मादाह्वामिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति† ॥ ३ ॥

आसीदद्दिश्वा भुवनानि सम्भाडिति‡ । तुदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति न बधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तस्मादाह्वासीदद्दिश्वा भुवनानि
सम्भाडिति॥ ४ ॥

विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तुदस्मा ऽइदः
सुर्व मुनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूचा-
मिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणुहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाप्रा
रुधाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽएषु भवति तिरु इव

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'नेमाँलोका'-इति ग, घ ।

‡ 'इति'-इति ग, घ ।

§ 'सम्भाडिति'-इति क ।

॥ 'सम्भाडिति'-इति क, 'सम्भाडिति'-इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'-इति ग, घ ।

वै गुर्भास्तिरु इवैतद्युत्पर्याण्डं* तिरु इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिरु इवैतद्युत्पर्याण्डं तस्माद्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । व्यनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति व्यनेषु
ह्रीदु मन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु व्याज सर्वं तसु पय
उत्थियास्विति व्यीर्यं वै व्याजाः पुमांसोऽर्वन्तः पुरुस्वे-
वैतुह्यीर्यं दधाति पय उत्थियास्विति पयो ह्रीदु सुत्थि-
यासु हितुः हत्सु क्रतुं वरुणो व्विस्त्रमि मिति हत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो व्विस्त्रमि मिति व्विस्त्रु ह्ययं
प्रजास्वमिर्दिवि सूर्य मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु हि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य मदधात् सोम मुद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि हे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरुत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ युचु ऽणुकं भवति कृष्णा-
जिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः॥
सूर्यस्य चुक्षुरारोहाग्रेरक्षुः कनूिनकम् । यच्चैतशेभि-
रौयसे भ्राजमानो व्विपश्चितेति सूर्य मेवैतत् पुरस्तात्
करोति सूर्यः पुरस्तान्नाष्टा रुक्षाःस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेना-
नाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतद्युत्पर्याण्डं'—इति ग ।

† 'मुद्राविति'—इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतिनाहभाजन'—इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽगृधोऽभ्यारोहान्नवति को
ह्येत मुह्यत्यभ्यारोहं तुस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युत्र वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायुत्य पर्णं
प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा रात्रस्तुत्यतित्वा पुर्णे
ऽभवत्तुस्मात्पर्णे नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरो वा कृष्णास्तुच विद्याद्वर्षिष्युत्यैषुमः पर्जन्यो
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उस्त्रावेतं धूर्षाहावित्युस्त्रौ हि भवतो
धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनश्रू ऽदुति
युज्येते ह्यनश्रू ऽद्वत्यनार्त्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युथैनावन्तरा
नाम्ना रुक्षांसि नु हिःस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्य'—इति क, डा०—वेवरेणान्यत्र दृष्टम्; श्रूयते चोत्तरत्र
(४. १. ४. २२.) 'सुब्रह्मण्य'—इति ।

अथ पश्चात्परिक्रम्य । अपालम्ब* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणयेति
वातो यतरुथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्वाचयति । भद्रो मेऽसि प्रचवस्व भुवस्पत
ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वं राज्ञो ऽभिवदति
भद्रो हि भवति तुस्मादाह भद्रो मेऽसौति प्रचवस्व
भुवस्पत ऽइति भुवनानां ह्येष पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्युक्तानि वै विश्वानि धामान्युक्तान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अघायवो विदन्ति युथैन मन्तरा नाप्रा
रुक्षाःसि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्यय ऽएवैन मेतुद् भूतं
प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तुन्नाप्रा रुक्षाःसि नान्ववयन्त्ये-
तद्वै व्ययसा मोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्छेनस्तु मेवैतुद् भूतं
प्रपातयति यद्वाह श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपालम्ब'—इति पाठोऽपि डा०-वेवरेण दृष्टः ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'—इति ग ।

‡ 'प्रपादयति'—इति, 'प्रपातयति'—इति च दृष्टौ डा०-वेवरेण ।

अथ शरीरं मेवानुवहन्ति । युजमानस्य गृहान् गच्छ
तन्नौ सःस्कृत* मिति नात्र तिरोहितं मिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । युथा येभ्यः पश्यन्स्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ३ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति चिष्कृत्व आह चिष्टहि यज्ञः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मा-
दाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषण-
श्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नुहल्यायै जारेति तद्या-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैनं मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मणं गौतमं ब्रुवाणेति । शुश्रूषैतद्वा-
रुणिनाधुनोपज्ञात‡ यज्ञौतमं ब्रुवाणेति स यदि कामु-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामुयेतापि नाद्रियेतेत्यहे॑ सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण आगच्छतेति । तद्देवान् ब्राह्मणान्श्वा-
हैतैर्ह्युचोभयैरुर्यो भवति युदेवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'—इति क, डा०—वेवरेणान्यत्र दृष्टम् ।

† 'यज्ञः'—इति ग, घ ।

‡ 'उपोपज्ञात'—इति ग, घ ।

§ 'अथहे'—इति क ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'—इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शुक्ला मग्नीषोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भ
ऽआदधाते यो दौक्षत ऽआग्नावैष्णवः५ ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भुवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां भवति यो दौक्षते तुदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते
तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्वैके । आहवनीयादुल्मुक माहरन्त्यय मग्निरयः
सोमस्ताभ्याः सह सङ्गां निष्क्रेष्यामह ऽइति वृदन्तस्तदु
तथा न कुर्याद्युच वा ऽएतौ क च तत् सुहैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देव-
तयोरुसमदे कृष्णसारङ्गः‡ स्यादित्याहरेतुञ्जनयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदुद्यो ऽपि
लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
महो देवाय तद्वत्५ सपर्यत । दूरेदृशे देवजाताय
केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शःसतेति नम एवास्मा
ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ । † नास्त्येवत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'सुहैव'—इति ग, घ । § 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

॥ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्मात्स्वक्स्थानीय मित्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अत्रातिदिशति—
“सोऽसावेव बन्धुरिति । योऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— “इयं वै
पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै लग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-
दित्यास्त्वगसीति”—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः^२, ‘सः’ एवास्व ‘बन्धुः’
समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति^३ । ‘एनं’ सोमम्
‘आसादयति’— “अदित्यै सद इति^४ । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
अदित्याः सम्बन्धि ‘सदः’ सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन
प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्मकत्वात् ; इति भावनया कृष्णाजिने
आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं
मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एनं’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आलम्भ्य ‘वाचयति’
अध्वर्युः । “अस्तन्नाद् द्या मिति सोम मालम्भ्य वाचयति”— इति^५
सूत्रम् । मन्त्रस्थाय मर्थः^६ । ‘वृषभः’ अपां वर्षिता सोमः । अथवा
वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘उपरि’ ‘द्यां’ दिवम्
‘अस्तन्नात्’ सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान् । तथा ‘अन्तरिक्षम्’
अस्तन्नात् । किञ्च ‘पृथिव्याः’ ‘वरिमाणं’ परिमाणमहत्त्वं अपि
‘अभिमीत’ इत्यती पृथिवीति मानं कृतवान् । स तादृशः ‘सन्नाद्’

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

४— वा० सं० ४. ३०. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ ।

६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. ३ ।

सम्यग्वाजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि
'आसौद्द्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तप्सनादिकर्माणि
'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

असुं मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य^१ व्याचष्टे— 'देवा ह वै यज्ञ
मित्वादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन्
प्रस्तुते कर्मणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्वेगात्, तत्परिहाराय
'ज्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तम्नाद्
द्यां दृषभोऽन्तरिक्ष मिति', स पूर्वम् एतद्वाङ्मणोक्तप्रकारेण देवैः
कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकदृषभशब्दस्य
श्रवणात् ॥ २ ॥

"अमिमीतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्ता
सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आसृणोति' सर्वतो बलिनः
कारयति । सोमस्य बलवत्त्व मर्यापत्या दृढयति— 'तस्य हीति ।
हन्तुर्हननस्य च लोकत्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्यपत्य मित्यर्थः ।
'आसृताः' बलिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-
माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“आसीददिति । द्वितीयपादस्यापि बलप्रकाशनरूपार्थत्वात्
द्वितीयपादब्राह्मण मेवाच पुनः पठितम् ; “तदेनेनेमांस्तोकां”—
इत्यस्य स्थाने “तदेनेनेदः सर्वम्”— इति विशेषः ॥ ४ ॥

“विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्मा
इदं सर्वं मनुवर्त्मन् करोतीति । ‘इदं सर्वं’ भूतजातम् ‘अनुवर्त्म’
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः,
तत्कर्तारं ‘प्रत्युद्यामिनं’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टन-
साधनं वासः ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— “नेदेनं
नाश्ना रक्षांसीति । ‘नेत्’-इति परिभये । तथाच यास्कः— “नेत्येष
इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति^१ । यदि पर्याणहनं न
कुर्यात्, तदा ‘नाश्ना’ नाशकराणि रक्षांसि ‘एनं’ ‘प्रमृशान’
प्रमृशेयुः, एतत् भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहनं
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा एष
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भाः’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः ।
यस्माद् गर्भाणां तिरोधानं मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स पर्याणहन्ति^२ वनेषु व्यन्तरिच
मिति^३ । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिचं’ ‘विततान’ सोमो
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाजं’ वेगं बलं वा ‘अर्वत्सु’ श्ररणवत्सु

१— निह० १. ३. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ ।

३— वा० सं० ४. ३१. १ ।

पुरुषेषु योग्यम् । ‘व्यदधात्’—इति सर्वत्र सम्बध्यते । ‘उस्त्रिया’—
इति गोनाम^१ । तासु ‘पयः’ । ‘हृत्सु’—इति प्राणिबज्जवापेक्षया
बज्जवचनम् । तत्र ‘हृत्सु’ ‘क्रतुं’ सङ्कल्पम् । ‘विचु’ प्रजासु ‘अग्निम्’
भुक्तस्थान्नपानस्य पाकसाधनं मग्निम् । ‘दिवि सूर्यम्’ । ‘अद्रौ’
जातावेकवचनम्^२ ; पर्वतेषु ‘सोमम्’ । ‘वरुणः’ पापनिवारकः,
सोमो देवः ‘अदधात्’ स्थापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

‘वन’-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युत्पद्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोक-
सिद्धं मित्याह— “वनेषु ह्रीदं वितत मन्तरिक्षं वृक्षापेक्षिति ।
यद्यपि सर्वचान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या सान्द्रवृक्षागेषु
पटास्तरणवत् प्रतिभासादेव सुक्तम् । अत्र हृत्सु पुंस्त्वसम्भवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् ‘एतत्’ एतेन “वाज मर्वत्सु”—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्थापितवान् भवति । उस्त्रियाहृदादिषु पयःक्रवादिस्थितेर्लोक-
प्रसिद्धिः ‘पयो ह्रीदम्’—‘हृत्सु स्यं क्रतुः’—इत्यादि ‘हि’-कारेण
द्योत्यते ॥ ७ ॥

“अथ यदि द्वे इति । दौचायां ‘यदि’ ‘द्वे कृष्णाजिने’
स्वीकृते, ‘तयोः’ एकं ‘कृष्णाजिनं’ ‘प्रतिनाहभाजनम्’ भवति ।
नङ्गस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः^३ ; तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं
भवतीत्यर्थः । द्वितीयांलाभे उपाय माह— “यद्यु एकं भवति,
कृष्णाजिनयोवा एवावकृत्येति ॥

१— निघ० २. ११. ३ ।

२— पा० सू० १. २. ५८ ।

३— ‘युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे अवलगति ध्वजस्थानीयम् । अत्रानसो
वाससा वेष्टनं मिति केचित्’—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त्रः—“सूर्यस्य चक्षुरिति^१ । तथाच सूत्रम्—“कृष्णा-
जिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चेद्
घौवा अवकृत्य”—इति^२ । मन्त्रस्थाय मर्थः । हे कृष्णाजिन ! त्वं
‘सूर्यस्य’ ‘चक्षुः’ चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः । उपरि
हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्ध्वं दिश मारोहेत्यर्थः । तथा
‘अग्नेः’ देवस्य सम्बन्धि ‘कनीनकम्’; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः
कनीनिका, ताम् ‘आरोह’ । ‘अग्नेरक्ष्णः’ कनीनिकास्थान मन्त्र-
रिचम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः । अनस उपर्यारोहे सति एतदु-
भयारोहणं सम्पद्यते । ‘यत्र’ यस्मिन्नारोहे सति ‘एतग्नेभिः’ अग्नेः
‘ईयसे’ गच्छसि ‘विपश्चिता’ मेधाविना सोमेन सह ‘भ्राजमानः’
दोष्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—“सूर्यं मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
‘सूर्यस्य चक्षुः’—इत्यभिधानेन ‘सूर्यं मेव’ सोमस्य ‘पुरस्तात्’ कृत-
वान् भवति । ततश्च किं मित्याह—“सूर्यः पुरस्तान्नाद्वेति । ‘नाद्वा’
नाद्वाणि, यज्ञनाशकानि ‘रचांसि’ हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
सति ‘अभयेन’ नाशकरहितेन मार्गेण सोमं ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

“उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । ‘प्रउगे फलके’ प्रयुग-
सम्बन्धिफलके ‘उद्धृते’ प्रयुगादप्युद्धृते, चुबुकप्रमाणे^३ ‘भवतः’ ।
अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धृत्यं सूत्रयामास—

१— वा० सं० ४. ३२. १ । २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६, १० ।

३— अन्तस्य ‘व’ मध्यपाठश्च पुस्तके । स्यात् ‘चिबुकप्रमाणे’—इत्येव ;
“अधस्ताच्चिबुकम्”—इति ह्यमरः ।

“प्रयुगाच्चोद्धते फलके भवतः”—इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’
तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुब्रह्मण्यः’ (भृयिष्ठ एव मन्^२)
‘प्राजति’ प्रेरयति अनङ्गाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति—“अथान्वेति ।
करितुरगाद्याहूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः
‘अयान् भवति’; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’?
न कोऽपीति ॥ ८ ॥

“पलाशशाखया प्राजतीति । भृयिष्ठास्त्रेव प्राजनयोग्यासु
सतीव्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां
तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—“यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यात
मिदम्^४ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित मासीत्,
‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति
पलाशशाखया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनङ्गाहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति—“अथानङ्गाहा-
विति । ‘प्राजति’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
कृष्णत्वं लभ्येत, ‘तत्र’ पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनङ्गकृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ५ । तत्रापि ‘प्रयुगात्’—इति खरमध्यपाठ
एव, न त्वन्तस्थमध्यः ‘प्रयुगात्’—इति ।

२— कृ-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ ।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (२ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

५— प्रतोदस्थानीययेति भावः । ‘अनङ्गाहौ बलीवर्हौ’—इति ग्रा० दे० ।

‘ऐषमः’ अस्मिन् संवत्सरे ‘पर्जन्यः’ बज्रवृष्टिप्रदो भवति । “—इति एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मन्त्रयोजनं विधत्ते—“अथ युनक्तुस्त्वावेत मिति’ । मन्त्रस्याय मर्थः^१ । हे ‘उसौ’ अनङ्गाहौ । युवां वहनाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौटुशौ युवाम् ? ‘धूर्षाहौ’ धुरं षोढुं समर्थौ । तादृशौ युवां ‘युज्येथाम्’ स्वय मेव युक्तौ भवतम् । तौ विशिष्येते—‘अनश्रू’ अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, ‘अवीरहणौ’ शृङ्गाणेन वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनङ्गाहौ प्रशस्तेदानीं प्रयोजन माह—“स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—“उसौ हि भवतावित्यादिना । उत्साविणावनयोर्भोगावित्युसौ । एषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देन द्योत्यते । धूर्षाहावित्यस्य तात्पर्यं “धूर्षाहाविति । आर्त्तैश्चश्रुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अनश्रू’-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम् । वीरहत्यायाः पापसाधनत्वात् ‘अपापकृतौ’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’ “उत्सावेतम्”—इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । “स्वस्ति यजमानस्य”—इत्यच स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह—“यथैनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनङ्गाहौ ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गं ‘नाङ्गाः’ हिंसाः ‘न हिंस्युः’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपकृत्य
 आलम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । त मालम्ब्य
 ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युह्यमाणाय”—इति
 वा । अनुवचनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं
 यत् कर्तव्यम्, तत् परिवहणं मेव ; तच्च क्रयानन्तरभावौत्थन्यतरो-
 पादानेऽन्यतरस्थार्थात् सिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्युर्युरिति^१ ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्या-
 यनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युह्यमाणयेति वा” इति^२ ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्धजमानम् “भद्रो मेऽसि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^३ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे सोम ! त्वं ‘भद्रोऽसि’ कष्टाण-
 करोऽसि, सुत्यो वा । हे ‘भुवस्यते’ भुवनानां पालक ! त्वं
 ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ । ‘विश्वानि’ ‘अभि’ ‘धामानि’ स्थानान्यभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकूलाः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “कन्दसि
 परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^४ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायवः’ अघ मिच्छन्तो ‘वृकाः’ विकर्त्तनशीलाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘श्वेनः’ शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३४. १ ।

४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

‘भूत्वा’ स इव बलिष्ठोत्पतनशीलः सन् ‘परापत’ उद्गच्छत,
यजमानस्य गृहान् गच्छत । ‘तत्’ तत्र ‘नौ’ आवयोः, तव च मम
च ‘संस्कृतं’ सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“भद्रो मेऽसि”—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— “भद्रो
ह्यसौ भवतीत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषः’ सोमः, यस्माद्
‘भद्रो भवति’, तस्माद् मन्त्रभाग एव माह । यतोऽसावेव यजमानस्य
भद्रकारी, ‘तस्मात्’ ‘अन्यं’ सोमव्यतिरिक्तम् ‘अयं’ यजमानः ‘न
आद्रियते’ आदरं न करोति । अन्यशब्दार्थं विशिनष्टि— “अयस्य
राजान इति । ‘सभागाः’—इत्यनेन राज्ञा मनतिक्रमणीयत्वं युक्तं
भवति । अपिः सम्भावनायाम् । “मधुपर्कं माहरेद्राज्ञे चाचार्यर्त्विक्-
क्षातकप्रियातिथिश्चरमातुलानाञ्च”—इति^१ सम्भावनीयानां मध्ये
राज्ञां प्रथमतो निर्द्देशेन श्रेष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन ‘अयस्य
राजानः’—इति निर्द्देश इति मन्तव्यम् । राज्ञ आगमनात् स्वयं
मप्रकृ एव सन् ‘पूर्वः’ तेभ्यः प्रागेव ‘अभिवदति’ वागव्यवहारं
करोति । किं मिति— “भद्रो हि भवतीति । ‘तस्माद् भद्रो
मेऽसीति’ युक्तम् । भुवस्य इत्यत्र ‘भू’-शब्देन सर्वाण्यपि भुवना-
न्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— “भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्द-
तात्पर्यं माह— “अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति । अत्राङ्गानि
ग्रहचमसादीनि ; कथप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात् । परिपरि-परि-
पन्थि-वृकशब्दानां मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एष एवे-
त्याह— “यथैनं मन्तरा नाद्वा रचांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवास्मास्यते— “यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा”—इत्यादि ।

“श्वेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं साह— “वय एवैन
मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव सन्तं
प्रापितवान् भवति । ‘रक्षांसि’ ‘नान्ववयन्ति’ हन्तुं नानुगच्छन्ति ।
स्यष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-
आदिर्हन्त्यात्, तदानीं श्वेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनीभावादुपादे-
यस्य सारांशस्वावध्यभावात् (हन्ता^१) श्वेनशरीर मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मान मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृत मिति
मन्त्रभागस्यार्थः स्यष्ट इत्याह— “नात्र तिरोहित मिवास्तीति ॥ १६ ॥

“अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि^२ । ‘ब्रह्म’ देवाना माङ्गानसाधनो
मन्त्रः ; शोभनं ब्रह्म ‘सुब्रह्म’, तदर्हतीति ‘सुब्रह्मण्या’ काचन
देवता ; तां “सुब्रह्मण्योश्म्”—इत्यादिनिगदेनाकुर्येत् । तत्प्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “सुब्रह्मण्योश् मिति त्रिरुक्ता सकृन्निगदम्”—
इति^३ । निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नास्माभिर्याख्यायते ॥

१— नेदं पदं क-पुस्तकादन्यत्र ।

२— सुब्रह्मण्या एवर्त्तिकं सुब्रह्मण्या माङ्गयतीति सिद्धान्तितं हरिश्चा-
मिना । अमिष्टुदादिषु स्वय मेवेति वक्ष्यतीहैव (२२, ५, २.) ।

३— “सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्योश्म् सुब्रह्मण्योश्मिति त्रिरुक्ता
सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह”—इति का० श्रौ० ७. ६. २० ।
“यावदहे” अतीते ‘सुत्या भवति’ अस्मात् क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु
दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा आह । तद्यथा— व्युसक्ते
‘अहे सुत्याम्’—इति, षडुपसक्ते ‘षडहे सुत्याम्’—इति, द्वादशोपसक्ते
‘द्वादशाहे सुत्याम्’—इति—इतीह या० दे० ।

आज्ञानं प्रशंसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्यः’
अर्थाय ‘पक्ष्यन्’ पाकं कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’—
‘इत्यहे वः पक्तास्मीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते;
इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनौतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाज्ञानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दर्शतः”-इत्येव-
मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सुब्रह्मण्यपदस्य
पाठसिद्ध्यां त्रिरावृत्तिं प्रशंसति— “त्रिःकल आहेत्यादि । यज्ञस्य
आवृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव
आगच्छ”-इत्यादि- “अहत्याये जारः”-इत्यन्तानां पञ्चानां
वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थं सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य, सङ्गृह्य
तात्पर्यं माह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना । “तद्
यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति । “तत्” तथा
सति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि चारित्रिणि, पूर्वपक्षापरपक्ष-
लक्षणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो
भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि; ‘तैरेव’ ‘एनं’ प्रमुमोदयितुं मिच्छति ॥

१— ऋ० सं० १. २. १ ।

२— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— मीमांसादर्शने त्वेत्कथायां कविकल्पनामूलत्वं मेव सिद्धान्तितम् ।
तत्रापि तन्त्रवार्तिके विशेष उक्तः (जि० सू० ६. १. ४२-४४; अष्टि०
१५.) । “सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः
क्षयात्मकनश्वरेणैतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहल्याजार
उच्यते, न परस्त्रीवद्वारात्”-इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

हरिविष्वादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्माण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेति । ‘अच’ अस्मिन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः ब्राह्मणैश्च’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थः’ प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्राह्मणाः’—इति पदद्वय माह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता’ शास्त्रायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशु मादाय गच्छतः सोमस्याभिसुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्कयहूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’ दीक्षितम् ‘अन्तर्जम्भे’ अन्नखादनस्थानं जम्भः, दन्तपङ्क्तयोरन्तराल इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णवं ह्यद इति । यस्मादस्य यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘हविः’ अभूत् । अस्तु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, ‘स सोमः’; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्; “यज्ञो

१— तानि हि सा० ष० ब्रा० १. १. २ द्रष्टव्याणि । तत्रैव निगदः समयः पठितश्च । तथा सामसूत्रे लाक्षाधनेऽपि (१. ३) । एष निगदः सुब्रह्मस्यनामसामवेदीयत्विजा गीयतेऽतः सुब्रह्मण्यसामेत्यप्युच्यते । वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विंशेऽध्याये सिद्धान्तितो मीसांसायाम् ; जै० द० २. १ ३८-४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो ब्रवाण इत्यन्त आम्नातः (१. १२. ३, ४) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ।

वै विष्णुः”—इति श्रुतेः^१ । यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम् । ‘दौचा’ संस्कारः; दौचणीयेऽद्या संस्कृतत्वादेव दौचणीयेऽष्टिदेवतयोर्हविष्य ‘एनं’ जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्करणं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति^२ । ‘अथम्’ उत्सुककल्पः ‘अग्निः’, ‘अयं सोमः’; ‘ताभ्यां’ सकाशात् आत्मानं ‘निष्क्रेष्यामहे’ इत्युत्सुकस्याहर्तु-रभिप्रायः । अमुं पञ्च निराकरोति—“तदु तथा नेति । तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति, तच्चाह—“यत्र वा एतौ क च तत् सहैवेति । ‘एतौ’ अग्नीषोमौ ‘यत्र क च’ स्थाने ‘सह’ वर्त्तते, ‘तत्’ तादृशूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण संयो-जनपक्षो व्युदस्यते ॥ २२ ॥

“स वै द्विरूपो भवतीति । ‘सः’ अग्नीषोमीयः पशुः । द्वैरूप्ये कारणाभिधानम्—“द्विदेवत्यो हीति । द्वैरूप्यसिद्धयेऽपेक्षितौ वर्णावाह—“क्षणसारङ्गः स्यादित्याहु रिति । ‘सारङ्गः’ श्रवणवर्णः^३ । ‘एतत्’ क्षणत्वं श्रवणत्वं च ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘रूपतम मिव’

१— पुरस्ताच्चात्र (१. १. २. १३.) ब्रूयन् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ।

३— सारङ्गः कर्पूरः, वर्णान्तरानुविद्धः शुक्लः सारङ्ग इत्युच्यते, क्षणो न वर्णेन सहितः सारङ्गः; अथवा क्षणस्यासौ सारङ्गश्चेति क्षणसारङ्गः । एवं लोहितसारङ्गः इति व्याख्यातं याज्ञिकदेवेन । ‘वर्णान्तरपेतः क्षणवर्णः क्षणसारङ्गः; एवं लोहितसारङ्गोऽपि’—इत्येव माह पितृ-भूतिराचार्यः, टीकास्तु कर्कश ।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः । “आग्नेयः कृष्णग्रीवः”—इत्यादौ^१
अग्नेः कार्ष्णसम्बन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
सोमयोग्यत्वं मपि आङ्गावल्यां द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लोहित-
सारङ्गः स्यात्’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अजे, आगते इति शेषः ।
“नमो मित्रस्येतीति^२ । नमो मित्रस्येन मालाभ्य वाचयतीति^३
कात्यायनः ॥

मन्त्रस्यायं मर्थः । ‘मित्रस्य’ मितेस्त्राता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-
निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः । ‘नमः’ नमस्कारः प्रक्रीभावः,
अस्तु । अथवा “मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिः”—इति श्रुत्यन्तरादह-
रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः ।
‘चक्षसे’ सर्वस्य द्रष्ट्रे नमः । ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नमः ।
हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम्, ‘सूतं’ सत्यभूतम्, आदित्याख्यं
वसु ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरे दृष्टे’ दूरे दर्शनौयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति^४ । उपस्तम्भेन
प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भः’ शकटाग्रधारणं काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
म्भाति’ शकटाग्रम् । हे काष्ठ ! त्वं ‘वरुणस्य’ उपनह्य स्थापितस्य

१— वा० सं० २४. १, ४, ६, ८. १४; २६. ५८ । तद्विधायकं ब्राह्मणं
तूपरिखादाम्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३ ।

२— वा० सं० ४. ३५. १ । ३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ख ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २५ । ५— ‘उपस्तम्भन’—इति कृ ।

सोमस्य 'उत्तम्भन मसि'^१। शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तम्भकत्वम्। "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"—इति^२ सकारलोपः ॥

समन्त्रक मुद्धरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्य इति^३।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्थानसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
सर्जन्यौ 'स्यः', तादृश्यौ युवा मुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हीति। 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रौतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति। "तयोर्दार्हिणौ च ह्रन्दसि"—
इति^४ एतच्छब्दस्य हिल् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दौ माददत इति^५। चत्वारोऽत्राध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थात्रादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव। तथा चापस्तम्बः— "तां सर्वेऽध्वर्य-
वोऽग्रेण प्राग्वशं राजन्यो ह्यमान उद्गृह्णन्तीति^६। व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन ऋत्विक्चतुष्टयं प्रशंसति— "द्वौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञे
आददात इति। दोलिका^७ मित्यर्थः। 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगतः 'सहत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दौ 'चत्वारः', 'आददते'—इति
पूर्वचान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरौलं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, ३६. १।

२— पा० सू० ८. ४. ६१।

३— वा० सं० ४. ३६. २।

४— पा० सू० ५. ३. २०।

५— का० औ० सू० ७. ६. २७।

६— आ० औ० सू० १०. २६. ७।

७— 'आन्दोलिका'—इति छ, च।

वा ऊर्गुदुम्बर इति । “देवा इष मूर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः
समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “ऊर्जोऽनाद्यस्यावरुद्धे”—इति उदुम्बरस्य फल-
विधानम्; कुतः? ‘अवरुद्धौ’—इति त्रतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात् । अतः
ऊर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् ।
नात्रौदुम्बरी भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्;
अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु
मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिञ्च करोतु, फल मपि
विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं
केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

“नाभिदघ्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे
द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रचः”—इति दघ्नच् प्रत्ययः^२ । “अत्र वा अन्न
मिति । ‘अत्र’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अन्नस्य नाभिप्रति-
ष्ठितत्वे सोमस्य किं मायात मित्यत आह— “अन्नं सोम इति ।
प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति— “अत्रो एव रेतस आश्रय
इति । ‘अत्रो एव’ अत्रैव च । ‘अत्रदघ्ना’ नाभिदघ्नैत्यर्थः । अत्र
कात्यायनः— “औदुम्बरी मासन्दौ नाभिदघ्ना मरत्निमात्राङ्गी
मृता माहरन्ति चत्वार इति^३ ॥ २८ ॥

“ता मभिमृशतीति” । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वरुणस्य

अतसदन्यसीति^१ । हे आसन्दि^२ ! त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'अतसदनम्' ।
अत मिति यज्ञनाम ; "सत्यं वा यज्ञं वा"—इति यास्कः^३ । यज्ञार्हं
स्थान मसीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनाहंत्वादासन्दीस्यर्शन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः । सोमासादनमन्त्रे
त्वासीदेति विशेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः । "स
यदाह वरुणस्येत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ २६ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि । प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्द्यां
स्थापितं सोम मासन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये "याते धामानि"—इति^६ मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम् ; वस्तुतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— "शालां प्रवेशयन्ति
दौक्षितसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति"—इति^७ ॥

१— वा० सं० ४. ३६. ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, अरन्तिमात्राणि
अङ्गानि शोषोपलक्षणाणि यस्याः सा, ऊता = मुञ्जरज्ज्वा व्यूता, आसन्दी =
सन्धिका भवति । सौत्रमण्यां हि श्रूयते— "मुञ्जविवचना भवति"—इति
(१२. ८. ३. ६.) । तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमासन्दीवदिति (१६. ४. ७.) ।

३— निरु० ४. ३. ३ ।

४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६, ३० । ६— वा० सं० ४. ३७. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३१, ३२, ३३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः । हे 'सोम !' 'ते' 'या' यानि 'धामानि'
स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
सर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः'
परितो भावयिता 'अस्तु' । त्वञ्च 'गयस्फानः' पशुपुत्रादिना गृहस्थ
वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षणं तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दायें
ब्रूवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ ३० ॥

"अत्र हैक उदपाच सुपनिनयन्तीति" । मनुष्योपचारवत्
देवस्य सोमस्योदपाचनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं
भवति, एतत् 'यज्ञे बृद्धम्'; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपाचं
नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ८. ३. ७ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३४ ।

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धोन् पञ्चषीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुषौवर्णभूमौः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मकृत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायाणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थ्याध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषौ भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्वा ऽएष एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा ऽएतद्यथा राज्ञे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षुं वा महाजुं वा पुचेत्तदुह मानुषः
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्वोऽत्यूय गृह्णीयादिति युच वा ऽअर्हन्त
मागतं नापचायन्ति‡ कुध्यति वै स तच्च तथा ह्यप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतर एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ गृह्णीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेने'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
 यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽश्वनु मनुष्याणां तुस्मान्
 मानुषे यावन्नु विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकः हुरन्ति
 नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ युदैव
 विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकः हुरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
 तर्हि हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य
 गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा हापचितो
 भवति तत्पुत्र्यन्वारभते पर्युच्छुमाणं वै युजमानोऽन्वार-
 भतेऽथात्र पुत्र्यभयत एवैतन्मिश्रुनेनान्वारभते युच वा
 ऽश्रुर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्णा इव वै तुच चेष्टन्ति तथा
 हापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो युजुषा गृह्णीयाद् । येनो
 चान्यानि हवीःष्येकं वा ऽएषु भागं क्रीयमाणोऽभि-
 क्रीयते छुन्दसा मेव राज्याय छुन्दसाः साम्राज्याय
 तस्य छुन्दाःस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
 राजकुतः स्रूतग्रामण्य एव मस्य छुन्दाःस्यभितः
 साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तदुवकल्पते । यच्छुन्दोभ्य इति केवलं गृह्णी-
 याद्यत्र वा ऽश्रुर्हते पुचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकृतः स्रुतग्रामुण्यस्तस्माद्युचैवैतस्यै
गृह्णीयात्तदेव छुन्दाःस्यन्वाभजत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निं वै
गायत्रीं तुज्ञायत्रीं मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः
क्षत्रं चिष्टुप् तुत् चिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

श्रुतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
यथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एव मस्येषु ऋते छुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्वेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुज्ञायत्रीं
मन्वाभजति सा युज्ञायत्रीं श्वेनो भूत्वा दिवः सोम
माहरत् तेन सा श्वेनः सोमभृत् तेनैवैना मेतुद्दीर्येण
द्वितीयं मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अमुये त्वा रायस्योषुदे विष्णवे त्वेति । पशवो वै
रायस्योषः पशवो जुगतीं तज्जुगतीं मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसम्पितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिरामोति
तस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यदिष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

* 'त्वेति'-इति ग, घ ।

† 'यथा'-इति ख ।

नुवक्पालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नुवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि ग्रान्थन्वाह प्रणवो
नवमः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य
तस्मान्नवक्पालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्क्षर्यमुयाः परिधुयः । देवा ह वा ऽएतं वृनस्य-
तिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्क्षर्यं शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाघ्रा रुक्षाः सि हिनसन्निति
तस्मात् कार्क्षर्यमुयाः परिधुयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गाववर्त्त तस्य देवा अनुद्वाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धं सुच्यासु-
स्तत एता ओषधयः समभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो वाला ऽउभयुत एवैतद्यज्ञं
परिशृङ्खलाति यदुश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐशुव्यौ व्विधृती । नेद्विंश्च प्रस्तरश्च संलुभ्यात†
ऽइत्यथोत्पूयाज्यं सुर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि
शृङ्खलाति न ह्युचानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'संलुभ्यते'—इति ख, डा०—वेबरदृष्टम् । 'संलुभ्यात'—इति सायण-
सम्मत—इति डा०—वेबरः ।

आसाद्य हवींऽप्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मन्यन्ति शीर्षतो वा ऽअग्रे
जायमानो जायते शीर्षतु एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
र्देवताभिः समर्द्धयति तुस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन्ः शुक्लमादत्ते । अग्नेर्जनिच मसीत्युच्य-
ह्यग्निर्जायते तुस्मादाह्वाग्नेर्जनिच मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽइति
तद्यावेवेमौ स्त्रियौ साकञ्जावेतुवेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्व्वंश्यसीत्यथोत्तरा-
रुण्याज्यविलुपनौ मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनि-
दधाति पुरुरवा ऽअसीत्युर्व्वशी वा ऽअस्तराः पुरुरवाः
पुतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैष
एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाह्वाग्नये मथ्यमाना-
यानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्यामि चैष्टुमेन
त्वा छन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामीति
तं वै छन्दोभिरेव मन्यति छन्दांसि मथ्यमानायान्वाह

* 'मन्यति'—इति ग, घ ।

† 'मसीति'—इति ग, घ ।

कुन्दाःस्यैतद्यज्ञं मन्वायातयति यथामु मादित्यः
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रहिय-
माणायेत्यनुप्रहुरुन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
मा यज्ञः हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्यु न ऽदिति शान्ति मेवाभ्या मेतद्वदति यथा
नान्योऽन्यः हिंस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अग्निं मभियुहोत्यग्ना-
वग्निश्चरति प्रविष्ट ऽक्षुषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा । सु-
नः स्योनः सुयुजा यजेहु देवेभ्यो हव्यः सुद सुप्रयुच्छ-
न्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएतु मजौजनत तु मेतयाहुत्या-
प्रैषीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तदिडान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वाङ्घ्रौ वै शिरः पूव्वाङ्घ्रौ मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसुः स्फुरोति‡ स युद्धानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्मादिडान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १०.] ॥

* 'प्रहुरुन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'संस्फुरोति'-इति क, ख, डा०-वेबरदृष्टम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्म्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— “शिरौ वै यज्ञस्यातिथ्यमिति^१ । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिथिलमिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— “अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्यमिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः । ‘एतस्य’ यजमानस्य वसतिं यः ‘अतिथिः’ सन् यस्मात् ‘आगच्छति’; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथिरित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हविः निरूप्यत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथिलं सुपजीव्यातिथ्यं मवश्यं कर्तव्यमित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञः “गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”—इति-स्मृतेः^२ सिद्धः । ब्राह्मणः ओत्रियोऽभिमतः । “महोचं वा महाजं वा ओत्रियायोपकल्पयेत्”—इति-स्मृतेः^३ । ‘तदहं मानुषम्’ आतिथ्यमिति शेषः । “हविर्देवानामिति । देवानां हविरेवातिथ्यमित्यर्थः । “एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ।

२— आप० घ० सू० २. ८. ८ इत्यव्यम् ।

३— याज्ञ० सं० १. १०६ क ।

“तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृहीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 धृष्टतः ह्यत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्व मागत्य हविः ‘गृहीयात्’ ।
 विपचवाधपुरस्सरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति— “यत्र वा अर्हन्त मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूज्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लैङ्यभावश्चान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘सः’ ‘तत्र’ तस्मिन्नपचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्विमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरञ्च ; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षे सुपन्यस्यति—
 “तद्वा अन्यतर एवेति^२ । एतदेवोपपादयति— “स यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमननिश्चयो न भवेत् ; इह त्वन्यतरातडुद्विमोकेन तन्नि-
 श्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्वाभिमतं पक्षमाह—
 विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति । ‘विमुच्यैव’ उभावपीत्यर्थः । एक-
 तरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत । ‘प्रपाद्य’
 सोमं ग्राह्यां प्रवेश्य । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन औत्तस्यातिथ्यस्य
 निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोकपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० धा० । पा० ३. ४. ६४ सूत्रेण प्राप्तोऽट् ।

२— का० औ० सू० ८. १. ३ ।

वै देवानां चरण मिति । 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधनं
यानादिकं न परित्यजति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्वरमाण इति^१ । सन्वराया अभावे अनादरः प्रति-
भाति, अतस्त्वरया गृह्णीयात् । निर्वापे पत्न्यन्वारम्भं विधाय प्रशं-
सति— “तत् पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमान इति । ‘तत्’
तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भेन, ‘अत्र’ सोमार्थ-
हविर्निर्वापकाले ‘उभयतः’ उभयोः पार्श्वयोरपि ‘मिथुनेनान्वार-
भेते’ । जायापतौमिथुनमध्ये एकस्वारम्भे अपरस्य तदविनाभूत-
स्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः । “यच्च वा अर्हन्तित्यादि । ‘सर्वगृह्या
इव’ गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनीषाद्वा, ते सर्वगृह्याः ;
‘तत्र’ तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । ‘ततः’ तस्मात्, प्राकृताच्चिर्वापमन्वात्
‘अन्येन यजुषा’ “अग्नेस्तनूरसि”—इत्यादिना^२ । तत इत्यस्यार्थं
माह— “येनो चेति । मन्त्रान्यत्वे कारणं माह— “एकं वा एष
भाग मिति । ‘एषः क्रौयमाणः’ आतिथ्येन प्यायमानः सोमः ‘एकं’
समानं ‘भागम्’ ‘अभि’लक्ष्य ‘क्रौयते’, ‘कुन्दसां’ राज्यं साम्राज्यं च
प्राप्नोति, तथा सम्पादनायेत्यर्थः । कथं कुन्दसम्बन्ध इति, तत्राह—
“तस्य कुन्दासीति । ‘अभितः साचयानि’ पुरः पश्चाच्च सहागन्तारः
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजानः”—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

दत्यकारप्रक्षेपः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषे-
कस्य^१ कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्यः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह—
“न वै तद्वकल्पत इत्यादिना । अयं मर्थः । यदि प्रधानस्थोप-
सर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव तं मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण कन्दसा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्धं मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्ग्रहणे मन्त्रं विधत्ते— “स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति”^२ । हे
निरूप्यमाणब्रौहिपदार्थ ! त्वम् ‘अग्नेः’ ‘तनूरसि’ स्वं शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूल्वम् । “यो
वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः”^३, सवनचयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः^४, अतो ‘विष्णवे त्वा’ इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश
उपपद्यते । अथवा “विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति”—
इति श्रुतेः^५ त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं
गायत्र्यन्ताभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— “अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । “त

१— ‘पट्टाभिषेकस्य’—इति छ, च ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ प० द्रष्टव्यम् ।

४— “अथेभं विष्णुं वेधा व्यभजन्त”—इत्यादि ब्राह्मण सुपरिच्छाद् (शत०
१४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिच्छात् (२११ प० १४ कण्ठी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतात्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ६ ॥

“सोमस्य तनूरसीत्यादि^२ । सोमस्यान्नत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः चत्रल मसकदुक्तम् । प्रजापते-
रसो वाङ्मयाञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः^३ चत्रलम् ॥ १० ॥

“अतिथेराथिथ्य मसीति^४ । अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्यं माह—
“सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारणेन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्वेनशब्दं प्रशंसति—
“श्वेनाय वेति^५ । श्वेनरूप मास्थाय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
स्य श्वेनः । एतदेव दर्शयति— “सा यद् गायत्री श्वेनो भूवेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एनां’ गायत्रीं ‘द्वितीयं’ भागं प्रति
‘अन्वाभजति’ अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्नये वेति^६ । ‘अग्नये’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायस्योषदे’
धनपोषप्रदात्रे, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे हविः ! ‘त्वा’ त्वां गृह्णा-
मीत्यर्थः । जगत्यान्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति— “पशवो वे
रायस्योष इति । वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूना मेवेति ‘पशवो वे
रायस्योषः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

२— वा० सं० ५. १. २ ।

३— तै० सं० ७. १. १. ७ ।

४— वा० सं० ५. १. ३ ।

५— वा० सं० ५. १. ४ ।

६— वा० सं० ५. १. ५ ।

आहृतत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पञ्चभिश्च दीक्षया चागच्छदिति” ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकृत्वो ग्रहणादपि चोदकतस्तत्प्राप्तौ पञ्चसङ्ख्यां विधाय प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकृत्व इति” । यज्ञस्य संवत्सर-संस्मितत्वं गवामथनादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वादा^१, संवत्सरात्मकप्रजापतिसंस्मितत्वादा^२, “द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”— इति^३ अतिसूक्तसङ्ख्यायां संवत्सरसाम्यादा^४ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^५ सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— “अथ यद् विष्णवे ता विष्णवे लेति । यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थलान्तिमात् सोमस्य हविर्देन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे-विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

“नवकपालः पुरोडाश इति” । नवसु कपालेषु संस्मृतो नव-कपालः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं माह— “शिरो वा इति । “यान्यत्वाहेति । ‘यानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते, तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टेः”—इति^६ प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३ । तै० सं० ७. ४. ७ ; ५. १ । ता० ब्रा० ४. १ ।

४— ऐ० ब्रा० २. २. ७ ।

५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १ ।

६— बह्विष्यवमानः, माध्यन्दिनपवमानः, आर्भवपवमानः, चत्वारि आन्य-स्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रमिति ।

७— वा० सं० ५. १. १—५ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ।

९— पा० सू० ८. २. ८६ ।

‘प्रणवः’ एव ‘नवमः’; ‘गायत्रं प्रातस्सवनम्’—इति श्रुतेः ‘यज्ञस्य पूर्वार्द्धे गायत्री’; ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगृह्याय ‘नवकपालः’ कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्त्तव्यमथाः परिधय इति^१ । ‘कार्त्तव्यः’ भद्रपणी, तन्मया एव ‘परिधयः’ कर्त्तव्याः । प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीना मैच्छिकत्वादत्र नियमविधिः । “देवा ह वा इत्यादि कार्त्तव्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववालाः प्रस्तर इति^२ । आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलुलुपुः’ “लुप्लु क्तेदने”^३ चिच्छिदुः । ‘साङ्गं सञ्चासुः’ एकौकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिच्छिपुः । तेभ्यः ताः ‘एताः’ आश्ववालाख्याः ‘ओषधयः’ सञ्जाताः । आश्ववालाना मातिथ्येष्टियोग्यत्व माह—“शिरौ वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनाद्धौ वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथम मनुष्ठेयत्वेन शिरस्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाद्धौ-वस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐच्छथौ विष्टतौ इति^४ । बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ ‘विष्टतौ’, ते अत्र दक्षुपत्ररूपे स्याताम् । ‘संलुभ्यातै’ पञ्चमलकारः । संलोभन माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्वयाद्

१— का० श्रौ० सू० पृ. १. १२ ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. १. १३ ।

३— तु० उ० १५१ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० पृ. १. १४ ।

‘ऐच्छयौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । “अथोत्पूवाज्य मित्यादि । उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ‘सर्वाण्येव’ जुह्वपष्टद्वुवाख्येषु पात्रेषु गृह्य-
माणानि ‘आज्यानि’, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेवे-
तरद्योश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनित्यर्थं
मेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— “न
ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

“आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति^२ । आतिथ्याया मेवाग्निमन्यने
को विशेष इत्यत आह— “शिरो वै यज्ञस्येति । “जनयन्ति वा
एन मेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्यनजातेनाग्निना यज्ञ-
निष्पत्तिदर्शनादभ्युत्पादनं मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेणा-
तिथ्याया मग्निमन्यनं प्रशंसति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति ।
सोमयागस्य शिरोभूताया मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पाद-
नेन सर्वासा मपि देवताना सुत्यत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं
समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

“सोऽधिमन्यनं शकल मिति^३ । यूपतचणोत्पन्नोऽधरारण्या
अधःस्थाप्यमानः शकलः ‘अधिमन्यनशकलः’, यस्योपरि मथ्यते; त
मादत्ते । तत्र मन्त्रः— “अग्नेर्जनित्र मयीति^४ । हे शकल ! त्वम्
‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘असि’ । कथं मस्य जनित्रत्व मिति,

१— तै० सं० ६. २. १ अनुवाकः सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्यः ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १७, एतत्पूर्वं मथ्येवम् ५. १. २७ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. २८ ।

४— वा० सं० ५. २. १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परसदृशौ
दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “वृषणौ स्थः”—इति^२ तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ ! युवां ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तत्सार्थः । तौ
प्रशंसति— “तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’
स्त्रियाः सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सहोत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परसदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यन्तसादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— “उर्वश्श-
सीति^४ । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वशी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली, ताम् उत्तरारण्या संस्पर्शं कुर्यात्
‘आयुरसीति’ मन्त्रेण^५ । ता मुत्तरारणिं ‘पुहुरवा असीति’^६
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्यास्य यदुर्वश्शाद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितं
पुरावृत्तदृष्टान्त माह— “उर्वशी वा अम्सरा इत्यादि । ‘उर्वशी
अम्सराः’ पत्नी अभवत्, ‘पुहुरवाः’ ‘पतिः’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आयुः’ नाम पुत्रः ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० श्रौ० सू० ५. १. २६ ।

२— वा० सं० ५. २. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१ ।

४— वा० सं० ५. २. ३ ।

५— वा० सं० ५. २. ४ ।

६— वा० सं० ५. २. ५ ।

न्नास्यते—“उर्वशी हाप्सराः पुरुरवस मैलं चकम इति^१ । “एव मेवैषः”—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योरासादनानन्तरम् “अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि” ‘इति’ होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्त्रकं मन्यनं विधत्ते—“स मन्यतीति^२ । “गायत्रेण वा कन्दोसेत्यादि” । “तं वै कन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्यति, तथापि “गायत्रेण वा कन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन कन्दोभिरेव साधनैः मन्यनं कृतवान् भवतीत्यर्थः^३ । अस्त्वेवम्, कन्दसां किम्फलं जात मित्यस्या आग्रङ्गायाः फलं वक्ष्यति—“कन्दांस्त्रैवेतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । कन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं कन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्यनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होवा कन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह—कन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति । होतेति शेषः । नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः—“यथासु मादित्य मिति । ‘रश्मयः’ अन्वायत्ता इति शेषः । प्रद्विषमाणायेत्यनुप्रहरन्निति^४ । ‘प्रद्विषमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरणं विधत्ते—“सोऽनुप्रहरतीति^५ । “भवतं

१—उपरिष्ठात् ११. ४. १. १—१७ ।

२—का० औ० सू० ५. २. १ । ३—का० औ० सू० ५. २. २ ।

४—वा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५—“जाते जातायेति”—इति का० औ० सू० ५. २. ३ ।

६—का० औ० सू० ५. २. ४ । ७—का० औ० सू० ५. २. ५ ।

नः”—इत्यादिमन्त्रस्याय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभावग्री ! ‘नः’ अस्माकं ‘समनसौ’ अस्मदभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ ‘भवतम्’ । अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भवतम् । ‘समौकसौ’ समानस्थानौ, ‘अरेपसौ’ अपापौ । एवम्भूतौ युवां ‘यज्ञं’ मदीयं ‘मा हिंसिष्टम्’ । तथा ‘यज्ञपतिं’ यजमानं च ‘मा हिंसिष्टम्’ । हे ‘जातवेदसौ’ जातप्रज्ञौ ! युवाम् ‘अथ’ ‘नः’ अस्माकं ‘शिवः’ सुखकरो ‘भवतम्’ । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
“शान्तिं मेवाभ्या मेतद् वदतीति । ‘एतत्’ मन्त्रवचनम् ‘आभ्याम्’ अपेक्षितां ‘शान्तिं मेव’ ‘वदति’, नान्य मर्थं मित्यर्थः । अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— “यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अतुप्रहतेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— “अथ सुवेणेति” । ‘उपहत्य’ अवदाय ‘अग्निं मभि’ प्रहृत्य अग्निरुपरि जुहुयात् । मन्त्रस्याय मर्थः^२ । ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मथितः प्रविष्टः सन् ‘चरति’ इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौटुशः ? ‘ऋषीणां पुत्रः’ मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । ‘अभिग्रस्तिपावा’ अभिग्रस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता । “आतो मनिन्”—इति^३ वनिप् । ‘सः’ तादृशः त्वं ‘नः’ अस्मदर्थम् इह ‘हव्यं’ हविः ‘सुयज’ शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? ‘देवेभ्यः’ । कदा ? ‘सद्’ सदा, सर्वदा । ‘अप्रयुच्छन्’ अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मण्यपरित्यज्येत्यर्थः । ‘स्वाहा’

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

२— का० ओ० सू० ५. २. ६ ।

३— वा० सं० ५. ४. १ ।

४— पा० सू० ३. १. ७४ ।

इदं द्रव्यं स्वाकृत मसु । “आहुत्यै वा एत मिति । ‘अजीजनत’
उदपात्, अर्ध्वर्यः; ‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिदं भव-
तीति^१ । अर्धसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दार्ढ्या-
यानुवदति— “नानुयाजानिति । इदं नित्यं प्रशंसति— “शिरौ वै
यज्ञस्यातिथ्य मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्थ-
यते— “स यद्वानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘श्रीर्षतः’
श्रीर्षि, सार्वविभक्तिकस्तसिः^२ । ‘पादौ’ पर्याद्वत्य ‘प्रतिदध्यात्’,
‘एवं’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य
शिरस्वात् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्धा
व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्व्यसुभिः
सोमो रुद्रैर्व्यरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्व्यश्वै-

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १८ ।

२— पा० सू० ५. ३. १४ ।

* ‘इष्ट्वा’—इति ग, घ ।

देवैरित्यु हैक ऽआहुरेते हु त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्व्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौयाः सो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्दिषुज्ञो वै रध्यामो हुन्त सज्जानामहा
ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया
ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सुवा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽइति ॥ २ ॥

तस्मादु ह न स्वा ऋतौयेरन् । यु एषां परस्तरा
मिव भवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति
द्विषुज्ञो रध्यन्ति तस्मान्नर्तौयेरन्तस यो हैवं विद्वान्न-
र्तौयते ऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषुज्ञो रध्यति
तस्मान्नर्तौयित ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहै यथा न इदु
माप्रदिवु मेवाजर्य्य मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विष्वङ्
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुरिति तनूनुत्तरेव

शाक्तरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तुनूनपाच्छाक्तरुः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा
सुक्कल्पयति‡ तत्राण मुपिपद्यते प्राणो व्यातं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम् । मनसा सुक्कल्पयति तद्वा-
तमुपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः॥ जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं॥
समुवददिर ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विषड्
यो न एतदतिक्रामादिति तद्देवा अप्येतर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरुन्दतः॥ हि वृदेयु-
रेकः॥ ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जितु
मनपजयं तस्माद्युश एव॥ ह वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्तसत्यं वृदति
तदेतत्तानूनपचं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥ जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं॥ समु-

* 'यो'—इति ख, सायणसम्मतश्च ।

† 'प्राणोदानौ'—इति ग, घ ।

‡ 'सुक्कल्पयति'—इति ग, घ ।

§ 'देवा'—इति ग, घ ।

॥ 'देवाः'—इति ग, घ ।

वददितुं यैत ऽआज्यान्वेव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं समवद्यन्ते तुस्माद् ह न सर्वेणैव
समभ्यवेयन्नेन्ने जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं
समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदं
ह्याहुर्न सतानूनप्त्रिणे द्रोघुव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव। आपतये त्वा पुरिपतये गृह्णामि
मीति यो वा ऽअयं पुवत ऽएष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह आपतये त्वा
पुरिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनपत्रे शाकरायेति। यो वा ऽअयं पुवत ऽएष
तनूनप्ता शाकर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह
तनूनपत्रे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शुक्न ऽओजिष्ठायेति। एष वै शकौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह शुक्न ऽओजिष्ठायेति† ॥ १२ ॥

अथातः समवद्यन्त्येव‡। एतद् देवा भूयः सुमामिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तथो
ऽएवैत एतत्सममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'—इति ग, घ।

† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति'—इति ग, घ।

§ 'मद्यन्त्येव'—इति ग, घ।

ते समवदन्ति। अनाष्टमस्यनाष्ट्यं देवानां मोज
इत्युनाष्ट्या हि देवा आसन्ननाष्ट्याः सह सन्तः
समानं वृदन्तः समानं दध्राणा देवानां मोज इति
देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्यनभिश्च्यभि-
श्चिपा अनभिश्च्येन्य मिति सर्वाः हि देवा अभिश्चि-
तीर्णा अञ्जसा सत्यं मुपगेष मिति सत्यं वृदानि मेद
मतिक्रमिष मित्येवैतदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तद्देवा आत्मानं मुदधत यत्समवदन् यत्सत्यं मुकुर्व-
स्तस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुदेवाः‡। जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
साङ्गुः समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नदधतैष वा इन्द्रो यु-
एष तपति न ह वा ऽएषोऽग्रे तताप युथा हुवेदु मन्युत्
कृष्णं मेवः॥ हुवास तेनैवैतद्वीर्येण तपति तस्माद्
यदि बहुवो दूक्षेरन् गृहपतय एव॥ व्रतं मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुः स हि तेषां मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु-
दक्षिणावता दूक्षेत युजमानायैव व्रतं मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुरिदुः॥ ह्याहुरिन्द्रो युजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते'—इति क ।

† 'मा धा इति'—इति ख, 'मा धा इति'—इति ग, 'मा धा इति'—इति घ ।

‡ 'यास्तुदेवाः'—इति ग, घ ।

§ 'युव'—इति क ।

॥ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ यास्तुद्देवाः* । जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
साङ्गैः समवददिरे तुत्साङ्गैः सुज्जघ्ने तत्सामाभवत्तुत्सा-
दाहुः सत्यः सुाम देवजः सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनर्त्तं विधातु माख्यायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा इद्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना । पुरा किल देवाः ‘आति-
थ्येनेद्वा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति— “तान्त्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “सङ्गे समस्तु वृत्तहा”—
इत्यादौ^१ समच्छब्दः सङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘चतुर्द्धा’
‘व्यद्रवन्’ पृथग्भूताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य अथै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘अथै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै^२ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशनस्तेचाख्योश्च”—
इति^३ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “स्नाघन्तुङ्”—इति^४ अया ज्ञापयितु
मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वसुभि-

* ‘यास्तुद्देवाः’—इति ग, घ ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— ऋ० सं० १०. १३३. १ द्रष्टव्या ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य अथै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, अथै वा—इति छ ।

४— पा० सू० १. २. २३ ।

५— पा० सू० १. ४. ३४ ।

रित्यादि । शाखान्तरं प्रसिद्धं^१ पञ्चमं गणं सुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे— “दृहस्यतिर्विश्वेर्देवैरित्यु हैक आङ्गरिति । तत्रोप-
पत्त्यभिधानम्— “एते ह लेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रव-
न्निति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्परं विस्लिष्टान्, असुरराक्षसाश्चाय
मवसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुररक्षसानि वै’ ‘नः’ ‘अनु-
व्यवायुः’ अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः^२ । ‘द्विषद्भ्यो वै’ ‘रध्यामः’
रध्धतिर्विश्वगमनकर्त्ता,^३ वशं प्राप्ता इत्यर्थः । “हन्त सञ्जानामहा
इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘हन्त’-शब्दः । “अकर्म-
काच्च”-इति^४ सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम,
ऐकमत्यः प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकार माह— “एकस्य श्रियै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

“तस्मादु ह न स्वा ऋतीयेरन्निति । यस्मात् देवानां पर-
विस्लेषात् शत्रूणां मभिभवः प्राप्तः, ‘तस्मादु ह’ तस्मात् खलु
कारणात् ‘स्वाः’ ज्ञातयः परस्परं ‘न ऋतीयेरन्’ वैमत्येन विस्लेषं
न कुर्युः । “ऋतेरीयङ्”^५ । विस्लेषे को दोष इति तच्चाह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘यः’ शत्रुः ‘एषां’ विस्लिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ शत्रून्
विस्लिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘द्विषताम्’ अवकाश-

१— वै० स० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० २. ४. ४५ ।

३— निरु० ६. ६. ४ ।

४— पा० सू० १. ३. २६ ।

५— पा० सू० ३. १. २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'दिषद्वाः' शत्रुभ्यो 'रथ्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति ; 'तस्मात्' 'न ऋतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः । उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं निधमं विधत्ते— "स यो ह्येवं विद्वानिति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न ऋतीयेत' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'दिषताम्' अपि 'अप्रियं करोति' ; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न दिषद्वाः' 'रथ्यति' वशं याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इदं माप्रदिव मेवाजयं मसदितौति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आप्रदिवम्' एवं द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अजयम्' । "अजयं सङ्गतम्"— इत्यनेन निपात्यते, अविनाशम् 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभृताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तौ । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति । अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवददिरे' विभज्य स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मज्जुवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारौ 'नाना' 'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विव्वङ्गिति । 'विव्वङ्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

“थो न एतदतिक्रामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’ ? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रश्न सुपगम्य तैरेवेद सुत्तर मुक्तम्— “तनूनमुरेव शाकरस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता रचको देवः ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्मात्-काशः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाकरः’ शक्तः सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विशिनष्टि— “थो वा अयं पवत इति । ‘थोऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ । वाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तत्राह— “सोऽयं प्रजानां सुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति तत्राह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘दमौ’ प्रसिद्धौ थौ ‘प्राणो-दानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थं लौकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाज्जर्मनो देवा मनुष्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान मित्याशङ्क्य तद्वारदारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति, तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रज्ञयोः परस्परविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-विशिष्टः सन्नेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । आप० श्रौ० सू० १. १. १-३ ।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनत्यनिर्वचनम् (१. ४. ७.) ।

३— इहैव मूले (२२८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

“देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः” वर्त्तते । पुण्ये पापे वा वर्त्तते,
त मनतिष्ठत्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
सङ्गच्छयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्पष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनम्र मनुवदति—“ते देवा
जुष्टास्तनूरित्यादिना । “तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन नः स नाना-
सत्”—इत्युक्त मित्यर्थः^३ । ‘अथेतर्हि’ इदानीं मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपत्ति
माह—“अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्व मतिहाय अनृतवदनात्
कुस्मिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनियमे सति^४
अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
“एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतु मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यश इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यशो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा ।

१— अख्येष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४.) वज्रभिन्नपाठाश्रितः ।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना खग्नित्वायाम्—“आत्मा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायामि माहन्ति स प्रेरयति
माहृतम् । माहृतस्तूरसि चरन् मन्त्रं जनयति खरम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ प्लो० । ३— पञ्चमी कण्ठी (२२७ पृ०) ब्रह्म्या ।

४— “सत्यसंहिता वै देवाः”—इति शे० ब्रा० १. १. ६ ।

५— “क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

“तदेतत् तानूनम्रं निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथ-
कर्म तानूनम्रम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्यीयमानं ‘तानूनम्रम्’ आज्य-
ग्रहणस्पर्शनात्मकं कथं मेतद् भवेत् ? तच्चाह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— “ते देवाः” इत्यादिना । ‘देवा’ आज्यानि
गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन ‘साङ्गं’ ‘समवददिरे’, अतः
इदानीन्तनैरपि तानूनम्रं मेवं समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— “तस्माद् ह न सर्वैरेवेति ।
‘सर्वेण’ वज्रजनेन सह ‘समवगतिं’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं माह— “नेन्मे जुष्टास्तन्व इति । ‘मे’ मम ‘जुष्टाः’ अत्यन्तं
प्रियभूताः ‘तन्वः’ प्रियधामभूताः सर्वैः साकं ‘नेत्’ समभवायान्
नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । अभवपूर्वादितेर्लोट्^२ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति हि
निरुक्तम्^३ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘अभवेयात्’
तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिकाः अपि ‘इदम्’ ‘आहुः’ ।
किम् ? इति, ‘सतानूनम्रिणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम्
इति’ द्रोहो न कर्त्तव्य इति । “क्रुधद्रुहेर्येत्यादिना चतुर्थी^४ ॥ ९ ॥

अथ तानूनम्रार्थं माज्यग्रहणं समन्वयकं विधत्ते— “अथातो
गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति^५ । अत्र गृह्णामीत्यन्त एको

१— “परस्परसख्याय शपथरूपं माज्यस्पर्शनम्” ऐ० ब्रा० १. ४. ७ सा० भा० ।

२— पा० सू० ३. ४. ७ ।

३— निरु० १. ३. ६ ।

४— पा० सू० १. ४. ३७ ।

५— का० औ० सू० ८. १. १६ ।

मन्त्रः^१ । “तनूनक्ष्रे शाकरायेति द्वितीयः^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति द्वितीयः^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्ययं सुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुषज्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्,
स्याख्याः सुवेण दिग्ग्रहणम् । अथवा “तनूनक्ष्रे शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाया”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः^४ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—“अथैत आज्यान्वेव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायनः—
“ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विष्य स्याख्याः सुवेण तनूनक्ष्रे
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वात्,
पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुषं च ग्रहणं माज्यानि गृह्णाना इति
श्रुतेः”-इति^५ ॥

मन्त्रस्थायं मर्थः—‘आपतये’ आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति
‘आपतिः’, परिपततीति ‘परिपतिः’ वायुः; आज्य!^६ त्वां तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनक्ष्रे इति । उक्तायैौ तनूनक्ष्रे शाकरशब्दौ^७ । ‘शकने’ सर्वत्र
शक्याय, ‘ओजिष्ठाया’ अतिशयेन बलवते । “यो वा अयं पवते”—
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५. ५. १ ।

२— वा० सं० ५. ५. २ ।

३— वा० सं० ५. ५. ३ ।

४— वा० सं० ५. ५. (१-२-३) १ ।

५— का० औ० सू० ८. १. १६-२३ ।

६— एतदेव आज्यं तानूतप्तसज्जं भवति (का० औ० सू० ८. १. २४.) ।

७— एरस्तात् (५ क० भा०, २३४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते—“अथातः समवमृशन्त्ये-
वेति^१। स्पर्शकाले देवैः कृतं मन्यसङ्केतं दर्शयति—“एतद्ध वै
देवा भूयः समाभिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समाभिर’
पूर्वाक्तसङ्केतं मन्तरेण पुनस्तङ्गता अभवन् । “अम गत्यादिषु^२ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘सः’
‘इत्थं’ देवभूत एव सन् ‘अमुया’ अन्यथा प्रकारेण ‘असत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानां मेवायं सङ्केतः,
किन्विदानौत्तनानुष्टाहणा मित्याह—“तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

“ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्वस्याय मर्थः^३ । हे आज्य !
त्वं पूर्वापरैः ‘अनाष्टृष्टम्’ आधर्षं मप्राप्तं भवसि । तथा अनाधर्ष-
णीय मप्यसि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ बलरूप मसि । ‘अनभिगृप्ति’
निन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिच्^४ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिगृप्तिपाः’ । लिङ्गव्यत्ययः^५ । अभिगृप्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ
असि । ‘अनभिगृप्तेन्यम्’ अहिंस्यम् । कृत्यार्थं केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यश्च^६ । अथवा अनभिगृप्तेस्तस्य खर्गादेः प्रदाहत्वेन सम्बन्धसि ।
यत एवं महातुभावं त्वम्, ‘अञ्जसा’ प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या ‘सत्यं’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाड् गतौ”—इत्यस्य^७

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४ ।

२— स्वा० प० ४६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५. २ ।

४— पा० सू० ३. ३. १७४ ।

५— पा० सू० ३. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ४. १४ ।

७— स्वा० आ० ६५० धा० ।

“खिड्ये लोट्”, “सिब्वज्जलम्”—इति^१ सिप्लं च । तेन सत्येन
‘खिते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—“अनाद्यथा हि देवा आसन्ननाद्यथा
इति^२ । पूर्वं कैरयनाद्यथा अपि देवाः परस्परपरागेणाधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः
पुनः ‘अनाद्यथाः आसन्’, अतस्त्व मनाद्यथानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात्
तद्रूप मसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाद्यथ्यले हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमत्येन वर्तमानाः; तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः; ‘समानम्’ एक मेव कार्यं
मनसि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवानां मोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधान्ता माज्ये स्थापनात् ।
अनभिग्रस्यादिपदत्रयसैकतात्पर्यता माह—“सर्वा हि देवा
अभिग्रसिं तौष्णीं इति । ‘सत्यं सुपगेषम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदानि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘खिते मा धाः’—इत्यत्र ‘खित’-शब्दार्थं माह—“खिते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं खितम्; तदत्र सत्यं मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठानं मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनन्न माज्यं सर्वैः स्पृष्टं मपि सत् यजमानायैव दातव्यं मिति^३

१—पा० सू० ३. ४. ७ ।

२—पा० सू० ३. १. ३४ ।

३—तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्रो आख्यातः (६. २. २. ५.) ।

४—का० औ० सू० ८. २. २. ३ ।

विधातु माह—“अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
मर्थं माह—“एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
तन्माप्तौ कोऽतिशयोक्त्यर्थः इति तत्राह—“न ह वा एष इति ।
तापकतया, न ततापेत्यर्थः ; ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानं तपनम् । तर्हि कथं मास ? ‘कृष्णम् एव’ कृष्णरूपमेव
‘आस’ । तस्मात् ‘तेनैव’ तानूनग्राज्यस्वीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
दुर्द्धर्षः सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थि’ उपरि तदाज्यमाप्तिश्च ।
“स हि तेषां मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्थानीयः ।
फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूलं
मित्याह—“अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अवाप्तं ‘साङ्कं’ ‘सञ्जप्ते’ ।
तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहतं मेकं मभूत्,
‘तत्’ सामाभवत् । देवानां सत्येनोत्पन्नत्वात् ‘सत्यं’ देवजं च
‘साम’ ॥ १६ ॥ ३ [४. २.] ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—तत् तानूनपञ्चम् “पल्यञ्च निदधात्यपिधायामृन्मयेन”—इति का०
श्री० सू० ८. २. १ । ‘पल्यञ्च = कम्पयित्वा’—इति तद्वत्तौ या० दे० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* । तान्समदविन्दते तानू-
नन्तैः समशाम्यंस्तु एतस्य प्रार्थश्चित्ति मैच्छन् युदन्यो-
ऽन्यं पापं मुवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवा-
कल्पयंस्तु एता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मुखलां पृथ्यस्ता मेवैना मेतुत्सर्तौ पृथ्यस्यन्त
तुथो ऽयवैषु एतद्यदतः प्राचीन मवत्यं वा करोत्यवत्यं
वा व्वदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयते । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मुखलां पृथ्यस्ता मेवैना मेतुत्सर्तौ पृथ्य-
स्यते प्रजा मु हैव तुहेवा उपायन्॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्ता प्रजनयिता तुप्रजा मुपायन्सन्तरा मङ्गुली-

* “इष्टा”-इति ग, घ ।

† “मपश्यन्”-इति ग, घ ।

‡ “कुरुते”-इति ख, “कुरुते”-इति ग, घ ।

§ “उपायन्”-इति ग, घ ।

राच्चन्त सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन्कुर्वत तथो
ऽएवैषु एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्व्यै मिथुनस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलौरुचते
सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवानां मु ह स्म दौक्षितानाम् । युः समिद्धारो वा
स्वाध्यायं वा विसृज्यते† तः ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणे-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघांसन्ति ते ह पापं व्युदन्त
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकीर्षीरिति माजिघांसो-
रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । अपौत्यन्त्वा॥ मग्नेऽवादिषूऽऽरिति नैवाहु
मन्यं न मा मन्य इति॥ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम
तेन रुक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमश्रु-
विध्यामह इति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रुक्षांस्यत्यु-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाश्रुवत॥ तथो ऽएवैषु

* “मेवोपैति”-इति ग, घ ।

† “विसृज्यते”-इति ग, घ ; सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा० वेबरः ।

‡ “नान्यः”-इति ग, घ ।

§ “अपौच्छ त्वा”-इति क, ख ।

॥ “इति”-इति ग, घ । ॥ “सुमाश्रुवत”-इति च दृष्टो डा० वेबरेण ।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाः स्यतिमुच्यते तेन
स्वर्गं लोकं समश्नुते स वे समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-
दौक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहुर्मे व्रतपास्त्वे
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मुयि यो मुम तनू-
रेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानूति तुदग्निना
त्वचं विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्मन्यता मुनु
तपस्तपस्यतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलौरुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वाऽअग्नि-
स्तपो मुदन्त्यस्तस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माप्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति वृजो वा
आज्यं रुतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रुतः सोमः हिनसा-
मेति तस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । युस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियुत ऽआतिथ्यः

* “पुर्यस्ता मेवैतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्य”-इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* आष्याययेयुरथावान्तरदौक्षा मथ
तानूनम्राणौति तदु तथा न कुर्व्याद्यज्ञस्य वा एव
कर्माच्च वा एनान्समुदविन्दते सःशम मेव पूर्व
मुपायन्नुथावान्तरदौक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृचो वै सोम आसौत् तस्यैतच्छुरीरं युज्जिरुथो यद-
श्मानस्तदेवोऽशानाना मौषधिर्जायत इति ह स्माह
श्वेतकेतुरौहालकिस्ता मेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति तां
दौक्षोपसुङ्गिस्तानूनपचैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तौति
तथो एवैना मेघ एतदौक्षोपसुङ्गिस्तानूनपचैराप्यायनेन
सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा आहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघ
मथैत एव सरुघो मधुकृतो युद्वत्विजस्तद्यथा मधु मधु-
कृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्ग्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निङ्गुयेयुर्विदुह्य यज्ञं युपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
युदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुभरन्
यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
दोक्षते व्याग्वै यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य निर्व्वीतं यद्विदुग्धं
तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति । षड् वा ऽऋतुव ऋतुव
एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽत्राप्याययन्ति । अशुरशुष्टे देव सोमाप्यायता
मिति तदस्याशु मशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद
ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधन-
विद ऽइति शतुः शतः ह स्म वा ऽएषु देवान् प्रत्येकैक
एवाशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः
प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व
मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याय-
यास्मान्सखीन्त्सन्त्या मेधयेति स युत्सनोति तत्तुदाह
युत्सन्धेत्यथ यदनुब्रूते तदु तुदाह युन्मेधयेति स्वस्ति ते
देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशुर्भवत्यृ-
त्विजां च युजमानस्य च यज्ञस्योदुचं गच्छेमेति यज्ञ-
स्योदुचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निह्ववते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-
तद् दक्षिणेना* न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः
कुर्वते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आदृश्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो द्वैषा प्रायश्चित्तिस्तथो
द्वैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आदृश्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निह्ववते ॥ १६ ॥

तुदाहः । अक्तो निह्ववीराश्नुनक्ताऽऽइत्युनक्ते द्वैव
निह्ववीन्ननुप्रहरणं ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्ववते । एष्टा रायः प्रेषे भुगाय ऽकृतु मृतवा-
दिभ्य इति सत्यं सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्ववते
ययोरिदं सुर्वं मुधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुक्षुष्य प्रस्तरम्१ । अग्नीन्मुदन्त्यापा३॥
ऽइति मुदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्युपर्यग्निं मति-
हरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन ह्युत ऊर्ध्वान्यहानि
प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्युपर्यग्निं मतिहरति तद्देवा-
स्यानुप्रहतभाजनं भवति तु मग्नीध्रे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* “दक्षिणेना”-इति ग, घ ।

† “कुर्वन्ति”-इति ग, घ ।

‡ “मुधि”-इति ग, घ ।

§ “प्रस्तरम्”-इति ग, घ ।

॥ “दन्त्यापा३”-इति ग, घ ।

अवान्तरदीक्षां विधातु माह—“आतिथ्येन वै देवा इष्टा
तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनन्नस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय ।
तानूनन्नस्य निन्दितत्वं माह—“यदन्योऽन्यं पापं भवदक्षितिः ।
“सत्यं वदानि^१, मेदं मतिक्रमिषम्”—इत्येवं रूपं मित्यर्थः । “नाहं
पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्वीकृताया दीक्षाया अवश्य-
पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा
चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः ।
यद्वा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये
नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘अवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया
अविरोधिनीम् ‘अवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपश्यन्’^२ ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निर्नैव त्वच मिति ।
‘विपल्याङ्गयन्त’ विविधं ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेष्टयन्;
अग्निं मेव त्वचं संकुर्वन्तित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति,
तत्रोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘तपः’;
‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन
प्रशंसति—“तद्यदवान्तरा मिति । “सन्तरा मित्यादि । ‘सन्तरा
माञ्चन्त’ अतिशयेन संक्षिप्ता अङ्गुलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलां’
अपि पूर्वां शिथिलबद्धां पुनः संलग्नां मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यस्ता
मेवेति । ‘पर्यस्ता मेव’ परितः क्षिप्ता मेव । व्रतं मर्हतीति ‘व्रत्यम्’,
तद्धिरोधि ‘अव्रत्यम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ अवान्तरदीक्षायां कर्म
‘प्रायश्चित्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरणं मित्यर्थः ॥ २ ॥

यदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदीचोक्ता, त मिदानीं विधत्ते—
“सोऽग्निनैवेति । ‘सः’ यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीक्षां
प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

“तेऽग्निनैव त्वच मिति । “अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तृति ।
बधूवरयोर्युग्मीभावस्याग्निस्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
प्रसिद्धिः ‘वै’-शब्देनोक्ता । अश्रितपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परि-
णामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वं
मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तथो एवैष
एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतथा अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
तनूरियं सा मयि”—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका
माह— “देवाना सु ह स्र दीक्षिताना मित्यादिना । ‘समिद्धारो
वा’ समिधं हरतीति ‘समिद्धारः’ । “हरतेरनुद्यमने च”—
इत्यनुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सामा-
न्येन प्राप्तः “कर्मण्य”-इत्यण्^१ । “स्वाध्यायं वा विष्टजत इति ।
‘विष्टजते’ नोच्चारयति^२ कश्चित् । ‘तं ह’ समिदाहर्त्तारं वा
क्षलिजं वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपलक्षणं मेतत् । क्षलिजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३. २. ६ ।

२— पा० सू० ३. २. १ ।

३— ‘उच्चारयति’-इति क् ।

कच्चिन्न व्याप्तम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्त्तरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षसानि' असुराश्च रक्षांश्च 'जिघांसन्ति' हन्तुं मिच्छन्ति । तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति' । 'मा' मां 'अजिघांसौः' हन्तुं मैच्छः 'इति' । 'पापं वदन्तः' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्हैव तथा नान्य मिति । 'उवाच' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति । 'ते' असुरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने !' 'त्वा मपि 'इत्थम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूः' । प्रश्ने मुक्तिः । तस्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति । 'अथम्' अग्निः 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरक्ष-समः' विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिशयेन विरक्षाः 'विरक्ष-समः' । "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि सेखला-कृष्णाजिन-धारणादिकं मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां समिदाधानस्य सुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा सुपे-तौत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति^१ । "अग्ने व्रतपा इत्यादिः^२ समिदाधानमन्त्रः । हे 'व्रतपा अग्ने !' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसौः'—इति छ ।

२— पा० सू० ८. २. १०० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ क ।

४— वा० सं० ५. ६. १. १ ।

सति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः
 श्रे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' लम् । "अग्निर्हि
 देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "ल मग्ने व्रतपा अग्नि देव
 आ मर्त्येषु"^२-इत्यादि^३श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्योक्त्यते । 'या तव' तेजोमयी
 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु ; तथा 'या मम' इत्येतद्
 व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने ! 'जौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरित्वाव
 इति शेषः । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन । "अनु मे
 दीक्षाम्"—इति मन्त्रभागे^४ 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे-
 नावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाङ्गत्यन्तरं पुनरङ्गुल्यादिममञ्चनस्थाभिधानात् आदौ
 दीक्षाङ्गतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्चन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
 "अथैनं मतो मदन्तीभिरिति"^५ । 'एनं' सोमं यजमानं वा ।
 तस्मात् आपो 'मदन्त्यः' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूप-
 लम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपसर्गार्जनपूर्वकं राजाध्यायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभि-
 रुपसृश राजान मिति"^६ । "वज्रो वा आज्य मिति । "धृतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३६. ।

२— वा० सं० ४. १६. ।

३— वा० सं० ५. ६. २ । तैत्तिरीयकल्पसूत्रे मन्त्रान्तर एषः, यजमान
 मिसं वाचयति । तै० सं० १. २. १० सा० भा० ब्रह्मम् ।

४— ब्रा० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६ ।

वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्”-इति^१श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य सर्वौषधनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्वं सोमस्य । अथवा “पञ्चम्या माज्जतावापः पुरुषवचसो भवन्ति”-इति^३ आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्गावयन्ति-
तदाहुर्धम्ना एतदाप्यायनं क्रियत इति । ‘यस्मै सोमाय एतत्
आतिथ्यं क्रियते’, ‘त मेव’ ‘अग्रे’ आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् ।
सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्गाविते यागसम्बन्धेन परिहरति-
“यज्ञस्य वा एवं कर्मेति । एवमप्रकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यज्ञस्य खलु
क्रियत इत्यर्थः । ‘अच’ खलु ‘एनान्’ ‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’
आप्नोत् । ‘ते’ च देवाः ‘पूर्वं’ संग्रम मेवोपायन् कलहोपशमनरूपं
तानूनघ्नं ते कृतवन्त इत्यर्थः । “अथावान्तरदौचा मिति । प्रपथ-
जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदौचा कार्या । अतः
परिशेषादाप्यायनस्थान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

“तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं प्रशंसति- “देवो वा इति ।
सोमस्य देवं समर्थयते- “दिवि हीति । अस्त्वेवं सोमस्य,
सोमस्याप्यायने किं मायात मित्यत आह- “वृत्रो वा इत्यादि ।
त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं ऊतस्तेन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रलेनोत्पत्तेः सोमस्य
वृत्रत्वम् । ‘तस्य’ इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य ‘शरीरं’ ‘गिरयोऽश्मानः’

१- तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ दृश्यम् ।

२- ‘रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्’-इति छ ।

३- का० ब्रा० ७. ६. १ । इहोपरिष्ठात्तास्तेषां कथा १४. ६. १ ।

चाभवन् । सोमाख्यं वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्तते,
 'तत् एषः' अग्रनाख्या^१ 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः'
 औद्दालकिः 'आह' स्म । अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदा-
 नीन्तना यजमानाः 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम् । अतः
 'ताम्' ओषधिं दीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात् 'सोमं कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेघ इत्यादि ॥ १३ ॥

अतिगुण्यमानकर्तृक माषायनं सारघमधुकल्पनया^२ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^३ वा आऊरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाषायनं^४ गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवात्र यज्ञस्य निद्वीतं
 यद्विदुग्धं तदेवैतत् पुनराषाययन्तीत्यन्तेन । एतदसङ्गद् व्याख्या-
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाषाययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति । आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
 "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि^५ । यद्यप्याषायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाषा-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशुः'—इति वीष्माभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु
 आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः । "इन्द्रायैकधनविद् इति । अत्रेन्द्र-
 शब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानाषायते दश-

१— 'दूधानाख्या (! उग्रनाख्या)'—इति क ।

२, ३— क-पुस्तकौयपाठाविह त्वन्नरभमजन्तौ ।

४— तै० सं० २. २. ८ द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० ५. ७. १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव^१ धनं येषां, ते देवा एकधनाः; तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवांशुः शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्रः 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मिति । हे सोम ! 'तुभ्यं' लदर्थं, तां पातुं स इन्द्रः समर्थो भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः । "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति । अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम् । "आप्याययाम्नाम्नस्वीग्न्या मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धन मेधां दिव्याप्यायनायास्मात्स्विभूताना मृत्विजा माशासनं क्रियते । अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः दातव्यं धनं मनुवचनीयं मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतौति । 'सन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यं मपि योज्यम् । पूर्वापरीभूतस्थानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्थानुवचनं मर्थ इति व्याख्यातम् । "स्वस्ति ते देव सोमेति । हे 'सोम !' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेमः, अस्विति शेषः । अहं लदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अग्रीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माश्रीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृक् मिति । उपरिभाविनौ^१ क्वक्
‘उदृक्’, तथा समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निऋव माह— “अथ प्रस्तरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तरस्योपरि पाणी सन्पुटीकृत्य “एष्टा राये”—इति^३
मन्त्रजपो निऋवः । निऋवशब्दोऽपलापो प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम् । निऋवं सोमाप्यायन-
काले सन्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति— “उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्नेर्यज्ञल मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अकृतं ‘कुर्वन्ति’; अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तत्राह— “यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञलोपचारः ॥ १९ ॥

निऋवस्य कालं निर्व्वारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाऽऽरक्ते निऋवोराशननक्ताइदतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रस्तरे

१— ‘तदुपरिभाविनौ’—इति क् ।

२— का० श्रौ० सू० ८, २, ६ ।

३— वा० सं० ५, ७, २० ।

४— तथा चासरः— “अपलापस्तु निऋवः”—इति (१, ६, १७), पुनः

“अपऋवेऽपि निऋतावपि निऋवः”—इति (३, ३, २०७) च ।

अपऋवोऽपलापो निऋतिः शाक्य मिति तट्टीकायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८, २, १०, ११ ।

निऋवः कर्त्तव्यः, उतानक्ते? इति विचार्यमाणत्वात् मुक्तिः^१। अक्तस्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तारे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १० ॥

“ते निऋवत एष्टा रायः प्रेष इति^३। निऋवमन्त्रस्थाय मर्थः।
हे ‘एष्टः’! तजन्तस्य सम्बुद्धिः। धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४।
अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिऋवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः।
‘रायः’ धनानि, प्रयच्छन्निति शेषः। किमर्थम्? ‘इषे’ अत्राय,
‘भगाय’ सौख्याय च। तथा ‘ऋतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम्
‘ऋतं प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः। सर्वदेवाग्रयाभ्यां ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ ‘नमः’ अस्तु। ऋतशब्द-
स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु^५ अभिमत मर्थं माह—“सत्यवादिभ्य इतीति।
द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निऋव इत्याह—“द्यावापृथिवीभ्या
मेव निऋवत इति। अस्तु नमस्कारेण तथोर्निऋवः, इतरेषां
देवानां स कथं कृतः स्यादिति, तत्राह—“यथोरिदं सर्वं मधीति।
यस्मात् तथोरन्तः ‘इदं’ परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थित मिति

१— पा० सू० ८. २. ६७।

२— ‘विजम्बेनाग्नौ’—इति क।

३— तै० सं० ६. २. २. ६। निऋवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितः
(औ० सू० ११. १. १२.)।

४— “यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्”—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १
४. ६ सा० भा० ब्रह्मम्।

५— निघ० १. १२. ६८ (उदकम्), २. १०. २८ (धनम्), ३. ११. ६
(सत्यम्), निघ० ६. ४. ७ (यज्ञः), १०, ४, ४ (वायुः)।

शेषः; तस्मादित्यर्थः । अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादी,
तथोरधीदं सर्वं मिति^१ ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तृकं प्रैषं दर्शयति—“अथाह समुल्लुप्य प्रस्तर
मग्नीन्मदन्त्यापाद् इतीति^२ । 'प्रस्तरं' 'समुल्लुप्य' सम्यगादृत्येत्यर्थः । हे
'अग्नीत् !' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि'
इति, 'आह'-इति शेषः । तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि'
अग्नेरुर्द्धोर्द्धभावे 'अतिहरति' अनुग्रहरेत्^३ । अनुग्रहरणस्य प्रयोजन
माह—“एतेन ह्यत ऊर्ध्वानीति । 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह—“तदेवास्यानुग्रहतभाजनं
भवतीति । 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीद्धः
सुरचिते देशे 'निदधाति' स्थापयेत् ॥ २२ ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. ७. २ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ११ ।

३— 'अति हरति, न ग्रहरेत्'-इति क् ।

४— का० औ० सू० ८. २. १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः । तस्माद् यदि
प्रवर्ग्यवान् भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति
तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्ने
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्यतिषजति तस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पूर्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयौ मेवास्मिंस्लोके
रजता मन्त्रिश्चे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । तु ऽएताभिरुपसद्भिर्रुपासीदं-
स्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांस्लोकान् प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति
यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा उपसद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
स्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतुल्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्व्यजते ॥ ५ ॥

* “दिवि”-इति ग, घ ।

† “निमांस्लोकान्”-इति क, ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ता वा ऽश्राज्यहविषो भवन्ति । व्यज्रो वा ऽश्राज्य
मेतेन वै देवा व्यज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽण्वैष एतेन व्यज्रेणाज्येनेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तौमांस्लोकान् प्रजयति तुस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरपमृत्युथो
ऽइतरथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपमृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरपमृति
तदुज्जमभिभारं* करोति तेन व्यज्रेणाभिभारेणेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तौमांस्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाः सयुजौ । ताभ्याः साङ्गं
गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतर मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माधारु माधार्याभि-
जित्या ऽअभिजयानीति तुस्मादन्यतर मेवाधार माधार-
यति युः सुवेणा ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणोते । सौद होतरित्येवा-

* 'मलिभारं'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'सुवेण'-इति ग, घ ।

होपविशति होता होतृषुदन उपविश्य प्रसूतिं प्रसूतो
ध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नग्नयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहामि
यजेति व्यषट्कृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्यषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानुयमान आह
वृष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वृष्णं यजेति व्यषट्कृते
जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानुच लिष्ठन् जुहोति । न युधेदं†
प्रचुरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या अभिजयानीत्युथ युदेता
देवता यजति वृज मेवैतत् सुःस्करोऽत्यग्निं मनीकः
सोमः शल्पं वृष्णं कुल्मलः‡ ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वृजः । अग्निर्वा अहः सोमो रात्रि-
रथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्वै परिलवमानः संवत्सरं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृजः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृजेण

* 'जुहोति'—इति ख । एव मुत्तरत्रापि द्वयोः ।

† 'युधेदं'—इति पाठः सा०—सम्मत इति डा० वेवरः । 'युधेदं'—इति च ।

‡ 'संस्करो'—इति क, ख । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्मलम्'—इति ख । अथ मेव पाठः कण्ठीच्छेदाद् परस्थः स्यात् साधुः ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽण्वेषु एतेन
संवत्सरेण व्यजेणेमांल्लोकान् प्रभिनुत्तौमांल्लोकान्
प्रजयति तुस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसुद उपेयात् । त्रयो वा ऽऋतुवः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति द्विरेकया प्रचुरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत् सुःस्क-
रोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसुद उपेयात्* । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचुरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सर-
स्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायुम्प्रातः प्रचुरति । तथा ह्येव सम्पुत
सम्पद्यते स युत् पूर्वार्द्धे प्रचुरति तुज्जयत्यथ युदपराह्णे
प्रचुरति सुजित मसदित्यथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाः सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'-इति ग, घ ।

† नाख्येयत् पदं ख-गुस्तके

स युत्प्रचुरति । तद्युध्यत्युथ युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्युथ
युज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

सु जुहोति । युथा द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं वृचो
अपावधीत्वेषं वृचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा हि
सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युथा द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
वृचो ऽअपावधीत्वेषं वृचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवु-
रूपा हि सासीद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युथा द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
वृचो ऽअपावधीत्वेषं वृचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सासीदुरिणी हि सासीद् युद्यु द्वादशोपसुद उपे-
याच्चतुरह मेकया प्रचुरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसुदा मेव । पर उर्व्वीर्वा ऽअन्या
उपसुदः परोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ
दावुथ चींस्ताः पर उर्व्वीरुथ यासां चीन् प्रथमाहं

* 'गह्वरेष्ठा'—इति डा०—वेबर-सम्मतः । एव मुत्तरयोश्च द्वयोः ।

दोग्ध्यथ द्वावयैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः पर
उर्वीर्याः पर उर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत् परः-पर एव
व्वुरीयस्तुपो भवति परः-परः श्रुयाः संस्तोक्तुं जयति
व्वुसीयानु हैवास्मिंस्तोक्ते भवति यु एवं व्विद्वान्
पुरोऽह्वीरूपसुद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसुद
उपेयाद् युचु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रींश्चतुरहं दोहुयेद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहुम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्थ मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह—“घीवा वै
यज्ञस्योपसदः, शिरः प्रवर्ग्यः^१; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यानन्तर^३
मुपसदन्तुष्ठानेन ‘घीवाः’ अवयवापेक्षया बद्धवचनम्, ‘प्रतिदधाति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्”—इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्तु मुपसदां घीवात्वम् (१. ५. ८) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावतः”—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १५ ।

३— प्रवर्ग्ये मुपरिष्ठाद् वक्ष्यति (२६. २. १.) ।

४— इहैवोपरिष्ठादस्यति (२६. ७. ५३.) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्गवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्म्मम्—इति^२ ॥ १ ॥

“तथाः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति । “अग्निर्दृत्राणि जङ्घनद्”—“य उग्र इव श्रयहाः”^३, “त्वं सोमामि सत्पतिः”—“गयस्मानो अमीवहाः”^४, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—“त्रीणि पदा विचक्रमे”^५,—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः^६ । तेषां प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालौनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः^७ । ग्रीवाणा मङ्गुलिवत् प्रसिद्धपर्वभावात् ‘अस्थीनि’—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति—“देवाश्च वा असुराश्चे-
त्यादिना । ‘अयस्मयीम्’—इत्यत्र “अयस्मयादीनि कुन्दसि”—इति^८
भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्ताभावः । “हरिणीं दिवीति ।
हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा असृष्टवतेति । ‘तत्’ पुरत्रयम् ‘असृष्टवत्’ ‘सृ-
हिंसायाम्’^९ हिंसितवन्तः, ते ‘देवाः’ । यस्मात् ‘एताभिः’

१—अतएवोक्तं कात्यायनेन “उपसदेव वाप्रवर्ग्ये”—इति ८. २. १६ ।

२—आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । ३—ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३६ ।

४—ऋ० सं० १. ६१. ५, १२ । ५—ऋ० सं० १. २३. १७, १८ ।

६—विहितश्चैताः ऐ० ब्रा० १. ४. ८ ; आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. ८ ।

७—एतरेयकेऽप्येव मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्यः (१. ४. ८) ।

८—पा० सू० १. ४. २० ।

९—स्वा० प० १२ धा० ।

त्रिभिराग्नेयादौष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । ‘उपासीदन्’ असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि चौणि पुराणावृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसद्साधनत्वादासा सुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः^१ । उक्त सुप-सदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति— “तस्मादाहुः रूपसदा पुरं जयतीति । ‘आहुः’ अभिज्ञाः कथयन्ति, ‘उपसदा’ उपसदन-दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न मृषेत्याह— “यदहेति । ‘उपासते’ उपेत्यावृणन्ति ॥ ४ ॥

“एताभिर्वै देवा इति । “तथो एवैष एतदिति । एतथा उपसदा ‘एषः’ यजमानोऽपि पुरः प्रभिनन्ति, जयति चेति शेषः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह— “नाहैवास्मा अस्मिंस्तोके कश्चन पुरः कुरुत इति^२ ॥ ५ ॥

“तथो एवैष एतत्”—इति यत् सङ्गहेणोक्तम्, तदेव स्पष्ट-यति— “ता वा आज्यग्रहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थं माज्यग्रहणप्रकार माह— “स वा अष्टौ कृत्वो जुङ्गा गृह्णाति चतुरूपमतीति^३ । ‘अष्टौ कृत्वः’ अष्टवारावृत्या ॥ ७ ॥

“स वा अष्टावेव कृत्वो जुङ्गा मिति । अत्र ‘एव’-कारेण “अथो इतरथाहुः”—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । “तद्यज्ञ मतिभारं करोतीति । ‘तत्’ तेन जुङ्गा मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— “प्रणीताद्युपसत्”—इति का० औ० सू० ८. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१. ४. ६, ६. २. ३.) ।

३— का० औ० सू० ८. २. २६, २७ ।

वज्रत्वात्, तस्य च सुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वज्र मेव सुखप्रदेश-
भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौकत्वो ग्रहणं प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः^१ । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ स्रुच्यां द्वितीय
माधारं निषेधति— “अन्यतर मेवाधार मिति । ‘यं श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधारं
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिक्रमण-
सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय सौच मेवाधार
माधारयेदिति स्मृतिः ॥ ९ ॥

“अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीत इति^२ । अध्वर्युराह ‘आश्रा-
वय’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्तं न
ब्रूयादित्यर्थः ; किन्तु ‘सौद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
लायनः— “ईक्षितः सौद होतरिति वीक्ष्य उपविशेत्”—इति ।
“होता होतृषदन उपविश्य प्रसूतीति । वेदेरुत्तरा ओणिर्होतृ-
षदनम् । “हृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘स्रुचौ’ जुह्वपभृतौ ॥ १० ॥

“स आहातिक्रामन्नित्यादि^३ । ‘अतिक्रामन्’ आहवनीयस्य
दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, “अग्नयेऽनुब्रूहि”—इति

१— तै० सं० ६. २. ३. ४-६ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३१ ।

होतारम् 'आह' । अग्नेर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्रावण-
प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"-इति आह । याज्यां पठेति
ब्रूयादित्यर्थः । 'वषट्कृते' होत्रा "वौषट्"-इत्युक्ते^१ ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकालं माह— "अथ यदुपसृत्याज्यं भवति, तत्
समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति^२ । 'समानयमानः' जुहुं
प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति । 'अत्र' एतस्मिन्नेवाहव-
नीयदक्षिणदेशे । "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमासेभ्यां
'यथेतं' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति,
तथाच न कर्त्तव्यं मित्यर्थः । तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै'
भवति । अतः 'अभिजयानि'-इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात् ।
प्रकृतिवत् प्रतिथागं माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यं; अपि तु सङ्ग-
देवातिक्रम्य चैन् यागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अग्न्यादिथाग-
चयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति । कथं मेतासां यागेन यज्ञः
संस्कृतो भवतीति तद्विभज्य दर्शयति— "अग्निं मनौकं मित्या-
दिना । 'अनौकम्' वज्रस्य^३ मुखप्रदेशः, 'शल्पं'^४ ततः पूर्वं भागः,
'कुल्लालं' तत्पुच्छभागः^५ ॥ १४ ॥

१— "यज्जं जुत्वा सोमाय"—इति का० औ० सू० ८. २. ३२ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ३३ ।

३— 'वज्रस्य'—इति छ, च ।

४— 'कल्पं'—इति कृ ।

५— "अग्निं मनौकम्, सोमं शल्पम्, विष्णुं तेजसम्"—इति तै० सं० ६.

२. १. १ । ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ४. ८.) ।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतथोपपाद्य प्रशंसति—“संवत्सरो हि वज्रो-
ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अक्रो
रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-
व्यापित्वादिति भावः । ‘एतत्’ त्रयं ‘परिप्लवमानं’ पुनः पुनरावर्त्त-
मानं ‘संवत्सर’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

“संवत्सरो वज्र इति । स च ‘संवत्सरः’ ‘वज्रः’; वज्र-
रूपगत्यादित्रयावृत्तिरूपत्वात् । “तस्मादेता देवता यजतीति
उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति—“स वै तिस्र उपसद उपेयात्,
त्रयो वा ऋतव इत्यादिना^१ । “द्विरेकया प्रचरतीति^२ । आग्नेयादि-
यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि ‘द्विः प्रचरति’ अनु-
तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीक्ष्योच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्दिरनुष्ठानं प्रशंसति—“ताः षट् सम्यग्यन्त
इत्यादिना^३ ॥ १८ ॥

त्रित्वपचवदुपसद्वादशत्वपच मपि विकल्पयति—“यद्यु द्वादशो-
पसद इति^४ । अस्मिन्नपि पचे प्रतिदिन मुपसदोर्द्विर्दिरनुष्ठानं
विधत्ते—“द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीक्षा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’—इत्युक्तं द्विरनुष्ठान मनुद्य शत्रुजयसम्यक्त्यानुकूल्या-
त्मना प्रशंसति—“ताश्चतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ । २— का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ ।

३— तै० सं० ६. २. ३. ६-१२ द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४० ।

“स यत् सायं प्रातरिति^१ । सम्यक्तिसाम्यं विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियागत्रयवत्
 दर्विहोमरूपं कश्चिदुपसङ्गोमं विधत्ते—“अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विहित
 सुपसङ्गोमं पूर्वधागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति—“इदं
 वै पुरो युञ्जन्ति, त्वां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 लोके दृश्यत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युञ्जन्ति, भिन्दन्ति,
 पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितास्तु पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त
 इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति—“स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः, स
 एव युद्धस्थानीयः । ऋत्नसमापनं, तत् जयस्थानीयम् । उपसङ्गोमः,
 स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसङ्गोमे मन्त्रं विधातु माह—“स जुहोति यथा
 द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवतीति^२ । उक्तानुसङ्गीर्त्तनं सुपसङ्गागव-
 दुपसङ्गोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रस्थाय मर्थः^३ । हे अग्ने ! ‘ते’ तव या ‘तनूः’ ‘अद्यःश्रया’ अयसि
 श्रते इत्ययःश्रया, अद्योरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उहतरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३७. । तै० सं० ६. २. १. ७, ८ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५ ।

३— वा० सं० ५. ८. १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गन्धे स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उग्रं'
'लेषं' 'वचः' 'अपावधीत्' । उग्रस्त्वेषयोरर्थसौत्तिरीयके स्पष्ट
मान्नातः— "अग्रनया पिपासे ह वा उग्रं वचः, एनञ्च वैरह्यञ्च
लेषं वचः"—इति^१ । मन्त्रे यादृग्रूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न सुत्यर्थे-
त्याह— "एवंरूपा हि साधौदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसम्पन्नावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव सुपसन्नयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्ध
मर्थं ब्राह्मणं स्वयं मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद
उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति । अयःशयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्वहसु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय-
मन्त्रसाध्यापि चतुर्दिनं मावर्त्तयेत् । तृतीययायेवम् । एवं द्वादश
सम्पाद्याः । कोऽर्थ उक्तो भवति ? अयःशयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते
अग्नेऽयःशया"—इति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रजःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि । यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति
पयः, ताः 'व्रतोपसदः', तासां मौमांसा क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
उर्वीः' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति, ताः 'पर-

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० ब्रह्मम् ।

२— वा० सं० ५. ८. २, ३ ।

३— का० औ० सू० ८. २. ३५, ३८ ।

उर्थः' उपसदः । 'ताः' केचनानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽङ्घ्राः' उपर्युपरि द्रुमीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ताः' केच-
नानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्विधिधाना मय्युपसदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यान्न वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽङ्गीरेवोपेयात् ; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽङ्गीषु उपर्युपरि स्तनद्वासेन पथोद्भासात्
तयोर्द्वन्द्विरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मय्युपर्युपरि जयति । तथा
परउर्वी-पक्षे स्तनवाङ्मयसम्भवेन शरीरचयाभावात् चिरकालं
भूलोके 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'^२ । द्वादशोपसत्पक्षो
व्रतप्रकारः कथं मिति, तत्राह—“यद्यु द्वादशेति^३ । प्रथमं 'चतुरहं'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'त्रींस्त्रीन्' स्तनान् 'दोहयेत्'
द्वितीये चतुरहे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'^४ इति ॥ २७ ॥
५ [४.४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवौथे वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—“त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयोः”—इति का० श्रौ०
सू० ८. ३. १, २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४ । ३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५ ।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७-१४ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥
 ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्णौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोत्सां रत्नवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनाथे,
 व्यश्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

१—“कण्वीसङ्ख्या १२२”—इति क, ख ; “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति
 ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०,
 ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क० ; सङ्कलनया १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्वाद्धो व्यर्षिष्ठ स्थणाराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति चीन् विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् षड्विंशतं विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सु पूर्वाद्धः॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः॥ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽऽसः ॥ ५ ॥

* 'तः'—इति, †-‡-§-॥ 'ङ्कोः'—इति, ॥ 'द्धः'—इति च ग, घ ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः* । उदङ् द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽस्य एषा माचा
व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा
वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंस्त्र्यंशे प्रत्यतिष्ठ-
स्तथो ऽएवैष एतद्विराजैवास्मिंस्त्र्यंशे प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽत्रपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विराड् विराजैवास्मिंस्त्र्यंशे प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । षट्-
त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमाश्रुवत तथो एवैष एतद्बृहत्या वै स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरुस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धे वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्द्धे एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरुस्ताद्
भवत्येषा माचा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पञ्चाद्वरीहसौ भवति । पञ्चाद्वरीयसौ पृथु-

* 'ङ्कोः'—इति ग, घ ।

† 'अस्मिंस्त्र्यंशे'—इति क, ग, घ । एव मुत्तरत्रापि ।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति युदेव पश्चादुरीयसी
भुवति पश्चादेवैतदुरीयः प्रजुननं करोति तुस्मात्*
पश्चाद् वुरीयसः प्रजुननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽण्णा यज्ञस्य युदुत्तरवेदिः† ।
अथ युदेना मुत्तरां व्येदेरुपकिरुति तुस्मादुत्तर-
वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वयो ह वा ऽद्द मये प्रजा आसुः । आदित्याश्चै-
वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञः समभरंस्ते यज्ञः
सम्भृत्योचुरग्निं मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्य-
नेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत युथास्मानेवाङ्गिरसो
याजयान्नु१ वयं मुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न॥ वा अन्येन यज्ञादपक्रमणं मस्यन्तरा
मेव सुत्यां धियामहा॥ ऽइति ते यज्ञः सुञ्जहुस्ते यज्ञः
सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्वं मसुभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ व्यय

* 'युस्मात्'-इति ग ।

† 'वेदिः'-इति ग, घ ।

‡ 'याजयेति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

§ 'जुयामु'-इति ग ।

॥ नाख्येतत् पदं ग-पुस्तके ।

॥ 'धियामहा'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽभ्येऽन्वागत्य चुक्रधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न
प्रत्यादृथा इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै मादृषतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक मुपक्रमितु मिति तस्मादु हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्त्सु सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्याचं दक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‡
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तद्यज्ञस्य कुर्म
न व्यमुच्यत युद्वाक्षिणा मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्ण-
त्तस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो व्ययं वा ऽआर्त्विजीनाः
स्मो व्ययं दक्षिणीया ऽअपि वा ऽअस्माभिरेष
प्रतिग्रहीतो यु एष तपतीति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'—इति ग, घ ।

† 'क्रीः'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यगृह्णाः'—इति क ।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
य एष तपति यद्यश्च॥ श्वेतं नु विन्देदपि गौरेव
श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्याक् चक्रोध । केन मुदेष श्रेयान् बुन्धुनाऽ
केनाऽ युदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा द्वैभ्योऽप-
चक्राम सोभयानुन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्सि॥ही
भूत्वादुदाना चचार ता मुपैव देवाऽश्रमन्त्रयन्तोपासुरा
अग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षस
मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्युन्त्यवाच । युद्ध उपवर्त्तय किं
मे ततः स्यादिति पूर्वा मेव त्वाम्रेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ
द्वैषा देवानुवाच यां मुया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा
वः सुर्वा समर्द्धिष्यत ऽहुति सैव देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स युद्धार्थमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदि† व्याधारयति
युदेवैना मदो देवाऽब्रुवन् पूर्वां त्वाम्रेराहुतिः
प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ख ।

† 'ऽग्नौ । उत्तरवेदि'-इति क ।

व्वाग्व्येषा निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-
स्यैव सर्व्वत्वाय व्वाग्घि यज्ञो व्वागु ह्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमौते । युगेन यत्र हुरन्ति
शम्यया युतो हुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
युदेवादः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना मेतुद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्व्वीत सिंही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तदन्यचात्मनः कुर्व्वीत
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानुबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां
दद्यात् स यदुदाति तुदेनः सिंही भूत्वा न क्षिणोति
युदु समानुबन्धवे ददाति तुदु नान्यचात्मनः कुरुत
ऽएषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शुम्याच्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्य एष पूर्वार्द्धं
उत्तरार्द्धं शङ्कुर्भवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रकामति त्रीन्वि-
क्रमांस्तच्चात्वालं पुरिलिखति सा चात्वालस्य माचा
नाच माचास्ति युचैव स्वयं मनसा मन्थेतुग्रेणोत्करं
तच्चात्वालं पुरिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येषा'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

सु व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति तप्तायनी मेऽसूतीतीमा मेवैतदाहस्याः हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति व्वित्तायनी मेऽसूतीतीमा मेवैतदाहस्याः हि
व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्? । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
पुरिलिखत्युवतान्मा नाथितादितीमा मेवैतदाह युच
नाथैतुन्मावतादिति॥ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः॥ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स पुरिलिख-
त्युवतान्मा व्यथितादितीमा मेवैतदाह युच व्यथैतुन्मा-
वतादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युच हरति तदग्नीदुपसीदति स वा
ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून्
देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होषाय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तु ऽइमा
एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा महैव दे ऽअस्याः पुरे तेनैवै-
तुन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्तम्'-इति क, ख । ॥ 'दिति'-इति ग, घ ।

॥ 'एत'-इति ग, घ ।

** 'दिति'-इति ग, घ ।

स मुहरति । विदेदग्निर्नुभो नामाग्ने ऽञ्जिर आयुना
 नान्नेह्येति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् सुमीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽडुति
 यत्तेऽनाधृष्टं रुक्षोभिर्नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽडुत्येवै-
 तदाहानु त्वा देवतीतय ऽडुति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टां हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःसक्तेश्चात्वालाङ्घ-
 रति चतस्रो वै दिशः सुर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिंःहसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति सा युदेवादुः सिंःह्वी भूत्वाशान्तेवाचरत्तदेवैना
 मेतदाह सिंःह्वीसूति सपत्नसाह्वीति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतदेवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमाचूर्णं वा सर्व्वतः करोति । युजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानचासौनो
 व्याधारयाण्येति ॥ ३४ ॥

ता मङ्गिरभ्यक्षति । सा युदेवादुः सिंःह्वी भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तस्मादङ्गिरुभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सि० ह्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुन्ध-
स्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता
भ्राजन्त इव हि सिकता ऽअग्नेर्व्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भुस्म
यत्सिकता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तुथो
हैना मग्निर्नु हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सि० ह्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुम्भ-
स्वेत्यथैनां छादयति सा छुनैताः रात्रिं व्यसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्वासे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्यातानूनक्षे च सोमापायननिष्ठवौ ।
उपसञ्चेति पञ्चार्याश्चतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥
अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं
कात्यायनेन— “अपवसथात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्निक्या प्रचर्च्य वेदीं

मिमौते”-इत्यादि । तदेतदाह— “तद्य एष पूर्वाङ्घ्रौ वर्षिष्ठः
 स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रकामति चीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं
 निहन्तीति । ‘य एषः’ स्थूणाराजः ‘पूर्वाङ्घ्रौः’ पूर्वाङ्घ्रौ मर्हतीति
 प्रवाङ्घ्रौः^१, प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः ।
 प्रथुस्तम्भोऽस्ति, ‘सोऽन्तःपातः’^२ ऐष्टिकवेदेर्महावेदेशान्तरालसञ्चरः ।
 ‘तस्मात्’ तस्मात् ‘प्राङ् प्रक्रमान् प्रकामति चीन्’ । ‘तत्’ तत्र
 तृतीयप्रक्रमावसाने ‘शङ्कुं’ निहन्त्यात्, स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— “तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । ‘सा दक्षिणा
 श्रोणिः’ मर्यादा भवति^४ ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्यमपि— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्कि-
 त्यादि^५ ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिं प्रदर्शय प्राचीनावधिमाह— “तस्मा-
 न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्विंशतं विक्रमान् प्रकामतीति^६ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावसौ दर्शयति— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति ।
 ‘तस्मात्’ पुरोदेशस्थात् ‘मध्यमाच्छङ्कोः’ श्रोणितः सकाशात्

१— ‘शालायाः पूर्वाङ्घ्रौ भवः पूर्वाङ्घ्रौः’-इति या० दे० ।

२— स निहन्तः शङ्कुः अन्तःपातसञ्चको भवतीति पितृभूतिकर्कादयः ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ७ ।

४, ५— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८, १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ ।

अंसयोरौषधूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्^१ । इत्थं सर्वतो
मितायां वेदिमाचायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वयमेव
व्यवच्छिनत्ति— “एषा माचा वेदेः”—इति^२ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिषुरादौ पश्चान्मानं
प्रशंसति— “अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति । त्रिंशत्पक्षे,
विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि । स्पष्टं मन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चान्माने पचान्तरमाह— “अथो अपि पचस्त्रिंशत्
सुरिति । ‘अथो’-शब्दः पचं व्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण
कन्दांसि वियन्ति”—इतिन्यायात्^३ प्रतिपादमेकैकाधिक्येन
विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— “अथ यत् षड्त्रिंशद्विक्रमा
प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्यास्तुरक्षराधिक्येनोष्णिगादि-
क्रमेण बृहत्याः षड्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंसयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— “अथ
यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि
विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्येति ।
‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एषः पूर्वाद्धौ’ । गायत्र्याः
पूर्वाद्धौ “गायत्र्यं वै प्रातस्तवनम्”—इतिश्रुतेः^४ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ११ ।

२— अत्र याज्ञिकदेवकृता पद्धतिरस्ति ।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ६, २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

४— ऐ० ब्रा० ६. १. २ द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ३. १.) ।

ओणिभागस्थोक्तं मंसभागस्य ह्रस्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवतीति । ओणिभागस्य त्रिंशत्-
 प्रक्रमलोकेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्लोके ‘पृथुओणिः घोषा’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भाग-
 स्थापि ओणित्वात् पृथुत्वं युक्तं मित्यर्थः । ओणिपृथुत्वं कुत्रोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोगं माह— “तस्मात् पश्चाद्वरीयस इति ।
 प्रजायन्तेऽवेति ‘प्रजननं’, पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् ‘पश्चाद्वरीयः’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्वरीयस्त्वं
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवादं मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका ह वा एषा
 यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मृदोच्छ्रिततां कर्त्तव्या । उन्नतत्वं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदेः’ सौमित्राः ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं क्षिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्थोन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदिः’
 इति ‘नाम’ सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिस्थाधारणविधर्थं मास्थायिका माह— “द्वयो ह
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ मृष्टेः पूर्वम्, ‘द्वयः’
 द्विविधा एव ‘प्रजाः’ ‘आसुः’ अभवन् । कास्ताः ? ‘आदित्यास्यै-
 वाङ्गिरसश्च’ । ते ‘अङ्गिरसः’ ‘पूर्व’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

‘यज्ञं’ सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः ‘ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘ऊचुः’— हे अग्ने ! त्वं ‘नः’ अस्माकम् ‘दमां’ ‘श्वःसुत्यां’ परेद्युक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्यः प्रब्रूहि’; त्वं मपि ‘अनेन’ सोमयागेन ‘नः’ अस्मान् ‘याजयेति’ । एव सुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

“ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्यं व्यचारयन् । कथम् ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ ‘अङ्गिरसः’ ‘याजयान्’ याजयेयुः, ‘वयं’ तु ‘न’ तान् याजयामः; तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

“ते होचुरिति । विचार्येत्य मूचुः । “न वा अन्येन यज्ञा-
दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन’ वक्ष्यमाणात् साद्यस्कात्तुष्टानात् अन्येन
‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरतुष्टौघमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’;
अतः ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं
सुत्यां ‘धियामहै’ व्यवस्थापयिष्यामः ‘इति’ विचारितवन्तः । ‘ते’
‘यज्ञं’ सुत्यालक्षणं ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘ऊचुः’ ! ‘त्वम्’ अस्मभ्यं
‘श्वःसुत्याम्’ ‘अग्ने !’ प्रावोचः । ‘अथ’—शब्दस्त्वर्थः । ‘वयं’ तु ‘तुभ्यम्’
‘अङ्गिरोभ्यश्च’ ‘अद्यसुत्यां’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां
‘प्रब्रूमः’ । ‘तेषां’ तथा कुर्वता मस्माकं ‘त्वं’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

“तेऽन्य मेव प्रति प्रजिष्णुरिति । एव सुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरसः’
एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिष्णुः’ । “हि
गतौ वृद्धौ च” प्रेरयन् । ‘ते अङ्गिरसः’ ‘अग्नयेऽन्वागत्य’ ‘सुकुधुः’ ।

१—‘धियामहै’—इति डा०-वेबर-वृष्ट-भाष्ये ।

२— स्वा० प० १० धा० ।

क्रुधद्रुहेर्यादिना कुधियोगे चतुर्थी^१ । “कथं नु नो दूत इति ।
क्रोधप्रकार उक्तः । ‘न प्रत्यादृथाः’ आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवा-
नसि ॥ १६ ॥

अग्रेरुत्तरम्— “स होवाचानिन्द्या वै मावृषतेत्यादि । प्रासङ्गिकं
किञ्चिद्धर्मविशेषं विधत्ते— “तस्मादु हानिन्यस्य वृतो नापक्रामे-
दिति । ‘सः’ ‘सद्यःक्रौः’ एकाहः सोमयागः । ‘एतेन आङ्गिरसः
आदित्यान् अजयन्’ । दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाण-
त्वात् ‘सद्यःक्रौः’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति । तेभ्यः’ साद्यस्कयाजकेभ्यः
‘वाचम्’ एव दक्षिणालेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निरा-
करणस्याभिप्राय माह— “हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति ।
‘यदि’ स्त्रीकरिष्यामः, तर्हि ‘हास्यामहे’ त्यक्षामहे, दक्षिणोत्तर-
काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् ।
असु, को दोष इत्यत आह— “यद् दक्षिण मासीदिति ।
दक्षिणासम्बन्धि ‘दाक्षिणं’ कर्म । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘कर्म’,
‘न व्यसूच्यत’ विसृक्तं न आसीत्, सम्युष्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अथैभ्यः सूर्य मित्यादि । स्पष्टम् । “तस्मादु ह स्माङ्गरिति ।
‘आहुः अङ्गिरसः’ स्वयं ब्रुवते— ‘आर्त्विजौनाः’ स्मः’ सम्यग्लिङ्ग-
योग्याः स्मः । तथा ‘दक्षिणीयाः’ दक्षिणायोग्याः । आर्त्विजौनव-

१— पा० सू० १. ४. ३७ ।

२— “यच्चर्त्विग्भ्यां तत्त्वार्त्विजौतौषसङ्ख्यानम्”—इति ५. १. ७१ सू० वा० ।

दक्षिणीयत्वयोर्भयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एष तपतीति”—इति । प्रसङ्गात् साद्यस्कस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति । अश्वः सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्^१, अध्वाशनसाम्याच्च^२ सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम्; सोऽपि वर्णसाम्याच्च श्वेतो भवेत् ॥ १६ ॥

“तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदेशे ‘रुक्मः’ हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत्^३ । “यद्यश्च मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्यः’ अङ्गिरोभ्यः ‘वाक्’ कुपित-वत्यासीत् । “केन मदेशे अयेयान् वन्धुना इति । ‘केन’—इति असूयार्थे भुतिः^४ । ‘मत्’ मत्तः सकाशात् ‘केन’ ‘वन्धुना’, बध्नातीति वन्धुः, विशेषगुणः; केन विशेषगुणेन ‘एषः’ सूर्यः ‘अयेयान्’ अति-शयेन प्रशस्यः । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानां मभिधानाय पुनः ‘केना इ’—इति ग्रहणम् । “यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । ‘यत्’ येन अति-शयेन ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्यग्रहीष्ट’, ‘न माम्’ । अथविद्यमानः

१— “उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः”—इत्यादीहैव १०, ४. ७ ।

२— “यः कस्माध्वान् मन्त्रुवीताश्वः स वचनीयः स्यात्”—इति, “अश्वः कस्मात्? अश्रुतेऽध्वान् महाशनो भवतीति वा”—इति च निरु० १. ४. १, २. ७. ५ ।

३— “अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति”—इत्यादिकं मिह्वोपरिष्ठाद् (१२. ४. २. ११.) द्रष्टव्यम् ।

४— पा० सू० प. २. १०३ ।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । ‘उभयान् संयत्तान् देवासुरान्’ परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सा’ अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । ‘मिंहि भूत्वा’ ‘आददाना’ जिघत्सया^१ समीपस्थं सर्वं^२ स्वीकुर्वती ‘चचार’ । तदानीम् ‘अग्निरेव देवानां दूतः’ अभवत् ; असुरार्थाङ्गानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

“सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः । ‘सा’ देवान् इदम् ‘उवाच’ । हे देवाः ! ‘यां कां च आशिषम्’ ‘आशासिष्यध्वे’ इच्छथ, ‘सा’ सर्वाऽप्याशीः ‘वः’ युष्माकं ‘समर्द्धिष्यते’ समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीव्याधारणं विधत्ते— “स यद् धार्यमाणेऽग्नावुत्तरवेदिं व्याधारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याधारयेदित्यर्थः । “यदेवैना मित्यादि । एतज्ज्ञाधारणेन या आहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति ; अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माधारणेन वाचः किं मायात मित्यत आह— “वाग्ध्येषा निदानेनेति ।

१— ‘जिन्वमाना (? जिन्वत्सया)’—इति क् ।

२— नाभ्येतत् पदं क्वातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रचेपस्त्वैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः^१ ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिमाधनं द्रव्यं विधत्ते—“तां वै युगग्रन्थे-
नेति । युगेन ग्रन्थया चेत्यर्थः । युगवच्छ्रम्याया^२ अपि साधनत्वं
मस्तीत्याह—“युगेन यत्र हरन्तीति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यतः’ यस्मात् तत्र ‘ग्रन्थया’ अपि ‘हरन्ति’; अतो
युगवच्छ्रम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह—“युगग्रन्थेन वा इति । ‘योग्यं’ योजनार्हं मन्त्रम् । ‘अदः’
विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘सा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘सिंहो भूत्वा’ ‘अग्रान्ता’ कूरा सती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तत्र युगेन
ग्रन्थया च मानेन ‘एनां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कश्चिन्नियमं विधत्ते—“तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न
प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ सह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह’ नैव कुर्वीत^३ ।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— “द्वाविंशदङ्गुलप्रमाणां ग्रन्थां वारण्यौ”-इत्यादि का०-श्रौ० ५. ३.
२० सू० ४० या० दे० । “गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः
कालविशेषः ग्रन्था”-इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अथ० सा० भा०
(तै० ब्रा० ३. २. ६.) । “गदया सदृशी बाहुपरिमिता ग्रन्था ।
तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमीते”-इति च तै० सं० ६. २.
७. अथ० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्तां दक्षिणां ममा सह स्वात्मनि न कुर्वीत’-इत्येव क् ।

‘त्रिणोति’ हिनस्ति । ‘त्रिणु हिंसायाम्’^१ । “नो हान्यस्मा
इत्यादि । स्पष्टम् । ‘अस्य’ यजमानस्य । ‘समानबन्धुः’ एकविधि-
निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽन्यः ‘पाप इवापि स्यात्’
पापी यदि भवेत्, ‘तस्मै दद्यात्’ । तादृग् विधाय दाने उक्त-
दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— “स यद् ददाति तदेन मित्यादिना ।
‘एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा’ निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः ।
अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्यद मित्यर्थः ॥ २५ ॥

“अथ ग्रन्थाच्चेत्यादि । ‘एषः’ शङ्खः ‘पूर्वाङ्गः’^२ सन्नपि ‘उत्त-
राङ्गः’ भवति । सौमिकवेदेऽन्तरांसस्य शङ्खुरित्यर्थः । ‘तस्मात्’
शङ्कोः सकाशात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यङ्मुखः ‘चौन्’ ‘विक्रमान्’ प्रक्रमान्
‘प्रक्रामति’^३ । तत्र चालालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, ‘सा चाला-
लस्य मात्रा’ । यैवोत्तरवेदेऽन्तरा, सैवेत्यर्थः; चालालेखननोत्पत्त्यैव
मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह— “नात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तराङ्गशङ्कोः प्रत्यक्षप्रक्रमे चालाल इति यः पक्ष उक्तः, तेन
सह विकल्पितं पक्ष माह— “यत्रैव स्वयं मनसा मन्येतायेषोत्कर-
मिति” ॥ २६ ॥

१— त० उ० ४ घा० । २— “पूर्वाङ्गे भवः पूर्वाङ्गः”—इति या० दे० ।

३— ‘त्रिपदः प्रक्रमः, अर्द्धचतुर्थपदो वा । पदं पञ्चपदाङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं
वा’—इत्यादि शुल्बसूत्रे ७. १५, १६ ।

४— “अत्रोत्तरवेदेर्द्वावाकारौ । मन्त्रावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण
निष्पाद्यमान पक्ष आकारः । व्यापस्तम्भमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः ।
मृत्तिका चालालगतेति तद्गुणोऽपर आकारः । तद्विषया बौधायनमन्त्रे
मन्त्राः”—इति तै० सं० १. २. १२ सा० भा० ।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— “स वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति^१ । दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः । ‘स परिलेखति’ शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधि-निर्द्देशः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः— “तन्नायनी मेऽसीति^२ । हे भूमे ! ‘तन्नायनी असि’ तन्नः पुमान् यस्या मिति तन्नायनी, तद्रूपा भवसि । मन्त्रं व्याचष्टे— “इमा मेवैतदाहेति । ‘हि’ यस्मात् ‘तन्नः’ पुरुषो दारिद्रेण दुःखितः सन् धनादिमाधनेच्छया ‘एति’, तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अथ पुरस्तादित्यादि^३ । स्पष्टम् । “अस्यां हि विविदान एतीति । ‘विविदानः’ धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः ‘अस्याम्’ एव खलु ‘एति’ गच्छति । अतो ‘वित्तायनी’ इत्यभिधानं युक्तमित्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

“अथातुवेद्यन्त मिति । ‘अतुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति^५ । अनेन चात्वालस्य दक्षिणषीमोच्यते । तत्र खननमन्त्रस्याय मर्थः— ‘मा’ मां ‘नाथिताद्’ याचिताद् हिरणादिरूपादय्यात् भूमे ! ‘अवतात्’ रच । “यत्र नाथे तन्मावतादित्येति^६ । ‘यत्र’ यस्मिन् विषये ‘नाथे’ याचे धनादिकम्^७, ‘तत्’ तस्मात् त्वं माम् ‘अवतात्’ अव, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० औ० सू० ५. ३. २०, २१, २५ ।

२— वा० सं० ५. ६. १ ।

३— का० औ० सू० ५. ३. २२, २५ ।

४— वा० सं० ५. ६. २ ।

५— का० औ० सू० ५. ३. २३, २५ ।

६— वा० सं० ५. ६. ३ ।

७— इतः परम् ‘?’ इति छ ।

“अथोत्तरत इति^१ । चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्थ^२
 “अवतान्मा व्यथितात्”—इति^३ मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम्— “यत्र
 व्यथै तन्मावतादिति । ‘यत्र’ यस्मिन् विषये ‘व्यथै’ लाभोपाय
 मजानानो व्यथितः स्यात्, ‘तत्’ तस्मात् सकाशात् ‘अवतात्’
 अव ॥ ३० ॥

खाताया मृदस्यात्वालाद् उत्तरवेदि^४ प्रति हरणं विधत्ते—
 ‘अथ हरतीति । ‘यत्र हरति’, ‘तत्’ तत्र, उत्तरवेदिप्रदेशे
 ‘अग्नीत् उपसीदति’ उपविशति आग्नीध्रः^५ । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’
 वक्ष्यमाणानि^६ ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सत्सु अग्निषु चात्वालप्रदेशे
 तन्नामग्रहणं सुपपद्यते, त एवात्र कुत इत्यत्राह— “यान्वा अमून्
 देवा अग्नेऽग्नीनिनि । ‘होत्राय’ होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय
 ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते प्राधन्वन्’ । धन्वतिर्गतिकर्मा^७ । ‘इमाम्’
 ‘अहैव’ । अहेति विनियहार्यैः^८ । इमां पृथिवीं परिविद्वेद्य
 असुरादयोऽपि ‘उपासर्पन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतत्’ एतेन ‘निदानेन’
 मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० औ० सू० ५, ३, २४, २५ ।

२— ‘परिलेखने’—इति छ ।

३— वा० सं० ५, ६, ४ ।

४— “उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य
 स्थण्डिलस्य नामधेयम्”—इति का० औ० ५, ३, १६ सू० या० ३० ।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १, २, ३, १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

६— “आह्नवीयः पुरस्तात्, मार्गालीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीय उत्तरतः ।
 इतीहैवोपरिष्ठात् (६, २, २१.) द्रष्टव्यम् ।

७— स्वा० प० ५६७ धा० ।

८— निरु० १, २, ४ ।

“स प्रहरतीति^१ । ‘सः’ मृदो हर्ता अध्वर्युः, स्फ्येन ‘प्रहरति’ खनेत् । मन्त्रस्याय मर्थः— हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गिरोनामकर्षिरूप ! ‘अग्ने !’ त्वम् । “थौऽङ्गारा आसंसेऽङ्गिरसोऽभवन्”—इति^२ श्रुतिः । आङ्गत्याधारभूतः । “नभो नाम विदेत्” । न भातीति ‘नभः’, एतत् ‘नाम’ विदेदित्यर्थः । यदा, नभो नामाग्निरिति ‘विदेः’ जानीया इत्यर्थः । तच्च ‘आयुना’ एतदात्मना ‘नाम्ना’ अभिधानेन युक्तः ‘एहि’ आगच्छ^३ । “स यदित्यादि । “आयुर्दधातीति ! ‘आयुः’-शब्दः सामान्येन श्रुतिः । ‘तत्’ अवदारितं ‘समीरयति’ उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति^४ । तच्च मन्त्रः— “थोऽस्त्रां पृथिव्या मसीति^५ ‘यः’ त्वम् ‘अस्त्रां’ खातायां भूस्यां भवसि, तं त्वां समीरयामीत्यर्थः ॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— “हत्वा निदधाति यत्तेऽनाष्टष्ट मिति^६ । मृदा एकीभूत ! यत् ते, यदा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे ! मृत् ! ‘यत्’ ते ‘अनाष्टष्ट’ रजोभिरहिंस्रम्, ‘यज्जिथं’ यज्ञाहं ‘नाम’, ‘तेन’ नाम्ना ‘त्वा’

१— का० औ० सू० ५. ३. २६ ।

२— तत्पाठस्तु वा० सं० ५. ६. ५ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ । निरु० ३. ३. ५ ।

४— का० औ० ५. ३. ३०.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

५— ‘ईरयति’-इति कृ ।

६— का० औ० सू० ५. ३. २८.— वा० सं० ५. ६. ७ ।

७— का० औ० सू० ५. ३. २६.— वा० सं० ५. ६. ८ ।

त्वाम् 'आद्धे' स्थापयामि । "योऽस्याम्"—इतिमन्त्रेण^१ चिवारं
हरेत्^२ ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— "हे आहुयमाणपदार्थ !
'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः ।
किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अचेति देव-
वीतिर्यज्ञस्तदर्थम्^३ ॥

अर्थसिद्ध मनुच्य प्रशंसति— "तां वै चतुःस्रक्तेरिति । चतस्रः
स्रक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् साकल्येन
हरतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

"अथानुव्यूहतीति^४ । अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसारणं कुर्यात् ।
"सिंघासि"— इति^५ व्यूहनमन्त्रः । हे अनुव्यूहमाने ! वेदे ! त्वं
'सिंही असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्न-
साही' शत्रूणा मभिभविषी । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषा मर्याय
'कल्पस्त्र' घोषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंघासीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "सा यदेवादः सिंही
भूलेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्यं माह— "तया
वयं सपत्नानिति । "देवेभ्यः कल्पस्त्रेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—
"घोषा वेत्यादि ॥ ३३ ॥

१— वा० सं० ५. ६. ७ । २— का० औ० सू० ५. ३. ३०, ३१ ।

३— का० औ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

४— का० औ० सू० ५. ३. ३२ ।

५— वा० सं० ५. १०. १ "कल्पस्त्र" ।

“तां वै युगमात्रीं वेत्यादि^१ । षडशीत्यङ्गुलपरिमिता ‘युग-
मात्री’ । दिक्चतुष्टयापेक्षया “दश-दश”-इति वीक्षा । युगमात्रस्य
पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपञ्चं प्रशंसति— “दशाचरा
वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च
‘विराड्=वाक्’ । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ‘वाग्=यज्ञः’ ।
अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः ।
“मध्ये नाभिका मिव करोतीति^२ । अस्या नाभिर्नाभिका । तस्या
निर्माणप्रयोजन माह— “समानचेति । एकत्र स्थित्वा सर्वचो-
त्तरवेद्यां व्याघारणस्याशक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरण
मित्यर्थः^३ ॥ ३४ ॥

वेद्या अङ्गिरभ्युक्षणं विधत्ते— “ता मङ्गिरभ्युक्षतीति^४ । अभ्यु-
क्षणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिन्धौ भूत्वा अग्रान्तायाः शान्तिरेकं
प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्वं मपरम्; तदुभयं सुच्यते— “सा
यदेवाद इत्यादिना । “ता मेवैतद्देवेभ्यो हिवतीति । हिवन्तिः
प्रीणनकर्मा^५ । तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति;
योषात्वेनाभिधानात् । योषायाः अलङ्कारणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति
सुप्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥

१— का० औ० सू० ५. ३. ३३ ।

२— का० औ० सू० ५. ३. ३६ ।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (सं० ६. २. ७.) सर्वं मेतत् स्पष्टं व्याख्यात
मितीह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन ।

४— का० औ० सू० ५. ३. ३७ ।

५— स्वा० प० ५. ६१ घा० ।

“सोऽभ्युच्यतीति^१ । अभ्युच्यणमन्त्रः— “सिंघसीति^२ । अयं
 स्पष्टार्थः । सिकतानां प्रक्षेपस्तोक्त मलङ्काररूपत्वं समर्थयते—
 “भ्राजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना
 भवन्ति । वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्तापनिवर्तकत्वेन
 प्रशंसति— “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना । अग्न्यवयव-
 भूताना मेव सिकताना मुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य
 स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः । सिकताप्रकिरण-
 मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव^३ ॥

अथोत्तरवेदेर्द्यञिद्यवृत्तशाखया प्रच्छादनं विधत्ते— “अथैनां
 छादयतीति^४ ॥ ३६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधति । उपयुमनौरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
 अयति सुवुं च सुचं च सुमार्घ्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं
 गृह्णीते यदा मुदीप्त इध्मो भुवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७ ।

२— वा० सं० ५. १०. २ “सुन्धसु” ।

३— वा० सं० ५. १०. ३ “सुम्भसु” ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १. ।

अथोद्यच्छन्तीधाम* । उपयच्छन्त्युपयमनीरुथाहामुये
प्रहियमाणायानुब्रूह्येकस्फुयानूदेहीत्यनूदैति प्रतिप्र-
स्थातैकस्फुयैतस्मान्मध्यमाच्छक्कोर्युं एष वेदेर्जघनाङ्गे
भवति तद्युदेवाचान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्युवच्छिन्नं
भवति तदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्वैके । आत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्या-
देवैतस्मान्मध्यमाच्छक्कोरनूदेयात् ऽआयन्त्यागच्छन्त्युत्तर-
वेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युर्गुदादत्ते । सु पुरस्तादेवाग्ने प्रोक्षत्युदङ्
तिष्ठन्निन्द्रघोषुत्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्तीन्द्र-
घोषुत्वा वसुभिः पुरस्ताज्जोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति
प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाज्जोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभि-
र्दक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो
गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्म्मन् त्वादित्यैरुत्तरतः

* 'ध्र'। सु'-इति क, 'ध्रं'-इति ख, 'ध्राम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'हु'-इति ख । एव मुत्तरेष्वपि लिख्यम् ।

पात्विति विश्वकर्मा त्वादित्यैस्तरतो गोपायत्वित्येवै-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽएते पूर्व्वे
सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बहिर्व्वेदि निनय-
तीदु महं तप्तं ब्वार्बहिर्द्वा यज्ञान्निःसृजामीति सा
यदेवादुः सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं
बहिर्द्वा यज्ञान्निःसृजति यदि नाभिचुरेद्यद्यु ऽभिचु-
रेदादिशेदिदु महं तप्तं वार मु मभि निःसृजामीति तु
मेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोके मेति† ॥ ८ ॥

स युज्यार्थमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याधारयति यदेवै-
ना मदो देवा अन्नवन् पूर्व्वं त्वामेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तदेवैना मेतत्पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति यदेषा देवा-
नब्रवीद्यां मया काञ्चाशिष माशसिष्यध्वे सा वः सुवा
सुमर्द्धिष्यत ऽइति ता मेनयाचत्व्रिजो युजमानायाशिष
माशसते सास्मै सुर्वा सुमृज्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्व्वन् द्वयं करोति । यदुत्तरवेदिं
व्याधारयत्यथ यैषा‡ मध्ये नाभिक्वेव भवति तस्यै ये
पूर्व्वे सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

* 'तां'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

† 'मेति'-इति ग ।

‡ 'यैषा'-इति क, ख ।

तस्या माधारयति । सि० ह्यसि स्वाहेत्यथापरयोत्तर-
रस्याः सि० ह्यस्यादित्यवुनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणस्याः
सि० ह्यसि ब्रह्मवुनिः क्षत्रवुनिः स्वाहेति बह्वी वै युजुः-
घाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्यीर्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयोत्तरस्याम्* । सि० ह्यसि सुप्रजावनौ
रायस्योषवुनिः स्वाहेति तत्प्रजा माशास्ते यदाह
सुप्रजावनिरिति रायस्योषवनिरिति भूमा वै राय-
स्योषस्तद्भूमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य ऽआधारयति । सि० ह्यस्यावह देवान्
युजमानाय स्वाहेति तद्देवान् युजमानायावाहयत्यथ
सुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
स्त्वेत्येवैतुदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् पुरिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं द० हेति
मध्यम् ध्रुवक्षिदस्यन्तुरिक्षं द० हेति दुक्षिण मच्युत-
क्षिदसि दिवं द० हेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारा-
नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भुवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शुरीरः हैवास्या पीतुदारु । तद्यत् पैतुदारवाः‡

* 'स्याः'-इति ख, ग, घ ।

† 'हु'-इति ख ।

‡ 'तद्यात्पैतुदारवाः'-इति क, ख ।

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

मांसुः ह्रैवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलु भवति
मांसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो ह्रैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत् सुगन्धितेजनं
भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विष्वाणे
ऽन्तरेणाग्निरेकाः रात्रि सुवास तद्यदेवाचामेत्थं
तदिद्वाप्यसदिति तस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तस्माद्या
शीर्ष्णा नेदिष्ठः स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु तां न
विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति
गुह्या ऽएव दूरु ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधय ऽत्रागुच्छन्ति ॥
१८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग
उच्यते— “इध मभ्यादधतीति^१ । आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना
मङ्गाराणां सम्यादनाय काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः । “उपयमनी-

* , † ‘गुल्गुलु’-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेवरः ।

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. २ ।

रित्यादि । 'उप' अग्रेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्यः सिकताः^१ ।
व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'अचति' विलापयेत् । आज्यं
मुत्पूतं कृत्वा सुवेण सुचि पञ्चवारं गृह्णीयात् ॥ १ ॥

“अथोद्यच्छन्तीति^२ । इध्मे प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तरं मेव
'इधम्' अङ्गारतां प्राप्तं मूर्द्धं धारयेत् । इध्मपात्रस्थाधः 'उपयमनीः'
उपयच्छेत् । 'अग्नये प्रह्वियमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय
तदनुकूलं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात् । 'एकस्फ्यया' एकः स्फ्यो
यस्यां रेखायां सा तथोक्ता, तथा सा मनुगच्छ; स्फ्येन रेखां
कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्^३ । एकस्फ्यानुगमनस्यावधि
माह— “आ एतस्मान्मथमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनाद्धौ भवतीति ।
'वेदेः' सौमिक्याः 'जघनाद्धौ' 'यः एषः' शङ्कुर्भवति । स्थूणाराजात्
प्रक्रमचितये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः;
तावत्पर्यन्तं मित्यर्थः । “गार्हपत्यस्य वेदेरिति । 'यतः प्रणयति स
गार्हपत्यः'—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात्
आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्तःपात्यरूपो
व्यवच्छेदः परिहृतो भवति^४ ॥ २ ॥

१—“उपयम्यते उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्यः सिकताः”—इति या० दे० ।

२—अधिरञ्ज समन्वयार्थानुवादी ।

३—का० औ० सू० ५. ४. ७ ।

४—“प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्”—इति उ, च ।

५—का० औ० सू० ५. ४. ६ ।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्ष सुपन्थस्य व्यपेक्षेदपरि-
हाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— “तद्वैके ओत्तरवेदेरनू-
दायन्तीति” ॥ ३ ॥

“प्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि” । अध्वर्योः प्रोक्षणादानविधानात्
अग्निप्रणेतारग्नीदेव ‘अग्ने’ उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां
दिशि ‘प्रोक्षति’, ‘उदङ्’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्याय मर्थः^१ ।— इन्द्र इति घुष्यते शब्ध्यते इति
‘इन्द्रघोषः’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘वसुभिः’ सहितः ‘पातु’ रक्षतु,
असुरादिभ्यः सकाशात् ‘गोपायतु’ इत्यर्थः । ‘प्रचेताः’ प्रकृष्टप्रज्ञो
वरुणः । ‘पितरः’ अग्निव्यात्ताप्रमुखाः । ‘मनोजवाः’ मनोवेगोपम-
वेगः । ‘विश्वकर्मा’ विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको देवः ।
निनेतव्याद्याः दक्षिणपूर्वस्तक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्वदिग्गतस्तुति-
द्वयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

“अथ याः प्रोक्षणी इति । “ता न्यन्तेनेति । ‘ताः’ प्रोक्षणीः
‘न्यन्तेन’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि स्तुतन्ते प्रोक्षणीये शेषनिनयन-
प्रसक्तावाह— “बहिर्वेदीति” ।

निनयनमन्त्रस्याय मर्थः^५ ।— ‘इदं’ प्रोक्षणीशेषं ‘तप्तम्’, ‘वेद्याः’
सिंहैरूपायाः क्रौर्यव्युत्सादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।

५— वा० सं० ५. ११. २ ।

शिष्ट मन्त्रस्तत्र भवति, तथाविधं वा; 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः निःसृजामि' । "सा यदेवाद इत्यादि निनय-
नार्थवादः स्पष्टः ।

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराहित्यविषय इत्याह— "यदि
नाभिचरेदिति । 'यदि' अभिचारं कर्तुं मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद्
बहिः' स्थाने 'अमू मभि निःसृजामि'-इत्यादिशेत्^१ । अमु
मित्यत्र द्वेयस्य नाम गृहीयात् । 'सः' अभितप्तः 'गोचन्नेवासुं
लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातौत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारण माह— "स यद् धार्यमाणे-
ऽग्राविति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्यमाणे' सति
अध्वर्युः व्याघारयति । "यदेवैना मद इत्यादिक सुत्तरवेदेर्विध्यार्था-
ख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्^२ । यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये
देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्य मेतत् कर्तव्य मित्यर्थः । यस्माच्च
व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्वांगीः समृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो
दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं मृत्तिग्निराशास्यमानाना माग्निषां
समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्तव्य मित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तदा एतदेक मिति । 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्वन्
'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानाग्नौराशासनञ्चेत्यर्थः । उत्तर-
वेदिमध्यङ्गतायाश्चतुःस्रजोत्तरनाभेरक्षणा व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १३ ।

२— ५ अ. १ ब्रा. २३ काण्डौ-व्याख्या-द्रष्टव्या (२८७ पृ०) ।

“अथ येषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना^१ । ‘ये पूर्वे सक्ती’ ईशानाग्नेयदिग्गते, ‘तयोः’ मध्ये ‘दक्षिणा’ सक्तिराग्नेयदिग्गता, ‘तस्यां’ “सिंह्यसि स्वाहारे”-इति ‘व्याघारयति’ । “अथापरयो-
रुत्तरस्या मिति । नाभेः पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये ‘उत्तरस्यां’ वायव्य-
दिगवस्थितायां सक्त्वा मित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति
भजत इति ‘आदित्यवनिः’, तादृशी ‘सिंह्यसि’, तुभ्यं स्वाहुत मस्तु ।
‘अथ’ ‘अपरयोः’ । ‘दक्षिणस्यां’ नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्यर्थः । अत्र
ब्रह्मचरोभयाशासनस्याभिप्राय माह—“बक्नी वै यजुःस्वाग्रीरिति ।
‘यजुःपु’ आग्रीःपरेषु प्रायेण ‘बक्नी आग्रीः’ वज्रविधान्याशास-
नान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्त मित्यर्थः । ‘अथ’ ‘पूर्वयोःरुत्तरस्याम्’
ईशानसक्त्यां ‘सुप्रजावनिः’ शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्तौ, ‘राय-
स्योषवनिः’ रायस्योषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

“अथ मध्य आघारयतीति । मध्यव्याघारणमन्त्रः—“सिंह्यस्या-
वह देवान्”-इत्यादिः^२ । स्पष्टार्थः । ‘अथ’ ‘सुचम्’ ‘उद्यच्छति’
ऊर्द्धं धारयेत् । सुगुहमनमन्त्रस्य^३ भूतशब्दस्य भूतकार्यं मर्थ
इत्याह—“प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति^४ । तन्मन्त्रस्यार्थः^५—“हे परिधे !
त्वं यस्मात् ‘ध्रुवोऽसि’, अतः ‘पृथिवी’ ‘दृंह’ दृढा कुरु । अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १४ ।

२— वा० सं० ५. १२. १-३ ।

३— वा० सं० ५. १२. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १५ ।

५— वा० सं० ५. १२. ६ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. ४. १६ ।

७— वा० सं० ५. १३. १, २, ३ ।

मध्यमपरिधिं परिदधाति । भ्रुव मविचलं क्षियति निवसतीति
 'भ्रुवक्षित्' । अच्युतं परैरच्यावितं यथा न चलति तथा क्षियतीति
 'अच्युतक्षित्' । उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-
 प्रक्षेपं^१ समन्त्रकं विधत्ते— "अग्नेः पुरीष मसीति^२ । "सम्भारानुप-
 निवपतीति^३ । स च सम्भारनिवापः 'अग्नेः' 'सर्व्वलाय' कृत्स्नत्वाय
 सम्यद्यते । गुग्गुल्वादीना मम्यवयवत्वं स्वय मेव वक्ष्यति^४, अतस्तेषा
 मग्निना संयोजनेन स सर्व्वः सम्पूर्णा भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति । 'अस्त्र' अग्नेः 'पौतुदारुः' उदुम्बरविशेषः ।
 "स यां वनस्यतिष्ववसत् तां पुतुद्रौ"—इति च तैत्तिरीयके अव-
 णात्^५ पौतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवास्तेति । "यन्मांसं सुपभृतं तद् गुग्गुल्विति श्रुतेः^६
 गुग्गुलोऽग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्तेति । "या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने"—इति
 श्रुतेः^७ सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासात् अग्ने-
 र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः^८ । तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्यांशस्य
 पुनर्योजना । अतः कृत्स्नत्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— "सम्भाराणां प्रक्षेपं"—इति । २— वा० सं० ५. १३. ४ ।

३— का० ओ० सू० ५. ४. १७ ।

४— अमुपद मेव १५-१६-१७-कण्डोषु ।

५, ६, ७— तै० सं० ६. २. ८. ४ ।

८— '०विशेषे अग्नेर्गन्धः सङ्क्रान्तः'—इति क् ।

“अथ यद् वृष्णे सुका भवतीति । वृष्णिर्मेषः, तस्य सुका रोमः । सुकाया अग्न्यवयवत्त्वं सुपपादयति— “वृष्णेह वै विषाणे अन्तरेणेति । “यां पशुषु तां पेलस्थान्तरा शृङ्गे”—इति^१ तैत्तिरीयकम् । “या शीर्ष्णे नेदिष्ठं स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति । वृष्णे-रलाभे कथं मित्यत आह— “अपि या मेव कां चाहरेदिति । तदवान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थः । परिधीनां परिधानं, तद्वास्-विशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्वं माह— “तद् यत् परि-धयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘उत्तरे’ उपरि क्रियमाणाः ‘परि-धयः’ ‘दूरे’ विप्रकृष्टकाले होमकाले ‘आगच्छन्ति’, अतो-ऽग्नेर्गुप्तिस्त्वावत्यर्थ्यन्तं मपेक्षिता; तस्मादिदानीं मवश्यकर्तव्यं मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ [५. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञः* । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत्-
ऽऽष वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः† ॥ १ ॥

१—“स्तुकाः शिरोरोमाणि”—इति या० दे० । २— तै० सं० ६. २. ८. ६ ।

*, † ‘ज्ञ’—इति ग, घ ।

शिर एवास्य हविर्द्धानम् । वैष्णवं देवतयाश्च
यदस्मिन्सोमो भवति हविर्वै देवानां सोमस्तस्मा-
द्विर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः । स यदाहवनीये जुहोति
यथा मुख ऽआसिञ्चदेवं तत्* ॥ ३ ॥

स्तुपु ऽएवास्य यूपः । बाहू ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्नुत्युदर ऽएवेदं सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन्
विश्वे देवा ऽश्वसौदंस्तस्मात् सुदो नाम तु ऽऽ एवास्मि-
न्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सौदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघुनेनाग्नी† । पादावेवास्यैतावेष्ट
वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पु-
रुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारं हविर्द्धानं भवति । उभयतोद्वारं
सुदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तं सन्तृणः प्रणित्ते हविर्द्धाने
ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

* 'तव'—इति ग, घ ।

† 'ग्नी'—इति ग, घ ।

‡ 'ऽउपतिष्ठते'—इति क ।

ते समववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-
त्तरं यदुर्षीयस्तदुक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समववर्त्तयोः । छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्न
विन्देयुच्छदिसम्मितां भित्तिं* प्रत्यानह्यन्ति रराव्यां
पुरिश्रयन्त्युच्छायीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितुप्रसूताय‡ यज्ञं तनवामहा ऽहुति तस्मात्सावित्रं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति
मनसा च वै व्याचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मन
ऽहुति तन्मनो युनक्तुत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्युषन्त्युनक्तेनेव प्रकामो-
द्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

व्विप्रा व्विप्रस्य बृहतो व्विपश्चित इति । ये वै
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदुभ्याह

* 'भित्ति'—इति ग ।

† 'भित्तिम्'—इति ग । 'भित्तिम्'—इति घ ।

‡ 'प्रसूता'—इति क ।

बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विपश्चितश्च मेवै-
तदुभ्याह वि होचा दधे वयुनाविदेक इदिति वि हि
होचा दधते युज्ञं तन्वाना महौ देवस्य सवितुः
परिष्टुतिः स्वाहेति तुत्सावित्रुं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । उषनिष्क्रामति
दक्षिणया दारा पुनीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्* । समूढ मस्य पाःसुरे
स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोषत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थाचे सुचं चाज्यविलुपनीं च पर्याणयन्ति पुनी मुभौ
जघुनेनामौ ॥ १३ ॥

चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावतौ धेनुमती हि भूतः स्रयवसिनी मुनवे दशस्या† ।
व्यक्तन्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्यं पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोषत मिति तद्यदेव
जुहोति ॥ १४ ॥

* 'पदम्'—इति ग, घ ।

† 'स्या'—इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ज्नाद् विभयाच्चक्रुर्व्यजो वा ऽश्राज्यं तु ऽएतेन व्यजेणा-
 ज्येन दक्षिणतो नाष्टा रुक्षाः॥स्यवाघ्नस्तथैषां नियानुं
 नान्ववायंस्तथो ऽएवैष एतेन व्यजेणाज्येन दक्षिणतो
 नाष्टा रुक्षाः॥स्यवहन्ति तथास्य नियानुं नान्ववयन्ति
 तद्युदैष्णवीभ्या मृग्भ्यां जुहोति व्यैष्णवः॥ हि हवि-
 र्जानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्र्यक्षस्य सन्तापु मुपानुक्ति । प्रजुनन मेवै-
 तुत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुःसुश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः
 सिच्यते तत्तुतः प्रजायते पुरागुपानुक्ति पुराग्येव रेतः
 सिच्यतेऽथाह हविर्जानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्या मनुब्रू-
 ह्योति† ॥ १६ ॥

अथ व्याचयति । प्राचीं प्रेतं मध्वरं कल्पयन्ती
 ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राचीं प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-
 वैतुदाहोर्द्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्ध्वं मिमं
 यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतुदाह मा जिह्वरत मिति
 तदेतस्मा ऽश्रुह्वला माशास्ते समुद्भूत्येव प्रवर्तयेयुर्थथा

* 'नाना'—इति ग, घ ।

† 'ब्रूह्योति'—इति ग, 'ब्रूह्योति'—इति घ ।

नोत्सुर्जेता मसुर्या वा ऽरषा व्याग् याक्षे नेदिहामसुर्या
वाग्वदादिति युद्यत्सुर्जेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । स्वङ्गोष्ठ मावदतं देवौ दुर्ये ऽत्रायु-
र्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तस्यो द्वैषा
प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे चौन्विक्रमांस्तु-
द्विविद्भुनि स्थापयेत् सा हविर्भुनयोर्माचेति नाच*
माचास्ति युचैव स्वयं मुनसा मुन्येत नाहैव सचा-
त्यन्तिके नो दूरे तुत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽत्रभिमुन्वयते । अच रमेथां व्युर्धन् पृथिव्या
ऽहुति व्युर्धं ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो
भवति नभ्यस्थे करोति तद्वि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणः हविर्भुन मुप-
स्तभाति विष्णोर्नु कं व्यौर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
व्विममे रुजाःसि । यो ऽत्रुस्तभायदुत्तरः सधुस्थं व्विचक्र-
माणुस्त्रेधोरुगाथो विष्णवे त्वेति मेथौ मुपनिहन्तौ-
तरुतस्तुतो युदु च मानुषे‡ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता? । उत्तरः हविर्भुन मुपस्तभाति

* 'नाम'—इति ग ।

† 'वै'—इति ग, घ ।

‡ 'रूपम्'—इति ग, घ ।

§ 'ता'—इति ग, घ ।

दिवो वा विष्णो ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णो
 ऽउरोरन्तुरिक्षात् । उभा हि हुस्ता वसुना पृणस्वा
 प्रयच्छ दुक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथुी मुपनिह-
 न्तीतरुतस्तुतो यदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुप-
 चरन्ति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमुं हृदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्र तद्विष्णु-
 स्तवते वीर्येण मृगो नु भीमः कुचरो गिरिष्ठाः* ।
 यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विष्टे-
 तौदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिद् मुपरिष्ठादधीवु
 छेतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधि-
 क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराद्या मुपस्पृश्य वाचयति । विष्णो रराट्
 मसीति ललाटः हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य वाच-
 यति विष्णोः श्रुपचे स्थ इति सुक्ते हैवास्यैते ऽअथ
 यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं
 पश्चात्† ॥ २४ ॥

अथ लस्पृज्या स्पन्दया प्रसीव्यति । विष्णोः
 स्युरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

पुद्याता ऽइति तं प्रकृते कुर्मन्विष्यति तथो ह्यध्वर्युं वा
युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति
वैष्णवु मसीति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरच सदोहविर्द्धानादिकं विधास्यति^१, तदुपोद्घातत्वेन तेषां
पुरुषाकारसन्निवेशता माह— “पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र
यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्द्धानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते
पुरुषत्वे हेतु माह— “पुरुषस्तेन यज्ञ इति । ‘तेन’ कारणेन
‘यज्ञः’ ‘पुरुषः’ इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति— “यदेनं पुरुषस्तनुत
इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः ।
तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः ? नेत्याह— “एष वै
जायमानो यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति । पुरुषाकारेण
जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

“शिर एवास्तेति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह—
“वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णव-
त्वम् । विष्णोः सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गाना मुत्तम-
त्वात्, युक्तं हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्धानं नाम-निर्वचनेन
प्रशंसति— “अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

१ ‘तं निष्ठित’—इति क, डा०-वेबर-दृष्टम् ।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तम्यां काण्ड्याम् (३०ई, ३१३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

“सुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य सुखत्वसाम्यं दर्शयति— “स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् सुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“स्तूप एवास्य यूप इति । ‘यूप एव’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘स्तूपः’ केशनिचयः; दैर्घ्यसाम्यात्^१ । हविर्द्वानिस्थोत्तरस्याम् ‘आग्नीध्रीयः’, दक्षिणस्यां ‘मार्जानीयः’, अत एव ‘बाह्वः’; उभयतः समानत्वात् तौ बाह्वस्थानीयौ ॥ ४ ॥

“उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भवात् भक्षणसाम्यात् ‘सदः उदरम्’ । ‘सदः’-शब्दो यौगिक इत्याह— “अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा असीदन्निति । सौदन्त्यचेति सदः । विश्वेदेवा वस्वादिरूपेण नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्वमिति, तत्राह— “ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सौदन्तीति ॥ ५ ॥

“अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदेः पश्चाद्भागे ‘अग्नी’ आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तित्वात् ‘पादौ’ । उपपादितमर्थं गमयति— “एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

“उभयतो द्वारमिति^२ । हविर्द्वानि सदश्चेत्युभयम्, ‘उभयतो-द्वारम्’ प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारकः, ‘तस्मात्’ ‘पुरुषः’ मनुष्यः ‘आन्तम्’ अन्तर्पर्यन्तं ‘मन्त्रेण’ सुषिरवान् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

१— नाख्येवत् पदं क-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २७ द्रष्टव्यम् ।

ज्ञानप्रवर्तनाद्योभयोर्निर्णिज्य स्थापनं विधत्ते— “प्रणित्ते हविर्द्वानि
उपतिष्ठेते”—इति । अत्र कात्यायनः— “ओपनिवपनात् कृत्वा
हविर्द्वानि स्थापयति पृष्ठया सुभयत इति^१ ॥ ७ ॥

“ते समववर्त्तयन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृष्ठयाख्यमधरज्ज्वोर्दक्षिण-
देशेन ‘दक्षिणं’ हविर्द्वानम्, तथा ‘उत्तरेण उत्तरम्’ ‘समववर्त्त-
यन्ति’ । ‘यद्’ ‘वर्षीयः’ अतिशयेन वृद्धम्, ‘तद्’ ‘दक्षिणं’
हविर्द्वानं कर्त्तव्यम्^२ ॥ ८ ॥

“तयोः समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोस्तयोः’ ‘अधि’ उपरि
‘ऋदिः’ ढणमयं कटम्, उभयतः स्थापयेत् । तदभावे ‘भित्तिं’ वा
प्रत्यानक्षेत् । तथा च कात्यायनः— “वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्ऋदि-
रथस्थिति, भित्तिं वाभावे”—इति^३ । ‘रराव्यां’ हविर्द्वानयोर्मुख-
प्रदेशे ‘उच्छ्रायीभ्यां’ तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिअथे, ‘पश्चात्’
पृष्ठभागेऽपि ‘ऋदिः’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘भित्तिः’
पूर्ववत् कर्त्तव्या^४ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१ ।

२— “पृथाम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीचोः शङ्कोर्बद्धां रज्जुम्”—इति तै० सं०
(१. २. १३-६. १. ६.) भाष्ये सायणः । “वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची
रेखा पृथा”—इति या० दे० (८. ४. २७.) ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२ ।

४— “भित्तिं ऋदिषा तुल्याम्, वेणुशकलैः कृतं किञ्चल्कम्”—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २३, २४ ।

६— पुरस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम् ।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— “अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति^१। व्याघारणायाज्यं ग्रहीतुं पूर्वं माहवनीयं प्रति गतत्वात् ‘पुनः प्रपद्य’-इत्युच्यते । सत्स्वल्पेषु देवेषु सवित्रे किमर्थं ह्वयत इत्यत आह— “सविता देवाना मिति । देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥ १० ॥

होममन्त्र माह— “स जुहोतीति । मन्त्रस्याय मर्थः^२— ‘विप्राः’ मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः चत्विजः ‘विप्रस्य’ विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, ‘बृहतः’ महतः, ‘विपश्चितः’ मेधाविनः, यज्ञस्य । इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चितः, असौ तु ‘यज्ञो बृहन् विपश्चित्’; अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्रा प्रसूतं ‘मनः’ ‘धियः’ बुद्धीश्च ‘युञ्जते’ । अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ्-निर्दिशात् ‘धौ’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ वष-ह्कर्त्तारः, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च ‘विदधे’ विदधते, कुर्वते । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^३ तल्लोपः । कुत ईदृङ् माहाढ्यं सवितु रिति, तच्चाह— यस्मात् सविता ‘एक इत्’ एक एव ‘वयुनावित्’ । वयुन मिति प्रज्ञा-नाम^४, प्रज्ञावानित्यर्थः । यदा वीचते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

१— “चतुर्गृहीतं प्राजाद्वार्यं जुहोति युञ्जत इति” का०श्रौ० पृ. ३. २६ ।

२— पाठस्त्वस्य “युञ्जते”—इत्यादिः वा० सं० ५. १४. १ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— निघ० ३. ६. १० ।

मार्गः । “वयुनं वेतेः”-इति निरुक्तम्^१ । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य ‘परिष्टुतिः’ ‘महौ’ महती ‘स्वाहा’ स्मृतिरूपं द्रव्यं स्वाहुत मसु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘धी’-शब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह— “उत युञ्जते धिय इति । “तद्वाचं युनक्तीति । ‘धिया-धिया’ यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा खलु ‘एतया’ वाचा ‘जुञ्जुषन्ति’ जौवितु मिच्छन्ति । अतः केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वमेव विशदयति— “अनूक्ते-वेति । ‘अनुक्तम्’ अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् । ‘प्रकामः’ स्नेच्छिकलौकिकभाषणम् । ‘गाथाः’ गद्यपद्यात्मिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमतं मर्थं माह— “ये वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज इत्यर्थः । ‘एतत्’ ‘विप्राः’-इति पदम्, ‘तानेव’ ब्राह्मणानेव ‘अभ्याह’ ब्रूते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— “यज्ञो वै बृहन् त्रिपश्चिदिति । ‘होत्रा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमतः । ‘दधे’-इत्येतद् ‘दधते’-इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— “वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति । “तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “सवितुर्देवस्य”-इति सविता देवः श्रूयते, ‘तत्’ तस्मादेव मन्त्रसाध्यं ‘सावित्रं’ होमं ‘प्रसवाय’ जुहुयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० “वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा”-इति ५. ३. २ ।

अथापर मित्यादि^१ । दक्षिणहविर्द्वानशकटवर्त्तानि होमार्थं
मन्यत् 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत् ।
'पत्नी' च अचधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिण्या दारा' निष्क्रामेत् । 'सः'
अध्वर्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्वानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्रेखायां
'हिरण्यं निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्यायं सङ्गृहीतोऽर्थः— 'इदं' विश्वं 'विष्णुः' चित्रिक-
मावतारधारौ 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकार माह—
'त्रेधा' चित्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु 'पदं' 'निदधे'
स्थापितवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं
'समूढम्' गृहीतं समित मासीदित्यर्थः । 'खाहा' इदं सुजितं मस्य
'संस्रवं' जुहुलितम् । 'सा' पत्नी संस्रवेणाज्येन 'अक्षस्य' 'सन्तापं'
सन्तप्यते चक्रमङ्घ्रिणेति सन्तापः, चक्रवलयसंस्यर्गप्रदेशः । चक्रद्वयम्
'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणि
मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायनः— "पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रति-
गृह्याचधुरावन्ति पराग् देवश्रुताविति"—इति^२ ॥

आञ्जनमन्त्रस्यायं मर्थः^३— हे 'देवश्रुतौ' ! देवान् आवायत
इति देवश्रुतौ, अचयोराधारप्रदेशौ । युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान्
'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तोति शब्दं कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३१ ।

२— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. १५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३२ ।

४— मन्त्रस्त्वेषः— वा० सं० ५. १७. १ ।

“पर्याणयन्ती सुभौ जघनेनाग्नौ”-इति । दक्षिणहविर्द्वान्जना-
नन्तरं प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘जघनेन’ आहवनीयगार्हपत्ययोः
पश्चाद्भागेन पत्नीं ‘पर्याणयन्ति’ परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

“चतुर्गृहीत माज्यं मिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्द्वानस्थ
दक्षिणवर्त्तन्यां ‘हिरण्यं निधाय’ “इरावती”-इति मन्त्रेण ‘चतुर्गृ-
हीत माज्यं’ जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः— “हे द्यावापृथिव्यौ ! युवां ‘मनवे’ मनु-
ष्याय यजमानाय ‘इरावती’ अन्नवत्यौ, ‘धेनुमती’ वज्रधेनुयुक्ते च
‘भूतम्’ भवतम् । तथा ‘मूयवसिनी’ शोभनघासयुक्ते, ‘दशस्था’
दशस्थौ, अभिमतफलदात्र्यौ भवतम् । एवं महानुभावे एते रोदस्यौ
हे ‘विष्णो !’ त्वं ‘व्यस्कन्धाः’ विविधं स्क्वभितवानसि । तथा
विशेषेण ‘पृथिवीम्’ ‘अभितः’ सर्वतः ‘मयूखैः’ मयूखवत्सन्तै-
र्जर्विस्तेजोभिर्वा, ‘दाधर्य’ धारयसि । तादृशाय तुभ्यम् इदं मुत्तर-
हविर्द्वान्-दक्षिणचक्रमार्गे ह्वयमानं मन्त्रं ‘खाहा’ सुहुतं मस्तु ॥

संस्वव मित्यादि पूर्ववत् । “तद्यदेव जुहोतीति । ‘यद्’ यदा
एवं वर्त्मद्वये जुहोति, ‘तत्’ तदा ‘संस्वव’ ‘पत्न्यै’ पत्न्याः ‘पाणौ’
इति पूर्वच सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहितं मार्गहोमं रक्षसां मार्गानुगमनपरिहारसाधनत्वेन
प्रशंसति— “देवा ह वै यज्ञं तत्त्वानां इत्यादिना । आज्यस्य
यज्ञस्य असकृत् नियात्यचेति नियातो मार्गः । स्पष्टं मन्यत् । मन्त्र-

योर्विष्णुदेवताकलं हविर्द्धानयोरुचित मित्याह— “तद्यद्वैष्णवीभ्या
मिति । हविर्द्धानस्य वैष्णवलं “शिर एवास्य हविर्द्धान मित्य-
चोक्तम्^१ ॥ १५ ॥

“अथ यत् पत्न्यचस्तेत्यादि । सन्ताप्यमानस्याचस्योपाञ्जन मेव
प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस
उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । उपा-
ञ्जनस्य परायूपतां विधाय प्रशंसति— “परागुपानकौति ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति^२ । ‘अथ’ प्रेषानन्तरं हविर्द्धानयोः प्रवर्त्तन-
काले ‘वाचयति’ । मन्त्रस्थाय मर्थः^३— हे हविर्द्धानि । ‘प्राची’
प्रागञ्जने प्रगच्छतम् ‘अध्वरं’ सोमयागं ‘कल्पयन्ती’ फलजननसमर्थं
कर्तुं शक्ते । ‘यज्ञं’ सोमयागम् ‘ऊर्द्धं’ स्वर्गलोकं ‘नयतम्’ प्राप-
यतम् । ‘मा जिह्वरतम्’ चलनभ्रंशं मा कुरुतम् ॥

“अध्वरो वै यज्ञ इति । “ध्वरतिर्हिसाकर्मा^४ ।” हिंसा नास्ती-
त्यध्वरः स ‘यज्ञः’ । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्
दर्शयति— “ऊर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । कृत्वा चल-
नम्^५, तदभावः ‘अकृत्वा’ । तयोः प्रवर्त्तनकाले ‘समुद्गृह्येव’
सम्यगुद्भृतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्— “यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकाण्डौभाष्यं द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ ।

३— वा० सं० ५. १७. २ ।

४— निरु० १. ३. ३ ।

५— “क्षल क्षल चलने”—इति भा० प० ८०५ धा० ।

दुष्टध्वनिविषयो यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अक्षध्वनेः
अवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १ ७ ॥

“एतद् वाचयेदिति^१ । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ “स्वं गोष्ठम्”—
इति^२ ‘एतद् वाचयेत्’ । हे ‘देवी’ हविर्द्वानि ! हे ‘दुर्य’ गृहेषु
साधुरूपे ! युवां ‘स्वं’ यजमानस्य स्वभूतं ‘गोष्ठं’ गवां स्थानम्
‘आवदत्’ सर्वतः शब्दयतम्, पशवः समृद्धाः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः ।
‘आयुः’ अस्मदायुषं ‘मा’ ‘निर्वाधिष्टम्’ । ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां
च ‘मा निर्वाधिष्टम्’ । ‘तस्य’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘एषा’ मन्त्रोच्चारण-
रूपा ‘प्रायश्चित्तिः’ ॥ १ ८ ॥

हविर्द्वानयोः स्थापनप्रदेशे पञ्चान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पञ्च
माह— “तदाहुरिति । ‘उत्तरवेदेः’ पश्चात् सञ्चराय, विक्रमत्रयं
परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘सा हविर्द्वानयोर्मात्रा’
स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपञ्च माह— “नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति
शेषः । “मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि— “नाह्वेति । ‘सत्रा’
अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिषमोपसृज्य विस्तृत्य मध्ये स्थापयेदि-
त्यर्थः । तथा च कात्यायनः— “पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा”—इति^३ ॥ १ ९ ॥

“ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तरं हविर्द्वानि अभिमन्त्र-
येत— “अत्र रमेथा मिति^४ । ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘वर्षाणि’ शरीरे,
अत्र देशे हविर्द्वानि, ‘रमेथाम्’ रतिं कुरुतम् । “दिवि ह्यस्येति ।

१— का० औ० सू० ८. ४. ४ ।

२— बा० सं० ५. १७. ३ ।

३— का० औ० सू० ८. ४. ५ ।

४— बा० सं० ५. १७. ४ ।

एतद्विविद्धानस्य पृथिवौले हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-
रूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्त्तिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्थे करोति' यथा नाभ्याधारफलके
भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"—इति^१ यत्प्रत्यय-
योगे नभादेशः । उत्तरच प्रदेशस्य भूस्पर्शं भ्रंशः कदाचित् भवेत्,
अत एव 'तत्' 'क्षेमस्य रूपम्' भवति ॥ २० ॥

"अथोत्तरेण पर्येत्येति"^२ । दक्षिणहविर्द्धानस्योत्तरतः 'परीत्य'
पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्धानम्' 'उपस्तभाति' । यथाधो न
पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्नु कम्"—इति^३ 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य
'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः'
विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "ल्लोका रजां-
स्युच्यन्ते"—इति निरुक्तम्^४, लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः'
च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्य' सहस्रान् द्युलोकम् 'अस्त्रभायत्'
स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्वं' 'विक्रममाणः'
विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बज्रभिर्महात्मभिः, बज्रविधं वा
श्रुत्यादिमुखेन गौयमानः । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि
प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ६ ।

३— वा० सं० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४. ३. ३ ।

“विष्णवे लेति^१ मेथी सुपहन्तीति^२ । हे ‘मेथी’ स्तम्भः ।
 ‘विष्णवे’ हविर्द्वान्शकटाय ‘त्वा’ त्वाम् उपहन्तीत्यर्थः । कस्मिन्
 देशे निहन्त्यादिति, त माह— “इतरतस्ततो यदु च मानुषे”—इति ।
 ‘मानुषे’ शकटधारणे ‘यत्’ स्थानम् ईषाग्रभागः, तदुत्तरत्र ‘मेथी’
 स्तम्भं निहन्त्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो
 निहननस्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— “उभे वा दक्षिणतः,
 इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति श्रुतेः”—इति^३ ॥ २१ ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^४ । दक्षिणहविर्द्वानोत्तमनमः^५ स्थाय मर्थः^६—
 हे ‘विष्णो !’ ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘वा’ अथवा ‘पृथिव्याः’ सकाशात्
 हे ‘विष्णो !’ ‘महः’ महतो गुणात्, ‘उरोः’ विस्तीर्णात् ‘अन्तरि-
 चात्’ उभौ हस्तौ तावकौ ‘वसुना’ धनेन ‘पृणस्व’ पूरयत । ततो
 ‘दक्षिणात्’ हस्तात्, अपि चोत्तराच्च ‘आ’ सर्वतः ‘प्रयच्छ’ पूर्णं
 वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे त्वा”—इति^७ उत्तरहविर्द्वानस्य मेथीं प्रतिप्रस्थाता
 उपहन्त्यात्^८ । “इतरतस्तत इति पूर्ववत्” ॥ २२ ॥

१—वा० सं० ५. १८. २ ।

२—का० श्रौ० सू० ८. ४. ७ ।

३—का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२ ।

४—का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

५—तत्पाठस्त्वेषः—वा० सं० ५. १६. १ ।

६—वा० सं० ५. १८. २ ।

७—का० श्रौ० सू० ८. ४. ६ ।

८—एकविंशकण्डौ (३ पं०) द्रष्टव्या ।

“अथ मध्यमं कदिरित्यादि^१ । “तथोः समवृत्तचोश्चदिरधि-
निदधातीति । कदिः प्रागुक्तम्^२ । तत् ‘उपसृश्य’ “प्र तद्विष्णुः”-
इति^३ वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन ‘प्रस्रवते’ प्रस्रव्यते । वीर्येण स्रव्यमाने दृष्टान्तः— “मृगो न
इति । ‘कुचरः’ कुक्षितं हिंसन् सञ्चरन् ‘भीमः’ सर्वप्राणिभौति-
जनकः, ‘गिरिष्ठाः’ गिरिस्थापी, ‘मृगो न’ सिंहतुल्यः । ‘यस्य’
विष्णोः, ‘उरुषु’ लोकत्रयव्यापकत्वेनाविस्तृतेषु ‘त्रिषु’ ‘विक्र-
मणेषु’ ‘विश्व’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ लोकाः ‘अधिलिबन्ति’ अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणायं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः ।
‘विष्णुः’ हविर्द्वानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं कदि-
रस्ति, तत् स्रव्यत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वती-
तेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानीयं मध्यमं कदि-
रस्ति, तस्य ‘अधि’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति ।
भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि कदीर्षि क्षियन्ति
निवसन्ति ॥

अधिलिबन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— “इदं हैवास्तेतच्छीर्ष-
कपाल मित्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ- सू० पृ. ४. १२ ।

२— नवम्यां कण्ठ्यां (३१४ ए० पृ. ५०) द्रष्टव्यम् ।

३— व१० सं० ५. १०. १ ।

“अथ रराय्या सुपसृष्टेति^१ । ‘रराय्या’ रराटी मित्यर्थः ।
 ‘अस्य’ हविर्द्धानस्य ‘एतत्’ रराय्यास्य मङ्गं ललाटं खलु ‘अथ’
 अतः ‘उच्छ्राय्य’, द्वारशाखे द्वारस्थोभयपार्श्ववर्तिनीं तृणादिनिर्मिते
 प्रावरणे, तौ ‘उपसृष्ट’ वाचयति— “विष्णोरिति^२ । ‘विष्णोः’
 हविर्द्धानस्य ‘अग्ने’ सृक्किणौ, ओष्ठसन्धौ^३ ‘स्य’ भवथः । अन्न-
 ग्रन्थार्थं माह— “सुक्ते हेवास्यैते इति । पश्चाच्छदिषः स्थानं
 प्रशंसति— “अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति । ‘इदं पश्चाच्छदिः’
 हविर्द्धानास्यस्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः ॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि कर्दोषि उदगघ्राणि
 कर्तव्यानि ; त्रयाणां मपि प्रागधीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं
 पश्चादित्युक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायनः— “उदगघ्राणि
 कर्दोषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति” ॥ २४ ॥

“अथ लसूजन्या सन्ध्या प्रसीव्यतीति^४ । ‘लसूजनी’-नाम
 सौवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सम्बद्धा रज्ज्वेत्यर्थः । द्वारशाखां दर्भै-
 रावेष्ट्य, रज्ज्वा “विष्णोः सूरसि”-इति मन्त्रेण^५ सीयेत् । हे
 दार्ये ! यद्वा हे रज्जो ! त्वं ‘विष्णोः’ हविर्द्धानस्य ‘सूः’ सूतप्रदेशः
 ‘असि’ । हे गन्धमानप्रदेश ! त्वं विष्णोः हविर्द्धानस्य ‘ध्रुवः’ अप्रच्यु-
 तावयवः ‘असि’^६ । अतस्त्वां यथाामीत्यर्थः ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १५ ।

२— वा० सं० ५. २१. १ ।

३— ‘ओष्ठे सन्धौ’-इति क ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. १७ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ४. १८ ।

६— वा० सं० ५. २१. २ ।

७— वा० सं० ५. २१. ३ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. ४. १६ ।

ग्रन्थिकरणप्रयोजन माह— “नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग्
विविधं नैव पतेदित्येव मर्थ मित्यर्थः । ‘तं’ ग्रन्थिं ‘कर्मन्’ कर्मणि
‘प्रकृते’ प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ‘विष्यति’ विमुञ्चेत्^१ । तत ऊर्द्धं
मपि बन्धने सति तदपराधेन ‘अध्वर्यु’ ‘यजमानं’ च ‘ग्राहः’
गृह्णाति, विक्षेपे सति स न भवतीत्यर्थः । “निष्ठित मभिमृशति
वैष्णव मसीतीति^२ । ‘निष्ठितं’ सीवनेन मुनिष्यन्नम्^३ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

द्वयं वा ऽश्रुभ्यपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य
हविर्बुनं तद् यु ऽइमे शीर्षंश्चत्वारः कृपा ऽइमावह
द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत्कुरोति तस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २१ ।

३— मन्त्रस्त्वत्र— वा० सं० ५. २१. ४ ।

* ‘खायन्ते’—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचख्नुनुतै-
वृश्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः कृत्यां व्वलगान्नुदख-
नन्थदा वै कृत्या मुत्खुनन्थथ सालसा मोघा भवति
तथो ऽएवेषु एतद्यद्यस्मा ऽअच कुश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः
कृत्यां व्वलगान् निखुनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादु-
परवान् खनति स दक्षिणस्य हविर्हानस्याधोऽधः प्रुडगं
खुनति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्य्यसूति समानु
एतस्य यजुषो बन्धुर्य्योषो वा ऽएषा यदुच्चिस्तस्मादाह
नार्य्यसूति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमाचं विना पुरिलिखति । इदु महः
रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कन्तामौति व्वज्रो वा ऽअभिर्व्वज्रेणै-
वैतन्नाङ्गाणाः रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्दक्षिण मेवाग्रे पुरिलिखेदथा-
परयोरुत्तर मथापरयोर्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽद्वतरथाहुः । अथपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं पुरिलिखे-
दथ पूर्व्वयोर्दक्षिण मथापरयोर्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽत्रपि समीच एव परिलिखेदेतुं त्वेवोत्तमं
परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितुं मेव यथापूर्वम् खनति । बृह-
न्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतुन्मह्यत्येव यदाह
बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेतीन्द्रो
वै यज्ञस्य देवता व्यैष्णवः हविर्दानं तत् सेन्द्रं करोति
तस्मादाह बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहणं वल्लगह्नन मिति । रक्षसाः ह्येते वल्लगानां
वधाय* खायन्ते व्यैष्णवी मिति व्यैष्णवी हि हविर्दाने
व्याक् ॥ ९ ॥

तान् यथाखातुं मेवोत्किरति । इदं महं तुं वल्लग
मुत्किरामि युष्मे निश्च्यो यु ममात्यो निचखानेति
निश्च्यो वा वा ऽत्रमात्यो वा कृत्यां वल्लगान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इदं महं तुं वल्लग मुत्किरामि । युष्मे समानो य
मसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽत्रसमानो वा
कृत्यां वल्लगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इदं महं तुं वल्लग मुत्किरामि । युष्मे सुम्बन्धुर्य

* 'वधाय'—इति घ ।

† 'व्याक्'—इति ग, घ ।

मसुबन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्वा वा ऽशुसबन्धुर्वा कृत्यां
व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इदं महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युष्मे सजातो य
मुसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽशुसजातो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां
किरामीत्यन्त उदपति तत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमाचान् खनेत् । अन्तो वा ऽण्योऽन्तेनै-
वैतुत् कृत्यां मोहयति तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति युद्यक्ष्णया
न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः
सन्तृणाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातु मेवावमर्शयति । स्वराडसि सपत्नहा
सचराडभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वरा-
डस्यमिचहेत्याशीरुवैषैतस्य कुर्मण ऽआशिष मेवैतदा-
शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च युजमानश्च सुम्भृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणे*
ऽध्वर्युर्भवत्युपरयोरुत्तरे युजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति
युजमान कि मचेति भद्र मित्याह तुन्नौ सहेत्युपाः-
ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

* 'णो'-इति ख ।

† 'युः'-इति ग, घ ।

अथापरयोर्दृक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्वयोरुत्तरे युज-
मानः स युजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मचेति भद्रं मित्याह
तन्म इति युजमानस्तद्युदेवुः सम्मद्वशेते प्राणानेवैतत्
सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणं मेवैतन्मानुष्यै वाचो
व्वदति तस्मात् पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याहाथ प्रोक्षत्येको
वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहृणो वो व्वलगहन इति रक्षो-
हृणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति
व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेष्वन-
यति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वपस्ता एवैतद्वधाति तस्मादेषु
प्राणेष्विमा ऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहृणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि
व्वैष्णवानित्यथ बह्वीःषि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु लोमानि
तान्येवैतद्वधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

* 'ह्येते'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'प्राणे'-इति घ ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहृणो वो व्वलगह्नोऽवस्तृणामि
व्वैष्णवानित्यथ बह्वींषि तनूनीवोपुरिष्ठात् प्रुच्छादयति
केशा ह्वैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषुवणे फुलके ऽउपदधाति । रक्षोहृणौ वां
व्वलगह्ना ऽउपदधामि व्वैष्णवी ऽइति हुनू ह्वैवास्यैते
ऽअथ पर्यूहति रक्षोहृणौ वां व्वलगह्नौ पर्यूहामि
व्वैष्णवी ऽइति हुहृत्येवैने ऽएतदुशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिषुवणं पुरिक्तं भवति । सव्वुरोहितं जिह्वा
ह्वैवास्यैषा तद्यत् सव्वुरोहितं भवति लोहिनीवु
ह्वीयुं जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णवु मसीति व्वैष्णवुः
ह्येतत्† ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति । दुन्ता ह्वैवास्य ग्रावाणस्त-
द्यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति युथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तान्
निदधाति व्वैष्णवा स्येति व्वैष्णवा ह्येतु ऽएतदु यज्ञस्य
शिरः सुःस्कृतम्‡ ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

* 'तू'—इति ग, घ ।

† 'ह्वित'—इति ग, घ ।

‡ 'सुःस्कृतम्'—इति क, ख ।

सोमाभिषवाथोपरवाणां^१ खननं विवक्षुः खननसोभयार्थता
माह— “द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वयं मभिलक्ष्य स्वायन्त इत्यर्थः ।
प्रथमं प्रयोजनं माह— “शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिरसि
‘चत्वारः कूपाः’ कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति ‘चत्वारः’
‘कूपाः’ कूपवन्निम्नप्रदेशाः । ‘दमौ’-इति अभिनयोक्तिः । हवि-
र्द्धानस्यापि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः ‘उपरवान्’ खनेत्^१ ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजनं माह— “देवाश्च वा असुराश्चेति । देव्यधार्थं
भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ‘वल्गवाः’, तान् निखातवन्तः ।
‘उत’ ‘एवञ्चित्’ एव मपि युद्धेनाशकुर्वन्तः । अनेनाप्युपायेन ‘देवान्
अभिमवेम’-इति तेषां मभिप्रायः ॥ २ ॥

“तद्वै देवा असृण्वतेति । ‘तत्’ असुरैः कृतं खननाख्यम्
‘असृण्वत’ देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकारं माह—
“त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरवैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तरं मेव
‘सा’ कृत्या ‘अलसा’ खव्यापारं खननं कर्तुं मसहमाना, अतएव
‘मोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अयं कृत्या-
परिहारोपाय इत्याह— “तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेशं
माह— “स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— “उपरवा नाम कूपकाः, तेषां चोपरि अधिषवणाफलके निधीयेते,
तथोरुपरि अधिषवणाचर्म, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् ग्रावभि-
र्हन्त्यमाने वादित्रोदरवत् सुषिरास्ते कूपा गम्भीरं सुपरवन्तीत्युपरवा
इत्यभिधीयन्ते”-इति या० दे० (का० श्रौ० पृ. ४. २५.) ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. ४. २५ ।

‘प्रउगम्’^१, तस्य ‘अधोऽधः’ सन्निहिताधःपदे । ‘अधोऽधः’-शब्द-
योगात् प्रउग मिति द्वितीया^२ ॥ ३ ॥

खननायाभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— “सोऽभि मादत्त इति” ।
“देवस्य त्वा”-इति^३ । “नार्थसि”-इति^४ मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं
स्त्री ‘नारी’ । हे अग्ने ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत्
प्राक् “देवस्य त्वा”-इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तदत्रातिदिशति—
“समान एतस्य बन्धुरिति । ‘एतस्य’ यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-
र्मन्त्रस्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्याः^५ स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-
नाभिरभिहितेत्याह— “घोषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति^६ । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं
विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-
लिखेदित्यर्थः । “इदं मह मिति लेखनमन्त्रः”^७ ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अक्षण्या सम्यक् चेति । अक्षण्यापि
द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह— “तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण
मेवाय इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्दक्षिणानक्रमेणेत्यर्थः”^८ ॥ ६ ॥

१— “प्रउगं प्राप्तयुगं मौघासङ्गमादपरार्द्धम्”—इति या० दे० ।

२— पा० सू० १. ३. २. वा० ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. १; ६. २. ८ ।

४— वा० सं० ५. २२. १ ।

५— वा० सं० ५. २२. २ ।

६— “आह्वरन्त्यगया मृदं मित्यभिः खनित्रम्”—इति या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ५. ८. ६ ।

८— वा० सं० ५. २२. ३ ।

९— उपरिष्ठाच्चतुर्दशी काण्वी (३३५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपक्ष माह— “अथो इतरथाज्जरिति ।
“अथो अपि समीच एवेति । आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

य एष पूर्वचोत्तरः, त मुत्तरं कुर्यादित्यभिधानात् खनन
मपि परिलेखनक्रमेण कर्तव्य मित्याह— “तान् यथा परिलिखित
मेवेति^२ । तत्र मन्त्रः— “वृहन्नसीति^३ । हे अवट ! त्वं ‘वृहन्’
स्वरूपतो महान् ‘असि’ । तथा ‘वृहद्रवाः’ प्रभूतध्वनिरसि । अतो
‘वृहती’ महती ‘वाचम्’ ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात्
उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं ‘वद’ शब्दय ॥

पुनर्वाग् विशेयते—‘रचोहणम्’ । हन्तेः “वज्रं कन्दसि”-
इति^४ किप् । रचांसि हन्ति, तादृशीम् । ‘वलगहनं’ वलगान्
हन्तीति वलगहा, तां वलगहनम् । ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवत्यां
वाचम् । वदेति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— “वृहन्नसि वृहद्रवा इत्यु-
पस्तौत्येवैनानित्यादिना । प्रत्यक्षतो वृहत्त्ववृहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुप-
स्तुत्यभिधान मित्यर्थः । सा च किमर्थं त्यत आह— महयत्येवेति ।
“इन्द्रो वा इत्यादि । “इन्द्राय”—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-
र्द्धानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः । “रचोहण
मित्यादि^५ । स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. २—५ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ७ ।

३— वा० सं० ५. २२. ४ ।

४— पा० सू० ३. २. ८८ ।

५— वा० सं० ५. २३. १ । पूर्वमन्त्रशेष एषः ।

खाताया मृद उदपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— “तान् यथाखात मेवेति^१ । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः^२ । “यं मे निश्चो य ममात्यो निचखान”—इति प्रथमगर्त्तं । “यं मे समानो य मसमानः”—इति द्वितीये । “यं मे सबन्धुर्ध्वं मसबन्धुः”—इति तृतीये । “यं मे सजातो य मसजातः”—इति चतुर्थे । “इदं महं तं वल्लग मुत्किरामि”—इति, “निचखान”—इति च सर्वशेषः ॥

‘इदं’ मृदुत्करणप्रकारेणाहतम्, निश्चोनामात्येन वा खातम्, वल्लगङ्गत्याविशेषम्, मृद्वाच्येण ‘उत्किरामि’ ऊर्द्धं प्रक्षिपामि । ‘तम्’-इत्युक्तम्, क मित्याह—“य मित्यादि । ‘निश्चो’ अस्मत्तो नीचः । “सनाभिर्यश्च निश्चोः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^३ नीचार्थता ‘निश्चो’-शब्दस्य । ‘अमात्यः’ सहवर्त्तमानः । ‘अमा’-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तत्र भवोऽमात्यः । “अव्ययात् त्यप्^४”, एकगृहवामौ-त्यर्थः । तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखा-तवान् । त मुत्किरामीति सम्बन्धः । “निश्चो वेत्यादि प्रथमस्थो-त्किरणम् । निश्चामात्ययोर्वल्लगोत्किरणरूप मित्यर्थः । समानः सदृशः बन्धुः ‘सबन्धुः’, समानबन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः । ‘सजातः’ सहोत्पन्नः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १०—१२ ॥

खननस्य प्रमाणं माह— “तान् बाहुमात्रानिति^५ । अङ्गुलि-प्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिगात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० पृ. ५, ८ । २— वा० सं० ५, २३, २, ३, ४, ५ ।

३— ऋ० सं० १०, १३३, ५ (इ. ०५, १६) ।

४— पा० सू० ४, २, १०४ ।

५— का० श्रौ० सू० पृ. ५, १० ।

मृदुद्वरणस्याशक्यत्वात् वाज्रमात्रस्यान्तत्वम् । किद्राणा मन्तरप्रदेश-
सन्तर्दनं तत्प्रकारं च विधत्ते— “तान्क्षणाया सन्तृन्दन्तीति^१ ।
पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोर्दत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयो-
रप्युक्तं भवति । “अपि समीच इति^२ । वक्रस्याशक्यत्वे समीचेवा-
भितन्ध्यात् । “तस्मादिति । अर्थवादः पञ्चदशसाधारणः । यस्मादेते-
ऽन्तःसन्तृष्टाः, ‘तस्मात्’ ‘इमे’ ‘प्राणाः’ मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-
ष्टानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । ‘अवमर्शयति’ अन्तःप्रदे-
शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय समुपग्रेत् । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः^३—
स्वय मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य मस्येति वा
‘स्वराट्’ । हे उपरव ! तादृक् त्वम् ‘असि’ । ‘सपत्न्या’ भव ।
अस्मानपि सपत्नस्य शचोर्हनेन खराजं कुर्विति भावः । ‘सत्रा’
सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सचाराट्’ । अभितो हिंस-
कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता ‘अभिमातिहा’ । सर्वेषु राजत इति
‘सर्वराट्’ । मितः सकाशात् ज्ञाता ‘मित्रः’, अतथाभूतः ‘अमित्रः’

१— का० श्रौ० सू० प. ५. ११ । “अक्षणायाश्चन्द्रोऽयं कर्णवचनः” ।

(अक्षणा) अक्षणाया—वक्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्ठादपीहैव

“अथ यदक्षणायावद्यति”—इत्यादि (इ. प. इ. २७) । ऋ० सं० १.

१२२. ६, प. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादिः इ. १७ ।

२— का० श्रौ० सू० प. ५. १२ । “अक्षणाया सम्भेदनाशक्तौ ऋजुभावेनैव
सम्भिन्द्यात्”—इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यजुषि औपरवाणि । वा० सं० ५. २४. १—४ ।

अत्र कात्यायनः— “स्वराडित्यवमर्शयति यथास्वातं प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अध्वर्युश्च यजमानश्च समृशेते”—इति^२ । ‘समृशेते’ परस्परं
हस्तसंस्पर्शं कुर्याता मित्यर्थः^३ । तयोर्दिशं व्यवस्थापयति— “पूर्वयो-
र्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरयोरुत्तरे यजमानः”—इति । सोऽध्वर्युणा
किं मन्त्रं विद्यत इति पृष्ठो यजमानो भद्रं मिति प्रतिब्रूयात् ।
“तन्नौ सह”—‘इति’ ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरथ मभिप्रायः—
यज्ञसंसृष्टं यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात्
उच्चैरभिधानं मयुक्तं मिति^४ ॥ १६ ॥

“अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति”^५ । पूर्वस्मिन् समर्शनवाक्येऽध्वर्युः
पृच्छेत्, अत्र तु यजमान इति विशेषः । यजमानस्य स्वामित्वेन
स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्ट्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “तन्मे”—‘इति’
ब्रूयात् । समर्शनं प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— “तद्यदेव मिति ।
सह युञ्जते इति ‘सयुजः’, अन्तरेकीभूतान् कृतवन्तौ भवतः । अतः
इदानीन्तना मनुष्यशिरस्थाः प्राणाः ‘संविद्रे’ संविद्रेते, सङ्गता

१— का० औ० सू० ८. ५. १३ ।

२— का० औ० सू० ८. ५. १४ ।

३— “अवमर्शनागन्तरं मध्वर्युयजमानौ उपरवयोः स्वं स्वं दक्षिणं हस्तं
प्रवेक्ष्य व्यक्ष्णया सम्भेदगमार्गेण परस्परं समृशेते संस्पर्शं कुर्वते”—
इति चात्र (का० औ०) या० दे० ।

४— का० औ० सू० ८. ५. १५-१८ ।

५— का० औ० सू० ८. ५. १९, २०, २१ ।

भवन्ति । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^१ ‘त’-लोपः, “वेत्तेर्विभा-
षा”—इति रुट्^२ । ‘भद्रम्’—इति^३ प्रतिवदनं यदस्ति, तद् ‘एतत्
मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति’ हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रति-
वदन मित्यर्थः । तस्मात्सौक्यवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं
कर्तव्यम् ॥

“अथ प्रोचतीति । प्रतिगत्तं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणस्य मेध्यत्व-
लक्षणोऽर्थवादः सर्वचैकविध एवेत्याह—“एको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—“स प्रोचतीति । ‘रक्षोहणः’—इति^४
बहुवचननिर्देशात् सहप्रोक्षणम् । पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्तिः ।
तथाच कात्यायनः—“प्रोचत्येनान् रक्षोहण इति, भेदे मन्त्रा-
वृत्तिः सान्निपातित्वात्”—इति^५ । मन्त्राणां^६ क्रियासहवर्तनत्वेन
व्यभिचारादित्यर्थः । सहत्वपक्षे बहुवचन मौपचारिकम् । स्पष्टो
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

“अथ याः प्रोक्षन्त्य इति । अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयनं प्रशं-
सति—“तद्या इमाः प्राणेष्वप इति । ‘प्राणेषु’ कर्णनासादिविव-
रेषु ‘याः’ ‘आपः’ सन्ति, ‘ताः एव’ ‘एतत्’ एतेनावनयनेन यज्ञ-
ग्निरस्थोपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । “तस्मादित्यादि ।
‘एषु प्राणेषु’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ४१ ।

२— पा० सू० ७. १. ७ ।

३— वा० सं० ५. २५. १ ।

४— का० औ० सू० ८. ५. २२, २३ ।

५— ते पञ्च मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १-५ द्रष्टव्याः ।

“सोऽवनयतीति । सृष्टोऽवनयनमन्त्रः^१ । अवटेषु अन्तर्बर्हिः-
स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तर-
णयोन्यायः प्रोक्षणवत् । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्”—इति हि
सूत्रम्^२ । यूपावटवत् अवनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटाना
मुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माच्छादनं विधत्ते—“अथ बर्हौषि
तनूनीति^३ । “केशा हैवास्येत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि
बर्हौषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया ‘एते’—इति
पुस्त्रिङ्गता ॥ २०, २१ ॥

“अथाधिषवणे फलके इति । ‘अधि’ उपरि सूयते सोमो-
ऽनयोरिति^४ ‘अधिषवणे’ द्वे ‘फलके’ उपदध्यात् । “रक्षोहणौ वा
वल्गगहनौ”—इत्युपधानमन्त्रः^५ । स च सृष्टार्थः । ‘ते’ च ‘अस्त्र’
हविर्द्वानस्य शिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः—“अथाधि-
षवणे फलके शृङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरन्निमाचे सन्तृण्णे
वोपदधाति”—इति^६ ॥

“अथ पर्यूहतीति^७ । फलके । ‘परिदुंहति’ परितो मृदा
दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

“अथाधिषवण मिति । “सर्वरोहित मित्यादि” । एतच्च

१— वा० सं० पू. २५. २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ क ।

४— ‘अधि’ उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति—इति ड, च ।

५— वा० सं० पू. २५. ४, ५ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ख ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ग ।

८— का० श्रौ० सू० ८. ५. २६ ।

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “वैष्णव मसि”—इति-
मन्त्रेण^१ ‘निदध्यात्’ अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

“अथ ग्रावण इत्यादि^२ । अधिषवणचर्मणि अधिषवसाधनान्
पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ‘ग्रावाणः’ ‘अस्य’ ‘दन्ताः’ दन्त-
स्थानीयाः । तदेवोपपादयति—“तद्यद् ग्रावभिरिति । “दङ्घिः
स्वायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । “आ
मचणे”—इति^३ धातुः । “एतद् यज्ञसेति । “युरूपो वै यज्ञः”—
इति प्रतिज्ञाय, “शिर एवास्य हविर्द्वानम्”—इति यद्द्विविद्वानस्य
शिरस्त्वं निर्दिष्टम्^४, तदिदं ‘यज्ञस्य शिरः संस्कृतं’ मध्यम-
च्छदिरादि-सोमाभिषवग्रावान्तानां यज्ञाङ्गानां शिरोललाटादि-
दन्तान्तकल्पनया हविर्द्वानस्य शिरस्त्वं साधितं भित्तर्यः । केवलं
प्रयोगजातं मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते,
तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवधानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय
भवतीत्युक्तं भवति^५ ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० पू. २५. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. पू. २८ । मन्त्रः— वा० सं० पू. २५. ७ ।

३— अदा० प० ४५ घा० ।

४— तृतीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये काण्डके द्रष्टव्ये ।

५— एतच्च सर्वं तै० सं० ६. २. ७ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिदिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनाथो,
व्यआणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पाशीयं कृपावान् शुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .]

उदुर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्रुत्युदुर ऽएवेदः सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽश्रुसौदंस्तस्मात्सुदो नाम तु ऽउ ऽएवास्मिन्नेते
ब्राह्मणा विश्वगोचाः सौदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति । श्रुन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर
उदुर मेवास्य सुदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य
ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ यु एष मध्यमः शङ्कुर्भवति । व्वेदेर्जघनाङ्गे
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षुङ् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
मुपक्रामति सम्पुदः कामाय तुदवटं पुरिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यस्यीति समानु
एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
नार्यस्यीति* ॥ ४ ॥

* 'स्यीति'—इति ख, 'स्यीति'—इति ग, घ ।

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रक्षसां ग्रीवा
ऽअपि कृन्तामीति व्यञ्जो वा ऽअधि*व्यञ्जेणैवैतन्नाष्ट्राणां
रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर मुत्किरति । यजमानेन
सम्मायौदुम्बरौ परिवासयति ता मुग्धेण प्राचीं निदधा-
त्येतावन्मात्राणि बह्वींऽष्युपुरिष्ठादधिनिदधाति† ॥ ६ ॥

अथ युवमत्यः प्रोक्ष्यो भवन्ति । आपो ह वा
ऽओषधीनां रुसस्तुस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न
धिन्वन्त्योषधय ऽउ ह्यापां रुसस्तुस्मादापः पीताः
केवल्यो न धिन्वन्ति यदैवोभ्यः सुऽसृष्टा भुवन्त्यथैव
धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्रोक्षा-
णीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततो देवेभ्यः सुर्वा एवौषधय ऽईयुर्गुवा हैवैभ्यो
नेयुः ॥ ८ ॥

तदै देवा ऽअस्पृखत । तु ऽएतैः सुर्वाः सपुत्राना
मोषधीरयुवत यद्युवत तुस्माद्युवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्त यः सुर्वासा मोषधीनां रुसस्तं युवेषु
दधामेति स यः सुर्वासा मोषधीनां रुस ऽआसीत्तं

* 'अधि'—इति घ ।

†, ‡ 'ति'—इति ख ।

युवेष्वदधुस्तस्माद्युवान्या ऽश्रोषधयो म्लायन्ति तदेते
मोदमाना वर्द्धन्त ऽएव॑ ह्येषु रुस मदधुस्तथो ऽएवैषु
ऽएतैः सुर्व्याः सपत्नाना मोषधौर्युते तस्माद्युवमत्यः
प्रोक्ष्ण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स युवानुवपति। युवोऽसि यवयास्मद्देधो यवयारा-
तौरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्ष्णस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति। दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेती-
मानेवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जः
रुसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्ष्ण्यः परिशिष्यन्ते। ता ऽअवट्टेऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेधं करोति ॥ १३ ॥

अथ बह्वींषि। प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृषुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या
ऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौषधिषु मिता
स्यादेव मेतास्त्रोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छयति। उद्भिः स्तभानान्तरिक्षं पृण हुहस्व
पृथिव्या मितीमानेवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु
लोकेषूर्जः रुसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो
वा ऽअयं पुवत ऽएषु द्युतानो मारुतस्तुदेना मेतेन
मिनोति मिचावुरूणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै
मिचावुरूणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पुर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा क्षचवुनि रायस्पोषवुनि
पुर्यूहामीति बह्वी वै यजुःषाशीस्तद् ब्रह्म च क्षचं
चाशास्त ऽउभे व्यौर्ये रायस्पोषवनीति भूमा वै राय-
स्पोषस्तद्भूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पुर्युषति । ब्रह्म द२ह क्षचं द२हायुर्द२ह प्रजां
द२हेत्याशीरुवैषैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतद्वाशास्ते
सम्भूमि पर्युषणं करोति गुत्तस्य वा ऽउपरिभूम्युथैव
देवचा तथा हागर्त्तमिद्ववति‡ ॥ १८ ॥

अथापु ऽउपनिनयति । युच वा ऽअस्यै खुनन्तः क्रूरी-
कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदङ्घ्रिः शान्त्या शमयति
तुदङ्घ्रिः सुन्धधाति तुस्मादपु ऽउपनिनयति॥ १९ ॥

अथैव मभिपद्य व्याचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यज-
मानोऽस्मिन्नायतने प्रजुया भूयादिति पशुभिरिति वैवं
यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धते॥ २० ॥

* 'ति'-इति ख । † 'स्ते'-इति ग, घ । ‡ 'ति'-इति ग, घ ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'ते'-इति ख ।

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टप मभि जुहोति
घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथा मिति तुदिमे द्यावापृथिवी
ऽज्ज्जा रुसेन भाजुयत्यनुयोरुज्ज्ज् रुसं दधाति ते रुस-
वत्या ऽउपजीवनौये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य छदिरसूत्यैन्द्रः
हि सुदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्
ब्राह्मणा ऽश्रासते तदुभयतश्छदिषी ऽउपदधात्युत्तरत-
स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नुव भवन्ति विष्टवै यज्ञो नुव
वै चिष्टत्तस्मान्नुव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवःशः सुदो भवति । प्राचीनवःशः
हविर्द्धान मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं युद्धविर्द्धानं तस्मा-
त्तत्र नाश्नन्ति नु भक्षयन्ति निष्केवल्यः ह्येतद्देवानाः स
यो ह तच्चाश्नीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य विपतेदुथैते
मिश्रे यदाग्रीध्रं च सुदश्च तस्मात्तयोरश्नन्ति तस्माद्भक्ष-
यन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मा-
दुदीचीनवःशः सुदो भवति ॥ २३ ॥

तत्पुत्रिश्नयन्ति । पुरि त्वा गिर्व्वणो गिर इमा भवन्तु
विश्रुतः । वृद्धाय मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

* 'न्ति'-इति ख ।

इतीन्द्रो वै गिर्वां विशो गिरो विश्वैवेतत् क्षत्रं परि-
वृहतिं तदिदं क्षत्रं मुभयतो विशा परिवृढं* ॥ २४ ॥

अथ लसूजन्त्या स्पन्धया प्रसीव्यति । इन्द्रस्य
स्युरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेदं
व्यवपुद्याता ऽइति प्रकृते कर्मन् विधति तथो हाध्वर्युं
वा युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठितं मभिमृ-
शत्यैन्द्र मसीत्यैद्रं† हि सुदः‡ ॥ २५ ॥

अथ हविर्द्धानयोः । जघनाङ्गुलं समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
ग्रीध्रं मिनोति तस्याङ्गुलं मन्तर्व्वेदि स्यादङ्गुलं बहिर्व्वेद्युथो
ऽपि भूयोऽङ्गुलदन्तर्व्वेदि स्यात् कुनीयो बहिर्व्वेद्युथो
ऽपि सुर्व्वं मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठितं मभिमृशति
वैश्वदेवु मसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं युदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
देवा वसतीवुरीषूपवसन्ति तेन वैश्वदेवुम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यजुं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रासङ्गाद्
विभयाच्चक्रुस्तान्॥ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

* 'ढम्'-इति ग, घ ।

† 'तं निष्ठित'-इति क, डा०-वेवरदृष्टम् ।

‡ 'सुदुः'-इति ख । 'सुदः'-इति ग, घ ।

§ 'तं निष्ठित'-इति च डा० वेवरेण दृष्टम् ।

॥ 'क्तां'-इति क, डा०-वेवरदृष्टम् ।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्णानुद्वापयाञ्चक्रुर्ध
ऽएतेऽन्तःसदसः† ॥ २७ ॥

सर्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । युथायु माहव-
नीयो युथा गार्हपत्यो युथाम्रीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुद्वा-
पयंस्तुत ऽएवैतन्‡ ज्वलन्ति तानाम्रीध्र मभि सु॒रु॒धु-
स्तानुप्यङ्गं माग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व
मपाजयं॑स्तस्माद्वैश्वदेवम्॥ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसुमैन्धत । युथा प्रत्यवस्येत्तस्मा-
देनान्तुवने सवन ऽएव प्रतिसुमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः
स ऽआग्नीध्रं कुर्याद्यो वै ज्ञातोऽनुचानः स समृद्धस्तस्मा-
दग्नीध्रे प्रथमाय दुक्षिणां नयन्त्युतो हि व्विश्वे देवा
ऽअमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्युं दीक्षिताना मबुल्यं व्विन्दे-
दाग्नीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनार्त्तं तन्नारिष्यतीति
तद्यदुतो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्वैश्व-
देवम्॥ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१०.] ॥

* 'मेतां'—इति क, डा०—वेबरदृष्टञ्च ।

† 'सदस'—इति ख । 'सदसु'—इति ग, घ ।

‡ 'तं न'—इति क, ख ।

§ 'मुपाजयं'—इति क, डा०—वेबरदृष्टञ्च । एव मुत्तरकण्डिकाया मपि ।

॥ 'वुम्'—इति ग, घ ।

॥ 'वुम्'—इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महां वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्वांनस्योत्का, तत् समर्थं, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तं मनुवदति— “उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भवयन्तीत्यादिना । “ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्वांनं विष्णुदेवत्वम्, एवं सद इन्द्रदेवत्व मित्यर्थः । तृतीया विधाने, “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इति^१ ॥ १ ॥

“तन्मध्य ऽऔदुम्बरी मित्यादि^२ । ‘तन्मध्यतः’ तस्य सदसो मध्यदेशे ‘औदुम्बरी’ स्थूनां ‘मिनुयात्’ । औदुम्बर्या मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— “अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्वा उदुम्बरः”—इति श्रुतेः^३ ऊर्गुपल मुदुम्बरस्य । मध्ये ऊतशेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये औदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्नं स्थापितम् ॥ २ ॥

मध्यदेशं विशिनष्टि— “अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक् षट् प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुखं विक्रम्य, तच्च अवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १. ३. १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३. १० ।

अवटखननार्थं मभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते—“सोऽग्नि मादत्ते^१
देवस्य लेति^२ । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावटं परिलिखतीति^३ । अवटपरिलिखनमन्त्रस्थाय मर्थः—
‘इदम्’ एतेन परिलिखनेन ‘रक्षसां’ ‘घ्रीवाः’ कण्ठावयवानपि
‘हन्तामि’ हिनन्ति । वज्रवत्तीक्ष्णधारत्वात् अभ्रिवज्रत्वेन स्तूयते ।
‘नाष्ट्राणां’ नाशकानाम् । स्पष्टं मन्यत्^४ ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति^५ । ‘उत्करं’ “खातं मृत्निचयं ‘प्राञ्चम्’
अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्किरति’ । ‘यजमानेन सम्पाय’ यज-
मानप्रमाणं कृत्वा ‘परिवासयति’, अवशिष्टं भक्षं हिनन्ति । ‘ताम्’
औदुम्बरशाखाम् ‘अग्रेण’ अवटस्य प्राग्देशे ‘प्राचीं’ प्रागयां
स्थापयेत् । ‘एतावन्मात्राणि’ औदुम्बरीप्रमाणानि ‘बर्हीषि’
‘उपरिष्ठात्’ औदुम्बर्या उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनानां मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति—
“अथ यवमत्यः प्रोक्ष्ण्यो भवन्तीति । उक्तं मपां रसत्वं युक्त्वा
समर्थयते— “तस्मादोषधयः केवल्य इति । ‘तस्मात्’ शतरसत्वात्
‘न धिन्वन्ति’ न प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलभक्षणे हृत्प्रेरदर्शनात् ।
“धिन्विह्वल्यो र च”-इत्युप्रत्ययः^६ । तत्सन्निधौगेन वकारस्थाका-
रादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञात मप्रसन्नल मुपपादयति— “तस्मा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३१, ३२, ३३ ; ६. २. ८ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. २. ८ ख ।

४— वा० सं० ५. २६. ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. ६—१४ ।

६— पा० सू० ३. १. ८० ।

दायः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधय
 आपश्च 'संसृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिवन्ति', 'तर्हि' तथा
 सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण ? इत्याह—
 "सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— "देवाश्च वा
 असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात्
 पलायिताः ॥ ८ ॥

"तद्वै देवा असृण्वतेति । 'असृण्वत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छि-
 तवन्तः । तदेव विशदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना
 मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवेः 'अयुवत' अमिश्रयन् ।
 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तन्नामनिर्वचनम् ।
 ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्व्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष
 मिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यवान्या ओषधयो ग्लाय-
 न्तीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति^१ । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽसि
 यवथेति^२ । हे यवपदार्थ ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः
 'यवय' असक्तो देष्टुन् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥
 "अथ प्रोक्षतीति^३ । औदुम्बरीः । "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धु-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ क ।

२— बा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ ख ।

रिति । यत्र-यत्र प्रोक्ष्ण मस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेध्य मेतत् करो-
तीति एवं रूपं ब्राह्मण मेक मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“स प्रोक्षतीति । हे उदुम्बरशाखाय ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘दिवे’
द्युलोकाय, तद्वरीभावाय, प्रोक्षामीति शेषः^१ । एव मुत्तरवाक्येऽपि
योज्यम्^२ ॥ १२ ॥

“अथ याः प्रोक्ष्ण इति^३ । “शुन्धता मिति^४ मन्त्रेण प्रोक्षणी-
शेष मवटेऽवनयेत् । पितरः सीदन्त्येषु इति ‘पितृषदनाः’ भूम्यधो-
वर्त्तिनो लोकाः । प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् अवटस्य
पितृषदनत्वम् तदेवाह—“पितृदेवत्यो वै क्रूयः खातः इति ॥ १३ ॥

“अथ बर्हीषौत्यादि^५ । सुविशदम्^६ । “सा यथानिखाता
ओषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्त्रोषधीषु मिता भवतीति ।
वने ‘अनिखाता’ दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना ‘यथा’ ‘ओषधिषु’
सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये ‘मिता’ भवति, सर्वर्हिष्के गर्त्तं
‘मिता’ शाखापि ‘एवं’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ता मुच्छ्रयतीति^७ । ‘उच्छ्रयति’ ऊर्द्धं स्थापयेत् । तन्मन्त्र-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १६ ।

२— वा० सं० ५. २६. २, ३, ४ त्रयो मन्त्राः ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १७ ।

४— वा० सं० ५. २६. ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. २. १८ ।

६— अत्र मन्त्रः— वा० सं० ५. २६. ६ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३४ । “ऊर्द्धां करोति” ।

स्याथ मर्यः^१— हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्सभान' उत्तमनं कुरु ; शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिचं' 'पृण' पूरय ; 'पृथिव्यां' 'दृंहस्व' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढां कुर्वित्यर्थः ; पृथिव्याः शैथिल्ये शाखाया अपि दाढ्यायोगात् । ऊष्णस्थौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेष्वर्गसंस्थापनं कृतं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ मिनोतीति^२ । औदुम्बरीमानमन्त्रः^३— 'द्युतानः' दीप्यमानः, एतन्नामको वायुर्देवः, 'मारुतः' मरुतां देवानां वायूनां सम्बन्धी, सः 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु । तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ 'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनोताम् । स्पष्ट मन्यत् । मित्रावरुणशब्दयोरर्थं माह— “प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति । एतदधिदैवतम् ; अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति^४ अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यृहणं विधत्ते— “अथ पर्यृहति^५ ब्रह्मवनि त्वेति^६ । हे शाखाद्रव्य ! 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मणः सम्भक्तृ 'त्वा' त्वाम् 'पर्यृहामि' प्रक्षिपामि । एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “वक्त्री वा इति । प्रायेण 'यजुःषु' मन्त्रेषु 'आग्नीः' वक्त्री परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मचक्रोभयरूपं फलमाग्रास्यते । “भूमा वै रायस्योष इत्याद्यसकृद् गतम्^७ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ५. २७. १ ।

२— का औ० सू० ८. ५. ३५ । अवटमध्ये प्रक्षिपति ।

३— वा० सं० ५. २७. २ । ४— ऐ० ब्रा० ४. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

५— का० औ० सू० ६. ३. १० । यूपावटं पूरयति ।

६— वा० सं० ५. २७. ३ । ७— परस्तात् २६८, ३३८ ।

“अथ पर्यृषतीति^१ । ‘पर्यृषति’ परितः सङ्गृहेत् । “सृष्टौ गतौ”—इति^२ धातुः । “ब्रह्मा दृंहेत्यादिर्दृहणमन्त्रो^३ यजमाना-
पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— “आशीरेवैतस्य कर्मण
इति । ‘एतस्य’ शाखादृंहणकर्मणः फलरूपाशीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
परिघटनं = पर्यर्षणम्, भूमिप्रमाण मङ्गिः कर्त्तव्य मित्याह—
“समभूमि पर्यर्षण मिति । भूम्या समं ‘समभूमि’, ‘पर्यर्षण’
भूमिसमं ‘करोति’ । व्यतिरेक माह— “गर्त्तस्य वा इति । “अथैवं
देवचेति । ‘अथ’-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं साम्ये
सति ‘देवचा’ देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः । “तथा हागर्त्तमिद्
भवतीति । ‘तथा ह’ तथा सति, भूमिसाम्ये सति ‘अगर्त्तमिद्’
अगर्त्तमिता भवति । भिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ १८ ॥

“अथाप उपनिनयतीति^४ । ‘उपनिनयति’ मृत्परमाणूनां
संक्षेपाय ‘अस्यै खनन्तः’ अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता मेव
भूमिम् अक्रूरां ‘क्रूरीकुर्वन्ति’ । ‘आपः’ तु शमनहेतुत्वात् ‘शान्तिः’,
अतः ‘तत्’ तेन ‘अङ्गिः’ ‘शान्त्या’ शान्त्येकत्वादेकवचनम् ।
क्रौर्यशमन मद्दृष्टं प्रयोजनम् ; अङ्गिः सन्धानं तु संहतिहेतु दृष्टं
प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० औ० सू० ६. ३. ११ । “परितः कुट्टनेन पांशुनघः प्रवेशयति,
पिडृत्यतीत्यर्थः”— इति तत्र या० दे० ।

२— तु० प० ७ धा० ।

३— वा० सं० ५. २७. ४ ।

४— का० औ० सू० ६. ३. १२ ।

“अथैव मभिपद्येति^१ । ‘अभिपद्य’ शाखा मालभ्य, एवं ‘वाचयति’
 ध्रुवासीत्येवमकारेण^२ । हे शाखे ! त्वं मिदानीं हतप्रकारेण ‘ध्रुवा’
 अविचला ‘असि’ । ‘अयं’ ‘यजमानः’ अपि ‘अस्मिन्’ स्वकीये
 एव गृहे ‘प्रजया’ ‘पशुभिः’ सहितः सन् ‘ध्रुवः’ भवतु । न केवलं
 ‘प्रजया पशुभिः’ इत्यभिधानेन तद् द्रव्यं समृद्ध्यते, किन्तु हि ?
 प्रजापशुव्यतिरिक्तं मन्यच्च धनादिकं ‘यं यं कामं कामयते’ स
 सर्वोऽप्युभयकामनयैव समृद्ध्यते । अत्र ‘पशुभिरिति वा’
 इति ‘वा’-शब्देन ‘प्रजया’-इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘पशुभिः’-इत्यस्य
 विकल्पः^३ ॥ २० ॥

औदुम्बरौशाखाये होमं विधत्ते— “अथेति । “विष्टप मभि
 जुहोतीति । ‘विष्टप’ विशाखम् ‘अभि’ विष्टपस्याद्यभागस्याभितः,
 यथा शाखाया अप्रमूलभागौ मध्यदेशस्य अक्ता भवन्ति, एव माज्यं
 ‘जुहोति’ ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थः^४— ‘द्यावापृथिवी’ हे द्यावापृथिव्यौ ! शाखाय-
 मूलभागवर्त्तिन्यौ युवां ‘दृतेन’ ह्यमानेन ‘पूर्थयाम्’ पूर्यौ भवत ।
 अत्र सूत्रम्— “सुवेण विशाखे जुहोति दृतेन द्यावापृथिवी इति
 भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति”- इति^५ ॥

द्यावापृथिवीपूर्थभिधानस्य प्रयोजनं माह— “तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३६ ।

२— वा० सं० ५. २८. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३७ ।

४— पाठस्वस्य— वा० सं० ५. २८. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३८, ३९ ।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्गुपौदुम्बरयुक्तेनाग्नेन
यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्गसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं
भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति ? “अनयोर्ऊर्गं रसं दधाति” ।
स्यष्ट मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— “अथ कदिरधिनिदधातीन्द्रस्य
कदिरसीति^१ । इन्द्रदेवत्यत्वात् सदोऽवेन्द्रः, तस्याच्छादकं मसि ।
तथा ‘विश्वजनस्य कायासि’ विश्वेषां सदसि स्थितानां जनानां
कायाकारौ असि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्यष्टे^२ ॥

“उभयतश्चदिषी उपदधातीति^३ । मध्यमस्य कदिषः ‘उभयतः’
दक्षिणोत्तरयोः ; — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम्
‘उत्तरतः त्रीणि’ कदींषि उपदध्यात्, तथा ‘परः’ परस्तादपि
दक्षिणतोऽपि ‘त्रीणि’ ‘उपदधाति’^४ ॥

कदिषां नवलं प्रशंसति— “तानि नव भवन्तीति । त्रिवृत्-
स्तोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । स च ‘त्रिवृत्’ स्तोमो ‘नव वै’
नवस्तोत्रियात्मकः खलु ; “तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-
सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण त्रिवृत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवलसम्पाद-
नात्^५ । तस्मात् कदिषां नवलं युक्तम् ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । कदिस्तृणमयः कटः ।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— “मन्त्रः प्रतिच्छदिरावर्त्तनीयः”—इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे० ।

५— सा० ता० ब्रा० ३५० १ ख० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते—“तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति ।
 सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्वानस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति—
 “प्राचीनवंशं हविर्द्वानं मित्यादिना । ‘एतत्’ हविर्द्वानं ‘देवानां
 निष्कैवल्यम्’ मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति ।
 “भवे कृन्दसि”—इति^१ यत् । “तस्मात् तच्च नाश्रन्ति, न भक्षय-
 न्तीति । ‘नाश्रन्ति’ पुरोडाशादिकम्, ‘न भक्षयन्ति’ सोमम् ।
 प्रमादात् भक्षणे दोष माह—“मूर्द्धां हास्य विपतेदिति । उक्तवैप-
 रीत्य माश्रीघ्नसदसोर्दर्शयति—“अथैते मिश्र इति । ‘एते
 मिश्रे’ स्तोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं
 चेति ‘मिश्रे’ भवतः । “उदीची वै मनुष्याणां दिगिति ।
 प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः ॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूचकार आह—“नाभिदघ्नं सदः, मत्या
 वा, उदग्वंशम् अष्टादशारत्नि, एकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा, नव
 तिर्यक्, अर्द्धायामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या सेके^२, इन्द्रस्य
 कृदिरिति^३ मध्यमं कृदिरारोप्यापरपूर्वं च, त्रिवर्गौ चोत्तरतः”—
 इति^४ । अष्टादशारत्यादयस्तयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पि-
 ताः; तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्नित्वं मूर्द्धायामत्वं च विकल्पितम् ।

१— पा० सू० ४. ४. ११० ।

२— “शक्ते-ग्रहणं पूजार्थम्”—इति चात्र या० दे० ।

३— वा० सं० ५. २८. ३ ।

४— का० औ० सू० ८. ६. १-११ ।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरौ मध्या भवति, पृष्ठ्यां^१ दक्षिणतः
स्थिता वेत्यर्थः^२ ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्तकं विधत्ते—“तत् परिश्रयन्ति^३
परि त्वा गिर्वण इतीति^४ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे ‘गिर्वणः’ गौर्भिः
वननीय इन्द्र ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘दमाः’ अस्माभिः प्रयुज्यमानाः
‘गिरः’ स्तुतिरूपा वाचः ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘परिभवन्तु’ । किञ्च
‘वृद्धायुम्’ वृद्धा आचवो मनुष्याः, कृत्विग्यजमानलक्षणा यस्य स
तथोक्तः, तादृशम् ‘अनु’ ‘वृद्धयः’ समृद्धिमत्यो भवन्तु । तथा
‘जुष्टयः’ प्रौणयन्त्यो वाचः ‘जुष्टाः’ प्रीताः ‘भवन्तु’ । तव गिरां
च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेथा मित्यर्थः ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे—“इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना ।
इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चक्षियजातित्वात् गिराञ्च स्त्रीत्वाद् वज्रत्वाच्च
विशां रूपत्वम् ; अतो गौर्भिरिन्द्रपरिश्रहाभिधानात् चक्षियस्यो-
भयतस्तत्त्वेमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रसृतीनां हविर्द्धानञ्च दर्भैराच्छाद्य सौवना-
दिकं^५ विधत्ते— “अथ लस्यून्येत्येवमादिना^६ । सौवनग्रन्थीकर-

१— पृष्ठाशब्दार्थः ३१४ ए० २ टी० ब्रह्मः ।

२— “पूर्वनिखाता मौदुम्बरौ स्थूणां सदसो मध्ये कुर्यात्”—इति या० दे० ।

३— का० औ० सू० ८. ६. १२ क ।

४— वा० सं० ५. २६. १ ।

५— सौवनग्रन्थभिमर्शनादीत्यर्थः ।

६— का० औ० सू० ८. ६. १२ ख ।

णाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्वानिवद् व्याख्येयानि; मन्त्रेष्वेन्द्रत्वं विशेषः^१ ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थानमाह— “अथ हविर्द्वानयोरित्यादिना^१ । हविर्द्वानिशकटयोः पञ्चाङ्गागस्य साम्येन य उत्तरो देशः, तत्र ‘आग्नीध्रम्’ आग्नीध्रीयं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पचाः । आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं सौमिकवेद्या उत्तरभागे स्वीकुर्यादित्येकः पचः । अर्द्धादधिकं मंशं वेद्याः स्वीकुर्यादिति द्वितीयः । सर्वं मपि सौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत् पचत्रयम् “तस्यार्द्धं मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । ‘निष्ठितं’ निष्पन्नमाग्नीध्रीयम्, “वैश्वदेव मसि”—‘इति’^२—मन्त्रेण अभिमृशेत्^३ । अस्य वैश्वदेवत्वं कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारणमाह— “यदस्मिन् पूर्वैर्धुरिति । ‘वसतीर्वर्यः’ सोमाभिषवार्था आपः; तासु विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वैर्धुरधिवसन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा चोपरिष्ठादान्नास्यते— “ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयौ स्येति”— इति^४ । तदासु विश्वान् देवान् संवेष्टयतीत्यतो विश्वेषां देवाना माश्रयभृताना मपा माधारभृतत्वात् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५. ३०. १-३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १४ ।

५— उपरिष्ठात् ७ प्र० २ ब्रा० १६ क० ।

द्वितीयं कारणं माह— “देवा ह वा इत्यादिना । “तान्स-
दसो जिग्युरिति । ‘तान्’ सदोनिविष्टान् देवान् ‘सदसः’
सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्काषितवन्त इत्यर्थः । न केवलं
तानेव देवान्, अपि तु ‘अन्तस्सदसं’ सदोमध्येऽवस्थितान्
‘धिष्ण्यान्’ अग्नीन् नाशयन्; तेषां मग्नीनां तत्र सद्भाव एव
नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह— “सर्वे ह स्म
वा एत इति । “तानाग्नीध्रं मभि संरुधुरिति । सदसो निष्का-
षिता आग्नीध्रप्रविष्टाः, तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्य-
गतस्याग्नेः ‘अर्द्धं’ समीपं प्राप्य ‘तान्’ असुरान् ‘जिग्युः’ । ‘ततः’
आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् ‘विश्वे देवाः’ ‘अमृतत्वम्’ असुरकृतहिंसा-
रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तस्मात्’ विश्वेषां देवानां माश्रयत्वाद्
‘वैश्वदेवम्’ वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

“तान् देवा इति । ‘तान्’ उद्घाटितान् धिष्ण्यान् ‘देवाः’
‘प्रतिसमैन्धत’ पुनरदीपयन् । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘प्रत्यवस्तेत्’
प्रतिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसानं भोजनम्; यथा आहुत्याधारो
भवेत्, तथा समैन्धत । “तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । “तस्माद् य
इति । ‘तस्मात्’ आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् ‘यः
समृद्धः’, ‘सः’ ‘आग्नीध्रं’ आग्नीध्रस्य कर्म ‘कुर्यात्’ । “यो वा इति ।
‘यो वै ज्ञातः’ अथं सदाचारौति विदितः, ‘अनूचानः’ साङ्ग-
प्रवचनाध्यायी ‘समृद्धः’ । आग्नीध्रस्य अष्टयं दक्षिणाप्राथम्यभाक्तेन
समर्थयते— “तस्मादग्नीध्रे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कश्चिदपूर्वनियम माह— “तस्माद् यं
 दीक्षितानां भवत्यं विन्देदिति । ‘दीक्षितानां’ मध्ये ‘यं’ दीक्षि-
 तम्, यदा तेषां सम्बन्धिनं कश्चिद्वृत्तिजम् ‘अवत्यं’ दौर्वत्यं
 ‘विन्देत्’ लभेत, तद्दौर्वत्यपरिहाराय “एनम् आग्नीध्रं नयत”—
 ‘इति’ ब्रूयात् । एवं वदता मभिप्राय माह— “यत्तदनात्तं तन्ना-
 रिष्यतीतीति । लोके ‘यद्’ भयादिरहितम्, ‘तत्’ ‘नारिष्यति’
 आर्त्तिं न लभेत; अत एतस्याग्नीध्रस्य देवानां मार्त्तिपरिहार-
 साधनत्वात् असावयनार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः ।
 “तद् यदत इत्यादिः । उक्तार्थोपसंहारः^१ ॥ २८ ॥ ५ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनप्रतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— तै० सं० ६का० २प्र० सर्वं मेतत् विहितम्, तत्रैव १का० २, ३ प्र०
 मन्वास्त्राम्नाताः; अपि सायणायं तद्भाष्यं सुल्लुष्टतरम् ।

२— “कण्डौसङ्ख्या १३२”—इति क, ख; “कण्डिकासङ्ख्या १३२”—इति
 ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० २५क०, ४ब्रा०
 २४क०, ५ब्रा० २६क०; सङ्कलनया १३२ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्गा ये वै
समङ्गास्ते व्विजामान एतु ऽउ हैवास्यैतु ऽआत्मनः* ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति, तु
ऽएते माये ऽअस्तृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्यागेव सुप-
र्णीयं कद्रूस्ताभ्याः समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तयुमाने ऽजचतुः । यतरा नौ दुवौयः परा-
पुश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रु-
रुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'आत्मानः'—इति सा०—सम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

सा ह सुपुण्यवाच । अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते तु महं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यसीति
तः द्वीत्यथ ह कद्रूवाच तस्य ब्वालो न्यषञ्जि तु ममुं
व्वातो धूनोति तु महं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा युत् सुपुण्यवाच । अस्य सलिलस्य पार ऽडुति
व्वेदिर्व्वे सलिलं व्वेदि मेव सा तुदुवाचाश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते ऽडुत्यग्निर्व्वी ऽश्वः श्वेतो युप स्थाणुरथ
युत् कद्रूवाच तस्य ब्वालो न्यषञ्जि तु ममुं व्वातो
धूनोति तु महं पश्यामीति रशना हैव सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्यवाच । एहीदं पुताव व्वेदितुं यतरा नौ
जुयतीति सा ह कद्रूवाच त्व मेव पत त्वं वै न आख्या-
स्यसि यतरा‡ नौ जुयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपुण्यी पपात । तद्व तथैवास युथा कद्रूवाच
ता मागता मुभ्युवाद त्व मजैषीश्रहा इ मिति त्व
मिति होवाचैतुद्याख्यानः सौपुण्यीकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूवाच । आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ
सोमस्तु देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

* 'अस्य'—इति ग, घ ।

† 'सा'—इति ग, घ ।

‡ 'यतरा'—इति ग, घ ।

धेति* तथेति सा छुन्दासि ससृजे सा गायत्री दिवः
सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मथोर्हं कुशोरन्तरुवहित आस । ते ह स्म
क्षुरपवी निमेषुं निमेष मभिसुन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव
ते ऽआसतुस्त मेते गन्धर्व्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे
धिष्ण्या इमा होत्राः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ
सा दीक्षा तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः
प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो ह्युप-
सदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद । तस्मात् खदिरो युदे-
नेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिरु
स्पृष्टोऽच्छावाकुस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽच्छावाको
ऽह्रीयत ॥ १२ ॥

त मिन्द्राग्नौ ऽअनुसुमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै
तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

* 'निष्क्रियीत्येति'-इति पाठश्च वृष्टो डा०-वेवरेण ।

† 'इमे होत्रकाः'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

‡ 'कः'-इति ग, घ ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । तेनोऽप-
हुरानिति तस्मात्तु च सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया
मपहुरन्ति ह्रीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । गृहान्
पश्वन्तेनोऽपहुरानिति तस्मात्तु च सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य
ह गोपनाया मपहुरन्ति ह्रीयते ह । तेनैतेन सुपर्णी
देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
ईजान इति ॥ १५ ॥

अणुः ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्यो-
रात्मना जायते स यद्युजते यथैव तुत् सुपर्णी देवेभ्य
आत्मानं निरक्रीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं
निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तु मेते गन्धर्व्याः सोमरक्षा
अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागुत्याब्रुवन्नु नो यज्ञ आभजत मा
नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति यथैवास्यामुच
गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम
इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनानब्रुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति न सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-
पीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन
एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति न सौम्या युच्छालाकैर्हि-
ष्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ युदमौ होष्यन्ति । तद्वोऽविष्यतीति स युदमौ
जुह्वति तुदेनानवत्यथ युदः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि
चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स युदेनान्सोमं बिभ्रत
उपर्युपरि चरन्ति तुदेनानवति तुस्मादध्वर्युः समया
धिष्ण्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्ति तु मेते व्यात्तेन
प्रत्यासते सु एतेषां व्यात्त मापद्येत तु मग्निर्वाभि-
दृहेद्यो वायुं देवः पशूना मीष्टे सु वा हैन मभिमन्येत
तस्माद्यद्यध्वर्योः शालाया मरुथः स्यादुत्तरेणैवाग्नीध्रीयः
सुचरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते* । सोमस्यैव गुह्यै न्युप्यन्त आहवनीयः
पुरस्तान्मार्जालीयो दक्षिणतु आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ
ये सुदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्ति । अर्द्धानुदिशन्त्येतु ऽउ
ह्वैतुद्विरेऽर्द्धान् उपकिरुन्वर्द्धानुदिशन्तु तथा युस्मा-

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'पश्चात्'—इति ग, घ ।

सोकादागताः स्मो दिवस्तथा तं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तथा नु जिह्वा* रथ्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरन्ति । तेनास्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशन्ति तेनामुस्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै हिनामानो भवन्ति । एतु ऽउ हैवैतदधिरे न
वा ऽभिर्नामभिररात्म येषां नः सोम मपाहार्पुर्हुन्त
द्वितीयानि नामानि करुवामह्वा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन् यानुपहृतसोमपौथान्त्सतो-
ऽथ यज्ञ ऽआभजंस्तस्माद् हिनामानस्तस्माद्वाह्मणो
ऽन्द्यमाने द्वितीयं नाम कुर्वन्त राधोति हैव यु एवं
व्विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स युदमौ जुहोति । तुदेवेषु जुहोति तुस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सुदसि भक्षयन्ति तुन्मनुष्येषु जुहोति तुस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ युद्धविद्वानयोर्नाराशः साः सूदन्ति
तुत्पितृषु जुहोति तुस्मात्पितुरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एव
मैवैतद्या इमाः प्रजा ऋपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्यानु पशवो देवानु वयाः स्योषधयो व्वन-

* 'जिह्वा'—इति क, डा०—वेवरेणाप्येकत्र दृष्टः ।

† 'ते'—इति ग, घ ।

स्पृतयो यदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्व्वं यन्न ऽआभक्तं ते ह
 स्मैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सुम्पिबन्ते सैषा
 सम्पा ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सुम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्य-
 दृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्यपदार्थविधानार्थ^१ माख्यायिका माह— “विजामानो
 हैवास्तेत्यादिना । ये ‘धिष्याः’, ते ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘विजामानः’
 भ्रातरः, बान्धवाः । कुत इत्यत आह— ‘इमे’ ‘समङ्काः’ समान-
 चिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नानां
 भ्रातृत्वे व्याप्तिं दर्शयति— ‘ये वै समङ्कास्ते विजामान इति ।
 ‘एत उ’ एते खलु ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आत्मानः’^२ ; अतो विजामान
 इत्येतदुपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्याः^३ कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रलेनोक्तं विशदयितु माह— “दिवि वै सोम आसीदथेह
 देवा इत्यादिना । ‘इह’ भूलोके ‘त एते माथे’ वस्तुतो अतथा-
 भूते । सुपर्णीकद्रोस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति—
 “वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति । ‘समदं चक्रुः’ परस्परं कलह मुद-
 पादयन् ॥ १ ॥

१— ‘धिष्योपधानपदार्थविधानार्थ’—इति क ।

२— ‘अत्यारः’—इति क ।

३— पुरस्तात् १७६ पृ० ३ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

“ते हर्त्तीयमान इति । ‘चर्त्तीयमाने’ परस्परं कलहायमाने ।
‘क्वतिः’ सौचो धातुः^१ । ‘ऊचतुः’ । कथम् ? ‘नौ’ आवयोर्मध्ये
‘यतरा’ ‘दवीयः’ अत्यन्तं दूरं ‘परापश्चात्’ पश्येत । ‘सा’ दूर-
दर्शिनी सुपर्णी दूरम् ‘ईक्ष्व’-‘इति’ ‘उवाच’ ॥ ३ ॥

“सा हेति । ‘सा’ दूरं पश्यन्ती ‘सुपर्णी’ ‘उवाच’ । कि
मिति, उच्यते—“अस्य सलिलस्य पारे अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते,
त महं पश्यामि इति” । अस्यायं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति । ‘त मेव’
मथा दृष्टं श्वेताश्च मेव हे कद्रुः^२ । ‘त्वम्’ अपि ‘पश्यसि’-‘इति’,
न तु ततोऽतिरिक्तम् । सा ‘कद्रूः’ दूरं विलोक्य ‘तं हि’-‘इति’
‘उवाच’ । त मशं खलु त्वं पश्यसीत्यर्थः । ततोऽधिकं मपि दृष्ट्वा
कद्रूः पुनर्ब्रूते । कि मिति, उच्यते—“तस्य वालो न्यषञ्चि, त
मसुं वातो धूनोति, त महं पश्यामि इति” । ‘वालः’ पुच्छं
‘न्यषञ्चि’ स्थाणौ निषक्त मभूत्, ‘तं’ वालं ‘वातः’ वायुः ‘धूनोति’
कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्णमिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह—
“सा यत् सुपर्णुवाचेति । “अस्य सलिलस्येत्यादि । ‘सलिलं’
सागरादिसम्बद्धं यथा अनतिलङ्घ्यं भवति, एवं वेदिरपौति
सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्नेः शुक्लभास्वरत्वात् सर्वाग्निनत्वाच्च श्वेत-
रूपत्वम् । यूपस्य स्थाणुत्वं तु साचादेव । कद्रू यदुक्तं तस्य वाल
इत्यादिकम्, तदभिप्रायं दर्शयति—“अथ यत् कद्रूरित्यादिना ।

१— पा० सू० ३. १. २६ दृष्टव्यम् ।

२— “कद्रूकमखल्वोष्कन्दसि”—इति पा० सू० ४. १. ७१ ।

“रश्मना ह वै सेति । वालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रश्मना वाल
मित्युच्यते ॥ ५ ॥

“सा ह सुपर्णुवाचेति । “सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णा श्वेता-
श्वादेर्दर्शनार्थं माहता कद्रूः, सुपर्णी-खट्वष्टस्य वालस्य सुभिद्धत्वात्
‘ल मेव’ दुष्प्रवयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

“सा ह सुपर्णी पपातेति । एव सुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रूक्तं
वास्तव मवगत्य पुनः ‘आगतां’ ‘तां’ सुपर्णीं कद्रूः ‘उवाद’—
“ल मजैषीश्वरहा इ मिति” । प्रश्ने भुतिः^१ । तथा पृष्टा सुपर्णी
‘ल मजैषीः’—‘इति’ उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रभिद्धत्वाविष्कर-
णाय नाम करोति—“एतद्व्याख्यान मिति । ‘एतत्’ “दिवि वै
सोम आसीदित्यादि, “होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

“सा ह कद्रूस्वाचेति । पराजितया सुपर्णा गायत्र्यादि-
च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः
सकाशात् आत्मनिष्कथणं कृत मित्यर्थः “सा ह कद्रूस्वाच
आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिनोक्तः ॥ ८ ॥

“सा गायत्री दिवः सोम माहरत्”—इति यत् सङ्गच्छेणोक्तम्,
तद् विस्मृत्यति—“हिरण्मयोर्ह कुशोरित्यादिना । ‘हिरण्मयोः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकाण्डोक्तः सप्तमकाण्डान्त मिति यावत् । ऐ० ब्रा० ३. ३. १, २ ;
६. ३. ६ खण्डेऽपि द्रष्टव्यम् । “इयं वै कद्रूसौ सुपर्णी छन्दांसि
सौपर्णयोः”—इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६. १ । महाभारतेऽप्यादि-
पर्वण्येषा कथा बृंहिता, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१ ।

कुश्लोः' आयुधयोः 'अन्तः' 'अवहितः' आच्छन्नः सोमो ऽभूत् ।
 "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुश्लशब्दात् ङीष्^१ । 'ते'
 कुश्लौ 'चुरपवी' चुरधारे इव^२ तीक्ष्णाय 'निमेष-निमेषं' सर्वदे-
 त्यर्थः । 'अभिसन्धत्तः' यथान्यो नापहरेदेवं रक्षत इत्यर्थः । कुश्लो-
 वांस्तवस्वरूप माह— "दौचातपसाविति । "त मेते गन्धर्वा इति ।
 'सोमरक्षाः' सोमरक्षकाः 'एते गन्धर्वाः' 'तं' सोमं 'जुगुप्सुः' । ते
 के ? ये 'इमे' सदसि वर्त्तमानाः 'धिष्याः', ('इमाः होत्राः')
 इमे होत्रकाः, होत्वर्जमैत्रावरुणादयः^३ ॥ ८ ॥

"तयोरन्यतरां कुश्लौ माचिच्छेदेति । गायत्री 'तां' क्त्वा च
 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तथा देवा अदीचन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति । गायत्र्या क्त्वा द्वितीया कुश्लौ
 देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद इत्याह— "तपो ह्युपसद
 इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२ ।

२— नास्त्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

३— "होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते"— इति ऐ०
 ब्रा० ६ प० ३२ अ० ६ क० सा० भा० । "होत्रकाणां— मैत्रावरुण-
 ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानाम्"— इति ऐ० ब्रा० ६. २. ५ सा० भा० ।
 "मुख्यवर्जिता दादशर्त्तिजो होत्रकाः"— इति आश्व० श्रौ० सू०
 १. २. २६ ख० । इति परिभाषया प्रतिवेदं त्रयो होत्रका भवन्ति ;
 चतुर्थं वेदेषु चतुर्णां होत्रध्वर्यूङ्गाष्ट्रक्षणां मुख्यत्वात् । आश्व० श्रौ०
 ४. १. ३ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

“खदिरेण हेति । सोमाहरणसमये खदिरस्थातिसारत्वात् तं साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर इति नाम धम्यन्म । अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे धूपः स्फ्यश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ । ‘अच्छावाकस्य’ ‘गोपनायाम्’ । होत्र-काणां मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकास्थो होत्रका यदा सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री ‘जहार’; अतः ‘अच्छावाकः’ ‘अहीयत’ हीनो निहृष्टोऽभूत् । अतएवेतरहोत्रकावत् प्रथमत एव सदःप्रवेश मपि [न] समालभत ॥ १२ ॥

“त मिन्द्राग्नी इति । ‘तं’ हीन मच्छावाकम्, ‘इन्द्राग्नी’ ऐन्द्राग्न्यस्तपाडेन सन्तुष्टौ, ‘अनुसमतनुताम्’ सन्तान मनुप्रवेश मकुरुताम् । अतः ‘अच्छावाकः’ ‘ऐन्द्राग्नः’ इन्द्राग्निदेवताकः । तथा चोत्तरत्र अच्छावाकसोमकाले^१ आन्वास्यते^२— “अहीयत वा अच्छावाकस्त मिन्द्राग्नी”—इत्यादिना ॥ १२ ॥

“तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्वातिकं वाक्यम् । स्थष्टम् । ‘अपहरान्’ अपहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— “ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना । ‘जायमान एव मृत्योः’ ऋण-भावे जननं सेवोपाधिरित्यर्थः । इदं मृणं प्रातिभास्यवदन्यत

१— ‘अच्छावाकसोमसहोमकाले’—इति ड ।

२— उपरिष्ठाद् (४. ३. १, २.) द्रष्टव्यम् ।

‘आद्यातं न भवति, किन्तु स्वत एवाद्यात मित्येव मर्थ माह—
‘आत्मना’—इति ॥ १६ ॥

“तेन देवा अयजन्तेत्यादि । ‘तेन’ गायत्र्याहतेन । “अनु नो
यज्ञ आ भजतेति । ‘नः’ अस्मानपि अस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘अन्वाभजत’
अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत ।
उक्तवैपरीत्यप्रतिषेधः— “मा नो यज्ञादिति । ‘अन्तर्गाताः’ अन्त-
रितान् मा काष्टं । “इणो गा लुङि”—इति^१ गादेशे, “गातिस्था”
—इति^२ सिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

“तथेतीति । “सोमक्रयणा व इतीति । सोमः क्रीयते
सैर्गन्धर्वादिभिः, ते ‘सोमक्रयणाः’, ‘वः’ युष्माकं ‘तान्’ भागान्
एतस्मिन् सोमक्रयकाले ‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यः, धिष्यस्वरूपेणावस्थितेभ्यः
‘अनुदिशति’ अनुदिशेत् ; एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात् । ‘इत्या’
वृत्तसाध्या, ‘सा’ ‘द्वतीयसवने’ युष्मान् ‘प्राप्स्यति’, ‘न सोम्या’ ; ‘अपहृतो
हि युष्मत्सोमपीथः’ इति । पातव्यः सोमः ‘सोमपीथः’ सोमस्यापहृत-
त्वादित्यर्थः । “यच्छालाकैर्धिष्यन् व्याघारयतीति । ‘यद्’ यथा
आहुत्या ‘शालाकैः’ दणसमूहैः विहृतान् ‘धिष्यन्’ वृतेन
‘व्याघारयति’ सैषा हतेति ॥ १९ ॥

“अथ यदग्नौ होष्यन्तीति । ‘अथ’ प्रदीपनानन्तरम्, ‘अग्नौ’
प्रदीप्ते, अग्निष्वित्यर्थः । ‘होष्यन्ति’, ‘तद्’ आज्यं ‘वः’ युष्मान् ‘अवि-

१— पा० सू० २. ४. ४५ ।

२— पा० सू० २. ४. ७७ ।

यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तन्नात्पर्यं श्रुतिः स्वयं मेव दर्शयति—“स यदग्नौ जुह्वतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— “अथ यद् वः सोमं विभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्टं मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्यन्तीति-क्रमं प्रसक्तं निषेधति— “तस्मादध्वर्युः समया धिष्यन्नातीया-दिति । “तं सेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । ‘तम्’ अध्वर्युम् ‘एते’ सोमरक्षकाः धिष्यन्त्याग्नयः ‘व्यात्तेन’ विवृतेनाखेनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति । ‘सः’ अपि धिष्यन्तानतिक्रामन् ‘एतेषां’ ‘व्यात्तं’ विवृतं मुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह— “तं मग्निर्वाभिदहेद् द्यो वायं देवः पशूना मिति । “स वा हैन मभि मन्येतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारोऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— “तस्माद् यद्यध्वर्योः शालाया मिति । ‘यदि’ ‘अर्थः’ स्वात् शालायां प्राग्वंशे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्यन्तानां सोमरक्षकाल मभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकाल माह—
“ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकाले समाने सदोगतानां धिष्यन्तानां मिव कथं मितरेषां मनुदेशनं नास्तीत्याह— “तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्त्यर्द्धा-ननुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भव-तीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना “सम्माडसि कृशानुः”—^१इत्याद्यनुदेशः क्रियते । अर्द्धां धिष्यन्ताः कर्त्तव्याः, केचन

अनुदेश्याः इति विधिरुन्नीयते^१ । द्वैतस्य कारणं माह— “तथा यस्मादिति । ‘तथा’ सति, धिष्यन्निवापाभावे सति यस्मैकं पूर्वं भवस्थितं युक्तोक्तं ‘प्रति प्रज्ञास्यामः’ जानीम इति, “तथा न जिज्ञासाम्यम इतीति । युक्तोक्तं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासानां पुनर्युगमने सति जिज्ञाता स्यात् । सर्वेषां केवलं अनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थं सुभयथाकारणम् ॥ २२, २३ ॥

यथा स्थानद्वैविध्यम्, एवं नामद्वैविध्यं मपि ; तत्तु सङ्केतपूर्वकं मित्याह— “ते वै दिनामानो भवन्त्येते उ हवैतद्दधिर इति । नामान्तरधारणविषये मतिं चक्रुरित्यर्थः । पूर्वेषां नामानां मपरितोषे कारणं माह— “न वा एभिर्नामभिररात्स्वेति । ‘न अरात्स्व’ सम्बद्धा न भवामि । ‘येषां मित्यादि स्पष्टम् । “विभुरमि प्रवाहणः”^२— इत्याद्यन्तुपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि दिनामानि । द्वितीयनाम्ना प्राप्तां सम्बद्धिं दर्शयति— “यानपहतसोमपीथान्स्ततोऽयं यज्ञ आभजन्निति । यज्ञभागान्तु “द्वितीयसवने वो दृष्ट्याहुतिः प्राप्स्यतीत्युक्तं मित्यर्थः^३ ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयागं देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थिति-हेतुरिति प्रशंसति— “स यदग्नौ जुहोतीति । अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ‘तस्मात्’ यज्ञभागलाभात्

१— “अर्द्धव्रत-मन्त्रं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अर्द्धं मन्त्रेणोक्तमे प्रवर्ग्योपसदौ”—इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७ ।

२— वा० सं० ५. ३१. १ । ३—पुरस्तात् (१६४ पृ० २० पं०) द्रष्टव्यम् ।

‘देवाः’ ‘सन्ति’ आत्मानं लभन्ते; इदानीं मपि ‘अपराभूताः’
अविनष्टा वर्तन्त इत्यर्थः । एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि योज्ये ।
“अथ यद्विद्वान्नियोनारंशः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहो-
तीति । हविर्द्वान्नशकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु^१ ये सोमा ऊता-
वशिष्टा भक्षिताः पुनरायायिताश्च वर्तन्ते, ते नारांशः; तेन
पितृदेवत्याः । तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

“या वै प्रजा इति । ‘या वै प्रजाः’ देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः,
असुररक्षःप्रभृतिकाः, ‘ताः’ ‘पराभूताः’ विनष्टा अभवन् । याप्येवं
पूर्वं मासीत् परमा च । ‘एतद्’ इदानीं मपि, ‘अपराभूताः’
‘याः’ सन्ति, ‘ताः’ देवाद्याः ‘यज्ञे’ ‘आभजति’ । अस्तु तेषां यज्ञ-
भागः, तद्वितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति,
तत्प्रकारं माह— “मनुष्यान्तुपशव इति । वयसा मन्तरिक्षसञ्चार-
साम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवा-
धीना स्थितिः । “उभये देवमनुष्याः पितरः इति । देवमनुष्य
एको राशिः, पितरश्चैकः, द्वैराश्र मापन्ना उभयेऽपि ‘संभिवन्ते’
साहित्येनैकौभावेन पानं कुर्वन्ति । ‘सैषा’ ‘सम्या’ सह पीतिः ।
“आतश्चोपसर्ग”-इति^२ भावे अङ् । प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

१— “एष यस्मिन्सो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते”-इति ऋ०
सं० १०. १६. ८ । “औदुम्बरेण चमसेन चतुःसक्तिना”-इति चेहै-
वोपरिष्ठात् (७. २. ११. २) आन्नास्यते ।

२— पा० सू० २. २. १०६ ।

पश्चान्मनुष्यैः सदसि शेषपानम्, पश्चान्मनुष्यैः पितृणाम्;
इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषां मागमनं मेव न दृश्यते, कुतः
सहपानं मिति, तत्राह— “ते ह स्म दृश्यमाना एवेति” ॥ २६ ॥
१ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.]

सर्वं वा ऽणुषोऽभि दीक्षते । यो दीक्षते यज्ञो ह्यभि
दीक्षते यज्ञो ह्येवेदः सर्वं मनु तुं यज्ञो सम्भृत्य यु
मिमु मभि दीक्षते सर्वं मिदं विसृजते ॥ १ ॥
युदैसर्जिनानि जुहोति । स युदिदं सर्वं विसृजते

१— “धिष्ण्यान् निवपति”—इत्यादीनि का० श्रौ० सूत्राणीह समीक्षित-
तयानि (८. ६. १५-२२.) । “चात्वालाद्विष्ण्यानुपवपति”—इत्या-
दीनि आप० श्रौ० ११. १४. १-६ सूत्राणि चैवमर्थकानि ।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिब्रतः स्यात्सो-
ऽन्वारमेत युद्युऽअन्युच चुरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति
तद्वेदेऽ सुर्वं विवृजते ॥ २ ॥

युदेव वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः स
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-
रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु मन्त्रिश्च द्वितीयेन
दिव मुत्तमेनैताम्बुवैषु एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते युज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्णे वेदिः स्तूर्त्वा । अर्द्धव्रतं प्रद्वाय सम्पु-
पद्यत ऽइधु मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
अयति सुचः सुस्मार्ष्टुपस्थे राजानं युजमानः कुरुतेऽथ
सोमक्रयण्यै पदुं जघुनेन गार्हपत्यं पुरिकिरति पदा वै
प्रतिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव‡ ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति युचाहवनीय मुहुरन्ति
तासूपयमनीषु चतुर्भागं मुक्षं चतुर्भागेणोपाज्जन्त्ये-
तासूपयमनीषु चतुर्भागं जघुनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
पुरिकिरति ॥ ५ ॥

* 'वैसर्जनानि'-इति स्यात् सायणसम्मतः । एव मिहोतरत्रापि ।
भाष्यं (३८३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† 'तिः'-इति ग, घ ।

‡ 'वः'-इति ग, घ ।

तदु तथा न कुर्यात् । सार्द्धं मेव परिकिरेज्जघु-
नेन गार्हपत्य मथोत्पूयाज्यं चतुर्थहीते जुहुं चोपभृति
च यज्ज्वाति पञ्चयहीतुं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्व-
रूपं विश्वेषां देवानां समिदिति विश्वदेवः हि पृष-
दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा मदीस इधो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति । त्वः सोम तनूद्भ्यो देवोभ्योऽन्य-
द्वतेभ्य उरु युन्तासि वुरुथुः स्वाहेति तदेतेनैवास्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकः सृणुते* ॥ ७ ॥

अथाप्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति । जुषाणो अस्तु-
राज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ हैवैतदुवाच रुक्षोभ्यो वै
विभेमि युथा मान्तरा नाप्रा रुक्षाःसि नु हिनसन्नेवं
मा कुनीयाःस मेव वधात्† कृत्वातिनयत स्तोको मेव
स्तोको ह्यसुरिति तु मेतत् कुनीयाःस मेव वधात्
कृत्वात्यनयन्स्तोको मेव स्तोको ह्यसू रुक्षोभ्यो भीषा
तस्मादप्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीधम्‡ । उपयच्छन्त्युपयमनीरथाहाम्रये

* 'ति'—इति ग, घ ।

† 'वधात्'—इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'धम्'—इति ग, घ ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वामुये
प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्राव्णः । द्रोणकलशं व्यायव्यानीधुं कार्ष्ण्य-
मुयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरु मैश्वर्यौ विधृती*
तुद्विहिरुपसन्नङ्गं भवति वपाश्रुपण्यौ रशने ऽअरुणी
ऽअधिमन्यनः शुक्लो वृषणौ तुत्समादाय प्राञ्च
आयन्ति सु एषु ऊर्ध्वो यन्तु एति ॥ १० ॥

तदायत्सु व्याचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा-
न्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान्† । युयोध्यस्मज्जुहुराण
मेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्नि मेवैतत्पु-
स्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाश्वा रुक्षाःस्यपद्मन्नेत्यथाभये-
नानाश्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माग्नीध्रे
निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्वरिवस्त्रणोत्वयं
मृधः पुर एतु प्रमिन्दुन् । अयं व्याजान् जयतु‡ व्याज-
सातावयः शुचून् जयतु§ जुह्वपाणः स्वाहेति तुदेते-

* 'विधृती'-इति ग, घ ।

† 'विद्वान्'-इति ग, घ ।

‡ 'व्याजां जयतु'-इति क, ख ।

§ 'शत्रं जयतु'-इति क, ख ।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्येतेनैतं लोकः*
 स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधति ग्राव्णः । द्रोणकलशं व्यायुव्यान्
 यथेतर मादायुयन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसाद-
 यन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु इधु मेवाग्रे प्रोक्षत्युथ
 वेदि मथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरुस्ताद्वन्थ्यासाद-
 यति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विसृज्य ग्रन्थि माश्ववालः
 प्रस्तरु उपसुन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरु
 मेकदृढर्हिं स्मृणाति स्तौर्त्वा बर्हिः कार्पर्यमुयान् परि-
 धीन् पुरिदधाति परिधाय परिधीन्तस्मिधावभ्या-
 दधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षुयाय
 नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति
 तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्येतेनैतं
 लोकः स्पृणुते युदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

युद्धेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीयाः सं वा ऽएन मेत-
 दधात् कृत्वात्यनैषु स्तोके मेव स्तोको ह्यप्तस्तु मेतदुभयं

* 'तु' लोकः—इति क; ख ।

प्राप्य यु एवैष तं करोति यन्नु मेव यज्ञो हि विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः । अप उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य सुचो ऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादु-
यति व्यज्रो वा ऽआज्यं रुतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रुतः
सोमं हिनसानूति तस्मादासाद्य सुचो ऽप उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य नीडे कृष्णाजिन मास्तृ-
णाति । तदेन मासादयति देव सवितरेषु ते सोमस्तु
रक्षस्व मा त्वा दभन्ति तदेनं देवायैव सवित्रे परि-
ददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवांस् ॥ उपपागा* इदु महं मनुष्यान्त्सहु रायस्योषेणु-
त्यग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भं ऽआदधाते यो दूक्षत
ऽआग्नावैष्णवः ह्यदो दूक्षणीयः हविर्भवति यो वै
विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु देवानां भवति यो दूक्षते
तदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्प्रत्यक्षः सोमान्निर्मुच्यते
यदुहैतत् त्वं देव सोम देवो देवांस् ॥ उपपागा इदु महं

* 'देवांस् ॥ उपपागा'—इति क, ख । एव सुत्तरत्र च ।

† 'मन्तर्जम्भ'—इति च पाठभेदेन खीकृतम् डा० वे० । एव सुत्तरत्र च ।

मनुष्यान्सह रायस्योषेणेति भूमा वै रायस्योषः सह
भूमेत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्व्वरणस्य पाशान्मुच्य
ऽइति व्वरणपाशे वा ऽगृधो ऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्तु-
त्यत्युक्षं व्वरणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरणस्य
पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रत-
पास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहुर्मे
व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूर्म्मय्यभूदेषा सा त्वयि
यो मुम तनूर्स्त्वय्यभूदियः सा मुयि । यथायथं नौ व्रत-
पते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरुमःस्तानु तपस्तप-
स्यतिरिति तत्प्रत्यक्ष मग्नेन्निर्मुच्यते स स्वेन सुतात्मना
यजते तस्मादस्याचाश्रन्ति मानुषो हि भवति तस्मा-
दस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा-
नाश्रन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्मा-
द्वीक्षितस्य नाश्रीयादथाचाङ्गुलीर्व्विस्तजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

वैसर्जनीयानि विधातु माह—“सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति ।
यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वं मभीति, तच्चाह—
“यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्वं मिति, तच्चाह—
“यज्ञं ह्येवेदं सर्वं मन्यति । ‘इदं सर्वं’ ‘यज्ञम्’ ‘अनु’सृत्य उत्पन्नम् ;
कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः । ‘य मिमं’ सर्वं भूतं ‘यज्ञम्’ ‘अभि’-
लक्ष्य ‘दीक्षते’, ‘तं’ यज्ञं ‘सम्भृत्य’ वैसर्जनहोमानं प्राचीन मङ्ग-
जातं कृतेत्यर्थः । कृष्णाजिनमेखलादिकं तदिदं ‘सर्वं’ ‘विसृजते’ ।
पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

“यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति । विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जना-
नीति^१ नाम सम्पन्नम् । ‘तस्माद्’ विसर्जनसम्बन्धित्वाद् ‘योऽपि व्रतः
स्यात्’ व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः
स्यादित्यर्थः । “स मपि व्रतान् कथञ्च मिति सम्येयति”—इत्यापस्तम्बे-
नोक्तम्^२ । ‘सः’ यजमानः ‘अन्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यत्र’
देशान्तरे वर्त्तते, ‘तच्चाद्रियेत’ ; सर्वथाज्ञातव्यं इति बुद्धिं न कुर्यात् ।
तथाच कात्यायनः— “अपि व्रताश्चान्वारभन्ते यजमानं वाससाच्छा-
दयत्येनांश्चरन्तु नाद्रियेत”—इति^३ । ‘यद् वै’ यदेव जुहोति वैसर्ज-
नानि, ‘तदेवेदं’ ‘सर्वं’ व्रतं ‘विसृजते’ विसर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेवं ‘वैसर्जिनानि’—इतीकारमर्थं पदं न स्यात् सायणस्य ।

२— आप० श्रौ० सू० ११. १६. १२ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३६, ३७, ३८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्वं
मस्ति, दायाद्येनाविभक्ता इति पिबभूतिः । अपि व्रता गोत्रजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना^१ विक्रान्तिं विशिनष्टि—“येषा मिथं विक्रान्तिरिति । येथ मिदानीं परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोक-त्रयरूपा ‘विक्रान्तिः’ इति, एष यज्ञाख्यो ‘विष्णुः’ ‘एतस्मै’ यजमानाय ‘विक्रमते’ । विष्णोर्विक्रमणं कुतो लभ्यत इति तद् दर्शयति—“यज्जुहोतीति । आहवनीयाग्नीध्नोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवात्र यज्ञाख्यस्य विष्णोर्यजमानार्थभूरादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः । तस्माद् वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः^२ ॥ ३ ॥

इत्थं वैसर्जनानि^३ विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन् अन्तरालवर्त्तिनं मग्नीषोमीयप्रयोगं माह—“सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना^४ । दिनस्वापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा । “अर्द्धव्रतं प्रदायेति^५ । तस्मिन् दिने एकस्नानम्^६ ; व्रतार्द्धस्य प्रात-व्रतार्थं सुपथुक्त्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम् । स्पष्टं मन्यत् । “अथ सोम-क्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमक्रयकाले च

कर्कोपाध्यायः । संख्यं साधारणं कर्म येषां ते अपिब्रवा दायदाः ; ते ह्येकेनापि ह्य्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवन्तीति हरिश्चासमिनः ।

१—“द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति”—इत्यादि च तै० सं० ६. ३. २. २ ।

२—“सुवर्गाय वा एतानि”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. १ ।

३—‘वैसर्जनानि’—इति कृ । एव मन्यत्रापि सर्वत्र ।

४—का० श्रौ० सू० ८, ६. १६, ३० ।

५—“अर्द्धव्रतं मत्र वाजसनेयिनः समासगन्ति”—इति आप० श्रौ० सू०

११. १५. ७ ।

६—‘एकस्नानम्’—इति कृ ।

एकहायन्याः सप्तमपदपांशुर्धृतः^१, तं प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पञ्चाङ्गागे प्रक्षिपेदित्यर्थः । प्रक्षेपं प्रशंसति— “पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्या एवेति । पदसम्बद्धपांशोः^२ प्रतिष्ठास्थाया माहवनीय-जघनार्द्धप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापनं यजमानस्य ‘पदा’ प्रतितिष्ठति-र्भवति ; अतः स क्षेपः ‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांशोः^३ चतुर्द्धा विभज्य विनियोगः केषाञ्चित् पक्षः, त मुदाहृत्य निराचष्टे— “तद्वैके चतुर्द्धा कुर्वन्तीत्यादिना । “तासूप-यमनीय्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्वित्यर्थः । अनेनैवाभि-प्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांशोर्विनियोगो नोक्तः कात्यायनेन । अत्र “अग्नीषोमीयवेदेः स्तरण मगहणं प्रस्तरस्यापराह्णेऽर्द्धव्रते”— इत्यादि, “शालाद्वार्य मपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्द्धैके”— इत्यन्तं सूत्रजातं^४ द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

“तदु तथेति । अग्नीषोमीयार्थं माज्यपृषदाज्ययोर्यहणं विधत्ते— “अथोत्पूषाज्यं चतुर्गृहीत मिति^५ । पृषदाज्यग्रहणमन्त्र माह— “ज्योतिरसीति^६ । हे पृषदाज्य । त्वं ‘ज्योतिः’ द्योतमानो द्योतको

१— एरस्तात् ३. १. ३-१० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘सप्तमपदपांशुम्’-इति क ।

३— पांशुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र ।

४— ‘पदपांशु’-इति क ।

५— का० औ० सू० ८. ६. २६-३३ ।

६— का० औ० सू० ८. ६. ३४ ।

७— ता० सं० ५. ३५. १ ।

वा भवसि । ज्योतिर्विशेष्यते— “विश्वरूप मिति । वैचित्र्याद् विश्व-
रूपत्वम् । आज्यस्य साधारणेन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वा-
भावात् पृषदाज्यं मपि विश्वेषां देवानां समिदित्युच्यते । अनेक-
द्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम्^१ ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रक माहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते— “अथ
जुहोति त्वं सोम तनूकृज्य इति^२ । जुह्वा व्यापृतत्वात् प्रचरण्या
होमः^३ ।

समन्त्रस्याय मर्थः— हे ‘सोम !’ ‘त्वं’ ‘तनूकृज्यः’ तनूं शरीरं
कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रचांसि, द्विषन्तीति द्वेषांसि, अन्यैः
अस्माद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो निय-
न्तांसि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि ।
तस्मात् त्वं मेवास्माकम् ‘उरु’ प्रभूतं ‘वह्म’ बलम् ‘असि’ । तस्मै
तुभ्य मिदं सुकृतं मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वस्योक्तत्वात् गार्ह-
पत्यहोमः पृथिव्यां प्रतिष्ठाारूपः । अस्यां जायापत्यथोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत
इति तदर्थं माह— “एतेनेमं लोकं सुणुत इति^४ ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथाग्नवे द्वितीया माहुति

१— “ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृह्यैतं ज्योतिरसीति
समिदन्तेन”—इति का० श्रौ० सू० ५. ४. २६ ।

२— वा० सं० ५. ३५. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १ ।

४— “वैसर्जनाणि जुहोति रक्षसा मपहृत्यै”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. ३ ।

मिति' । 'अग्नः' सूक्ष्मरूपः सोमः । सः 'अग्नः', आज्यस्य 'जुषणः'
प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आज्यम्, 'स्वाहा' सुकृत मस्तु ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह^१— “एष उ हैवेति । 'एषः' मन्त्रः एव,
'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच' । एतच्छब्दार्थं माह— “रक्षोभ्यो
वा इत्यादिना । “यथा मान्तरेति । प्रणयनकाले मध्यमार्गं
शालामुखीयहविर्द्वानयोरन्तराले इत्यर्थः । “कनीयांस मेव वधात्
कृतेति । रक्षःकृताद् 'वधात्' हेतोः 'कनीयांसं कृत्वा' । कनीयः-
शब्दार्थं माह— “स्तोक मेवेति । “स्तोको ह्यग्निरित्यादि
स्पष्टम् ॥ ८ ॥

“उपयच्छन्तीष्म मिति^२ । “उपयच्छन्त्युपयमनीरिति । दध्मा-
धानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कृते” प्रदीप्तेभ्यगतम् अग्निम् 'उप-
च्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नीयमानाः सिकता अपि
'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपत्रं निराकृत्य 'अग्नये प्रह्विय-
माणाय'-इति पत्रं सिद्धान्तयति— “अथाहाग्नय इत्यादिना” ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २ ।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३५. ३ ।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२६५, २६६ प०) द्रष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ३, ४ ।

“आददते याव्ण इत्यादि^१। ‘ग्राव्णः’ सोमाभिषवार्थान्
पाषाणान्^२। ‘द्रोणकलशः’ सोमाधारः, प्रभृतः पात्रविशेषः^३।
‘वायव्यान्’ गृहान्,^४ वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि^५। “ग्राव्णो
वायव्यानि”—इत्यादि श्रुतेरेव^६ पात्राणां वायव्यत्वम्। ‘इध्मम्’।
काश्मर्यपरिध्याद्याः^७ पश्वर्याः^८। “तद्वर्हिरुपसन्नद्धं भवतीति^९।
आतिथ्याया मास्तीर्णं मित्यर्थः ; “यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदसः,
तदाम्नीषोमीयस्य”—इति श्रुतेः^{१०}। ‘वपाश्रपण्यौ’ पशुवपाश्रपणसाधने

१— “आहवनीयं गच्छत्यादाय ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राण्यौध्वाचतुष्टयञ्च
सन्नद्धं वपाश्रपण्यौ रश्नेन शकलदृष्टयं मरणी च”—इति का० श्रौ०
सू० ८. ७. ५।

२— पञ्च ग्रावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणाः।

३— दुममयो वैकङ्कतः, यस्योपरिधारायद्वा गृह्यन्ते।

४— ‘वायव्यानि गृहान्’—इति कृ।

५— नव स्रष्टृपात्राणि, दश चमसाः, परिध्वा, ऋतुपात्रे, ऊर्णापात्रे,
स्थाल्यश्चतस्रः, पूतभृदाधवनीयौ, उदक्षनः, सोमासन्दी इत्येवमादीनि।

६— तै० स० ६. ३. २. १०।

७— “इध्मं विंशतिकाळकम्”—इति का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० ४०।

८— ‘परिध्याद्याः’—इत्येव कृ।

९— “कार्श्यैर्मयाः परिधयः”—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १२। “कार्श्यैः
श्रीपण्यौ, तन्मयाः” इति तत्र या० दे०।

१०— का० श्रौ० सू० ८. १. १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या।

११— ऐ० ब्रा० १. ४. ८ सा० भा० द्रष्टव्यम्। जै० सू० ४. २. २६, ३०.

१४ अधिकरणं सेतद्विचारार्थकं मेव। तत्रैव १२. १. ४२, ४३.

१६ अधिकरणं मपि।

कार्भर्यशाखे^१ । ‘रश्मने’ यूपपश्वर्यं दे^२ । ‘अरणौ’ दे^३ । ‘अधिमन्थनः
शकलः’ उत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः । ‘वृषणौ’ वृषणस्थानीयौ
दर्भौ । एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च ‘समादाय’ ‘प्राञ्चः’
‘आयन्ति’ गच्छेयुः । “स एष ऊर्ध्वं यज्ञ एतीति । अध्वर्यु-
प्रमुखैर्यज्ञाङ्गानां मुद्यमनाद् ‘यज्ञः’ एव ‘ऊर्ध्वः’ एति’ ऊर्ध्वं गतो
भवति ॥ १० ॥

“तदायत्सु वाचयतीति” । तेषु सर्वेषु ‘आयत्सु’ “अग्ने नय” —
इति^४ ‘वाचयति’ अध्वर्युः ।

तस्याय मर्थः ।— हे ‘अग्नेः ! ‘देव !’ ‘नय’ प्रापय ‘अस्मान्’
‘राये’ धनार्थं ‘सुपथा’ शोभनेन मार्गेण । त्वं ‘विश्वानि’ ‘वयुनानि’
मार्गान् ‘विद्वान्’ जानन् । किञ्च ‘जुङ्गराणं’ कौटिल्यम्, आचरतः
‘एनः’ पापं कुटिलं चेत्युभयम् ‘अस्मत्’ अस्मात्तः ‘युयोधि’ पृथक्
कुरु । ‘ते’ तुभ्यं ‘भूयिष्ठां’ अतिप्रभृतां ‘नम उक्तिं’ ‘विधेम’
करवामेति ॥

“अग्निं मेवेत्यादि । स्पष्टम् । “त आयन्तीति । प्राञ्चो गता
आगच्छेयुः । कुत्रागच्छेयुः ? आग्नीध्र मागच्छन्ति । सौमिकवेदे-
रुत्तरेण मार्गेणागतम् ‘आग्नीध्रे निदधाति’ तं प्रणीत मग्निम्^५ ॥ ११ ॥

१— “विश्राखाविश्राखे दे” —इति या० दे० ।

२— “द्विगुणरश्मना पश्वर्या, यूपार्था त्रिगुणरश्मना च” —इति या० दे० ।

३— अधरारणिरुत्तरारणिरिति । ४— का० श्रौ० सू० ८. ७. ६ ।

५— वा० सं० ५. ३६. १ । ६— का० श्रौ० सू० ८. ७. ७-८ ।

“स निहिते जुहोतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘निहिते’ अग्नीं स्थापिते । तत्र होममन्त्रोऽयम्— “अयं नो अग्निरिति” ।

तस्याय मर्थः ।— ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘नः’ अस्माकं ‘वरिवः’ धनं ‘कृणोतु’ । तथा ‘अयम्’ एव ‘मृधः’ सङ्गमान् ‘प्रभिन्दन्’ ‘पुर एतु’ । तथा ‘अयं’ ‘वाजसातौ’ सङ्गामे ‘वाजान्’ ‘जयतु’ अस्मदर्थम् । ‘अयं’ ‘जर्हृषाणः’ पुनः-पुनः हृषन् ‘शून् जयतु’ । ‘स्वाहा’ सुज्जत मसु, इद माज्यम् ॥

“तदेतेनेत्यादि । शालामुखीयाम्नीषीथोत्तरवेदीनां क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘स्पृणुते’ पालयति” ॥ १२ ॥

“तदेव निदधतीति” । स्थापयेद् धावादिकम् । ‘इतरम्’ इध्रवर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । “उत्तरेणाहवनीयं सुपसादयन्तीति” । उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति” । प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिषं मेव पूर्वं प्रोक्षेत् । “प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्र मेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राकृतः प्रयोगः पुनरभिधीयते ; तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तरं पृथक् गृहीत्वा वर्हिरैकावृत्तैव कृणीयात् । “खरोत्तरार्द्धे एकवृत् स्तरणं पश्चाद्वोत्तरवेदेः”—इति हि सूत्रम् ॥ १४ ॥

१—आज्ञातस्त्वयम्— वा० स० ५. ३७. १ ।

२—का० श्रौ० सू० ८. ७. १० ।

३—का० श्रौ० सू० ८. ७. ८ ।

४—का० श्रौ० सू० ८. ७. १० ।

५—का० श्रौ० सू० ८. ७. ११ ।

६—का० श्रौ० सू० ८. ७. १२ ।

७—का० श्रौ० सू० ८. ७. १३, १४ । एकवृत् = एकावृत्तिः ।

“अथ जुहोतीति^१ । ‘अथ’ आधानसमिदाधानपर्यन्तं^२ पश्वर्यं मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तुरीयं ‘जुहोति’, “उरु विष्णो”—इति मन्त्रेण^३ ।

अयं मन्त्रार्थः ।—हे ‘विष्णो !’ यज्ञात्मक ! त्वम्, ‘उरु’ प्रभूतं द्युलोकपर्यन्तं ‘विक्रमस्य’ विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनं माह—‘लयाय’ अस्माकं निवासाय ‘उरु’ विस्तीर्णं ‘कधि’ कुरुत । ‘दृतयोने’ अग्ने ! ‘दृतं’ ऊतं ‘पिव’ । ‘यज्ञपतिं’ यजमानं ‘प्रतिर’ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । ‘स्वाहा’ सुऊतं मसु ॥

“तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत्” ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवलं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्याल्पपरि-
हारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति—“यदेव वैष्णव्यर्चा
जुहोतीत्यादिना । “त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति ।
‘एतत्’ एतेन, वैष्णवलकरणेन ‘अभयं’ नाशकरक्षोभयरहितं कृत्वा
‘एषः’ सोमः पूर्वं ‘य एव’ यादृग्यज्ञरूपः, ‘तं’ तादृगूपं ‘करोति’ ।
विष्णुलप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तच्चाह—“यज्ञो
हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

“अथासाद्य क्षुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति । ‘आसाद्य’
उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि ‘क्षुचः’ आसाद्य ‘राजानं’ सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. १५, १६ ।

२— ‘आधानसमिदाधानपर्यन्तं’—इति च ।

३— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— ३८६ पृ० १४ पं०, ३९० पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‘प्रपादयति’ हविर्द्धानं प्रवेशयति^१ । उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— “तस्मा
दासाद्येत्यादिना । “वज्रो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्^२ ॥ १७ ॥

“स दक्षिणस्येति । ‘दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य’ ‘नौडे’ परिवृते
मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात् । “दक्षिणे ऽनसि
कृष्णाजिन मास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति”—इति^३ सूत्रम् ।
“देव सवितरेष ते”—इत्यासादनमन्त्रः^४ । स्पष्टोऽर्थः । हे सोम !
त्वां ‘मा दभन्’ मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

“अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य’ विस्मृज्येत्यर्थः ।
तथाच कात्यायनः— “एतत्त्व मिति विस्मृज्योपतिष्ठते”—इति^५ ।

मन्त्रस्यार्थः^६ ।— हे ‘सोम देव !’ ‘त्वम्’ इदानीं ‘देवान्’
‘उपागाः’ प्राप्तोऽसि, ‘अहम्’ अपि मनुष्यः सन् ‘एतत्’ इदानीं
‘मनुष्यान्’ अस्मदीयान् ‘उपागाः’ प्राप्तोऽसि । न केवल अह मेव
किन्तु ‘रायस्वोषेण सह’ धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवे-
शात्, इदानीं निर्गमसाहित्य मपेक्षितम् । “अग्नीषोमौ वा एत
मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, “अथ प्रतिप्रख्याता

१— तच्च सोमानयनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवति । का० श्रौ०

सू० ११. १. १३, १४. द्रष्टव्यम् ।

२— पृ० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १७ ।

४— वा० सं० ५. ३६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. १८ ।

६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३६. २ ।

अग्नेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना”—इत्यत्र^१ व्याख्यातम् । तत्
 “एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ उपागा इदं महं मनुष्यान्”—
 इत्यभिधानेन^२ ‘प्रत्यक्षम्’ एव ‘सोमाद्’ विमुच्यते ॥ १८ ॥

हविर्हानात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते— “अथोपनिष्क्राम-
 तीति । “स्वाहा निर्वरुणस्येति । “स्वाहा निरिति निष्क्रम्य”—
 इति सूत्रम्^३ । मन्त्रे^४ वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति— “वरुणपाशो वा
 एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

“अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधातीति^५ । समिध मेवाभ्या-
 दधदवान्तरदीक्षा उपैति “अग्ने व्रतपा”—इति^६ । तत्र स्वशरीर
 मग्नावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारणं मुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन
 यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः । “स स्नेन सतात्मना
 यजत इति । पूर्वं मन्यात्मना सता, इदानीं ‘स्नेन’ यजमानात्मना
 ‘सता’ ‘यजते’; स्वशरीरस्य पुनः—प्राप्तत्वात् । दीक्षितान्ननिषेध-
 भावाभावयोरप्यय मेवाभिप्राय इत्याह— “तस्मादस्याचाश्रन्तीति ।
 तस्मादिति हेतुं विवृणोति— “मानुषो हीति । नामग्रहणस्यापि
 मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न
 गृह्णीयादिति विधिरुन्नीयते । “यथा हविषोऽङ्गतस्य नाश्रीया-
 देवं तदिति^७ । ‘अङ्गतं’ देवातिथिषु मनुष्यो ‘नाश्रीयात्’, ‘एवं तत्’

१— २०१८० ७५० द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सं० ५. ३६. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७. १६ ।

४— वा० सं० ५. ३६. ३ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ।

६— वा० सं० ५. ४०. ११ ।

७— ऐ० ब्रा० २. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

अग्निं भवति; धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः ।
 “नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्तीति^१ सूत्रम् ॥ २१ ॥ २ [६.३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

यूपं ब्रक्ष्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि यूप-
 स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

युदेवुं वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-
 द्युपं मुञ्च्येति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि सुचा जुहोति । चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा
 जुहोति युद्यु सुवेण सुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो
 विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्र
 प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यद्वाज्यं परिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तुक्षणः शुस्त्रं
 भवति तत्तद्वादत्ते त आयायन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

तु मेव मभिमृश्य जपति । पश्चाद्वैव प्राङ् तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयतेत्यन्यारं*।ऽश्रुगां नान्यारं॥ऽउपागा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्धानुपैति तस्मादाहात्यन्यारं॥ऽश्रुगां
नान्यारं॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वा-
ग्येनं पुरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्मात्पुराञ्चो भवन्ति परो-
ऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन मुवरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्माद-
र्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहार्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव व्यनस्पते देवयज्याया ऽइति ।
तद्यथा बहूनां मुध्यात्साधुवे कर्मणे† जुषेत सु रातुमना-
स्तुस्मै कर्मणे स्यादेव मेवैन मेतुद्बहूनां मुध्यात्साधुवे
कर्मणे जुषते सु रातुमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति । तद्वै सुमृद्धं युं
देवाः साधुवे कर्मणे जुषन्तै तस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्यायै जुषन्ता मिति‡ ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपस्पृशति । विष्णवे त्वेति वैष्णवो

* 'न्यारं'-इति क, ख । इहोत्तरत्रायैवं सर्वत्र ।

† 'ऽश्रुगान्ना'-इति च पाठो डा०-वेवरेण वृष्टः ।

‡ 'कर्मणे'-इति ग, घ । § 'मिति'-इति घ ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं वृश्चति तस्मादाह
विष्णवे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओषधे चायस्वेति
वृजो वै परशुस्तथो हैन मेघ वृजः परशुर्न
हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्तुधिते नैनः हिःसी-
रिति वृजो वै परशुस्तथो हैन मेघ वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमः शुक्ल मपच्छिनत्ति । त मादत्ते तं वा
ऽश्नन्नस्तम्भं वृष्टेदुत ह्येन मनसा व्यहन्ति तथानो† न
प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिग्गथो उदञ्च
मुदीची हि मनुष्याणां दिग्गथो प्रत्यञ्चं दुक्षिणायै
त्वैवेनं दिशः पुरिबिबाधिषेतैषा वै दिक् पितॄणां तस्मा-
देनं दुक्षिणायै दिशः पुरिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयते । यां मा लेखीरन्तरिक्षं
मा हिःसीः पृथिव्या सम्भवेति वृजो वा ऽणु भवति
यं यूपाय वृश्चन्ति तस्माद्भजात् प्रच्यवमानादिमे लोकाः

* 'लेति'—इति ख । 'लेति'—इति ग, घ ।

† 'तथानो'—इति च पाठो डा० वेवरेण वृष्टः ।

‡ 'वि'—इति क । एव मिहोत्तरञ्च च ।

सुरेजन्ते तदेभ्य एवैन मेतुल्लोकेभ्यः शमयति तथेमां-
ल्लो*काञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । द्यां मा† लेखीरिति दिवं‡ मा हिःसी-
रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिःसीरिति नात्र तिरुहित
मिवास्ति पृथिव्या सुम्भवेति पृथिव्या सुञ्जानौष्ठेत्येवै-
तदाहायः हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
महते सौभगायेत्येषु ह्येनः स्वधितिस्तेजमानः प्रण-
यति? ॥ १४ ॥

अथाब्रुश्चन मभिजुहोति । नेदुतो नाप्रा रुक्षाः-
स्यनूत्तिष्ठानिति व्यजो वा ऽप्राज्यं तदुज्जैणैवैतन्नाप्रा
रुक्षाःस्यवबाधते तथातो नाप्रा रुक्षाःसि नानूत्तिष्ठ-
न्त्यथो रेतो वा ऽप्राज्यं तदुनस्पतिष्ठेवैतद्रेतो दधाति
तस्माद्रेतस आब्रुश्चनाहुनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

सु जुहोति । अतस्त्वं देव व्यनस्पते शतवल्गो॥
विरोह सहस्रवल्गो॥ वि वयुः रुहेमेति नात्र तिरुहित
मिवास्ति ॥ १६ ॥

* 'माँल्लो'-इति ख, 'माँलो'-इति घ ।

† 'मा'-इति ग, घ । ‡ 'दिवं'-इति ग, घ ।

§ 'पुण्यति'-इति घ ।

॥ 'शतवल्गो'-इति च पाठो डा०-वेवङ्गा दृष्टः ।

॥ 'सहस्रवल्गो'-इति च डा०-वेवर-दृष्टः पाठः ।

तं परिवासयेत् । स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत्
तावान्स्यात् ॥ १७ ॥

पुञ्चारिणिं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः
पुञ्चतुवः संवत्सरस्य तस्मात् पुञ्चारिणिं परि-
वासयेत् ॥ १८ ॥

षुडरिणिं परिवासयेत् । षड्वाऽञ्चतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तस्मात् षुडरिणिं परि-
वासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारिणिं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री
पूर्वाङ्गो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाङ्गं एष यज्ञस्य तस्मा-
दष्टारिणिं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारिणिं परिवासयेत् । चिष्टद्वै यज्ञो नव वै चिष्टत्
तस्मान्नुवारिणिं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारिणिं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै
चिष्टुब् वृजस्त्रिष्टुब् वृजो यूपस्तस्मादेकादशारिणिं परि-
वासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारिणिं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तस्माद् द्वादशा-
रिणिं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारिणिं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तुस्मात्तुयोदश-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् । पुञ्चदशो वै वृजो
वृजो यूपस्तुस्मात् पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशरत्निर्व्याजपेययूपः । अपरिमित एव स्या-
दुपरिमितेन वा एतेन वृज्येण देवा अपरिमित मजयं-
स्तथो एवैषु एतेन वृज्येणापरिमितेनैवापरिमितं जयति
तुस्मादुपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा अष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [ई. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते—“यूपं ब्रह्मन्निद्यादिना । ‘ब्रह्मन्’
केत्यन् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुहुयात्^१ । “सास्य देवता”-
इत्यण् । “दिवं मा लेखीरन्तरिचं मा हिंसीः पृथिव्याः सम्भव-
सि”-इतिमन्त्रेण^२ । मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-
साम्याद् वैष्णवल मतस्तदर्थवाच्यत्वाच्चो वैष्णवलं युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ई. १. १६ ।

२— पा० सू० ४. २. २४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. १ । तत्र “द्यां मा लेखीरिति पाठः ।

“यच्चो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— “यदेव वैष्णव्या जुहोतीति ।
“यज्ञेनैवैतद्यूप मच्चैतीति । यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान्
भवति ॥ २ ॥

“स यदि सुचेत्यादि । स्पष्टम् । “उरु विष्णविति । एष मन्त्रो
वैमर्जनौहोम मधिकृत्य व्याख्यातः^१, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः ।
अत्र सूत्रम्— “यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं सुवेण वोरु विष्ण-
विति^२ ॥ ३ ॥

“यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अवशिष्टं माज्य मध्वर्युरादत्ते ।
“यत्तच्छण इति । ‘यत्’ तत्तत्कस्य ‘शस्त्रं भवति’ वाग्नीनिष्ठानं
शिखादौ । जोषयन्ते यं यूपायाल मिति, त आयन्तीति
सम्बन्धः^३ ॥ ४ ॥

“त मेव मभिमृश जपतीति^४ । ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभि-
मृश जपति’ “अत्यन्यानगाम्”—इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्शनं
न कर्त्तव्यम्, ‘पश्चात्’ ‘प्राङ्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ । अत्र
“यूप मभिमृशत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं
बज्रलपर्णम्”—इत्यादि^५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः^६ ।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृत्त ! तव
प्राप्तेः पूर्वम् ‘अन्यान्’ यूपानपि नानाजातीयान् वृत्तान् ‘अत्यगाम्’

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (३००, ३६१ प०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ६. १. ४ । ३— का० औ० सू० ६. १. ५ ।

४— का० औ० सू० ६. १. ६ क । ५— का० औ० सू० ६. १. ६-१० ।

६— आस्रावश्चैषः— वा० सं० ५. ४२. १ ।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि । एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि
 'नोपागाम्' नापगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि
 वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम्
 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः'
 परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-
 तपादिद्वतदोषसम्भवात् निरुद्धत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानं त्वा
 मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः । हे 'देव ! वनस्पते !' 'तं' तादृशं
 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "तद्यथेति । 'यथा' 'बहूनां'
 पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवक्तव्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे'
 'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थं मङ्गीकृत-
 मनस्काः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे'
 एतमनाः स्यात् कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः । 'एव मेवैतत्' इति
 दार्ष्टान्तिकाभिधानं सुक्तार्थम् ॥ ५-७ ॥

"देवास्त्विति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनं
 माह— "तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणेति^१ । "विष्णवे त्वा"—'इति'^२ मन्त्रेण 'सुवेण'
 'उपसृशति' । 'विष्णवे' यूपार्थेत्यर्थः । सृशामीति शेषः । कथं
 यूपस्य विष्णुत्व मिति, तच्चाह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूपः'
 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्वः खलु । तदेव कथ मिति, तच्चाह—

“यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायात
मित्यत आह—“यज्ञाय ह्येनं वृक्षतीति ॥ ८ ॥

“अथ दर्भतरुणक मिति^१ । “ओषधे चायस्व”—‘इति’^२ कुश-
तरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात् । हे ‘ओषधे !’ त्वं प्रहारव्यथातो
‘एनं’ वृक्षं ‘चायस्व’ । ‘यज्ञो वै परशुः’ केदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम् ।
“स्वधिते मेनम्”—‘इति’^३ केदनमन्तः स्पष्ट एव ॥ १० ॥

“स यं प्रथम मिति । प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपपावटे प्रक्षेपाय
माददीत^४ । “तं वा अनचस्तम्भ मित्यादि^५ । न विद्यते ‘अचस्त’
शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् ब्रश्चनकर्मणि, ‘तम् अनचस्तम्भम्’; अच-
संस्पर्शा यथा न स्यात्, एवं सर्वे वृक्षेदित्यर्थः^६ । तत्रयोजन माह—
“उत ह्येन मनसेति । अचो ह्यनसा यूपं नयेयुः, तदा अचं मा
वधिष्ठेति ॥ ११ ॥

यूपस्थाधःपातनविषये प्रागादिदिक्चयं विकल्पयति—“तं प्राञ्चं
पातयेदित्यादिना । अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधति । “दक्षिणायै
त्वेनैव दिशः परिविवाधिषेतेति^७ । ‘एनं’ यूपं ‘दक्षिणायै’

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

२— वा० सं० ५. ४२. ३ ।

३— वा० सं० ५. ४२. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. १३ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १. १४ ।

६— “स्यागुर्नसोऽक्षं स्तम्भातीत्यक्षस्तम्भः, न यक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भः;
यथा गच्छतः शकटस्य अक्षं भवप्रिष्ठः स्यागुर्न स्तम्भाति, तथा
नौचं क्षिन्द्यादित्यर्थः”—इति चात्र या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ६. १. १७ । ‘परिविवाधिषेतेति’—इति च

‘दक्षिणस्या’ ‘दिशः’ परिबाधकं कारयितुं मिच्छेदित्यर्थः; तस्याः
पितृदेवत्वत्वात् ॥ १२ ॥

“तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयत इति । तद्वयोजन माह—“वज्रो
वा एष भवतीति । “स्फ्यस्तृतीयं रयस्तृतीयं यूपस्तृतीय मिति-
श्रुतेः^१ वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम् । अतो वज्रपात इव यूपार्थ-
वृत्तपातः । “लोकाः संरेजन्त इति । “भ्यसते रेजत इति भयवेप-
नयोः”—इति^२ यास्कः ॥ १३ ॥

“स यदाहेति । “पृथिव्या सम्भव”—इत्यस्य^३ तात्पर्यं माह—
“सञ्जानीष्वेत्येवैतदाहेति । सम्मति मैकमत्यं प्राप्नुहीत्यर्थः । “अयं
हि लेति^४ । ‘अयं’ खलु ‘स्वधितिः’ केदनासाधनपरशुः ‘तेतिजानः’
निशितो भवन् ‘महते’ ‘सौभगाय’ सुभगत्वाय, अष्टाश्रयाद्याकारा-
श्रयणाद्धि सुभगवते; अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-
त्वात् प्रणयनस्य । ‘प्रणिनाय’ प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः ।
केदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं किञ्चस्त्वं
लोकत्रय मपीडयन्नधः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं
त्वं शोधयामीत्यर्थः^५ ॥ १४ ॥

आव्रश्चनहोमं विधाय प्रशंसति—“अथाव्रश्चन मभिजुहोति

१—ते० सं० ५. २६. ४ । इन्द्रो वृत्राय वचं प्राहुरदित्यादि व्रष्टव्यम् ।

२—निरु० ३. ४. ४ ।

३—वा० सं० ५. ४३. १ ।

४—वा० सं० ५. ४३. २ ।

५—“अयं हि लेति शोधनम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. १८ ।

नेदतो नद्वेत्यादिना । आ समन्ताद् व्रश्चनम् 'आव्रश्चनम्', तदभि
तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—
“अतस्त्व भित्वाव्रश्चनेऽभिजुहोति, धूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ
श्रुतेष्वेति^१ । होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्यं; वज्ररूपेण रत्नकत्वम्,
रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति । अत आव्रश्चनप्रदेशहोमो वज्रः । तस्मात्
स्थानाद्राक्षसादिकं मुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिकृतं भवति;
तथा तत्र आव्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखा वज्रधा
जायन्ते^२ ॥ १५ ॥

स जुहोतीति । आव्रश्चनहोममन्त्रस्यायं मन्त्रः^३ ।— हे 'वनस्यते !
देव !' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्गुः' अपरिमिताङ्कुरः
सन् 'विरोह' प्रादुर्भव । 'वयं' च 'महस्ववल्गुः' सन्तः 'विरूहेम'
विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

“तं परिवासयतीति^४ । 'तं' धूपं वक्ष्यमाणेन कृत्वा 'परि-
वासयति' आच्छिनन्ति । परिवासने विशेषं माह— “स यावन्त
मेवायं इति । 'अग्रे' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्तं' यावत्परि-
माणं 'परिवासयेत्', 'तावान्स्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्वापेक्षित-
प्रमाणाय न पुनश्चिन्त्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

धूपमानविषये पञ्चारत्निप्रभृतिपञ्चदशारत्निपर्यन्तान् बहून्

१— का० औ० सू० ६. १. २०-२२ ।

२— “आव्रश्चनाद् वज्राणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति” तै० सं० २. ५. १. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४२. ३ ।

४— का० औ० सू० ६. १. २३ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— “पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१। “थो वै यज्ञे हविष्पाङ्क्तिं वेद”-इत्यादिना^२ यज्ञस्य हविरादिपञ्चसङ्ख्यायोगात् पशोः पाङ्क्तलम् ॥ १८ ॥

“षडरत्नि मिति । “संवत्सरो वज्र इति । संवत्सरस्य, वृच-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्य-स्यासुरघातकत्वाद्वा, सारभूतत्वाद्वा वज्रलम् ॥ १९ ॥

“अष्टारत्निं परिवासयेदिति । “पूर्वाङ्की वै यज्ञस्य गायत्रीति । साक्षादवयवत्वेन ‘गायत्री’ प्रातस्सुवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य ‘पूर्वाङ्कः’; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मौचमानत्वात् ‘पूर्वाङ्कः’ ॥ २० ॥

“नवारत्नि मिति । “त्रिवृदै यज्ञ इति । त्रिवृदादिसोमसाध्य-त्वात्, सवनभेदेन त्रिवृत्त्वाद्वा, ‘यज्ञस्त्रिवृत्’ । स च ‘त्रिवृत्’ सोमः ‘नव वै’; स्तोत्रियनवकरूपत्वात्^३ ॥ २१ ॥

“एकादशारत्नि मिति । “वज्रस्त्रिष्टुष्विति । त्रिष्टुभा सह प्रजा-पतेः सकाशादुत्पन्नत्वात् । स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या^४ ॥ २२ ॥

“द्वादशारत्नि मिति । उक्तं संवत्सरस्य वज्रलम्^५ ॥ २३ ॥ २४ ॥

“पञ्चदशारत्नि मिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २४-२६ । २— श्रौ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डाः द्रष्टव्याः ।

४— “प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत, त्रिष्टुप् कृन्दो बृहत् साम”-इत्यादि तै० सं० ७. १. १. ७ ।

५— ऊनविंशकण्डीव्याख्यानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

“उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरभिमीत, त मिन्द्रो देवतान्वसृ-
ज्यन्त”-इति श्रुतेः^१ पञ्चदशसेन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

“सप्तदशारन्निर्वाजपेयं द्यूप इति”^२ । अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्थं बहन् पचानुपन्यस्यातोऽप्यधिकं मय्यन्मानं मतुजानाति-
“अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारणं माह-“अपरिमितेन
वेति । वज्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्र-
माणस्वीकारात् द्यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

“स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि”^३ । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चा-
रव्यादिपचान् विकल्पयामास-“पञ्चारन्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे,
दशमपचतुर्दशवर्जं मपरिमितो वा”-इति^४ ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१- तै० सं० ७, १. १. ७ ।

२- “सप्तदशं वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे”-इति का० श्रौ० सू०

६. १. ३३, ३४ । वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नौषोमीये इति यावत् ।

३- का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. १. ३१, ३२ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरौस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूसौः ।
 रत्नोखां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यौ,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्तुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

अग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसीति समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
नार्यसीति* ॥ १ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
अपिक्वन्तामीति वृजो वा ऽअग्निर्वृजैर्वैतुन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा अपिक्वन्ति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्माया-
वटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि
बर्होऽप्युपरिष्ठादधिनिदधाति तदेवोपरिष्ठाद्यूपशकल
मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चष्णालं मुपनिदधात्यथ
यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स युवानावपति । युवोऽसि यवयास्मद्देवो यवया-
रातीरिति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतुत्करोति ॥ ४ ॥

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'मुत्कर'-इति ग, घ ।

‡ 'बन्धुः'-इति ग, घ ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
वृजो वै यूप एषां लोकाना मभिगुह्या एषां त्वा
लोकाना मभिगुह्यै प्रोक्षामौत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवृत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हीऽपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृषुदन मसीति पितृदेवृत्यं वा ऽअस्यै-
तद्भवति यन्निखातः स यथानिखात ओषधिषु मितः
स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्गुन-
स्पतीनां युद् बाह्याशकलं*स्तस्माद्यदा बाह्याशकलं
मपतश्शुवन्त्युथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यूपशकलं
प्रास्यति सुतेजसं मिनवान्तीति तद्युदेषु एव भवति
नान्य एष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तुस्माद्यूपशकलं
प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्नेणौरसि स्वावेशे उन्नेतृणा मिति
पुरस्ताद्वा ऽअस्मादेषोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाग्नेणौरसि

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्याशकलं'-इत्येव सायणासम्मतः पाठ इति
डा० वेवरः । परं मस्ति तत्र-तत्र च पाठभेदः ।

स्वावेशु उन्नेतृणा मित्येतस्य वित्तादुधि त्वा स्थास्यती-
त्युधि ह्येनं तिष्ठति तुस्मादाहैतस्य वित्तादुधि त्वा
स्थास्यतीति ॥ ६ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अवटु मभिजुहोति नेदधु-
स्तान्नाप्रा रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानिति व्यज्रो वा ऽत्राज्यं
तद्वज्रेणैवैतुं नाप्रा रुक्षाःस्युपबाधते तथाधुस्तान्नाप्रा
रुक्षाःसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्मुसीनो*
युप मनक्ति सु आह युपायाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥ १० ॥

सोऽनक्ति । देवस्त्वा सविता मुध्वानत्किंति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएष निदानेन यद्युपः
सर्वं वा ऽइदं मधु यदिदं किञ्च तदेन मनेन सर्वेण सुऽ-
स्पर्शयति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तुस्मादाह
देवस्त्वा सविता मुध्वानत्किंति‡ ॥ ११ ॥

अथ चणाल मुभयतुः प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्ललाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्पलः हैवास्यैतत्तच्चन्मध्ये
सुङ्गृहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदं दृष्टे पिप्पल
माहृतः स यदेवेदुः सम्बन्धनं चान्तरोपेनित मिव
तदेवैतत्करोति तुस्मान्मध्ये सुङ्गृहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'दङ्मुसीनो'-इति क, ख ।

† 'तिः'-इति ग, घ ।

‡ 'त्किंति'-इति ख ।

आन्तु मग्निष्ठा मनन्ति । युजमानो वा ऽग्निष्ठा रुस
आज्यः रुसेनैवैतद्युजमान मनन्ति तुस्मादान्तु मग्निष्ठा
मनन्तद्युथ परिव्ययुणं प्रुति समन्तं पुरिमृशत्युथाहो-
ऽह्युमाणायानुब्रह्मैति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । द्या मयेणास्पृक्षुः । आन्तरिक्षं मध्ये-
नाप्राः पृथिवी मुपरेणादहो रिति व्यञ्जो वै धूप रघुं
लोकानां मभिजित्यै तेन व्यञ्जणे सांलोकान्स्पृणुतु एभ्यो
लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ भिनोति । या ते धामान्युष्मसि गुमध्यै युञ्ज
गावो भूरि शृङ्गा अयासः अचाह तदुस्गायस्य विष्णोः
परमं पदं सुव भारि* भूरौत्येतया चिष्टुभा भिनोति
वृजस्विष्टुब् वृजो यूपस्तस्माच्चिष्टुभा भिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्टुं मिनोति । युजमानो वा ऽअग्नि-
ष्टामिरु वै यज्ञः स युद्ग्रेरग्निष्टुः ह्वलयेद्भुलेह यज्ञाद्युज-
मानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्टुं मिनोत्यथ पुर्यूहत्यथ
पुर्यषत्यथाप उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपद्य व्वाचयति । वृष्णोः कुर्माणि पश्यत
यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वृजं वा

* 'भाति'-इति सा०-सम्मतः । स च ऋक्पाठः २. २. २४. इ (निरु० २. २. ३.) । मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्यैव पाठभेद ऋग्यजुःसंहितयोः ।

ऽएष ग्राहार्षीद्यो यूष मुदुशिश्चिद्यद्विष्णोर्विजितिं
पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कूर्माणि पश्यत यतो
व्रतानि पश्यन्ते* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता वृष्णवो यूपस्तः सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य
युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चषाल मुदौक्षते । तद्विष्णोः परमं पदः सुदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवौ चक्षुरातत मिति वृजं वा
ऽएष ग्राहार्षीद्यो यूष मुदुशिश्चिद्यत्तां विष्णोर्विजितिं
पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदः सुदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवौ चक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ पुरिव्ययति । अनम्रतायै न्वेव पुरिव्ययति
तस्मादुचेव पुरिव्ययत्युचेव ह्रीदं व्यासो भवत्यन्नाद्य
मेवास्मिन्नेतद्वदधात्युचेव ह्रीदं मुनं प्रतिष्ठति तस्मा-
दुचेव पुरिव्ययति ॥ १९ ॥

चिद्वृता पुरिव्ययति । चिद्वृत्तं पशुवो ह्यनं पिता
माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्माच्चिद्वृता पुरि-
व्ययति ॥ २० ॥

* 'पश्यन्ते'—इति ग-घ-पुस्तकयोरशुद्धः ।

† 'सखेति'—इति ख, 'सखेति'—इति ग, घ ।

‡ 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

स परिव्ययति । परिवीरसि पुरि त्वा देवीर्विशो
व्ययन्तां पुरीमं युजमानः रायो मनुष्याणा मिति
तद्युजमानायाशिष माशस्ते यदाह पुरीमं युजमानः
रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति । दिवः सूनुरसीति प्रजा
हैवास्यैषा तुस्माद्यदि यूपैकादशिनौ स्यात् स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यासं तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा
जायतेऽथ यो विपर्यास मवगूहति न स्वः स्वं तस्य
हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तुस्माद् स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यास† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते । यद्यूप-
शकल इयः रशना रशनायै यूपशकुलो यूपशकला-
चघालं चघालात् स्वर्गं लोकः समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ युस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा एषोऽर्पाच्छद्यते
तस्यैतत्‍ स्व मेवारुर्भवति तुस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
निखाताद्वा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
रशनाया आ चघालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'सम्'-इति ख ।

‡ 'तुदस्यैतत्'-इति क ।

चषालाद् द्यङ्गुलं वा च्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन
तेषां लोकं जयति सुलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति य
एषु मेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वार्द्धं मिनोति । व्यञ्जो वै यूपो व्यञ्जो दण्डः
पूर्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपुच्य मुहरति पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य
तस्मात्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मिथं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति
ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निहुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-
त्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २८ ॥

तु ह स्मैतुं देवा अनुमुहरन्ति । युयेद मध्येतर्ह्येके-
ऽनुमुहरन्तीति देवा अकुर्वन्विति ततो रुक्षाऽसि यज्ञ
मनुदपिबन्त ॥ २९ ॥

* नास्तेतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

ते देवा अध्वर्यु मब्रुवन् । यूप शकल मेव जुहुधि
तदुद्दृष्टु स्वगाकृतो भविष्यति तथो रुक्षाऽसि यज्ञं
नानूत्पास्यन्ते ज्यं वै वृज उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकल मेवाजुहोतदुद्दृष्टु स्वगाकृत
आसीत्तथो रुक्षाऽसि यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै वृज
उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽगवैषु एतत् । यूपशकल मेव जुहोति तदुद्दृष्टु
स्वगाकृतो भवति तथो रुक्षाऽसि यज्ञं नानूत्पिबन्तेज्यं वै
वृज उद्यत इति सु जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु
स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भुस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतरम् ॥ १ ॥

“अग्नि मादत्ते देवस्य ता (१ क०)”-इत्यादिकम्, “स यथा-
निखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्त्रोषधिषु मितो भवति
(७ क०)”-इत्यन्तश्च ग्रन्थजात मौदुम्बराः श्रवटनिर्माणविधानेनैव

* ‘इति’-इति ग, घ ।

आख्यातप्राथम्य^१ । “उपरेण सम्भायेति । यूथस्यातष्टो मूलभाग
उपरः; तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात् । “एतावन्मात्राणीति ।
सृष्टिपरिमितानि यूपाये निदध्यात् यूपशकलं च^२ ॥ १-७ ॥

यूपशकलस्य गर्त्तं स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— “अथ यूपशकलं
प्रास्थति^३ तेजो ह वा एतदित्यादिना । तच्चेजस्व मिदानीन्तन-
प्रसिद्धा समर्थयते— “तस्माद् यदा ब्राह्मणशकलं मित्यादिना ।
‘अपतच्छुण्वन्ति’ तच्छणेन लघूकुर्वन्ति । “तनूकरणे तच्चः”—इति^४
श्रुः । “एष एव भवतीति । यूपत्वगात्मक एव भवेत् ‘नान्यः’
शकलः । अत्र कारणं माह— “एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति ।
यजुषा “स्वधिते मैनम्”—इतिमन्त्रेण निष्पादितः^५, अत एव
मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्राप्तनं समन्त्रकं विधत्ते— “स प्रास्थति^६ अग्नेणी-
रसीति^७ । द्विद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्ने नीडत इति ‘अग्नेणीः’,
यूपावयवभूत इत्यर्थः । यदा अग्नेऽवस्थितो यूपोऽवटं प्रति नीडत
इति ‘अग्नेणीः’, पुरस्सर इत्यर्थः । यस्त्वम् ‘अग्नेणीरसि’, स त्वम्
‘उन्नेहणां’ ऊर्द्धं नेहणा मध्वर्यूपां ‘स्वावेशः’ यूपावटे सुखेन तैरा-

१— पुरस्तात् (३४६ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— “देवस्य त्वेवमि मादाय”—इत्यादीनि सूत्राणीहानि (सू० ६.

२. ८—१२) । “देवस्य त्वा”—इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३ । ४— पा० सू० ३. १. ७६ ।

५— अनुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०) ।

६— का० श्रौ० सू० ६. २. १६ । ७— वा० सं० ६. २. १ ।

विश्रुत इति स्वावेशः । स त्वं हे यूपशकल ! 'एतस्य' कर्मणः
 'वित्तात्' । "विद ज्ञाने"^१ । कर्मणि षष्ठी । विद्धि, विदितायां
 भवति; कर्म कृतवान् न भवति । "अधि त्वा स्थास्यतीति ।
 अधीत्युपरिभावे । हे यूपशकल ! 'त्वा मधि' तवोपरि यूपः
 स्थास्यति, तस्यावस्थानं वित्तात् । अग्नेणीरित्यस्य तात्पर्यं माह—
 "पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' यूपात्
 'पुरस्तात्' अपि क्षिद्यते; अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं
 नौद्यमानत्वात् 'अग्नेणीः' स्वावेश इत्यर्थः । 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं
 वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणोपहृत्याज्य मिति । 'आज्यम् उपहृत्य', 'सुवेण'
 आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति' । "तूष्णीम्"—इति^२
 सूत्रम् । आत्रश्चनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्"^३ ।
 "अथ पुरस्तात् परीत्येति"^४ । अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-
 क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः 'आसीनः' अध्वर्युर्जमानो वा 'यूपम्
 अनक्ति' ; "अध्वर्युर्जमानो वा यूप मनक्ति"—इति^५ सूत्रकार-
 वचनात् । स्पष्टार्थो यूपाञ्जनप्रेषः ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति"^६ । "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य^७ तात्पर्यं माह—

१— अदा० य० ५४ घा० ।

२— "सुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"—इति का० श्रौ० सू० ६. २. २० ।

३— पुरस्तात् (४०४ पृ० १ पं०) ब्रह्मम् ।

४— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ क । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ ख ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. १ । ७— वा० सं० ६. २. २ ।

“सविता वे देवाना मित्यादिना । यजमाननिष्पाद्यस्य यागस्य
यूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तस्मिद्धिन्यायात् यजमान एव यूपत्वेनोप-
चर्यते । “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु”-इत्याद्युक्तप्रकारेण
‘सर्वं मिदं मधु’ । ‘ततः’ ‘एनम्’ यूप मेव, यूपद्वारेण ‘अनेन
सर्वेण’ मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण ‘संस्यर्शयति’ ॥ ११ ॥

“अथ चषालं सुभयतः प्रत्यज्येति^१ । चषालो यूपस्थोपरि
प्रतिमोक्तयोऽष्टाश्रिः मध्ये सन्नतो वलयः^२ । तम् ‘उभयतः’ आज्येन
‘प्रत्यज्य’ ‘प्रति सुञ्चति’ उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्त्वेषः^३ ।— हे चषाल ! त्वां ‘सुपिप्पलाभ्यः’ शोभन-
फलाभ्यः ‘श्रोषधौभ्यः’ तासा मर्याय, प्रति सुञ्चामीति शेषः ।
अस्य यूपस्य चषालं सुपिप्पलं खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीतं
मिव कुर्यात् ॥

उक्तं यूपफलरूपत्वं लौकिकवृत्तदृष्टान्तेन दृढयति— “तिर्यग्वा
इदं मिति । ‘आहतं’ सम्बद्धम्, ‘यदेवेदं सम्बन्धनं’ सम्यक् बन्धन-
साधनं वृत्तं फलं च, ‘अन्तरा’ वृत्तफलयोर्मध्ये “उपेनित मिव”
‘उपेनितम्’ अल्पपरिमाणं विद्यते, ‘तदेव’ ‘एतत्’ एतेन चषालोपे-
नितेन कृतवान् भवति । ‘तस्मात् मध्ये’ इदं मित्युपसंहारः ॥ १२ ॥

१— इक्ष्वीवोपरिष्ठात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) ब्रह्मणम् ।

२— का० औ० सू० ६. ३. ४, ४ ।

३— “अग्राच्चषालं पृथुमात्रं मर्याश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्ध्वमग्रे प्रति-
सुञ्चति”—इति का० औ० सू० ६. १. २८, २९ ।

४— वा० सं० ६. २. ३ ।

पुनराञ्जनं विधत्ते—“आन्त मग्निष्ठा मनक्नौति^१ । ‘अग्निष्ठाः’
अग्नेरभिमुखान्निः, तम् ‘अग्निष्ठाम्’, ‘आन्तम्’ उपरिप्रदेशपर्यन्तम्
‘अनक्ति’ । “सोपर मग्निष्ठादेश मत्का”-इत्यादि^२ च सूत्रम् ।
‘सोपरम्’ उपरसहितम् । अग्निसन्निधिसाम्यात् ‘अग्निष्ठाः’ यज-
मानः । “अथ परित्यगण मित्यादि । ‘परित्यगण’ परित्यगणो
रग्ननावेष्टनप्रदेशः, तं ‘प्रति’ ‘समन्तम्’ आञ्चयेन ‘परिमृशति’ परि-
मृशेत् । “उच्छ्रयमाणायानुब्रूहि”-इति^३ सम्येष सुक्ता— ॥ १३ ॥

“स उच्छ्रयति द्या मग्नेषेत्यादि^४ । “द्या मग्नेण”-इति मन्त्रेण^५
उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप ! ‘द्याम्’ अन्तरिक्षम् ‘अग्नेण’ अग्निभागेन
‘असृचः’ स्पृष्टवानसि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यभागेन ‘अन्तरिक्षम्
आ अत्राः’ आपूरितवानसि, ‘पृथिवीम्’ उपरेण^६ भूमौ स्थाप्यो
भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृंह्यैः’ दृढ मकरोः । “वज्रो वै
यूपः”-इत्यादि ह्यतश्चार्थम् ॥ १४ ॥

“अथ भिनोतीत्यादि^७ । “या ते”-इति मन्त्रेण^८ यूपं भिनु-
यात् । हे विष्णो ! ‘ते’ ‘या’ यानि ‘धामानि’ स्थानानि ‘गमद्भ्यै’
गमनाय प्राप्तये ‘उश्मसि’ कामयामहे, ‘यत्र’ येषु धामसु ‘गावः’
रश्मयः ‘भूरिशृङ्गाः’ प्रभृतोर्द्धप्रदेशाः ‘अयासः’ अयनाः गन्तारो
रश्मयः, तं परिवेषं हे विष्णो ! ‘अत्रा’ एषु स्थानेषु ‘उरुगायस्थ’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

५— वा० सं० ६. २. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ ।

७— वा० सं० ६. ३. १ ।

प्रभृतवाग्मीयमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं
'परमम्' उत्कृष्टं 'पदम्' 'भूरि' प्रभृतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रका-
शते, प्रार्थयामह इति शेषः । अथ मधिदैवतः सङ्ग्रहेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः'
सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् ; अचोक्तगायस्य
विष्णोस्ते 'परमं' पराङ्के 'पदं' यूपाख्यं भवभातीति^१ ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुपत्वं यूपमानस्योचितं मिति प्रशंसति— "एतया
त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेषं माह— "सम्यत्यग्निं मिति^२ । 'अग्निष्टाम्' 'सम्य-
त्यग्निम्' अन्यभिमुखं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन
दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्टाग्निरिति । 'सः' अध्वर्युः 'यद्'
यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्टां' 'क्लयेत्' चालयेत्, 'यज्ञात्'
'यजमानः' अपि 'क्लयेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्यत्यग्निं' मितुयात् ॥

"अथ पर्यूहतीति^३ । पर्यूहणादिमन्त्राणां मौदुस्वर्थां सुकृतात्^४
अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

"अथेव मभिपद्येति^५ । एवं कर्मकलापं कृत्वा यूपं मन्वारभ्य

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कीयं व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (२. २. ३. निरु०) ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४— पर्यूहणम्, पर्युषणम्, क्षप उपनिषदनं मिति त्रैविंशि कर्माणि ४ प्र०

५ ब्रा० १७, १८, १९ कण्डिकासु (३४४ पृ०) विहितानि ।

तत्र द्वावेव मन्त्रौ । तौ लिङ् वा० सं० ६. ३. २, ३ पुनराह्वातौ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

‘वाचयति’ “विष्णोः कर्माणि”-इत्यमुं मन्त्रम् । “विष्णोः कर्मा-
णीति वाचयति यूप मन्वारब्धम्”-इति^१ हि सूत्रम् ॥

अयमर्थः ।— ‘विष्णोः’ यज्ञात्मनः ‘कर्माणि पश्यत’ इह नराः !
‘यतः’ यस्माद् ‘व्रतानि’ कर्माणि जायन्ते, यानि च ‘पस्यसे’
स्पृष्टवान् । यो विष्णुः ‘इन्द्रस्य’ च यज्ञाभिमानिनो देवस्य ‘युज्यः’
योग्यः ‘सखा’ सखिभूतः ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— “वज्रं वा एष इत्यादिना । ‘उदग्नि-
श्रियत्’-इति, “अिन् सेवायाम्”-इत्यस्य लुङि रूपम् । कर्मणां
वज्रत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्तं निर्दिष्टम् । चतुर्थपादे
इन्द्रश्रवणं सङ्गतं मित्याह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १७ ॥

“अथ चषाल मुदीचते” तद्विष्णोरित्यादि^२ । ‘उदीचते’ ऊर्द्धं
मौचेत । ‘विष्णोः’ यज्ञस्य ‘तत्’ ‘परमं पदम्’ पद्यत इति पदं
यूपः, तं ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरयः’ विद्वांसः । कौटुशम् ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरणे ‘आततं’ प्रसृतम् ‘चक्षुरिव’ ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थं मुद्यत-
वज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकानां मसुराणां पलायनात्,
उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिसं ‘पश्यत’— ‘इति’ मन्त्रः ‘आह’
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१— वा० सं० ६. ४. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

३— स्वा० उ० ८६७ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३ ।

५— तन्मन्त्रपाठस्तु— वा० सं० ६. ४. २ ।

रश्नापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— “अथ परिव्ययतीति”^१ । परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— “अत्र”^२ नाभिप्रदेशे इत्यर्थः । “नाभिदन्ने परिव्ययति”—इति तैत्तिरीयकम्^३ । उक्तार्थे लोकोत्थितिं हेतुकरोति— “अत्रेव हीति । लोके हि मध्यदेशे खलु ‘इदं’ वसनं ‘भवति’; तस्मादित्यर्थः । “अन्नाद्य भवेत्यादि । रश्नाया अन्नसम्बन्धिविकारत्वेनान्नरूपत्वात् अन्न सेवास्मिन्नुपस्थापितवान् भवति ॥ १८ ॥

रश्नायास्त्रैगुण्य माह— “चिद्वृत्तेति”^४ । अन्नस्य चिद्वृत्तं कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— “पशवो ह्यन्न मिति । कथं तेषु चिद्वृत्त मिति तदुपपादयति— “पिता मातेत्यादि । दधिपथोरूपस्यान्नस्य त्रयाणां मपि कारणत्वात् तेषां मथन्नलोपचारः ॥ २० ॥

“स परिव्ययतीति । परिव्ययने मन्त्र माह— “परिवीरसौति”^५ । हे धूप ! त्वं ‘परिवीरसि’ परितो रश्नाया वेष्टितोऽसि । ‘दैवी विशः’ देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वां ‘परिव्ययन्ताम्’ वेष्टयन्तु । तथा ‘इदं यजमानम्’ एव ‘मनुष्याणाम्’ इतरेषां मध्ये ‘रायः’ धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

“अथ धूपशकलं मवगूहतीति”^६ । ‘धूपशकलं’ खड्गम् अवगूहेत् रश्नामध्ये । ‘तस्मात्’ स्वरौर्यूपरूपत्वात् । एवं सर्वथावगूहनीयत्वात्

१— का० औ० सू० ६. ३. १४ ख ।

२— ‘अत्रैव’—इति कृ । ३— तै० स० ६. ३. ४, १६ ।

४— “त्रिगुणा त्रिथामा कौशौ रश्ना” का० औ० सू० ६. ३. १४ क ।

५— वा० सं० ६. ६. १ । ६— का० औ० सू० ६. ३. १७ ।

यूपैकादशिलपचेऽपि स्वस्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्^१ । ‘अविपर्यासं’
विपर्यासाद्याः क्रमेणग्रहणाद् । दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति—
“तस्य हैषासुग्धानुव्रतेत्यादिना । असुग्धा माह— ‘अनुव्रता’ यज-
मानव्यापारानुकूला । विपर्यासपचे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोर्द्धभावितात् स्वर्गारोहण-
मोपानत्वेन प्रशंसति— “स्वर्गस्थो हैष लोकस्य समारोहण इत्या-
दिना ॥ २३ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति—
“अथ यस्मात् स्वरुन्मेति । ‘एतस्मात्’ एव ‘एषः’ यूपशकलः
‘अपच्छिद्यते’ । तत् ‘एतत्’ क्तिन्नं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः
‘स्व मेव’ स्वकीय मेव ‘अहः’ गन्ता भवति । ‘तस्मात्’ स्व मिथ-
र्त्तौति ‘स्वरः’ ‘नाम’ सम्बन्धम् ॥ २४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— “तस्य यन्निष्ठात मिति ।
निखन्यत इति निष्ठातो गत्तान्तरालः । “तेन पितृलोकं जय-

१— का० औ० सू० ६. ३. १८ ।

२— “त एतं स्वरं मपश्यन् यूपशकलम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. ३ ।
“यूपशकलं मेतं—स्वरनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम्”—इति तत्र
सायणः । “स्वरुणा पशुं मनक्ति”—इति तै० सं० ५. ५. ७. १ ।
तै० ब्रा० २. ४. ७. १०, ११ । “स्वरं मन्तर्धाय स्वधितिना पशुं
समनक्ति, दृतेनाक्तौ पशुं चायेथा मिति शिरसि । न वा स्वधितिना,
स्वरुणैव”—इति आप० औ० सू० ७. १४. ११, १२ । मौमांसादर्शने
च जै० सू० ४. २. १-७, अग्नि० १ स्वरविचारो द्रव्यथः ।

तीति । चक्षालादुपरि यूपायं दिव्यङ्गुलभागः, 'तेन' भागेन 'साध्या इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां' लोकां जयति^१ । वेदितुः फलमाह—“सलोको ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वाङ्गं भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डसाम्यतः स्तौति—“तं वै पूर्वाङ्गं मिनोतीति । यज्ञस्य प्रहरणसाधनत्वात् दीर्घत्वाच्च वज्रो दण्डः । 'दण्डस्य पूर्वाङ्गम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति'; 'यज्ञस्य' अपि 'एषः' यूपः 'पूर्वाङ्गः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात् । 'तस्मात्' 'पूर्वाङ्गं' पूर्वभागे 'मिनोति' ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वाङ्गं मभिमातुं भूयो द्योतयति—“यज्ञेन वै देवा इत्यादिना । एतदसंख्यं गतम्^२ । देवैस्त्रिरोभावितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषा मनुष्ठादृणां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ताद्भाविष्यदर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः । 'मनोजवः' मनसो वेगः । यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्युक्तम्—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोक मायन्; तेऽमन्यन्त, मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति; ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोक मायन्; त मृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्; तद् यूपस्य यूप-लम्”—इति^३ ॥ २७ ॥

“स वा अष्टाश्रित्यादि । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

१—तै० सं० ६. ३. ४. २१, २२ वचने द्रव्ये ।

२—१ का० ५ प्र० १ ब्रा० १ क० (४०५ पृ०) द्रव्यम् ।

३—तै० सं० ६. ३. ४. २० ।

यूपे^१ निगूढस्य खरोरुत्तरच प्रतिपत्तिकर्मलेन यूपप्रतिनिध्या-
त्मना होम मभिधातु माह— “तं ह स्रैत मित्यादिना । “यथेद
मयेतर्ह्येक इति । ‘अयेतर्हि’ इदानीं मपि, ‘एके’ अनुष्ठातारः,
‘इदम्’—इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनु-
प्रहरन्तीत्यर्थः । इदानीं मपि अनुप्रहरणं सेव कुर्वन्ति । “देवा
अकुर्वन्ति । न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धलेन बाधका-
भावात् यथाकामम् ‘उदपिबन्त’ ॥ २८ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ‘तत्’ तेनैव खलु ‘एषः’ यज्ञः ‘स्वगा-
ह्यतः’ स्वं स्थानं प्राप्तः, ह्यतः प्रतिपत्तिकः ‘आसीत्’ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २१, २२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— “अष्टाश्रिं करोत्युपरवर्जम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

‘अष्टाश्रिम्—अष्टकोणम् । उपरोऽवटः, तत्सम्बन्धिनं निखननाहं

यूपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमांशं वर्जयित्वा’—इति तत्र या० दे० ।

२— सर्वं नेतुं यूपप्रकरणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्तं
व्याख्यातम्, तै० सं० ६. ३. ३, ४ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यावती वै व्वेदिस्तावती पृथिवी । व्वज्रा वै यूपान्-
दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्व्वज्रैस्पृणुतेऽस्यै सपत्ना-
न्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनौ भवति द्वादश उप-
शयो भवति व्वितष्टस्तं दक्षिणतु उपनिदधाति तद्यद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
ज्जाद् विभयाच्चक्रुस्तद्य एत ऽउच्छिता यथेषुरस्ता तुया वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुतेऽथ यु एषु द्वादश उपशयो
भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यत मुप्रहृत मेव मेघ
व्वज्र उद्यतो दक्षिणतो नाष्ठाणाः रुक्षसा मुप्रहत्यै
तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एषु ते पृथिव्यां लोके आरण्यस्ते
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा ऽआरण्य मेव पशूना
मनुदिशति तेनो ऽएषु पशुमान् भवति तुद् द्वयं‡
यूपैकादशिन्यै सम्भयन माहुः श्वःसुत्यायै ह न्वेवैके

* 'ब्रा'—इति ग, घ ।

† 'तन्निदधाति'—इति ख ।

‡ 'तुद् द्वयं'—इति घ ।

सुम्निन्वन्ति प्रकुव्रुतायै* चैव श्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु
च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । अग्निष्ठ मेवोच्छयेदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्वर्जत्युपरिवीता वा
ऽएत ऽएताः रुचिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशुवे† वै
यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै‡ पशूनालभन्ते तस्मादु प्रातरे-
वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्† । तु मेवाग्र ऽउच्छ-
येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणाङ्घ्रं मुत्तमं तथोदीची
भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छयेदथो-
त्तर मथ दक्षिण मुत्तराङ्घ्रं मुत्तमं तथो हास्योदगेव
कुर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति§ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः सु दक्षिणाङ्घ्रः स्यात् । अथ ह्रसूया-
नथ ह्रसूयानुत्तराङ्घ्रौ ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनीभ्यः पनीयूप मुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय न्वेव॥
पनीयूप उच्छ्रियते तत् त्वाघ्रं पशु मालभते त्वष्टा वै

* 'प्रकु व्व्रुतायै'-इति ख, डा०-वेवरेण B-पुस्तके दृष्टम् ।

† 'पशुवो'-इति क ।

‡ 'स्यात्'-इति ग, घ ।

§ 'इति'-इति ग, घ ।

॥ 'न्वेव'-इति पाठः सायणसम्मतः B-पुस्तके दृश्यते च इति डा०-वेवरः ।

सिक्तः रेतो व्विकरोति तुदेषु एवैतुत्सिक्तः रेतो व्वि-
करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युन्मुष्करस्तुस्मान्
मुष्करो भवति तन्न* सुस्थापयेत्युर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत्
स युत्सःस्थापयेत् प्रजायै हान्त मियात्तत् प्रजा मुत्सृ-
जति तुस्मान् सुस्थापयेत्युर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशिनो^१ विधातु मुपोद्वात-
यति—“थावती वै वेदिरिति । “इयं वेदिः परो अन्तः
पृथिव्याः^२”, “वेदि माजुः पर मन्तं पृथिव्याः^३”—इत्यादिश्रुतेः ।
‘इमां’ पृथिवीम् ‘एतैः’ यूपैः ‘वज्रैः’ ‘सृणुते’ बलवतीं करोति ।
अतोऽत्यन्तदाढ्याय यूपैकादशिनो कर्त्तव्या । अत्र यूपैकादशिनो-
विधानं “यूपैकादशिनो चेत् रथाक्षमाचाष्यन्तराणि”—इत्यादि-

* ‘तं न’—इति ग, घ ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-बार्हस्पत्य-वैश्वदेव-ऐन्द्र-
मास्रत-ऐन्द्राग्र-सावित्र-वारुणा इत्येकादशस्तोमायनसञ्ज्ञकाः सव-
नीयाः पञ्चवो भवन्ति । एषा मेकादशानां नियोजनार्थं मेक एव
यूपः, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपा अप्यस्मिन् पक्षे एका-
दशैव भवन्ति । एकादशानां वर्गं एकादशिनोति सङ्क्षेपः । तै० सं०
६. ६. ५ द्रष्टव्यम् । तदेतत् सर्वं वा० सं० ३० अध्याये स्पष्टम् ।

२— ऋ० सं० १. १६१. ३५ ।

३— तै० सं० ७. ४. १८. ६ ।

सूत्रेषु^१ द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पक्षे 'उपशयः' यूपानां समीपे भेदे
इत्युपशयोऽन्यो यूपः^२, स 'द्वादश भवति' । स च 'वितष्टः'
विशेषणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः । 'ते' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं
कृत्वा तृष्णीं स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

उपशयं रचोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्वाना
इत्यादिना । यथा मुक्तेषुः प्रक्षतो दन्तिदण्डो वा यदा स्रजु-
र्गच्छति, तदा लक्ष्यं विधत्ति, न चेन्न; एवं यूपोऽपि उपशय-
सहितः स्थापितः; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूप-
विषयं भयं नोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति
मुक्तेषुवत् यदोपशयाख्यं वज्रमुद्यच्छतीति रक्षसां भयमुत्पद्यते ।
तस्मादुपशयः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह— "तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते
पशुरितौति"^४ । हे उपशय ! यूप ! यूपानां दक्षिणप्रदेशः 'पृथिव्यां'
'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्त्रमिनामीत्यर्थः ।
तर्ह्यस्य कः पशुः ? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशु-
रिति । अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां
स्थापयेत् । तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त
इतीति"^५ । यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुश्च वै

१— का० औ० सू० ८. ८. ६-१३ ।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— का० औ० सू० ८. ८. २३ । ४— वा० सं० ६. ६. १ ।

५— का० औ० सू० ८. ८. २३ ।

यूपश्चेति । अविनाभृतावित्यर्थः । 'वै'-शब्दः इतरयूपानां पशु-
सम्बन्धनिधमप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'तत्' तस्मादव्यभिचारात् । "तद्
दद्य मिति । यूपैकादग्निन्याः 'सम्ययनं' 'दद्यं' दिविध मित्यर्थः ।
'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तत्रैकेषाञ्चित् पक्ष माह— "श्वःसुत्याद्यै ह त्वेवैके सस्मिन्व-
न्तीति । 'श्वः' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने
अग्निष्ठप्रमुखान्^१ सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पक्षं निरास्ये— "तदु तथेति । तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्'
एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्र-
येत्'^२ । इतरेषा मपि पूर्वैद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा
इत्यादिना । 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः । 'आ परिव्ययणात्'
रश्मनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः' 'नान्वर्जति' नैव हस्तस्पर्शं परि-
त्यजेत् । अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशू-
पकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् कृत्वा 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्ना
वसन्ति । 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परितच्चा' पूर्वैद्युरुच्छ्रयमाण-
पक्षस्य निन्दा ।

स्वपक्षे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति । 'तस्मात्'
'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्^३ ॥ ४ ॥

एकादग्निनीपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— अग्नीषोमीये तिस्रस्तौल्यग्निष्ठः प्रथमो यूपः ।

२— का० औ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० औ० सू० ८. ८. १५ ।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमध्य मवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोस्तत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपो उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणार्द्धे भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् । 'तथा' सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः^१ ॥ ५ ॥

“अथो इतरथाज्जरिति । “दक्षिण मेवाग्र इत्यादिकं पूर्ववाक्य-वैपरित्येन व्याख्येयम् । तथो ह्यस्येति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव' आनुपूर्व्येण 'सन्निष्ठते' समाप्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

“स यो वर्षिष्ठ इति । तेषा मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः दक्षिणार्द्धः' स्यात् । “अथ ह्रषीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम सुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, ततः पर भीषदुच्छ्रित मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषा मुत्तरस्तु 'ह्रषिष्ठः' अतिशयेन ह्रस्वो भवति^२ ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पान्नीवत पशुप्रयोग माह^३— “अथ पान्नीभ्यः पान्नी-यूप मुच्छ्रयन्तीति^४ । 'पान्नीयूपम्'-इति पान्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं 'पान्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत् प्रशंसति—“सर्वलाय न्विति । “तत्त्वाद् मिलादि^५ । 'तत्' तच्च यूपे 'लाङ्' लघुदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८-२१ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. १६ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. १ ।

आलभेत । देवतां प्रशंसति—“त्वष्टा वै सिक्तं रेत इति । वै-शब्देन
 “धावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो
 वै तत् प्रजायते”—इत्यादि^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । विशेष
 माह—“सुष्करो भवतीति । ‘सुष्करः’ प्रकृष्टसुष्कः । “ऊषसुषो-
 त्यादिना र-प्रत्ययः^२ । इतरपशुवत् सञ्ज्ञपनप्रसक्तावाह—“तन्न
 संस्थापयेत्, पर्यगृह्णत मेवोत्सृजेदिति । ‘संस्थापनं’ पशुसञ्ज्ञपनम् ।
 ‘एव’-शब्दो भिन्नक्रमः । उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत् । संस्थापनपक्षे
 दोष माह—“स यत् संस्थापयेदिति । ‘प्रजायै’ प्रजायाः, पुत्रपौत्रादि-
 रूपायाः ‘अन्तम्’ अवसानम् ‘इयात्’ प्राप्नुयात् । सुष्करस्य प्रजन-
 नेन पितृलोपन्यासात् सञ्ज्ञपन मयुक्तः^३ ॥ ८ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तै० सं० १. ५. ६. ५ द्रष्टव्यम् ।

२— “ऊषसुषिसुष्कमधो रः”—इति पा० सू० ५. २. १०७ ।

३— तै० सं० ६. ६. ४, ५ अमुवाकावाणोच्यौ । तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत
 मिदं सामाजिकं वचनम्—“यदेकस्मिन् शूरे द्वे रश्मने परिच्ययति,
 तस्मादेको द्वे जाये विन्दते ; यत्रैकां रश्मनां द्वयोर्यूपयोः परिच्ययति,
 तस्माद्वैका द्वौ पतौ विन्दते”—इति (६. ६. ४. ७.) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्पशु मालभन्ते
कदा चन तद्यत्तुथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽऋग्रे पशुव-
श्चक्षमिरे यदुन्न मुभविष्यन् युथेद मुन्नं भूता यथा हैवायं
द्विपात् पुरुष उच्छित एवुः हैवु द्विपाद उच्छिता-
श्चरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्यजं दृष्टुः । यद्यूपं त मुच्छिन्त्रियु-
स्तस्माद्भौषा प्राञ्जीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न
मभवन् युथेद मुन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त
तस्माद् यूप एव पशु मालभन्ते नर्ते यूपान् कदा-
चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-
त्तुथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽऋग्रे पशुवश्चक्षमिरे युद्धविरुभवि-
ष्यन् युथैनानिदुः हविर्भूतानग्नौ जुह्वति तान् देवा
उपनिरुधुस्त ऽपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽऋमेऽस्य यामं‡ त्विदुर्यदग्नौ हविर्जु-
ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धैव पशूनाग्निं मथित्वाग्नावग्निं

* 'प्राञ्जीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

† 'चन'-इति ग, घ ।

‡ 'यामं'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

जुह्वाम ते व्वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठाभौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैष्यन्ति ततो
रातुमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निं मजुह्वु-
स्तेऽविदुरेष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाभौ
वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवायंस्ततो रातुमनस
आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तथो ऽवैषु एतत् । उपरुद्धैव पशु मग्निं मथित्वा-
ग्नावग्निं जुहोति सु व्वेदैष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठाभौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैति ततो
रातुमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं
मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तुदाहुः* । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रशना मेवादाया-
ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्जगादिति तदु तथा न
कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चुथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवा-
नुपुरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादयोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा
ऽडुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावीरसौत्युप हि द्वितीयोऽवति

तस्मादाहोपावीरसौत्युप देवान्* दैवीर्विशः प्रागुरिति
दैव्यो वा ऽएता विशो युत्पशवोऽस्थिषत देवेभ्य इत्येवै-
तदाह यदाहोप देवान्† दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ ९ ॥

उशिजो वह्नितमानिति । विद्वांसो हि देवास्त-
स्मादाहोशिजो वह्नितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो
वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्तुष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति
यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा
ऽअधियन्त युद्धविरुभविष्यंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता
मिति ॥ १२ ॥

रेवती रुमध्व मिति । रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह
रेवती रुमध्व मिति बृहस्पते धारया वृहन्तीति ब्रह्म
वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानान्
ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तन्नात्यायंस्तथो ऽएवैनानेषु
एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्पुरिदधाति तन्नातियन्ति तस्मा-
दाह बृहस्पते धारया वृहन्तीति पाशं कृत्वा प्रति-
मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

* , † 'देवां'-इति ग, घ ।

†, § 'प्रागु'-इति ग, घ ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यसु मर्थ
माख्यानमुखेनोपपादयति— “पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना । अविना-
भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— “न वा ऋत इति । यतो यूपं
विना पश्चालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा
पशोर्यूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयते— “न ह वा
इत्यादिना । ‘एतस्मै’ वक्ष्यमाणाय देवाना मन्त्रमावाय ‘न’
‘चक्षमिरे’ चममाणा भवन्ति, ‘अन्न मभविष्यन्निति’ ‘यत्’ अस्ति,
तस्या मित्यर्थः । ‘यथा’ ‘इदम्’ इदानीं यूपनियुक्ताः ‘अन्नं भूत’
अन्न मभवन्, तथा यूपोपाख्यवज्रोद्यताया रक्षिते काले इत्यर्थः । अन्न-
भावाभावे कारण माह— “यथा हैवायं द्विपात् पुरुष इति ॥१॥

“ततो देवा इति । ‘तं यूपम्’ ‘उच्छिञ्चिषुः’ उच्छिञ्चयण
मकुर्वन् । ‘तस्मात्’ भयात् हेतोः ‘प्राज्ञीयन्त’^१ प्रकर्षेण ज्ञीनाः
अवचनीयाः^२ अभवन् । ‘ततः’ हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः सन्तः
पश्चात् ‘चतुष्पादा अभवन्’ ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपेकादशिनोपचं परिसमाप्य प्रकृत मग्नीषोमीय-
पशुप्रयोग माह— “अथोपाकृत्य पशु मिति” । पशुपाकरणान-
न्तरम्^३ अग्निमन्थनानन्तरं मेव पशुं यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

१, २, ३— ‘प्राज्ञीयन्त’-इति, ‘ज्ञीना’-इति, ‘अवनता’-इति च क ।

४— ‘अग्नीषोमीयोऽतः पशुः’-इति का० श्रौ० सू० ८. ७. २५ ।

५— “उपावर्त्तञ्च मित्ययं प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्वतिरिक्तं किमपि
न ब्रूयात्; तेनोपाकरणेन अध्वर्युरद्वादभ्यो यज्ञं प्रयच्छति”-इति
या० दे० (का० श्रौ० सू० ३. ३. १७.) । १ भा० ३५६ पृ०
२ टीप्पनी च द्रष्टव्या ।

जनस्य अग्निमन्थनानन्तरकालं प्रशंसति—“तद्यत्तथा न ह वा
एतस्मा अग्रे पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् ।
‘नोपावेयुः’ नोपगताः पशवः ॥ ३ ॥

“ते होचुरिति । ‘न वा’ ‘इमे’ पशवः ‘यद्ग्नौ जुह्वति’ ।
यतः ‘अस्य’ नियोजनस्य ‘यामं’ प्रायनम्,^१ अग्नौ होमलक्षणं ‘न
विदुः’ न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि—“नेतां प्रतिष्ठा मिति ।
‘एतां’ होमलक्षणां ‘प्रतिष्ठाम्’ अग्न्याख्यपरमपदस्थितिम् ‘अग्नौ’
उत्तरवेदिस्थे ‘अग्निम्’ मन्थनजन्यम् । ‘एष वै किल’—इत्येतच्छ-
ब्दार्थं माह—“अग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति । ‘अभ्यवैयन्ति’
अवगतिं प्राप्स्यन्ति । ‘आलभ्याय’ ‘रातमनसः’ दत्तमनस्काः ‘भवि-
ष्यन्ति’ इति । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्षं सुदाहृत्य निराचष्टे—“तदाङ्गर्नोपाकुर्था-
दिति । उपकरणद्युक्त्वा प्रथमत एव ‘रशना मादाय’ सामुख्येन
यूपसमीपं गत्वा ‘अभिधाय’ पशुं बद्ध्वा ‘नियुज्यात्’ नियु-
ज्यीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवादं सुपाकरणं विधत्ते—“अथ
तृण मादायेति^२ । तृणादानस्य प्रयोजनं माह—“द्वितीयवानिति ।
‘निरुण्धे’ निरोधं^३ करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१—‘यानं (?) प्रायनम्’—इति क्व ।

२—आपस्तम्बसूत्रे उपपाकरणप्रकारः सुव्यक्तः (७. १६. २-५.) ।

३—‘पशोर्निरोधं’—इति क्व ।

“द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापाराचमत्वं
लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

“स त्वण मादत्त इति^१ । त्वणादानमन्त्रस्याय मर्यः^२— हे त्वण !
त्वम् ‘उपावीरसि’ समीपे स्थित्वा रक्षकोऽसि, एकः कार्यकरो-
ऽसीत्यर्थः । “अविद्वत्सु”—इति ई-प्रत्ययः^३ । ‘दैवीः विशः’
पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः ‘देवान्’ ‘उपप्रागुः’ प्राप्ताः
देवतार्थं सुपस्थिता इत्यर्थः^४ (८) । “उग्निजो वक्रितमा-
नितौति । देवान् विशिनष्टि— ‘उग्निजः’ मेधाविनामैतत्^५,
विद्वांस इत्यर्थः । ‘वक्रितमान्’ वोदृतमान् (१०) । “देव
लष्टरिति । ‘लष्टः ! देव !’ पशुस्वामिन् ! ‘वसु’ वस्वाख्यं धनं
‘रम’ रमय, नियोजयेत्यर्थः (११) ॥

“हव्या ते खदन्ता मितौति । हे पशो ! ‘ते’ ‘हव्या’ हवींषि
‘खदन्ताम्’ । “रेवती रमध्व मितौति^६ । ‘रेवतीः’ रेवत्यो गावः
पशवः ‘रमध्वं’ सङ्गौडध्वम् । हे ‘वृहस्पते !’ वृहतः परिवृहन-
कर्मणः स्वामिन् ! त्वं ‘वसूनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अत्र स्थापय ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६ क ।

२— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० ६. ७. १ ।

३— शाक० उ० सू० ३. १५८ ।

४— ‘पशु सुपस्पृशत्युप देवानिति’—इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १६ ख ।

मन्त्रस्य— वा० सं० ६. ७. २ । ५— निय० ३. १५. १६ ।

६— वा० सं० ६. ८. १ । यद्यपि संहिताग्रन्थे पृथगेवैव मन्त्रः, परं सिद्धं
पूर्वमन्त्रशेषत्वेन खीकृत इति ध्येयम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “उप हि द्वितीयोऽवतौत्यादिना । ‘हि’-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकः कर्म कर्तुं भग्नः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन त भवतीति प्रसिद्धम् । “दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— “दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्णन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्णन्तीति तेषां प्रजारूपलोपचारः । “अस्थिषत देवेभ्य इतीति । तेषां मर्था-चात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “प्रकाशनस्थेयास्त्रयोश्च”-इत्यात्मने-पदम् । उग्निकृशब्दार्थं माह— “विदांसो हि देवा इति । लघुः प्रार्थनाया कारण माह— “लघा वै पशूना मित्यादिना । ‘वै’-शब्दः “लघा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्”-इत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “देव लघुर्वसु”-इति मन्त्रभागो ‘यदाह’, ‘अतिष्ठमानान्’ पशून् प्रति ‘लघारं’ ‘देवाः’ ‘उपनिमद्’ ‘इति’ यत् ‘अब्रुवन्’, ‘एतत्’ एव ‘आह’ इत्यर्थः । ‘उपनिमद्’ अस्मात्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा ‘यत्’ अध्वर्युणा ‘देव लघुः’ इत्यभिधानम्, तत् ; पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं लघुप्रार्थनं सुकृतम्, तत्स्थानीय इत्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैवं व्याख्येयम् ॥

“हव्या ते खदन्ता मिति । अस्याभिप्राय माह— “यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्यन्तेः खदन् नोप-पद्यते, तथापि पश्चाद्यन भक्तत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भवि-ष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधानं सुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १. २. २३ ।

२— उपरिष्ठात् १२ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० सं० २. १. ८. ३ ।

“रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मणं स्पष्टम्^१ ॥
 “ब्रह्मणैव” “परस्तात्” परे देशे “पर्यद्धुः” परितो अधारयन् ।
 “अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति शेषः ॥
 ८-१३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः^२ ॥

१— सर्वं ह्येतत् तै० सं० ई. ३. ई. द्रष्टव्यम् ।

२— “कण्ठीसङ्ख्या १२७”—इति क ; “कण्डिकाः १२७”—इति ख ;
 “कण्डिकासङ्ख्या १२७”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा०
 २१ क०, ३ ब्रा० २७ क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा०
 १३ क० ; सङ्कलनया १२७ इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । चतुस्य त्वा देवहविः
पाशेन प्रतिमुञ्चामीति व्वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुस्तुदेन
मेतद्वत्स्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तृथो हैन मेषा
व्वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

धुर्षा मानुष इति । न वा ऽएत मुग्रे मनुष्यो
ऽधृष्णोत्स युदेवर्त्तस्य† पाशेनैतुदेवहविः प्रतिमुञ्चत्यु-
थैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धुर्षा मानुष
इति‡ ॥ २ ॥

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क ।

† 'युदेवर्त्तस्य'—इति क-पाठः, डा०-वेवरेण वृष्टस्य ।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-
नज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव
मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुर्मेध्य मेवैतुत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्युत एव
सम्भवति तुत एवैतन्मेध्यं करोतीदृ५ हि यदा वर्षत्य-
थौषधयो जायन्त ऽथौषधीर्जग्ध्वाणः पीत्वा तुत एष
रुसः सम्भवति रुसाद्रेतो रेतसः पशुवस्तद्युत एव सम्भ-
वति युतश्च जायते तुत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मुनु पितेति । स हि
मातृश्चाधि पितुश्च जायते तद्युत एव जायते तुत
एवैतन्मेध्यं† करोत्यनु आता सुगर्भ्योऽनु सुखा सुयूथ्य
इति स युक्ते जुन्म तेन त्वानुमत मारुभ ऽदृत्येवैतदा-
हाम्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-
ताभ्या मारुभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति । अपाम्पेरुरसूति । तुदेन मन्तरतो

* 'नियुनज्मीति'—इति क, ख ।

† 'तन्मेध्यं'—इति ग, घ ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तुं
चित्सुह्रवहविरिति तदेनः सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाम्रये समिद्धमानायानुब्रूहीति । स उत्तर
माधारु माघाय्यासःस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य* जुह्वा पशुः
सुमनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधारु एष वा अत्र
यज्ञो भवति युत् पशुस्तद्यज्ञो ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति
तस्माज्जुह्वा पशुः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे सुमनक्ति । सुन्ते प्राणो व्यातेन गच्छता
मिति समुज्जानि युजचैरित्युसयोः सुं यज्ञपतिराशिषेति
श्रोण्योः स युस्मै कामाय पशु मालुभन्ते तत् प्रामु-
ह्यैत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सज्जाप्यमानस्य । प्राणो व्यात मुपि-
पद्यते तत् प्रामुहि यत्ते प्राणो व्यात मपिपद्याता
ऽइत्येवैतदाह स मुज्जानि युजचैरित्युज्जैर्वा अस्य यजन्ते
तत् प्रामुहि यत्ते ऽज्जैर्युजान्ता ऽइत्येवैतदाह सुं यज्ञपति-
राशिषेति युजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते
तत् प्रामुहि यत्त्वया युजमानायाशिष माशासान्ता
ऽइत्येवैतदाह सादयति सुचावथ प्रवरायाश्रावयति सो-
ऽसुवेव बुन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्येत्य'— इति ग, घ ।

† 'बुभि'— इति स्यात् सा०-सं० ।

अथ द्वितीय माश्रावयति । द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः
 सु मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृ-
 णीते ऽग्निर्हं दैवीनां विश्वां पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां
 मुखं तस्मादाहाम्निर्हं दैवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं यज-
 मानो मनुष्याणा मिति तः हि सोऽन्वर्द्धो भवति युस्मि-
 न्नुर्द्धो यजते तस्मादाहायं यजमानो मनुष्याणा मिति
 तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा द्वायू* इति
 तयोरुनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्वित्ये-
 वैतदाह ॥ १० ॥

राधाःसौत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ।
 राधाःस्येव सम्पृञ्चायां नापि† तनूरित्येवैतदाह तौ ह
 युत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राप्तिर्युजमानं दहेत्सयुदग्नौ
 जुहोति तदुषोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या मेवाचर्त्विजो
 यजमानायाशिष माश्रावते ता मस्मै सुर्वा मग्निः
 सुमर्द्धयति तद्ग्राधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मा-
 दाह राधाःसौत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ॥
 ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'हिमा द्वायू'-इति ख, 'हिमा द्वा यू'-इति ग ।

† 'नापि'- इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः ।

समन्वक्तं बन्धन माह—“पाशं कृत्वा प्रतिसुञ्चतीति^१ । पाशाग्र-
गन्था सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितर मयं बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं
पाश माकृष्य, यथा शिरो न गच्छति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

“ऋतस्य त्वेति^२ । हे ‘देवहविः!’ पशो! त्वाम् ‘ऋतस्य
पाशेन’ ‘प्रतिसुञ्चामि’ । ‘मानुषः’ अहं केवलं ‘धर्षा’ धर्षणधर्मा ।
“वरुणेत्यादि । बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात्
तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय
मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

“धर्षा मानुष इतीति । मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— “न वा
एत मय इत्यादिना । यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-
पाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो “धर्षा मानुषः” ‘इति’ ब्रूते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्द्देशस्य प्रयोजन
माह— “यथैवाद इति । ‘यथैव’ ‘अदः’ असुश्लिन् दर्शपूर्णमासयागे
हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, ‘एवम्’ इदानीं मपि प्रोचतीति ।
“एको वा इत्यशङ्कद् गतम् ॥ ३ ॥

“स प्रोचतीति^३ । “अञ्जस्त्वौषधीभ्य इतीति^४ । ‘अञ्जः’ च
‘औषधीभ्यः’ च सम्भूतं त्वां ‘प्रोचामि’ । “मेभ्यं करोतीति । सज्-
ज्ञपनार्थं वाङ्मनानं त्वां मात्रादिरनुमन्यताम् । ‘सगर्भ्यः’ समाने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. २७ ।

२— वा० सं० ६. ८. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३१ ।

४— वा० सं० ६. ६. १ ।

उदरे भवः, 'अनुसखः' समानख्यानः, 'सथूथ्यः' समानदूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजनं माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पाशासम्भव इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपञ्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशान्मेधं करोति । सगर्भ्यादीनां मपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भादीनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अथोपगृह्णातीति^१ । प्रोक्षणशेषं^२ पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे 'पशो !' त्वम् 'अपां' जलानां 'पेरुः' पानशीलोऽसि । 'तत्' तस्योदकस्थान्तः-प्रवेशात् 'एनं' पशुम् 'अन्तरतः' मेधं करोति^३ ॥

"अथाधस्तादिति^४ । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्यायं मर्थः— हे 'आपो देवीः' आपो देव्यः ! 'खदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशुः 'स्वान्तं' स्रष्टुं खीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते— 'देवहविः' देवतयोर्हविर्भूतमिति^५ ॥ ६ ॥

"अथाहाग्रये समिध्यमानायेति^६ । सामिधेन्यर्थं सप्रैषं कुर्यात् । 'स उत्तरं माघारं माघार्यति^७ । द्वितीयं मित्यर्थः । 'सुचौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३२ ।

२— 'प्रोक्षणशेषं'—इति छ ।

३— वा० सं० ६. १०. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३३ ।

५— वा० सं० ६. १०. २ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ४. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

जुह्वपभृतौ 'असंख्यर्शयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्यत्य' 'जुह्वा' उत्तराधारावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आद्रीकरोति । तत् प्रशंसति—
 "शिरो वै यज्ञस्योत्तराधार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः', तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरत्वम् । अत आधारशेषेणाज्येन 'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति^१ सन्ते प्राण इति^२ । बाह्यावातस्यैव शरीरान्तःप्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य वातप्राप्तिर्युक्ता । 'अङ्गानि' 'यजत्रेः' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा 'यज्ञपतिः' यजमानः 'आग्निषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'ओणोः' अनक्ति । अथ कृतज्ञतात्पर्यं यज्ञविषया आशीर्वेवेत्याह— "स यस्मै कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि । 'इदं' वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्तं विशेषेण योजयति— "तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत, तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतप्राय मन्यत् । अत्र सूत्रम्— "आ प्रयाजेभ्य उत्तराधार माघार्थं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांस-ओणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्"— इति^३ ॥

"सादयति सुचावथ प्रवरायाश्चावयतीति । जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

२— वा० सं० ६. १०. २, ३, ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ ।

प्रवरायाऽश्रावयेत् । आश्रावणार्थवादं प्रकृतिगत मन्त्रादिश्रुति—
“सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ८ ॥

“अथ द्वितीय माश्रावयतीति^१ । मैत्रावरुणस्यापि ह्यैवकर्तृ-
त्वाद् “द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्रावणं किमर्थं
मित्याह— “स मैत्रावरुणायाह्यैवाश्रावयतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ।
“यजमानं त्वेवेति । ‘एव’-कारेण त्विजां प्रवरणं निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्थाय मर्थः— ‘अग्निः’ खलु ‘दैवीनां विशां’
देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनु-
ष्याणां विशां’ ‘यजमानः’ ‘पुर एता’ मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्त
मनुष्यत्वं भवन्तीत्यर्थः । ‘तयोः’ अग्नियजमानयोः ‘गार्हपत्यं’ गृह-
पतिकर्म ‘अस्थूरि’ अनाश्रयम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीक्षानुयष्टव्यत्वेत
अग्नेस्तत्त्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधांसि इत्’ अन्ना-
न्येव ‘समृच्चानौ’ मिश्रयन्तौ । ‘तन्वः’ तनूः ‘असमृच्चानौ’ शरीर-
सम्पर्को यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— “अग्निर्हत्यादिना । “तं हि सोऽन्वर्द्धो भवति,
यस्मिन्नर्द्धं यजत इति । ‘यस्मिन्’ ‘अर्द्धे’ राष्ट्रे अयं यजमानो
‘यजते’, ‘सोऽन्वर्द्धः’; ‘तं हि’ त मनु । “हीने”—इत्यनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्^२ । ‘अस्थूरि’-शब्दार्थं माह— “अनात्तानि गार्ह-
पत्यानीति । ‘राधांसि’—इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे— “राधांस्वेत्या-
दिना । इच्छब्द एवार्थः^३ । तेन निरसनौय माह— “नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ४ द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. ४. ८६ ।

३— मन्त्रे इति शेषः ।

रिति । विपक्षे बाधक माह— “तौ ह यत्तनूरपीति । ननु “सं
 राधांसि सम्पृचानौ”—इत्युक्तम्, सम्पर्कस्य परस्परप्रदानस्यपेक्षः कथं
 मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— “स यदाग्नौ जुहोतीति ।
 यदाग्नौ प्रदानम्, यस्य तदाग्नौ सम्पर्कः, चत्विग्भिः यजमानार्थं
 माग्नास्थमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दानं भस्ति, तदेवाग्नेर्धन-
 मानसम्पर्कः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ ‘राधांसि सम्पृ-
 चाते’ इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाँ निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभृमीः ।

रत्नोष्ठां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यग्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूष्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मल्लत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वतीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्युचैतत् प्रवृत्तो होता होतृषुदन उपविशति ।*
तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्यदाग्नीभिश्चरन्ति सुर्व्वेणैव
वा ऽएष मनसा सुर्व्वेणैवात्मना यज्ञः सम्भरति सुच्च
जिह्वीर्षति यो दूीक्षते तस्य रिरिचानु इवात्मा भवति
तु मेतुभिराग्नीभिरुप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तुस्मा-
दाप्रियो नाम तुस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा ऽइमे
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावानै पुरुषस्तुदस्य सुर्व्वं मात्मानं माप्याययन्ति
तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति
दश प्रयाजानिष्ठाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकल मादत्ते । तावग्रे जुह्वा अत्तका पशो-
लैलाट मुपस्पृशति दृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथा मिति व्वजो
वै यूपशकलो व्वजः शासो व्वज आज्यं तु मेवैतत्
क्षत्वं व्वजः सम्भृत्य तु मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं
नाद्रा रुक्षाःसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकल मुवगूह-
त्येषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह शासुं प्रयच्छन्सादयति
सुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पुर्यग्नयेऽनुब्रूहीति* । उल्मुक मादायाग्नी-
त्युर्यग्निं करोति तद्यत्पुर्यग्निं करोत्युच्छिद्र मेवेन
मेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाद्रा रुक्षाःसि
प्रमृशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात्पुर्यग्निं करोति
तद्युचैनः अप्रयन्ति तुदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकः हरेदथाचान्य मेवाग्निं
निर्मथ्य तुस्मिन्नेनः अप्रयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा
ऽएष तुस्मै युदस्मिन्नुश्रुतः अप्रयेयुस्तुस्मै वा ऽएष युदस्मि-
ञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । युथा वै ग्रसितु मेव मस्यैतद्ब्र-
वति युदेनेन पुर्यग्निं करोति स युथा ग्रसितु मनुहाया-

* 'ब्रूहीति'—इति ग, घ ।

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोल्बुक-
स्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनः श्रपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्बुक मादायाभीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते । अग्निं
मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रुक्षाः स्य-
पघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रुपणी-
भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं
युजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः* । नैष युजमानेनान्वारुभ्यो मृत्युवे ह्येतं
नुयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा एतुं
मृत्यवे नयन्ति युं यज्ञाय नुयन्ति तस्मादन्वेवारभेत
यज्ञादु हैवात्मान मन्तरियाद्युन्नान्वारभेत तस्मादन्वे-
वारभेत तत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रुपणीभ्यां
प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं युजमान एतदु
परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः । द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते सु
आश्राव्याहोपमेष्ठ्य होतुर्हव्या देवेभ्य इत्येतदु व्वैश्वदेवं
पशौ† ॥ ११ ॥

अथ व्याचयति । रेवति युजमान इति व्याग्वै रेवती

* 'ऊ'—इति ग, घ ।

† 'शौ'—इति ग, घ ।

सा यद्वाग् बहु वृद्धति तेन व्याघ्रेवती प्रियं
 धा आविशेत्युनार्त्तिं माविशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात्
 सज्जूर्देवेन व्यातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु रुक्षश्चरत्यमूलं
 मुभयतः परिक्षिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूलं उभयतः
 परिक्षिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति तद्वातेनैनः संविदाना-
 न्तरिक्षाज्ञोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सज्जू-
 र्देवेन व्यातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्तमुना यजेति । व्याच मेवैतदाहुना-
 र्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति सुमस्य तुन्वा भवेति
 व्याच मेवैतदाहुनार्त्तस्यास्य हविषस्तुन्वा सुभ-
 वेति ॥ १३ ॥

तद्युच्चैनं विश्वसन्ति । तत् पुरस्तात् तृणं मुपास्यति
 व्युषो व्युषीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा
 ऽएतत् स्तृणात्यस्कन्नः हविरसदिति तद्युदेवास्याच वि-
 श्वस्यमानस्य किञ्चित् स्कुन्दति तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठ-
 ति तुया नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीयं मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सज्ज-
 ष्यमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रुघ्नन्ति
 मानुषः हि तुन्नो ऽएव पश्चात्कर्णं पितृदेवत्यः हि
 तदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति व्येष्कुं वा कुर्वन्ति तुन्ना-

ह जहि मारयेति मानुषः हि तत्सुञ्जपयान्वगन्ति
तद्धि देवचा स यदाहान्वगन्ति ते तु हि ह्येष देवाननु-
गच्छति तस्मादाहान्वगन्ति ॥ १५ ॥

तद्यज्ञेन निविध्यन्ति । तत्पुरु सञ्जुपनाञ्जुहोति
स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा ग्राह मुञ्जतः पशुरित्यथ
जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरुस्तात् स्वाहाकृतयो वा
ऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्
प्रीणाति तु ऽन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकं*
मभिवहन्ति ते वा ऽनते पुरिपश्ये ऽइत्याहुती
स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होत्रादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— “तद्यज्ञैतत्प्रवृत्तो
होता होलषदन उपविशतीत्यादिना^१ । होलषदनं वेदेरुत्तरा

* ‘स्वर्गलोक’-इति, ‘स्वर्गलोक’-इति च पाठौ दृश्येते ।

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १ । १भा० ३४५८० १पङ्क्तिश्च द्रष्टव्यम् ।

ओणिः । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसौति' "अग्निर्होता वेतु"—
इत्यादि^१ सुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "धृतवती मध्वर्यो
सुच मास्यस्व"—इत्येवं रूपेण^२ ॥ १ ॥

"अथाग्नीमिष्वरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा
आप्रियः^३ । नामनिर्वचनेनाप्रियं प्रशंसितुं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्थाप्या-
यनस्य सम्भावना माह— "सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञं सम्भरतीत्यादिना । 'एषः' दीक्षितः 'सर्वेणैव मनसा' 'सर्व-
णात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषां तच्चैवोपजी-
व्यत्वात् । अतः 'सञ्चिह्वीर्षति' संहर्तुं मिच्छति । ततो 'रिरिचान
इव' रिक्तः शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनसाध-
नत्वात् 'आप्रियः' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनल सेवोपजीव्यैकादशलं विधाय प्रशंसति—
"ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्याः, द्वावपानौ,
नाभिर्दशमी, तेषा माधारो देह एकादश इति विवेकः^४ ॥ ३ ॥

"स आश्राव्याहेत्यादि । समिध्याग एव 'समिधः प्रेथ्य' 'इति'
एवं ब्रूयात् । तनूनपादप्रसूतीनां 'प्रेथ्य-प्रेथ्य' 'इति' एवं नाम
निर्दिशेत् । "चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानथमान इति । जुहुगतेन

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १५ । १भा० ३५०८० १पङ्क्तिवच्च द्रष्टव्यम् ।

२— १का० १श्र० २ब्रा० १कण्ठ्या माम्नात एवैष मन्त्रः ।

३— "अथात आप्रियः"—इत्यादियशोऽज्ञातोऽयः (निरु० ८. २. १-७.) ।

४— १भा० ३७१८० ढतीया टीप्पनी द्रष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपभृति स्थित माज्य मथ चतुर्थादि-
सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनौय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-
चतुष्टयार्थं मष्टम मवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्'
असिम् 'आहर' इति ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"^१ । शस्यते
हिंस्यते अनेनेति 'शासः असिः' । शाससिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता
मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुक्ता अग्रगतेनाज्येन
समज्य, ताभ्या मक्ताभ्यां 'पशोर्ललाट सुपस्यृशति'^२ । तन्मन्त्रस्थाय
मर्थः— हे दृतेनाक्तौ स्वरुखधितौ ! युवां 'पशून्' चायेधाम्^३ ।
अत्र सूत्रम्— "स्वर मादायाचकोभौ जुङ्ग्ये ताभ्यां पशोर्ललाट
सुपस्यृशति" दृतेनाक्ताविति"^४—इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रत्वं प्रागुक्तम्^५ ।
"एषा ते"—इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय
'प्रायच्छन्' । 'एषा' अष्टाश्रिः हे शमितः ! 'ते' प्रज्ञाता असु'—
'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति^६ । 'अथ' सूचोः सादनानन्तरम्,
'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नौकरोति' पशोः परितः अग्निं

१— भा० पं० ७२७ धा० ।

२,४— का० श्रौ० सू० ६. ४. १२ ।

३,५— वा० सं० ६. ११. १ ।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ५. १ ।

करोति, उल्लुकेनाग्नीद्वः । “अच्छिद्र मेवैन मित्यार्थवादः स्पष्टार्थः ।
अत्र तन्त्रं वादयित्वा सुचोच्चात्वाच्च सुत्तरेण शमिता अपोल्लिखति,
पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्लुक मादाय अग्निं त्रिः समन्तं
पर्येति, पश्चात् ग्रामिन्त्रदेशयूपचालालाहवनीयाज्यपशुग्रामिचो
वेति । “तद् यत्रैनं अपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । ‘यत्र’
ग्रामिचोत्तरभागे ‘एनं’ पशुं ‘अपयन्ति’, ‘तत्’ स्थानम्^१ ‘अभि’
लक्ष्य ‘एनम्’ उल्लुकं पाकार्यं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्लुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिञ्चोपन्यस्य निरा-
कृत्य स्वपक्षं स्थापयति— “तदाहुः पुनरेतदुल्लुकं हरेदयान्नान्य
मेवाग्निं निर्मन्थ्य तस्मिन्नेनं अपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्नि-
करणानन्तरम् ‘एतत् उल्लुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् ।
“आहवनीयो वा एष इति । यतोऽय माहवनीयः, अतः श्रुत-
होमार्थ एषः, श्रुतअपणाय नार्हतौति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना
शमितोऽभूत्; अतो मुखस्यं हविः पुनराकृत्य पुनर्मन्थनाग्नौ अप-
णादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पचो न युक्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीद्वप्रतिप्रस्थात्रध्वयजमानानां^१ ग्रामिचं प्रति गमन
माह— “अथोल्लुक मादायाग्नीदित्यादिना^२ । उल्लुकस्य पुरो-

१— ‘तल्लस्थानम्’— इति क ।

२— ‘अथ तेषां’— इति क ।

३— का० औ० सू० ६, ५, ७, ८, ९ ।

गमनप्रयोजन माह— “अग्नि मेवैतदिति । ततश्च किं मित्याह—
“अग्निः पुरस्तादिति । अग्न्यनुगमनं न युक्तं मिति ॥ ८ ॥

“तदाङ्गरिति । तेषां मभिप्रायं मन्यथयति— “न वा एनं
मिति । केवलह्ननार्थं नयनं चेत् ‘मृत्यवे नयति’ । यज्ञार्थं नयनं
पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयनं मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं
परिहृत्य विपक्षे बाधं माह— “यज्ञादु हैवात्मानं मिति ।
तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां कार्त्तुमर्थमयीभ्यां^१ पशुम्
अन्वारभते, तं मनु अध्वर्युश्च; अतस्माभ्यां व्यवधानात् प्रियमाणस्य
पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्तं इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ स्त्रीणां वै वेदेर्द्वे त्वे अध्वर्युरादत्त इति^२ । अन्वारम्भ-
समये वेद्यास्त्रीर्णैर्बर्हिषि, त्वेणद्वयं मादाय अन्वारभते । ‘सः’
त्वेणग्रहीता अध्वर्युः आश्रावणं मुक्त्वा, प्रपद्य, “होतृह्वया
देवेभ्यः”— ‘इति’ आह । होतृह्वयान्द्विष्य, देवेभ्य उपग्रेष्य,
मैत्रावरुणप्रेषादनन्तरं मग्निगुप्रेषं पठतीति तत्सार्थः । अत्र ‘देवेभ्यः’—
इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति^३ । “रेवतीति” । हे ‘रेवति’ रथिमति
धनवति वा देवते ‘यजमाने’ ‘प्रियम्’ अभिमतम् अनार्त्त-
लक्षणं ‘धाः’ धेहि । दधातेर्लुङि मिचो लुकि रूपम् । यद्वा
दधातेः क्तिप् । धारयिचौ त्वम् आविशदिन्द्रियं मिति सम्बन्धः,

१— नैतत् पदं क-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ५. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ११ ।

४— वा० सं० ६. ११. २ ।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यदा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति
 वक्ष्यमाणत्वात्^१ 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्तुं पशूनाविशेत्यर्थः । हे
 वाग्देवि ! 'उरोः अन्तरिचात्' विस्तीर्णादन्तरिचात् 'वातेन' 'सज्जुः'
 समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिचाद्, 'गोपाय'— इति
 शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'त्मना'
 आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशोः 'तत्त्वा सम्भव'
 शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय
 यागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्वं सुप-
 पादयति— "सा यद् वाग् बज्ज वदति, तेन वाग् रेवतीति ।
 तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थं माह—
 "अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्धस्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः
 पदार्थः । उरोरन्तरिचादित्यभिधानस्य प्रयोजनं माह—"अन्तरिचं
 वा अनु रचश्चरतीत्यादिना । 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम् । न
 केवलं मूलं मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्'
 संश्लेषरहितं सद्रचश्चरति । तच्च दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति ।
 'तत्' तेन, अन्तरिचे रचःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरि-
 च्याद् गोपायतीत्याह मन्त्रः । "अस्य हविषस्तन्ना यज"—इत्यस्या-
 भिप्राय माह— "वाचा मेवैतदाहेति । एतत्त्वमेव विशदयति—
 "अनार्त्तस्यास्तेति । एतद्व्यवहारः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव
 सुत्तरवाक्यं मपि व्याख्येयम् ॥ १९, १३ ॥

“तद्यच्चैनं विशसन्तीति^१ । “वर्षीयसौति^२ । विशसनप्रदेशेऽध्वर्युः
 दृण मपास्यति— हे दृण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं ‘वर्षीयसि’
 प्रवृद्धे ‘यज्ञपतिं’ ‘धाः’ स्थापय । एतद्वर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति
 स्तौति— “वर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । ‘अस्मै’ पशवे । तदपि
 किमर्थं मित्यत आह— “अस्कन्नं हविरसदिति । तद् विशद-
 यति— “तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र पतित मपि ‘एतस्मिन्’
 केवलवर्हिषि ‘प्रतितिष्ठति’ । “तथा नासुया भवतीति । ‘तथा’ कृते
 सति अन्यत्र पतित मङ्गम् ‘असुया’ अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे
 ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभावर्त्तन-
 स्थाभिप्राय माह— “नेदस्येति । ‘अध्याचाः’ न भवामेति, सन्नि-
 हिताः सन्तो वारधितारो न भवामेति । “न कूटेनेति । ‘कूटेन’
 शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग
 मग्रभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम्? ‘मुख मपि गृह्य’ स्नानं
 कुर्यात् । ‘वेष्कं’ मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात्^३ ॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— “तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यकु-
 शिरस सुदक्पादं, प्राक्शिरसं वा, सङ्गृह्य सुखं तमयन्त्यवाश्य-
 मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्यासते, सञ्ज्ञपयान्वगन्तित्येवं

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १५ ।

२— वा० सं० ६. ११. ४ ।

३— “वेष्को गलावेष्टकः, गलं वावेष्ट्य तमयन्ति सञ्ज्ञपयन्ति मास्यन्ति”

—इति का० श्रौ० सू० ६. ५. १५ सू० या० दे० ।

ब्रूयात्”—इति^१ । ‘जहि’, ‘मारय’ इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमितः ! ‘सञ्ज्ञपय’, असौ तु^२ ‘अन्वगन्’ अनुगतोऽभूत् । “तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

“तद्यच्चैनं निविद्धन्तीति । ‘सञ्ज्ञपनात्’ प्राक् “स्वाहा देवेभ्यः” ‘इति’ जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तरं “देवेभ्यः स्वाहा” ‘इति’ जुहुयात्^३ । होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति—“पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति—“ते वा एते परिपश्यथे इत्याहुती इति^४ । उक्ते द्वे आहुती ‘परिपश्यथे’ परित आच्यं तयोः पशोर्हितं यतः, अतः ‘परिपश्यथे’ इति नामधेये इत्यर्थः । “उगवादिभ्यो यत्”—इति^५ यत्, “ओर्गुणे”—इति^६ भ-सञ्ज्ञकस्य गुणः ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १६—२१ । “श्वासरोधो यथा स्यात् तथा वृढं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाशयमानं यथा मार्यमाणः शब्दं न करोति तथा तमयन्ति । तसु आकाङ्क्षायाम् । पशुर्हि निरुद्धप्रायः सन् श्वास माकाङ्क्षति ताम्यति । ताम्यन्तं प्रयुञ्जते तमयन्ति । तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति । श्वासरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः”—इति तत्र या० दे० ।

२— नैतत् पदद्वयं कृ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. २३, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ५. २५ ।

५— पा० सू० ५. १. २ ।

६— पा० सू० ६. ४. १४६ ।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्वं माह— “स यदि कामयेतेति ॥

१६ ॥ २ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.]

यदा ग्राह सुञ्जतः पशुरिति* । अथाध्वर्युराह नेष्टः
पुनौ मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पुनौ पान्नेजनं बिभ्र-
तीम् ॥ १ ॥

तुं व्याचयति । नुमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआता-
नो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्द्धो वा
ऽएषु यज्ञस्य यत्पुनौ ता मेतप्याचीं यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निहृते तथो हैना
मेषु यज्ञो नु हिनस्ति तस्मादाह नुमस्त ऽआता-
नेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेह्वीति । असपत्नेन प्रेह्वीत्यैवैतदाह घृतस्य
कुल्या ऽउपऽञ्चतस्य पृथ्या ऽअन्विति साधूपेत्यैवैतदाह

* ‘रिति’—इति ग, घ ।

देवैरापः शुद्धा ब्रह्म सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा
व्ययं परिवेष्टारो भूयास्मेत्यपु एवैतुत्यावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्युपस्पृशति । तद्युदद्भिः
प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानां हविरमृत ममृताना
मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्जपयन्ति युद्धिशासत्यापो
वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तथैतुज्जीव मेव
देवानां हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्युपस्पृशति । योषा वै पुत्री योषायै वा
ऽऽमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेन मेतस्यै योषायै प्रजन-
यति तुस्मात् पत्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्याचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणुं ते
शुन्धामीति नासिके चुक्षुस्ते शुन्धामीत्युक्ष्यौ श्रोत्रं ते
शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मनिरुक्तः
प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति
योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्सुमीरयत्युथ
सहृत्* पदुश्चरिचांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति
प्रतिष्ठित्या ऽएव तुदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सहृत्'—इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः ।

ताभिरेनं युजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तुत्राणां-
श्चैवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तुच्चैन मतुः सुमीरयतः ॥ ७ ॥

तद्युत् क्रूरौकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तुदद्भिः शान्त्या शमयतस्तुदद्भिः सुन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावनुषिञ्चतः । मुनस्तुऽत्राप्यायतां व्याक्तुऽत्राप्या-
यतां प्राणुस्तुऽत्राप्यायतां चक्षुस्तुऽत्राप्यायतां श्रोत्रं
तुऽत्राप्यायता मिति तुत्राणान् धत्तस्तत्सुमीरयतो
युक्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्तुऽत्राप्यायतां निष्कायता*
मिति ॥ ९ ॥

तद्युत् क्रूरौकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तुदद्भिः शान्त्या शमयतस्तुदद्भिः सुन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
तन्मेध्यं कुरुतः श मुहोभ्य इति जघुनेन पशुं निन-
यतः ॥ १० ॥

तद्युत् क्रूरौकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
न्तान्यहोरात्राण्यसन्निति तुस्माच्छ मुहोभ्य इति जघु-
नेन पशुं निनयतः† ॥ ११ ॥

अथोक्तानं पशुं पुर्य्यस्यन्ति । स तृणं मन्तुर्हधात्योषधे

* 'निष्कायता'-इति ख ।

† 'त्राण्य'-इति ख, 'त्राण्यु'-इति ग, घ ; 'त्राण्यै'-इति च दृष्टो वेषरेण ।

‡ 'निनयतुः'-इति ख ।

चायस्वेति वृजो वा ऽअसिस्तुथो हैन मेष वृजोऽसिनु
 हिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिंसी-
 रिति वृजो वा ऽअसिस्तुथो हैन मेष वृजोऽसिनु
 हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या मुञ्जाताश्रिः । तयाभिनिदधाति सा हि
 यजुष्कृता मेध्या तद्यदुग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ
 यद् बुध्नं तुर्हक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स युवाच्छ्रति । युत एतस्त्रोहित मुत्पुतति तदुभय-
 तोऽनक्ति रुक्षसां भागोऽसौति रुक्षसाः छेषु भागो यदु-
 स्तक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति । इदु महः रुक्षोऽभितिष्ठामीदु
 महः रुक्षोऽवबाध ऽइदु महः रुक्षोऽधमन्तुमो नयामीति
 तद्यज्ञेनैवैतन्नाम्ना रुक्षाः स्युवबाधते तद्यदमूलु मुभ-
 युतः पुरिच्छिन्नं भुवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयुतः पुरि-
 च्छिन्नः रुक्षोऽन्तुरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषो ऽमूलु
 उभयुतः पुरिच्छिन्नोऽन्तुरिक्ष मनुचरति तुस्मादमूलु
 मुभयुतः पुरिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्वपा मुत्विदन्ति । तया व्वपाश्रुपण्यौ
 प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तुदिमे
 द्यावापृथिवी ऽज्ज्वा रुसेन भाजयत्यनुयोरुर्जः रुसं

दधाति ते रुसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा
उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्ष्ण्यमुयौ वपाश्रुपण्यौ भवतः । युच वै देवा
अग्रे पशु मालेभिरे तदुदौचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः
पपात सु एष व्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-
वाङ्पतत्तस्मात् कार्ष्ण्यस्तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्द्ध-
यति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्ष्ण्यमुयौ वपाश्रुपण्यौ
भवतः ॥ १७ ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रुपणे प्रुतपति तथो
हास्यात्रापि श्रुता भवति पुनरुत्सुक मग्नीदादत्ते ते जघ-
नेन चात्वालं यन्ति त ऽश्रायन्त्यागच्छन्त्याहवनीयः सु
एतत्तृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्यायो व्वे* स्तोकाना
मिति स्तोकानाः हैषा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति । अत्येष्ट्यन्वा ऽणुषोऽग्निं
भवति दक्षिणतः परौत्य श्रपयिष्यंस्तस्मा ऽण्वैतन्निहुते
तथो हैन मेघोऽतियुन्त मग्निर्नु हिनस्ति तस्मादुत्त-
रतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति ॥ १९ ॥

ता मन्तरेण यूपञ्चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न
हुरन्ति येनान्धानि हवीः५पि हुरन्ति नेदुश्रुतया समु-

* 'वै'-इति ख ।

† 'समित्'-इति ग, घ ।

या यज्ञं प्रसजामेति युदु बाह्येन न हुरन्त्यग्रेण यूपं
बहिर्द्धा ह* यज्ञात् कुर्यस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति दक्षिणतः परौत्य प्रतिप्रस्थाता अपयति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अर्धर्युर्व्वपा मभिजुहो-
त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो हास्येते स्तोकाः श्रुताः
स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आग्नेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह तद्युदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतुः प्रदाना वै वृष्टि-
रितो ह्यग्निर्व्वृष्टिं व्वनुते सु एतौ स्तोकैरेतन्स्तोकान्
व्वनुते तु एतौ स्तोका व्वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह यदा श्रुता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । सुचावादाया-
ध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्वषट्कृते
जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्नेऽभिघारयति । अथ पृषदाज्यं तदु
ह चुरकाध्वर्यवः पृषदाज्य मेवाग्नेऽभिघारयन्ति प्राणुः
पृषदाज्य मिति व्वदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चुरकाध्वर्युरनु-
व्याजहारैवुं कुर्व्वन्तं प्राणं वा अय मन्तरगादध्वर्युः
प्राण एनः हास्यतीति ॥ २४ ॥

* नास्त्येतत् परं ग-घ-पुस्तकयोः ।

† 'भवति'-इति ख ।

स ह स्म बाहुऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहु क्व
 स्विद् ब्राह्मणस्य व्वचो बभूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो
 वा ऽएषु प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे
 ध्रुवा मेवाग्रेऽभिधारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ
 होष्यन् भवति व्वपां वा ऽश्रुच प्रथमाः होष्यन् भवति
 तस्मादपा मेवाग्रेऽभिधारयेदथ पृषदाज्य मथ यत्पशुं
 नाभिधारयति नेदुशृत मभिधारयाणीत्येतदेवास्य सुर्वः
 पशुरभिधारितो भवति युद्धपा मभिधारयति तस्मादपा
 मेवाग्रेऽभिधारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मवदधा-
 त्यथ व्वपा मवद्यन्नाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य व्वपायै
 मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मवदधात्यथोपुरिष्ठाद्
 विराज्यस्याभिधारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं
 युद्धमौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तुदमृत ऽआयुषि प्रति-
 तिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तस्माद्विरण्य-
 शकलावभितो भवत आश्राव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य
 व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते
 प्रस्थित मिति व्वषट्कते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा व्वपाः समीच्यौ । व्वपाश्रुपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽजर्द्धनभसम्भारुतं गच्छत मिति नेदिमे
ऽअमुया सतो याभ्यां व्वपा मुशिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्यद्वपया चरन्ति । यस्यै वै देवतायै पशु मालुभन्ते
ता मेवैतुदेवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतै-
तेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवींषि अय्यमाणा-
न्युपरमति तुस्माद् वपया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्ज्जयन्ते । क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति
युत् सञ्ज्ञपुयन्ति युद्विशासति शान्तिरापस्तुदङ्घ्रिः
शान्त्या शमयन्ते तदङ्घ्रिः सुन्दधत्ते तुस्माच्चात्वाले
मार्ज्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्ज्ञपनानन्तरप्रयोग माह— “यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्य-
ध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

“तां वाचयतीति^१ । ‘तां’ पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं ‘वाच-
यति’ ‘नमस्ते आतान’-‘इति’^२ । आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो
‘यज्ञः’ । हे ‘आतानः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ । त्वम् ‘अनर्वा’
असपत्नः सन् प्रेहि । ‘इतस्य कुल्याः’ ; जुह्वादिषु ब्रह्माज्यसम्भवात् ।

* ‘चरन्ति’-इति ख ।

ता विशिनष्टि—‘स्वतस्य पथ्याः’ इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः कुल्याः ‘अनु’ (लक्ष्य) ‘उप’ प्रेक्षीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य, अथापः प्रसाधयति—‘सुपरिविष्टाः’ पात्रेषु परिपूरिताः ‘देवीः’ द्योतमानाः ‘आपः’ ‘शुद्धाः’ स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो यूथं ‘देवेषु’ विषयभूतेषु पशुम् ‘वोड्ढम्’ अपहत । ‘वयं’ च ‘देवेषु’ मध्ये ‘सुपरिविष्टाः’, देवानां ‘परिवेष्टारः’ ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति—“जघनार्द्धे इति । यज्ञस्य जघनार्द्धे पत्नीशालाया मवस्थिता पत्यपि जघनार्द्धे इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिऋवन-कृता भवति । दृतकुल्याद्युपन्यास आगमनानुकूल्यप्रदर्शनायेति व्याचष्टे—“साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य^१ तात्पर्यं माह—“अप एवैतत् पावयतीति । अत्र ‘शुद्धा वोड्ढम्’—इति शुद्धि-विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ २, ३ ॥

“अथ पशोरित्यादि^२ । प्राणसुखनासाचक्षुरादीनि अङ्घ्रिः पत्नी ‘उपसृशति’ प्रचालयेदित्यर्थः । अपा सुपसर्शनं पशोः सजीव-करणात्मना प्रशंसति—“जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदद्वयं व्याचष्टे—“अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः, जीवन मयमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं युज्यते । सञ्ज्ञपनविशेषने उभे अपि हननात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० सं० ६. १३, १ द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ६. ६. २, ३ ।

पुनः-प्राणापेक्षत्वात्, अपां च “आपोमयः प्राणः”-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, किद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः । ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा सुपस्यर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति- “अथ यत् पत्न्युपसृशतीति । “द्योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अथवावयविभेदेनोपस्यर्शनमन्त्रभाग माह- “सोपसृशतीति । “वाचं ते शुन्धामीति^१ मुख मिति । ‘मुखं’ वदनम् । हे पशो ! ‘ते’ ‘प्राणं’ प्राणनम्, नासिकाभ्या सुत्पद्यमानं प्राणवायुम् ‘शुन्धामि’ विशुद्धं करोमि । एव सुत्तरचापि योज्यम् । चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये । “नाभिं ते शुन्धामि”-इति ‘अनिरुक्तम्’ अनभिव्यक्तप्राणम् ; अथवा कि मनिरुक्तेन प्राणेन ? “मेढ्रं ते”-इति ब्रूयात् । ‘पश्चात्प्राणः’ अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपानः, तं तच्च पायौ स्थापितवान् भवति । ‘अथ संहृत्य पदः’ पादानेकीकृत्य “चरिचांस्ते शुन्धामि”- ‘इति’ पादानपि शोधयेत् । पादशोधनं शंसति- “पङ्क्तिर्वा इति ॥ ६ ॥

“अथ या आपः परिशिव्यन्त इति^२ । परिशिष्टाभिः अर्द्धाभिरप्यीयसीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः शीर्षाद्यं प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चतः । ‘तौ’ पत्नीयजमानौ ‘तत्’ तेन निषिञ्चनेन ‘पशोः’ ‘प्राणान्’ ‘धत्तः’ धारयतः । ‘तत्’ तेन ‘एनं’ पशुम् ‘अतः’ अस्मात् स्थानात् ‘समीरयतः’ ॥ ७ ॥

“तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘आस्थापयन्ति’ सञ्ज्ञपयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

“तावदुपिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं ‘तौ’ पत्नीयजमानौ
‘अनुपिञ्चतः’ शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुपिञ्चनं कुर्याताम् ।
शिरस्सेचनमन्त्र माह— “मनस्त इति” । मनश्चादिपञ्चकस्य
शिरस्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः शिरो निपिञ्चतः । “तत् प्राणान्
धत्तस्तत् समीरयत इति आध्यायनप्रयोजनाभिधानम् । “इतराङ्ग-
निषेकमन्त्र माह— “यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति” । “यत्ते
क्रूरम्”—इत्यस्य^१ व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्था = सञ्ज्ञप्तिः,
इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञपनादन्यत् क्रूर मस्ति । “तत् ते आध्याय-
ताम्”, कोऽर्थः ? ‘निश्चायताम्’ संहतं भवत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निश्चितं मङ्गं ‘शुद्ध्यतु’
मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनार्द्धस्य^२ समन्त्रकं निनयनं
विधत्ते— “महोभ्य इतीति” । “जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं
निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूत्रकार आह— “शेषेण यजमानस्य
शिरःप्रस्थत्यनुपिञ्चतः, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि,
श महोभ्य इति पश्चात् पशोर्निपिञ्चतः”— इति^३ । मन्त्रे अह-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ५ ।

२— वा० सं० ६. १५. १-५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।

४— वा सं० ६. १५. ६ ।

५— वा० सं० ६. १५. ७ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४-७ ।

विषयं यत् सुखप्रार्थनं मस्ति, तत्र कारणं माह—“यत् क्रूरौकुर्व-
न्तीति ॥ ११ ॥

विश्वसनप्रयोगं माह—“अथोत्तानं भिति^१ । “असिनाभिनिद-
धातीति । अत्राशेः कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण तृतीया ॥ १२ ॥

“मा या प्रज्ञाताश्रिरिति । ‘या’ पूर्वं पञ्चज्ञानायासीत्,
याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा
विन्द्यादभिनिधानं क्तेदोपलक्षणतया भवितव्यं भिति । अत्र हेतु
माह—“सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

“स यत्राच्छ्रतीति । “तदुभयतोऽनक्तौल्यादि^२ । ‘तत्’ तस्य
क्लिन्नस्य दर्भस्य यत् अग्रम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यन्मूलम्,
तद् दक्षिणेनादाय ; ‘यच’ यस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छ्रति’ आच्छिनन्ति,^३
तत्र प्रदेशे ‘यतः’ यस्मात् ‘लोहितं मुत्पतति’, ‘तत्’ तत्र
मूलदण्डस्य ‘उभयतः’ मूलं मयञ्च ‘अनक्ति’ “रक्षसा भिति मन्वे-
णेति^४ ॥ १४ ॥

“तदुपास्याभितिष्ठतीति^५ । ‘तत्’ दर्भागम् “इदं महं भिति^६
यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।

३— एतदनन्तरं ‘तत् दण्डम्’—इति प्रदक्ष्य मधिकं कृ-पुस्तके ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

६— वा० सं० ६. १६. ३ ।

व्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः' निष्कृष्ट मन्त्रकारं भूमेरधस्तादर्थमानं तम एव प्रापयामि । गत मन्त्रत् ॥ १५ ॥

“अथ वपा मुत्खिदन्तीति^१ । “तथा वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौतीति । ‘तथा’ उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शास्त्रयोरुपरि ‘प्रोर्णौतीति’ प्रच्छादयेत् । “हतेनेत्यादि^२ तत्र मन्त्रः । हे ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ । युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा ‘हतेन’ दीप्यमानेन वपापदार्थेन ‘प्रोर्णुवाथां’ प्रकर्षणाच्छादयेथाम् । यदा विस्तृतत्वात् वपाश्रपण्येव द्यावापृथिव्युपचर्यते । “तदिमे द्यावापृथिवी”— इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्^३ ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्त्तर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति— “कार्त्तर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना । पशोः कर्षणादधःपतितस्य मेधस्य कार्त्तर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः सम्बन्धेन यज्ञः कृत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्त्तर्य इति नाम सम्पन्नम् । पशोः कर्षणादपि कार्त्तर्यं प्रशस्त मित्यभि- प्रायः ॥ १७ ॥

“तां परिवासयतीति । ‘तां’ तयोरुपस्तृतां ‘परिवासयति’ पशोः सकाशात् किञ्चिन्ति । किञ्चां ‘तां’ ‘पशुश्रपणे’ पशुः अण्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, ‘प्रतपति’ । ‘तथा’ सति ‘अस्य’

१— का० श्रौ० सू० ६. १२ ।

२— वा० सं० ६. १६. ४ ।

३— पुरस्तात् ३५४ पृ० १८ प० द्रष्टव्यम् ।

पशोर्वपा 'अत्रापि' 'श्रुता' स्यादित्यभिप्रायः । "अत्रापि"—इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । "पुनरुल्लसुकमग्नौदादत्त इति । प्रागाहृत मुल्लसुकं अपणार्थं मपहताङ्गारं पुनरग्नौदादाय सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्भागादाहवनीयं प्राप्नुयुः । तत्राध्वर्यु-रेतत्पुरा सव्ये धृतं दृणाय माहवनीये "वायो वेः"—इति प्राख्येत् । अत्र कात्यायनः— "परिवास्य चात्वालेऽवसिच्य ग्रामित्रे प्रतपति, ग्रामित्रैकदेश माहवनीये प्राख्यत्यग्नीत्, दृणायं चाध्वर्युर्वाद्योवे-रिति"—इति^१ । हे 'वायो !' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आज्या-भिधारणकालेऽधःपतिता विन्दवः स्तोकाः, तेषाम्, आधारत्वेनेदं दृणायं समित्स्थानीयं 'वेः' विद्धि, अग्निं गमय वा^२ ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्तिष्ठचित्यादि^३ । एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणतः प्रतितपनार्थं यः प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, तत्समाधानार्थं मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितपाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण यूप मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तथा वपया 'समया' सामु-ख्येनैव समीपेन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम्' प्रकर्षेण संरा-धुमः 'इति' । प्रसज्जनं चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि यूपाद् बहिर्न हरेत् ; 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात् ।

१— का० औ० सू० ६० ६० १३, १४, १५ ।

२— वा० सं० ६० १६० ५ ।

३— का० औ० सू० ६० ६० १६ ।

यूपस्थापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्यर्ककर्तृकम् ; विशेषा-
श्रवणात् ॥ २० ॥

“अथ सुवेणोपहृत्याज्य मिति^१ । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रा वपायां
तप्यमानायां सुवेणाज्य सुपहृत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुह्यात्
“अग्निराज्यस्य वेतु”-इति^२ । ‘आज्यस्य’ आज्यं ‘वेतु’ भक्षयतु,
‘स्वाहा’ इदं सुज्जत मसु । “तथो हेत्यादि । ‘अस्य’ वपाद्रव्यस्य,
वपाद्वारा पशोर्वा । “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं
ह्रयते”-इति श्रुतेः^३ ‘स्वाहाकृताः’ स्वाहाकारेण दत्ते सति
‘आज्यतयः’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति” । होत्रा स्तोकेभ्योऽनूच्यमा-
नानां मन्त्राणां साम्नेयत्वं वृष्टिषाधनत्वेन प्रशंसति- “तद्यदाग्नेयी
स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘इतः प्रदाना वै वृष्टिः’ अस्माद् भूलो-
कात्^४ प्रजाता प्रसाधयति । “इतो ह्यग्निर्दृष्टिं वनुते”-इति सङ्ग-
हेणोक्तं विशदयति- “स एतैरिति । ‘एतैः’ दृतस्तोकैः ‘एतान्’
वृक्षवयवभूतान् ‘वनुते’, ‘ते’ अग्निना भक्षिताः ‘एते’ दृतस्तोकाः^५

१- का० औ० सू० ६. ६. १७ । २- वा० सं० ६. १६. ६ ।

३- “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”-इति ऋ० सं० १०. ११०. ११.
= ऐ० ब्रा० २. २. ३. = निरु० ८. ३. ६ । “उपविष्टहोमाः
स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः”-इति च का० औ० सू० १. २. ७ ।

४- का० औ० सू० ६. ६. १८ ।

५- ‘अस्मास्तोकात्’-इति क ।

६- नैतत् पदं क-पुस्तकादन्यत्र ।

पुनरुदकात्मना परिणताः पृथिव्यां 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रका-
रेण वृष्टेरन्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्रोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'यदा'
वपा 'श्रुता' 'भवति' ॥ २२ ॥

"अथाह प्रतिप्रस्थातेति^१ । अनन्तरं 'प्रतिप्रस्थाता' तद्वपा
परिपक्वासीत् अतः 'अध्वर्यो ! प्रचारं कुरु' इति ब्रूयात् । 'प्रेभ्यः'
प्रयोगप्रकारः, स्वाहाहृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति^२ ॥ २३ ॥

"ऊत्वा वपा मेवेति^३ । प्रयाजं ऊत्वा 'अग्ने' पृषदाज्यात् प्राक्
'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिधारयेत् । 'अथ' पश्चात् अनूयाजाद्यर्थं
'पृषदाज्यम्' । चरकशास्त्रोक्ता^४ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तारः 'चरकाध्वर्यवः' ।
'पृषदाज्य मेवाग्नेऽभिधारयन्ति' । दधिमिश्र माज्यं पृषदाज्यम् ।
प्राणवत् गवा मन्तर्वर्त्तमानत्वात् ; प्राणः पुष्टिः, तद्धेतुत्वाद्वा पृष-
दाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तदु' तस्मिन्नभिधारणप्राथम्यविषये 'याज्ञ-
वल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्यं
विशिनष्टि— "एवं कुर्वन्त मिति । पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवा-
भिधारयन्तम् 'अथ मध्वर्युः' 'प्राणं' खलु 'अन्तरगात्', अतः
'एनम्' अध्वर्युः 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता
अध्वर्युः साधारणेनाह ॥ २४ ॥

"स ह स्मेति । एव मध्वर्युः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'ह' 'बाहू'
'अन्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ बाहू' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २१ ।

४— 'चरकशास्त्रोक्ता'—इति क ।

जरसा युक्तौ लोलयुक्तावभूताम् । अथ मभिप्रायः— एतावान्
 कालो वपाप्रथमाभिघारणेनैव गतः, अथापि प्राणस्य न निर्गत
 इति । खय मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— ‘ब्राह्मणस्य’
 चरकाध्वर्योः ‘वचः’ प्राण एनं ह्रासतीत्येतदात्मकम् ‘क्व बभूव’ ?
 नावगत मित्यर्थः । तस्मात् ‘तत्’ वचनं नादर्त्तव्य मित्युपसंहारः ।
 हविद्वसमानेऽपि पशोरनभिघारणस्याभिप्राय माविष्करोति—
 “नेदंश्रुत मिति । अभिघारणं होतव्यहविःसंस्कारः । अश्रुतस्य
 होमानर्हत्वात् अभिघारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्का-
 रस्यास्य पशुसंस्कार एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपाय माह—
 “एतदेवास्तेति ॥ २५ ॥

वपायाग माह— “अथाज्य मुपस्तृणौत इति । उभयतो
 हिरण्यकलस्त्रापन मप्राणस्य पशोः सप्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

“तद्यद्विरण्यकलावभितो भवत इति । अयामृताद्यात्मना
 स्तौति— “नन्ति वा एतत् पशं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । “वपां
 मेद इति । “प्रेथ्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने”—इत्यत्र^१ “हविषोऽ-
 प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः”—इत्युक्तम्^२ । अतः षष्ठौप्रतिषेधाद्यैतस्य
 प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधति— “न प्रस्थित मित्याहेति । सर्वत्राध्वर्यव-
 प्रसक्ताश्रवणौयपशोः पुनः प्रसज्जयति— “प्रसुते प्रस्थित मिति ।
 ब्रूयादिति शेषः । ‘प्रसुते’ अभिषवकृते सति वपायागस्तच्चे-
 त्यर्थः ॥ २७ ॥

“ऊत्वा वपां समीच्यौ वपाश्रपण्यौ कृतानुप्रास्यतीति^१ । ‘समी-
च्यौ’ परस्पराम्बुखे, प्राचीं विशाखां प्रतीचौ मितरा मिति ।
‘स्वाहाकृते’ स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थः ॥

अस्य प्राप्तने मन्त्रः— ‘ऊर्द्धनभस मिति’ । ‘ऊर्द्धम्’ उपरिभूतं
‘नभः’ अन्तरिक्षं यस्य वायोः स तथोक्तः, तम् ‘ऊर्द्धनभसम्’, तं
‘मारुतं’ वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ ! युवां ‘गच्छतम्’ । ‘याम्भ्यां’
शाखाभ्यां ‘वपाम् अग्निश्रपाम्’ वपाश्रपण मकार्ग, ते ‘दूमे’ ‘असुया’
असुत्र, समुच्छ्रयरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे ‘न’ भवत इत्यभि-
प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायागं प्रशंसति— “तद् यद् वपया चरन्तीति । अवयव-
यागविप्रकृष्टकालौनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन चुधान्ताया देव-
ताया अवान्तरचुन्निवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

“अथ चालाल इत्यादि^२ । स्पष्टम् ॥ ३० ॥ ३ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ६. ६. २७ । अत्र मन्त्रः—वा० सं० ६. १६. ७ ।

२—वा० सं० ६. १६. ८ ।

३—का० श्रौ० सू० ६. ६. २८ । अत्र मन्त्रः—वा० सं० ६. १७. १ ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

यद्देवत्यः पशुर्भुवति । तद्देवत्यं पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति
पति तद्यत्पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति सुर्व्वेषां वा ऽणु
पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैनं मेतन्मेधेन समर्द्ध-
यति दत्तुं करोति तस्मात् पुरोडाशं मनुनिर्व्वपति ॥ १ ॥

अथ यद्वपुया प्रचुर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति*
मध्यतो वा ऽइमां वपु मूर्त्तिष्वदन्ति मध्यतु एवैनं
मेतेन मेधेन समर्द्धयति दत्तुं करोति तस्माद्वपुया
प्रचुर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येषु न्वेवैतस्य बुभुर्यचु क
चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरूप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं विवशास्ति । त्रिः प्रच्यावयता त्रिः प्रच्यु-
तस्य हृदयं मुत्तमं कुरुतादिति त्रिष्टुप् यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सुष्टुशास्ति । युत्वा पृच्छाच्छतुः
हविः शमिताश्चरिति शृतमित्येव ब्रूतान् शृतं भगवो
न शृतः हीति§ ॥ ४ ॥

* 'प्रचरति'-इति ग ।

† 'प्यते'-इति ख । 'प्यते'-इति ग, घ ।

‡ 'युञ्जः'-इति क, 'यज्ञः'-इति ग, घ ।

§ 'हीति'-इति ख, 'हीति'-इति ग, घ ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य । अध्वर्युरपनिष्क्रम्य
पृच्छति शृतुः हविः शमिता इति शृत मित्याह
तद्देवाना मित्युपाः अध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतं वै देवानाः हविर्नाशृतः
शमिता वै तद्देद यदि शृतं वा भवत्युशृतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतेन प्रचराणौति तद्यद्युशृतं
भवति शृत मेव देवानाः हविर्भवति शृतं युजमानस्या-
नेनाऽअध्वर्युर्भवति शमितुरि तदेनो भवति चिष्कृत्वः
पृच्छति चिष्टद्भि यज्ञोऽथ यदाह तद्देवाना मिति तद्भि
देवानां युच्छृतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्रेऽभिधारयति । आत्मा वै मुनो
हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मुनसि प्राणं दधाति
तथैतज्जीव मेव देवानाः हविर्भवत्यमृत ममृता-
नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति । सुं ते मुनो मुनसा सुं प्राणः
प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुति-
रुद्वासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

* 'यः'—इति ग, घ ।
...

† 'नाः'—इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'—इति ग, घ ।

तुं जघुनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीरुषि
हरन्ति श्रुतं सन्तं नेदङ्गशो विवृक्तेन क्रूरीकृतेन
समया यज्ञं प्रसजामेति यदु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण
यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यति तद्यत्
स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

युञ्ज वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-
तोऽग्रेभ्यवामोतैव चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशुवः
सु एषु शीर्षन्मस्तिष्कोऽनुक्यश्च मज्जा तस्मात् सु व्वान्तु
इव त्वष्टा ह्येत मभ्यवमत्तस्मात् नाश्रीयात् त्वष्टुर्ह्येत-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाङ् मेधः पपात । सु एष व्वनस्पतिरजायत
तुं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रथुः प्रथो ह वै नामैतद्यत्
स्रक्ष इति तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति
तस्मात् स्रक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । जुहुं चोपभृति च व्वसाहोम-

* 'वा'—इति ग, घ ।

हृवन्धाः समवत्तधान्या मय हिरण्यप्रकलानुवदधाति
जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनो-
तायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशु
मालभ्यमान मुपसुङ्गच्छन्ते मुम नाम ग्रहीष्यति मुम
नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाः हि देवतानाः हविः
पशुस्तासाः सुर्वासां देवतानां पशौ मुनाःस्योतानि
भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो हामोघाय देवतानां
मुनाःस्युपसुङ्गतानि भवन्ति तुस्मान्मनोतायै हविषो-
ऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदय-
स्याग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदय मुतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः
सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावुद्धेव प्राणेन प्राणिति
तावत् पशुरय यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दुर्वेव
तर्हि भूतोनर्थ्यः† शेते ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशुः‡ । तदस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति

* 'सम्भवति'—इति सायणसम्मत इति डा० वेङ्कटः ।

† 'नर्थ्यः'—इति, 'मर्थ्यः'—इति च पाठद्वयं दृष्टं डा-वेङ्कटेण ।

‡ 'पशुः'—इति ग, घ ।

तुस्माद्यदि किञ्चिदवदानः हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य
हैवास्य तत्पशोरुवत् भवति यद्बृहदस्यग्रेष्वद्यति तुस्मा-
न्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेष्वद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयुं पूर्वाद्वात् प्रतिष्ठत्यथ वक्ष-
सस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरुथ तनिम्नो-
ऽथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

गुदं वेधा करोति । स्थविमोपयुङ्भ्यो† मध्यं जुह्वां
वेधा कृत्वावद्यत्यणिम अङ्गेष्वथैकचरायै श्रोणोरेतावन्नु
जुह्वा मवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति । अङ्गस्य दोष्णो गुदं वेधा कृत्वावद्यति
अङ्गायै श्रोणोरुथ हिरण्यशकलाववदधात्यथोपरिष्ठा-
दाज्यस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अथ व्वसाहोमं गृह्णाति । रेडसूति लेलुयेव हि
यूस्तुस्मादाह रेडसूत्यग्निष्वा श्रीणात्वित्यग्निर्ह्येतच्छपु-
यति तुस्मादाहामिष्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा सुमरिण-
न्वित्यापो ह्येत मङ्गेभ्यो रुसः सम्भुरन्ति तुस्मादाहापस्त्वा
समरिणन्निति ॥ २० ॥

* 'वृम्'—इति ग, घ ।

† स्थविमोपयुङ्भ्यो—इति घ ।

‡ 'द्यति'—इति ग, घ ।

व्वातस्य त्वा ध्राज्या ऽडुति । अन्तरिक्षं वा ऽअथ
मनुपवते योऽयं पुवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तुस्मादाह
व्वातस्य त्वा ध्राज्या ऽडुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रु॒ह्या ऽडुति । एष वै पूष्णो रु॒हिरेतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह पूष्णो रु॒ह्या ऽडुति ॥ २२ ॥

जष्मणो व्यथिषदिति । एष वा ऽजुष्मैतस्मा ऽउ
हि गृह्णाति तुस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति
तन्नाम्ना एवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्युष्मरिशिष्युते । तुत्समवत्तधान्या मानयति
तद्बुदयं प्रास्यति जिह्वां व्यक्षस्तनिम मुतस्ते व्वनिष्ठु
मुथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घति वा ऽएतत्
पशुं युदमौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि
प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तुस्मा-
द्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ युदक्ष्णयावद्युति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणा-
याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मा-
दयं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ युत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायुं पशुः पदो हरेत्तुस्मादक्षायवद्यत्यथ यन् शीर्ष्णो
ज्वद्यति नाऽस्योर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे । तुदेवा भीषा
नोपावेयुस्तान् हेयुं पृथिव्युवाच मैतदा ददं महं व
एतस्याध्यक्षा भविष्यामि युथा यथैतु ऽएतेन चरि-
ष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मुहौषुरन्यतरां
पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिःस्तानीमान्ववदानानि
ततो देवाः स्विष्टकृते अङ्गाण्युपाभजंस्तुस्मात् अङ्गा-
ण्यथासुरा अवाच ऋक्षीर्ष्णोऽस्योरनूकस्यापरसक्ययो-
स्तुस्मात्तेषां नावद्येद्यन्वेव त्वष्टानूक मभ्यवमत्तुस्मा-
दनूकस्य नावद्येदथाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य हविषोऽनु-
ब्रूहीत्याश्रुव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य हविः प्रेष्येति न
प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाङ्घ्रौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो
वा ऽअयु मूर्द्धौ मेधु उत्थितो यु मस्या इमः रुसं प्रजा
उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रुसो वै व्वसाहोमो रुसो
मेधो रुसेनैवैतद्रुसं तीव्रीकरोति तुस्मादयः रुसो-
ऽद्युमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । अर्द्धर्चौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहो-
तीयं वा ऽअर्द्धर्चोऽसौ द्यौरर्द्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी
ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्चौ
याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

सु जुहोति । घृतं घृतपावानः पिबत व्वसां व्वसा-
पावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन व्वैश्व-
देवेन यजुषा जुहोति व्वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेने-
नेमाः प्रजाः प्राणुत्यश्चोदनत्य*आन्तरिक्ष मनुचुरन्ति ।
तेन व्वैश्वदेवं व्वषदकते जुहोति यानि जुह्वा भवदु-
नानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह । व्वनस्पतयेऽनुब्रू-
हीत्याश्राव्याह व्वनस्पतये प्रेष्ट्येति व्वषदकते जुहोति
तद्यदुनस्पतये जुहोत्येतु मेवैतद्वज्रं यूपं भागिनं
करोति सोमो वै व्वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति
तस्मादन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदनानि भवन्ति । तानि समा-

* 'दानुत्य'-इति घ-पाठः । पुरस्तात् २. ५. २. २ कण्ठी द्रष्टव्या,
उपरिष्ठाच्च ४. १. २. १६ ।

नयमान आहामुये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहामुये
स्विष्टकृते प्रेष्येति व्युषट्कृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ युद्धसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याधार-
यति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः
स्वाहेति रुसो वै व्यसाहोमः सर्वास्वेवैतद्दिक्षु रुसं
दधाति तुस्मादयं दिशि दिशि रुसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुः सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ
यत्पुरा सम्मृशति यः ऽइमु ऽउपतिष्ठन्ते* ते विम-
थिष्यन्त इति शुक्लमानो युद्यु विमाथान्न शुक्लेताचैव
सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रः प्राणः† । अङ्गे ऽअङ्गे निदोध्यदैन्द्र उदानो
ऽअङ्गे ऽअङ्गे निधीत इति युदङ्गशो विकृत्तो भवति
तत्प्राणोदानाभ्यां सुन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुसु मे
तु सुलक्षा यद्विषुरूपं भवातौति कृत्स्नवृत मेवैतत्करोति
देवचा युं त भवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितुरो
मदन्विति तद्युचैन मुहौषीत्तुदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसुमस्यति
सोऽस्य कृत्स्नोऽमुषिंलोकु‡ ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'ये म ऽउपतिष्ठन्ते'-इति सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'शाः'-इति ग, घ ।

‡ 'मुषिंलोकु'-इति, 'मुषिंलोकु'-इति, 'मुषिन् लोकु'-इति च पाठः ।

अथानुनिर्वाप्य पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— “यद्देवत्य इति^१ ।
 या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः । पुरोडाशानु-
 निर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— “सर्वेषां वा
 एष पशूना मिति । सर्वपशूनां मेधरूपत्व मैतरेयब्राह्मणे “पुरुषं वै
 देवाः पशुं मानुषन्त, तस्मादालम्ब्यान्मेध उदक्रामत्”—इत्यादिना^२
 प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्यं प्रशंसति— “अथ यद् वपया प्रचर्षति ।
 पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वति-
 दिशति— “एष न्वेवैतस्य बन्धुरिति ॥ २ ॥

“अथ पशुं विशास्तीति^३ । शमिता^४ । तदा शमितुरेव मनु-
 शासनं कुर्यात्— हे शमितः । ‘त्रिः प्रच्यावय’^५ प्रधानस्त्रिष्टुद्धुप-
 यङ्भेदेन त्रिविधाङ्गानि^६ त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १६ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. १. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— “शसु हिंसायाम् (भा० प० ७२७)”—इति का० सू० वृत्तौ या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ७. १ । “ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेत्येत-
 त्स्त्वञ्चः पशुं विशास्ति हिंस्ति मारयतीत्यर्थः”—इत्यादि च तत्र का० श्रौ०
 ६. ७. १-२-३-४-सूत्रीयवृत्तिषु द्रष्टव्यम् ।

५— ‘त्रिः प्रच्यावयतात्’—इति कं ।

६— तत्र, जुह्वा मवदेयानि ‘जौह्वानि’ प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि
 प्रथमानि, उपमृत्तवदेयानि दक्षिणसक्थ्यादीनि ‘अ्यौपमृतानि’ स्त्रिष्टु-
 क्थ्यागार्थानि द्वितीयानि, वसाहोमहवत्या मवदेयानि वर्षिष्ठादीनि
 उपयह्यागार्थानि तृतीयानि इति विवेकः ।

प्रच्यावय^१ । ‘त्रिः प्रच्युतस्य’ पशोः ‘हृदयम्’ अवयवम् ‘उत्तमम्’
उपरिभावं ‘कुरुतात्’ ‘इति’^२ । यद्वा ‘त्रिः प्रच्यावय’ यथाङ्गानि
त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु । ‘प्रच्युतस्य’ पक्षस्य ‘हृदयं’ शूलाग्रेण
पक्षम् ‘उत्तमम्’ उपरिवर्त्तमानं कुरु । प्रच्यावनस्य चित्तं प्रशंसति—
“चित्रद्वि यज्ञ इति । उक्तं चित्रत्त्वम्^३ ॥ २ ॥

“अथ शमितारं संशास्तीति” । अनुशासनं कुर्यात् । शृत-
त्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

“अथ जुकेति । पाकानन्तरं ‘जुक्ता पृषदाज्यस्योपहत्य’ जुक्तां
पृषदाज्यं हृदयावदानार्थं मादाय शामित्रं प्रति गत्वा ‘शमितारं’
‘शृतं हविः?’ ‘इति’ पृच्छेत् । ‘शृतम्’ ‘इति’ प्रत्युक्ते ‘तत्
देवानाम्’ ‘इति’ ‘उपांशु’ जुज्यात्^४ ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजन माह—“तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे
‘अशृतम्’ इति । ‘शृतं वा’ स्यात् । तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्,
न दैवम्; “यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः
स दैवः”—इति हि तैत्तिरीयकम्^५ । अतः शृताशृतविभागं
शमिता जानातीति “शृतं हविः शमितः?”—इति प्रश्नो युज्यत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१—“प्रच्यावय=उत्काशय”—इति का० सू० ८० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ क० । “शास्ति=प्रिच्छयति”—इति तत्र ८० ।

५— का० श्रौ० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

६— तै० सं० २. ६. ३. ७ ।

“तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अष्टुत-
मपि भवेत् । ‘यजमानस्य श्रुतं भवति’ श्रुते यत् फलं तदविकलं
भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपापः
‘भवति’; श्रुतितार मेव ‘तदेनः’ आश्रयति । “चिः क्वल इत्यादि ।
स्पष्टम् ॥ ७ ॥

“स हृदय मेवायेऽभिधारयतीति^१ । हृदयाभिधारणं प्रशंसति—
“आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्यं मन्त्रम्, तत् मन-
आख्यकः ‘आत्मा’ खलु; “एतं मनोमयं मात्मानं सुपसङ्गमति”-
इत्यादौ^२ आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः ‘आत्मा’
खलु; परिपूर्णस्य परमात्मानः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस्य
उपाधित्वात् । उक्तं पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभि-
धारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति
हृदयद्वारा प्राणप्रज्ञयोः स्थापितत्वात् ‘देवानाम्’ इदं सजीवं
‘हविः’ सम्पद्यते । अथग्रन्थश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पञ्चादाज्ये-
नाभिधारयेत् ॥ ८ ॥

“सोऽभिधारयतीत्यादि^३ । मन्त्रस्यार्थः^४ ।— हे अभिघार्थमाण
हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्हृदयस्थानात् आश्रयाश्रयिणो-
रभेदात् ‘ते मनः’ इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः । ‘मनसा’ पृषदाज्य-

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. ६ ।

२— तै० उप० २. ८ । अथान्यत्रान्यत्र च वज्रं । तद्वयथा— इहै-
वोपरिष्ठात् १४. ४. २. १० ; १४. ८. ८. १ ; का० उप० ३. १४. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ ।

४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणेन । पृषदाज्यस्य मनोऽलक्षणत्वेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि-
योगात् पृषदाज्यं मपि मन इत्युच्यते । तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं
भवत् । तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्' ।
अत्र हे 'पशो !' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां
हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः । "न ह्येषाङ्गतिरिति ।
अभिधारणरूपत्वेनाङ्गतिस्कारत्वात् स्वत आङ्गतिवाभावात् न
स्वाहा कुर्यात् ॥ ८ ॥

"तं जघनेनेत्यादि^१ । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संसर्जनस्य निषेधो-
पयोगसिद्धये हविषः कूरता माह— "नेदङ्गश्च इति । अङ्गादङ्गात् ।
"सङ्घैकवचनाच्च वीप्सायाम्"—इति^२ शस् । दक्षिणत आहतं हविः
'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत् । "स्रक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्तीति । बर्हिष
उपरिभूताः स्युः । बर्हिष उपरि हविषा भवदानार्थं माच्छादयेत्,
तासां सुपरि अवद्येत् । स्रक्षशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् स्रक्षशाखा
इत्यादिना^३ ॥ १० ॥

"यत्र वै देवा इति । पुरा देवानां पश्चालम्भनसमये 'त्वष्टा'
देवः, पशुस्वामी । एव मेवोत्तरकाले आलम्भनं करिष्यति,
पशुगिरिसि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, गिरिसि
मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत् । अथवा गिरिसः उच्छिष्टसंस्पर्शनात्
'स एषः' गिरिःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यस्य' तन्मांसम्,
'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० औ० सू० ६. ७. १० । २— पा० सू० ५. ४. ४३ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. ७ । तै० सं० ६. ३. १०. ६ द्रष्टव्यम् ।

“तस्यावाङ् मेध इति । ‘तस्य’ देवैरात्म्यमानस्य पशोः सकाशादेव ‘मेधः’ तु अधः ‘पपात’ । पतितो वृचोऽभूत् । वृच-
त्वेनाभ्युत्पन्नं ‘तं’ ‘देवाः’ ‘प्रापश्नन्’; अतो देवैः प्रकर्षेण ख्यानात्
‘प्रस्थः’ इत्युच्यते । इदानीं यः ‘क्ष्वचः इति’ उच्यते, स वस्तुतः
‘प्रस्थः’ इत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथाज्य मिति । जुह्वादिषु ‘उपस्तृणीते’^१ । ‘जुह्वा’
प्रधानावदानार्थम्^२ । ‘उपमृति’ स्विष्टकृदर्थम्^३ । वसाहोमार्थं
‘वसाहोमहवन्याम्’^४ । ‘समवत्तधान्याम्’ समवत्तधानी इडापाचम्^५ ।

१— का० औ० सू० ६. ८. ८ ।

२— “हृदयं जिह्वां क्रोडं सत्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यक्षद्वकौ गुदमथं
दक्षिणा ओगिरिति जौह्वानि”-इति का० औ० सू० ६. ८. ६ । हृदय
मांसपत्रसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोडं वृद्धो मुजान्तरम्, सत्यस्य सकृद्वः
सत्यस्य वाहोः पूर्वनडकं मंसादधो वर्त्तमानम्, द्वे अपि पार्श्वे, यक्षात्
कालेयम्, रक्तौ कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ, गुदमथं येन श्रद्धात्
निर्गच्छति, तद् विषमं त्रेधा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च
क्षुद्रः तम्, दक्षिणा ओगिः दक्षिणसक्थि उपरि वर्त्तमानो मांसलप्रदेशः
दक्षिणा स्मिक् ।

३— “दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदद्वतीयागिष्ठं सत्या ओगिरित्यौप-
मृतानि”-इति का० औ० सू० ६. ७. ७ ।

४— “वर्षिष्ठ सुपयडभ्यः”-इति का० औ० सू० ६. ७. ८ । अतिशयेन
महद् वर्षिष्ठम् ; यद् गुदद्वतीय मतिस्थूलं तत् ।

५— “जुह्वपमृतोऽपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां पाय्याच्च”-इति का० औ०
सू० ६. ८. ८ । “समवत्तं धीयते यथा सा समवत्तधानी इडापाचौ”-इति
च तत्रैव या० दे० वृ० ।

जुहूपभृतोर्हिरण्यकल मवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै
मनोतादेवतायै अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— “तद्यन्मनोताया
इत्यादिना । ‘ओतानि’ सम्बद्धानि मनांसि यस्याम् । अत्र “लृङ्छाग्रे
प्रथमो मनोता”—इति मन्त्रवर्णात्^१ ‘अग्निः’ ‘मनोता’ पशोर्मन-
स्युन्मन्थः । सम्बन्धस्य निमित्तं माह— “सर्वासां देवाना मिति ।
‘पशौ’ आज्यवत्प्रियत्नसाधारण्यात् ‘तानि’ ‘मनांसि’ ‘ओतानि’ ।
‘एतत्’ एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन । स्पष्टं मन्यत् ॥ १३, १४ ॥

प्रधानार्थावद्यमानाङ्गानि तत्कमं च प्रशंसति— “स हृदयस्यैवाय
इत्यादिना । हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि— “तद्यन्मध्यतः सत
इति । देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वे-
नेत्याह— “अतो ह्यय मूर्द्धः प्राणः सम्भवतीति । प्राणपशुत्वब्राह्मणं
प्राग् व्याख्यातम् । अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य
प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्ताना मङ्गाना मवदानं मपि
सम्पन्नम् ; यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीनं मपि स्यात्, तथापि
क्षुत्पशुत्वदानं सम्पद्यत इत्यर्थः । तस्मात् हृदय मेवाग्रेऽवद्येत् ।
‘यथापूर्वं’ पशोः पूर्वं मङ्गं मनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्गहेणोक्तं विवृणोति— “अथ जिज्ञायै इति । जिज्ञाया
अवद्येत् । ‘तद्धि ततोऽथ’ अथापि जिज्ञानन्तरम्, ‘पूर्वाद्धात्
प्रतिष्ठति’ । ‘एकचरस्य दोषः’ सत्यादित्यर्थः । ‘अथ’ ‘तनिष्ठः’
यक्षन्तः इत्यर्थः । तस्य चातिकोमलत्वात् तनिमत्त्वम् । ‘वृक्षयोः’

वृक्कं कुक्ष्यभयपार्थस्यमासाकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव
सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तु माह— “गुदं वेधेति^१ । चिदाकृतेषु गुदाङ्गेषु
यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं भवद्येत् ; मध्यमं जुङ्गां प्रधानहोमार्थं
दिधाकृत्वावद्येत् ; यद्वाणतरं अङ्गेषु, तन्मध्ये^२ अवद्येत्^३ ॥

एकादशं दर्शयति— “गुदं वेधा करोतीति । “अथैकतराद्ये
ओणेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्त्रिष्टकदर्थं माह— “अथोपसृति अङ्गस्येति । त्रीणि अङ्गानि
यस्येति अङ्गम्, सौविष्टकतं हविः । तान्येवाह— “दोष्ण इति ।
सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्^४ दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः ।
‘गुदं’ गुदस्याणुभागं ‘वेधा कृत्वा’ उपसृति स्त्रिष्टकदर्थम् ‘अवद्यति’
अवद्येत् । ‘अङ्गाद्यै ओणेः’ स्त्रिष्टकदर्थायाः ओणेः सकाशात् सव्यायाः
ओणेरित्यर्थः । प्रधानस्य इडायाश्चावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् ।
“सुचोरवद्यति यथोक्तं दिदिः”—इति सूत्रात्^५ ॥

“अथ हिरण्यशकलाविति^६ । जुङ्गा सुपसृति चावत्तस्योपरि
हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिधारयेत् ॥ १९ ॥

१—‘वृक्कं (! वृक्कं ?)’—इति क ।

२—का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।

३—‘अङ्गेषु मध्ये’—इति क ।

४—पूर्वं निदं वर्णितं टीप्पन्याम् (१३ का० २, ३, ४.) ।

५—‘प्रधानार्थं मभिविधितत्वात्’—इति क ।

६—का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ ।

७—का० श्रौ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“अथ वसाहोमं गृह्णातीति^१ । रेडसीति^२ वसाहोमं गृह्णीयात्;
ह्रयत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्त्यां गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः— हे वसाद्रव्य ! त्वं ‘रेडसि’ हिंसक मसि ।
“रिषेहिंसार्थस्य^३ विचि लघूपधगुणे रेडिति रूपम् ; ब्राह्मणानुगुणं
ललादिकं कृत्वा ‘लेलया’-रूपम् । “लेलयेवेति । द्रवद्रव्यत्वात्
इतस्तत्स्यलनं विवक्षित्वा^४ व्याख्यातम्^५ । तादृशं ‘त्वा’ त्वाम् ‘अग्निः’
‘अग्निना’ अपयत्, तेन सह मिश्रयत् । ‘आपस्त्वा समरिणम्’ ।
“रौ गतिरेषणयोः”-इत्यस्य^६ लुङि रूपम् । उदकानि त्वां सम-
तरन्वित्यर्थः ; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निस्सृतत्वात् । ‘वातस्य’ वायोः
‘प्राज्यै’ गत्यै गृह्णामि । तथा ‘पूष्णः’ ‘रंक्षै’ वेगाय गृह्णामि ।
वाय्वादित्ययोरन्तरिचाश्रयत्वात् प्राजिरंक्षोरन्तरिचपरतया ब्राह्मणे
व्याख्यातम् । “ऊष्णो व्यथिषत्”-इति वसाविशेषणम् । ऊष्मा,
ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यथिषत् ; तादृक् त्व मसि । तादृशं
त्वां गृह्णामि ॥

‘रेट्’-शब्दं व्याचष्टे— “लेलयेव हि यूरिति^७ । यौति मिश्र-
यतीति यूः, सा ‘लेलयेव’ ; चलनेन चेतस्ततो गमनं मुपमीयते ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क । २— वा० सं० ६. १८. २ ।

३— भा० प० ६६४ धा० । ४— “विवक्षितत्वात्”-इति छ ।

५— “लेलयाशब्दस्याल्पवाचकः”-इति महीधरः । “बहुलेव पृथिवी,
लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौः”-इति श्रुतं मिहैव पुरस्तात्,
२. २. १. १६ द्रष्टव्यम् । ६— ब्रा० प० २७ धा० ।

७— “यूषशब्देन मासेन सह पक्वं जलमुच्यते” तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

श्रीणालित्यस्य पाकार्थ इति व्याचष्टे— “अग्निर्होतृच्छ्रपयतीति । वातस्य भ्राजिः, पूष्णो रंहिष्यान्तरिचपराविति व्याचष्टे— “अन्तरिचं वा अथ मनुपवत इत्यादिना । ऊषग्रब्दोऽप्यन्तरिचपर इत्याह— “एष वा ऊषैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

“अथ पार्श्वनेत्यादि^१ । “प्रयुतं द्वेषः”-इति^२ मन्त्रेण ‘पार्श्वन’ पार्श्वस्थिना ‘असिना वा’ गृह्णीतां वसां विभजति । ‘द्वेषः’ अनिष्टेभ्यः सकाशात् ‘प्रयुतं’ पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

“अथ यद् यूष् परिगृह्यत इति । गृह्णीतावग्निष्टां वसां ‘समवत्तधान्याम्’ इडापात्र्याम् आनयेत्^३ । इडार्थं तत्र प्रधानावग्निष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिघारयति । ‘मतस्ते’ वृक्कौ । तनिमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूचकारेण “वपावद्विरण्यम्”-इति^४ हविषा मुभयतो द्विरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— “तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्त्रिष्टुक्तद्वयं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— “अथ यदक्ष्णयावद्यति सव्यस्य च दोष्ण इत्यादिना । ‘सव्यस्य’ ‘दोष्णः’ भुजस्य ‘दक्षिणायाः ओणेः च’ प्रधानावदानसमये, ‘दक्षिणस्य च दोष्णः’ सव्यायाः ओणेरिति स्त्रिष्टुक्ततीत्येवं सम्यद्यते । उक्तलक्षणं भवदानं प्रसिद्धपशोर्धदक्ष्णया पादसञ्चरणं तन्मूलमिति प्रशंसति—

१— का० ओ० सू० ६. ८. १२ ।

२— वा० सं० ६. १८. ३ ।

३— का० ओ० सू० ६. ८. १३ ।

४— का० ओ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“तस्मादयं पशुरक्ष्णया पदो हरतीति । अक्ष्णया पादश्रोणो-
र्थत्यासेन^१ । उक्तं दृढयति— “अथ यत् सम्यगवद्यत् समीचो
हैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरश्चादीना मनवदेयलोप-
पत्तिं माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— “अथ यन्न ग्रीष्णावद्यति
नांसयोरित्यादिना । अंसौ बाह्वोरुपरिप्रदेशौ । अनूको वङ्गगाधारः,
आयतः पृष्ठास्थिविशेषः । तच्चत्य मपि मांसं नावदेयम् । तथा ‘न
अपरसक्थयोः’ ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्थौ^२ ॥ २७ ॥

“असुरा ह वा इति । असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-
भन्तं देवाः ‘नोपावेयुः’ नापगताः, तदा ‘पृथिवी’ ‘एतत्’ भय
मासुरं ‘मा दृढम्’ आदरं मां कर्षु, ‘अहं’ ‘वः’ युष्मदर्थम्
‘एतस्य’ पश्यालम्भस्य ‘अध्यक्षा’ उपद्रष्टा ‘भविष्यामि’, ‘यथा’ येन
प्रकारेण ‘एते’ असुराः ‘एतेन’ पशुना ‘चरिष्यन्ति’-‘इति’ उक्त्वा,
तथैव सम्यगवगता ॥ २८ ॥

“सा होवाचेति । तेऽसुराः ‘अन्यतरा मेवाहुति महौषुः’
प्रधानं मेव ऊतवन्तः, ‘अन्यतरां’ स्निष्टकृतं ‘पर्यगिषन्’ परित्यक्त-
वन्तः । परिशिष्टा का ? इति, तां प्रदर्शयति— “तानीमानौति ।
दक्षिणं दोः, मया ओणिः, गुदद्वतीयं चेति चौणि । ‘ततः’ तस्मात्
असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् ‘अङ्गाणि’ ‘देवाः’ प्राप्ताः । अथ
यस्मात् शिरश्चादीनि ‘अवाद्यन्’, ‘तस्मात्’ तैरवत्तत्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं ड-च-पुस्तकयोः । “गवादयः शयनकाले अङ्गानि पादान्

‘अक्ष्णया’ वक्रत्वेनावस्थापयन्ति”—इति तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

२— का० औ० सू० ६. ८. १३ ।

तानि 'नावद्येत्' । अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—
“लष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थं मवदानप्रकारं मुक्त्वा प्रदानप्रकारं माह— “अथाग्नी-
षोमाभ्यां ह्यागस्येत्यादि^१ । वषाप्रैषवदग्नीषोमौयहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-
पदं निषेधति— “न प्रस्थित मित्याहेति^२ ॥ २८ ॥

वसाहोमस्य कालं माह— “अन्तरेणाद्धूर्च्यविति^३ । प्रधानाहुति-
याज्यायाः पूर्वाद्धूर्च्यमाने प्रतिप्रस्थाता 'वसाहोमं जुहोति' । अद्ध-
र्च्योमूर्द्धभावित्रं प्रशंसति— “इतो वा अयं मूर्द्धं इत्यादिना ।
पूर्वोत्तराद्धूर्च्यौ शुष्टयिव्यात्मकौ ; तथा सति 'इतः' शुष्टयिः सका-
शात् उत्पन्नो 'मेधः', 'यं' साराङ्गवसेत्यादिरूपं मूर्द्धं मुद्रितं मनुष्याः
उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्पित सुदकात्मकं मधो
निर्गतं उपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसारस्थान्तरिचे उपभोक्तव्य-
त्वेनावस्थानादद्धूर्च्योरन्तराणहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' 'एतत्'
वसाख्यं 'रसं' 'तिव्रीकरोति' । होमस्थान्तरिचार्थत्वाच्चाद्धूर्च्योरन्त-
राणं हृतवान् भवति । अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य
इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

वसाहोममन्त्रं माह— “स जुहोति हृतं हृतपावान इति^४ ।
'हृतं' चरणरूपं रसात्मकं मिदं हविः 'हृतपावानः' हृतस्य रस-
द्रव्यस्य पातारः सर्वं देवाः यूयं 'पिबत' । एतदेव विश्विनष्टि—

१, २— का० श्रौ० ६. ८. १५-१६ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७ ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

“वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य ! त्वम् ‘अन्तरिचस्य हवि-
रसि’ । अन्तरिचस्य सर्वदेवाग्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्त-
रिचस्य देवताद्वारा अन्तरिचस्यैव हविषम् । अत्र सूचम्— “अङ्ग-
चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति”—इति^१ ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवलं प्रकृतहोमसङ्गतं मित्याह— “एतेन वैश्व-
देवेनेति । अत्र वज्रललिङ्गाद् वैश्वदेवलं यजुषः ; ‘अन्तरिचम्’
अपि सर्वासां देवानां प्राणोदानव्यापारथोराग्रयलेन ‘वैश्वदेवम्’ ;
अन्तरिचार्थस्य वसाहोमः ; ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवलेन एतदपि वैश्व-
देवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह—
“वषट्कृते जुहोति यानि जुक्ता मित्यादि ॥ ३२ ॥

“अथ जुक्तेति^२ । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुक्ता’ जुह्वद्वारा
‘पृषदाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपपन्न’ अवस्यन् “वनस्पतयेऽनुब्रूहि”—
‘इति’^३ होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिर्यूपाभिमानौ देवः । स्पष्टं मन्यत् ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति—
“तद्वनस्पतय इत्यादिना^४ । सोमस्यामावस्यायां वनस्पतिषु वासात्
सोमस्याभिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं
कृतवान् भवति । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्’ यथा ‘अन्तरेण उभे आहुती’
उभयोर्दैवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं ‘जुहोति’, ‘तथा’
‘उभयं’ दैवतं सौविष्टकृतं च यूपाहुत्या ‘व्याप्नोति’ ॥ ३३ ॥

१— का० औ० सू० ६. ८. १७ । २— का० औ० सू० ६. ८. १८ क ।

३— का० औ० सू० ६. ८. १८ ख । ४— का० औ० सू० ६. ८. १९ ।

स्विष्टकृत्ययोगप्रकार माह— “अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति,
तानि समानयमान आह्वेत्यादिना^१ । अङ्गापेक्षया बज्रवचनम् ।
‘समानयमानः’ जुङ्गां प्रचिपन् ॥ २४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ब्याचारणं विधत्ते— “अथ यद् वसाहोमस्य
परिशिष्यते, तेन दिशो व्याचारयतीति^२ । वसाहोमस्य द्रव्यस्य
‘दिशः, प्रदिशः’—इत्यादिका मन्त्राः^३ । दिशो व्याचारयतीति श्रुते-
रेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः । ‘दिशः’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, ‘प्रदिशः’
दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘आदिशः’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘विदिशः’
उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘उद्दिशः’ ऊर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘दिग्भ्यः’
सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘स्वाहा’ । वसाहोमो ‘रसो वै’ द्रवद्रव्यात्मकः खलु;
दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ २५ ॥

सम्यग्गतावयवस्य पशोः सम्मर्शनं विधत्ते— “अथ पशुं सम-
श्रतीति । ‘अथ’ दिग्घोमानन्तरम् ‘एतर्हि’ अस्मिन् काले पशु-
सम्मर्शनं कुर्यात्^४ ॥

विशसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थां दर्शयति— “अथ यत् पुरा
समश्रतीति । ‘ये’ च राक्षसाः ‘इमे’^५ मदीयं यज्ञम् ‘उपतिष्ठन्ते’

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४. ४. १६, १७ सू०), २२ ।

३— वा० सं० ६. १६. २-७ ।

४— अथ का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० द्रष्टव्या ।

५— ‘मे’ इति भाष्यपुस्तकेषु चिखेव । “य इमे उपतिष्ठन्ते माजौरादयः,
ते विमथिष्यन्ते इति शङ्कमानः”—इति हरिश्चामिनः ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्प्रेतः; अतथाभूतस्येत् अत्रैव दिग्धोमानन्तर-काले सम्प्रेतः । अत्र सूत्रम्—“ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्प्रेत-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्”—इति^१ ॥ ३६ ॥

सम्प्रेतने मन्त्र माह—“ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गे निदीध्यदिति^२ । इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः' । हे पशो ! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेष्वङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीयतु वा । एवं ध्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः । हे 'लघः' पशुरूपकर्तः ! 'देव !' “लघा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्”—इति श्रुतिः^३ । 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'सलक्ष्म', अत एव 'विषुरूपं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' तत्सम्बन्धि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु । पूर्वं यादृश-संवेगनविशिष्टम्, तादृशसंवेगनविशिष्टं भवेदिति ; प्रवृद्धं भवति-त्यर्थः । किञ्च 'देवचा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम् । किमर्थम् ? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं त्वां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे—“यदङ्गशो विहन्त इत्यादिना । “हृत्तल्लवट सेवैतत् करोतीति । 'एतत्' पशुद्रव्यम् । यद्वा 'एतत्' एतेन “देव लघः”—इतिमन्त्रेण^४ वागुच्चारणसामर्थ्येन हृत्तल्लवटैः वृतं व्याप्तं करोति, 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अहौषीत्',

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १ ।

२— वा० सं० ६. २०. १ ।

३— तै० सं० ६. ३. ११. ५ ।

४— वा० सं० ६. २०. २ ।

‘तत्’ तेन ‘एनं कृत्स्नं कृत्वा’ विकलं सकलं कृत्वा ‘अनु समस्यति’
गतप्राणेन त्वगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्कट्टनं
कृतवान् भवति । तेन ‘सः’ पशुः ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गे लोके ‘सात्मा’
सजीवो ‘भवति’^१ ॥ ३७ ॥ ४ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

चौणि ह वै पशुरेकादशानि । एकादश प्रयाजा
एकादशानुयाजा एकादशोपयुजो दश पाण्या अङ्गुल्यो
दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै
पुरुषो युः परार्द्धः पशूनां यः सर्वेऽनु पशुवः ॥ १ ॥

तदाहुः । किं तुद्यन्ते क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इहायाश्च सयजमानानां षष्ठा मृत्विजां भक्ष्य मिहैवोक्तम् (का०
श्रौ० सू० ५. ५. २६, २७ ; ३. ६. ४, ५, ६) । वनिकु मघीधे,
अध्वूप्रीं होत्रे, लोमं ब्रह्मणे, पुरीतत मध्वर्यवे, झीहं यजमानाय ।
सर्वत्र ददातीति शेषः । आपस्तम्बे तु “उपहूतां मैत्रावरुणषष्ठा
भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तमः”—इति ॥

युदेव गुदं चेषा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं
प्राङ्गतस्तु मयं प्राणोऽनुसुच्चरति ॥ ३ ॥

स युदेव गुदं चेषा करोति । तृतीय मुपयुङ्भ्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सुर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

सु हु त्वेव पशु मालभेत । यु एनं मेध मुपनयेद्यदि-
क्वशः स्याद्यदुदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यषेत्
प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गतस्तु मयं प्राणोऽनु-
सुच्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्धेव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरय यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति द्वावेव तुर्हि भूतो-
ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध मुपनयति
यद्यु ऽअसलो भवति स्वय मुपेत एव तुर्हि मेधं
भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वा ऽइदुः सर्पिश्चैव
दुधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजुननं मिथुन मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशवो वा ऽअनुयाजाः पुयः
पृषदाज्यं तुत्पशुष्वेवैतत्पुयो दधाति तुदिदं पशुषु पुयो

* 'शिवः'—इति ग, घ ।

† 'शु'—इति ग, घ ।

हितं प्राणो हि पृषदाज्य मुन्नः हि पृषदाज्य मुन्नः हि
प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरस्तात्
प्राणस्तु मेवैतदधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं
पश्चात् प्राणस्तु मेवैतदधाति ताविमा ऽउभयुतः प्राणौ
हितौ यश्चायु मुपुरिष्टाद्युश्चाधुस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां व्युषट्करोति । अर्ध्र्युवे च
युश्चैषु उपयुजत्यथ यद्युजन्त मुपयुजति तस्मादुपयुजो
नामाथ युदुपयुजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्भुपयुजति
पश्चाद्भि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र
आपो रेतो रेत एवैतुत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा ऽश्विन प्रजाः
प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवः सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां
प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मिचावुरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मिचा-
वुरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽनु प्रजाः
प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छुन्दाश्सि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छुन्दाश्सि सप्त-
ग्राम्याः पशवः सुप्ताण्यास्तानेवैतदुभयान् प्रजन-
यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः
सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पुर्यगृह्णात्ता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां पुरिगृहीतास्तथो ऽएवैष एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां पुरिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स युन्नात्युपयजेद् यावत्यो
हैवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नुय
यदत्युपयजति प्रैवैतुज्जनयति तस्मादिमाः प्रजाः पुन-
रभ्यावुर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठलकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्त्रिष्टकदुपयडिष्ठं
वेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीना मितराङ्गल माह—
“त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च

* ‘न्ते’-इति ख, ‘न्ते’-इति ग, घ ।

एकादशैकादश प्रसिद्धाः, अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा^१
उपरिष्ठादान्नाखन्ते^२; एकादशत्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते ।
पशून्तृणस्य पुरुषस्य दिपात्यशोरपि श्रीर्षण्याः प्राणाः सप्त,
अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः' । ते च पाणिपादगत-
विंशत्यङ्गुलिभिः सहिताः चिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान
इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञा-
ङ्गानि ॥ १ ॥

“तदाङ्गरिति । ‘शिवः’ श्रेष्ठः । पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुल्यः
प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तथा च मुख्यप्राणस्थापीतराङ्गुलिवत्
साधारण्यमेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्; अतो यज्ञे सर्वभ्योऽङ्गेभ्यः
सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेण कृतमिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योत्तरमुच्यते—“यदेव गुदं चेधा करोतीत्यादि । तस्मात्
प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् ‘प्राणः’ एव ‘गुदः’ (॥३॥) तस्य प्रधान-
स्त्रिष्टकदुपयङ्भेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वभ्यो-
ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वाकारणमित्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कश्चित्
तत्पशोः कृशत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाच्च उदर्यं मांसं तेन

१—‘एकादशोपयज’—इति क् ।

२—इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्ड्यां “समुद्रं गच्छ”—इत्यादि-
मन्त्रेऽस्त्विति भावः । अत एवोक्तं मैत्रेयभाष्ये “समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि-
मन्त्रोक्ताः समुद्रादय एकादशोपयाजमन्त्राः”—इति (२. २. ८.) ।

सह मिश्रणीय मित्याह— “स ह लेव पशु मालभेत्यादिना ।
 ‘सः’ एव ‘पशु मालभेत’, ‘यः’ यजमानः ‘एनं’ ‘मेधं’ मेधाहम्
 प्रवृद्धम् पशुम् ‘उपनयेत्’ उपगच्छेत्, प्राप्त्यात् । अय मेव मुख्यः
 पक्षः । ‘यदि’ पशुः ‘कृशः’ स्यात् तदा अकरणात् करणस्य
 श्रैष्ठ्यात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात् । ‘उदर्यस्य’ उदरे भव सुदर्यम्,
 तस्य ‘मेदसः’ सकाशात् इडार्थं सुद्धृत्य यन्मांसं ‘परिशिष्येत’,
 ‘तत्’ आदाय अन्वीयसि ‘गुदे’ ‘नृषेत्’ गमयेत्, तेन तं प्रवर्द्धये-
 दित्यर्थः । “प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

“गुदो वै पशुरिति । ‘यद्यु’ यद्यपि पशुः ‘अंसलः’ प्रवृद्धांसः,
 पुष्टाङ्गो भवेत्, ‘तर्हि’ ‘स्वयम्’ एव ‘मेधं’ प्राप्तवान् ‘भवति’ ॥ ६ ॥

अनुयाजायै पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— “अथ पृषदाज्यं
 गृह्णातीत्यादिना । ‘इदं’ वक्ष्यमाणं द्वयं खलु ‘द्वन्द्वम्’ । इदं
 शब्दार्थं माह— “सर्पिश्चैव दधि चेति । असु द्वयम्, ततः कि
 मित्याह— “द्वन्द्वं वै मिथुन मिति । तच्च ‘प्रजननम्’ अन्यस्यो-
 त्पादकम् । अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव कृतवान्
 भवति ॥ ७ ॥

“तेनानुयाजेष्विति । ‘तेन’ पृषदाज्येन ‘अनुयाजेषु चरति’
 अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशंसति— “पशवो वा अनु-
 याजा इति । अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-
 विकारत्वात् ‘पृषदाज्यम्’ एव ‘पयः’; ‘तत्’ तेनानुयाजानुष्ठानेन
 ‘पशुषु’ ‘एव’ पयःस्थापनम् ‘भवति’ ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयद्भिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— “प्राणो हि वृषदाज्य मिति । ‘हि’-
शब्दद्योत्यां प्रसिद्धिं सुपपादयति— ‘वृषदाज्यं’ तावत् ‘अन्नम्’,
तत् ‘अन्नं’ व्यतिरेकानविधाधित्वात् ‘प्राणः’; अतः ‘वृषदाज्यं
प्राणः’ ॥ ८ ॥

“तेन पुरस्तादिति । उपयङ्भ्यः ‘पुरस्तात् अनुयाजेषु’ वृष-
दाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राणं मुखस्य मपानं पशौ निहितवान्
भवति; ‘पश्चात्’ उपयङ्नुष्ठानस्य पश्चात्-‘प्राणम्’ उदानास्यं पशौ
स्थापितवान् भवति । मिश्रित्वा ‘यः’ ‘अयम्’ ‘उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च’
प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

“तद्वा एतदित्यादि । ‘एकः’ होता, ‘द्वाभ्याम्’ ‘अध्वर्यवे’ ‘उपयङ्गे’
प्रतिप्रस्थात्रे^१ ‘च’, प्रयाजार्थम् उपयङ्गागार्थं च ‘वषट्’ कुर्यात् ॥

उपयाजं नामनिर्वचनेन प्रशंसति— “अथ यत् यजन्तम् उप-
यजति, तस्मात् उपयजो नामेति । ‘यजन्तम्’ अध्वर्युम् ‘उप’कृत्य
एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ‘यजति’ इति पश्चाद्यष्ट्या उपयज
इत्यर्थः^२ ॥

“अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति । वृषदाज्यरूपैरनुयाजैः
प्रजननस्य कृतत्वात् उपयङ्गिर्जनयति । कथं मेतेन प्रजनयति ?
उच्यते— “पश्चाद्युपयजतीति । योषायाः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्प-
द्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता ।

२— “विजुषे कन्दसि”—इति मा० सू० ३. २. ७३ ।

“स उपयजतीति^१ । “समुद्रं गच्छ”-इत्यादय उपयङ्याग-
मन्त्राः^२ । हे गुदावयवरूप, हविः ! त्वं ‘समुद्रं’ समुद्राभिमानिनं
देवं ‘गच्छ’, ‘स्वाहा’ इदं द्रव्यं सृजत मसु । एव मुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र
तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् श्रुकूलप्रयत्नपरतया
मन्त्रान् व्याचष्टे— “आपो वै समुद्र आपो रेत इति । पदार्थस्य
स्पष्ट एव ॥

अत्र कात्यायनः— “शामिचादङ्गारानादित्य वेदिश्रोण्यां निव-
पत्युत्तरस्थाम्, आग्नीद्वीयादा सोमे होतृधिष्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति
गुदद्वितीयस्य प्रच्छेदं मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्^३
प्रतिवषट्कारम्”-इति^४ ॥ ११-१७ ॥

अत्युपयाजं विधत्ते— “अथात्युपयजतीति । अत्युपयाजनामका-
स्त्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः^५ ।
विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १० ।

२— वा० सं० ६. २१. १-११ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ८-११ ।

४— ‘अत्युपयङ्गोमकास्त्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन
यष्टव्याः’-इति क ।

हेतुतया प्रशंसति— “स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः
सृष्टा इत्यादिना^१ ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माथ्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— तै०सं० ई. ३. ११. १५-१७; ४. १. १-१४; १. ३. १०, ११ ।

२— “कण्वीसङ्ख्या ११२”—इति क; “कण्विकाः ११२”—इति ख;
“कण्विकासङ्ख्या ११२”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
१६ क०, ३ ब्रा० ३० क०, ४ ब्रा० ३७ क०, ५ ब्रा० १८ क०; सङ्कलनया
११२ इति सिद्धम् ।

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरि ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत्
सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नुभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नुभ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्याग्नि-
वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमा सेवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रजन-
यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे । मुनो मे हार्दि यच्छेति तयो
होपयुष्मात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्था पुत्नीः संयाजयन्ति । जघनाद्धौ वै
जाघनी जघनाद्धौ योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तत्प्रैवै-
तज्जनयति यज्जाघन्था पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पुत्नीभ्यो ऽवद्यति । अन्तरतो वै
योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्ठादभ्ये गृहुपतय
ऽउपरिष्ठाद्वै वृषा योषा मुधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयश्रुलेनावभृशुं यन्ति । पशोर्ह वा ऽआलभ्य-
मानस्य हृदयः शुक् समभ्यवैति हृदयाद्दृदयश्रुलं मथ
युच्छृतस्य परितन्दुन्ति तदलुञ्जुषुं तस्माद् परितुच्चैव
श्रुलाकुर्यात् तत् चिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृद्धोत्तमं
प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयश्रुलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्ये-
न्नाप्सु स युत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतींश्चैषा
शुक् प्रविशेद्यदप्सु परास्येदपु एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्न
पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अपु गुवाभ्यवेत्य । युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः
स्यात् तदुपगुहेद् युद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्नायेदुग्रेण युप
मुदपातुं निनीय युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति
तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिःसीरिति तथा नापो
नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो व्वरुण नो

मुञ्च । यदाहुरध्व्या इति व्वरुणेति शुपामहे ततो
व्वरुण नो मुञ्चेति तुदेनः सुर्वस्माद्वरुणपाशात्
सुर्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते । सुमित्रिया न आप ओषधयः
सन्तु दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टि यं च व्युं
द्विष्म इति युञ्च वा एतेन प्रचुरन्त्यापश्च ह वा ऽत्रस्मा-
त्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं
कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तुञ्च प्रायश्चित्तिः
क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य
व्वशाया ऽश्वानूबन्ध्यायै ताः हि सर्व्वोऽनु यज्ञः सन्ति-
ष्ठत एतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदय-
श्रूलेन चरितुं भवति युदशायाश्चुरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपवाजमन्त्रान् विधाथ पुनः सृष्ट्यभिष्टद्धिहेतुतया प्रशंसति—
“सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना । “यञ्च वै यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश”-इति^१-वक्ष्यमाणत्वात्
यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्याब्रूपत्वम् ॥ १ ॥

* ‘ति’-इति ख ।

१— एतत्प्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणारम्भो द्रष्टव्यः ।

“सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिवि-
कारत्वाद्वा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नम इति । ‘दिव्यं नमः’ श्लोकः ; ततो वृश्च्युत्पत्तेस्तस्या-
ब्रूपत्वम् ; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ २ ॥

“अग्निं वैश्वानर मिति । पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते^१, तस्य
सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्टं मेव ॥ ४ ॥

“अथ सुखं विमृष्टे^२ मनो मे हार्दौ^३त्यादि^४ । सुखविमर्शनमन्त्र-
स्याय मर्थः ।— हे प्राणरूप गुद ! ‘मे’ ‘हार्दि’ हृदयसम्बन्धि ‘सुखं’
‘यच्छ’ । यदा ‘हार्दि’ हृदये स्थापितम् । पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य
विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति,
अत एव प्रार्थ्यते । “तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

“अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति^५ । जाघनी वालदण्डः,
तथा^६ ‘पत्नीः’ पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वद्राद्या देवताः संयाजयेत् ।
“जघनाङ्गी वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अथ “वैश्वानरः कस्मात् ?”—इत्यादि, “सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात
मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते”—इत्यन्तं
(०. २१-३१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । २— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

३— वा० सं० ६. २१. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ६. ६. १४ ।

५— “जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा”—इति का० सू० । अन्यत्र च तत्रैव
“जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः । अधिकारणमालाया
मप्येव मेव (३. ३. १८. जै०) । “जाघनी कटौ”—इति पितृभूति-
हरिहरौ, तदिह न सङ्गच्छते ; कटिपर्यायश्रोत्रोः प्रागुपात्तत्वात् ।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— “अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-
ऽवद्यतीति^१ । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तासा मर्याय ।
‘अन्तरतः’ ऊर्द्धं सुत्यितस्य बालस्य ‘अन्तरतः’ अलोभक-
प्रदेशादित्यर्थः । “उपरिष्ठादग्नये गृहपतये इति । शरोमके
वाह्यप्रदेशे^२ ॥ ७ ॥

“अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्हने
‘तत्’ जोषाय भक्षणाय ‘अलं’ पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धलात् न
यागाहं स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं ‘परितृद्य’ पाकं
कुर्यात् । “शूलात् पाके”—इति^४ डाजन्तः । पाकात् पूर्वं शूलेन
परितर्हनात् ‘शुक्’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘त्रिः प्रच्युते पशौ’
पाकोत्तरकाशं ‘हृदयं’ शूलात् ‘प्रवृद्धं’ ‘उत्तमं’ प्रत्यवदधाति^५
इतरावयवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

“अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति^६ । परिकर्मिणे प्रयच्छति । स
‘तत्’ शूलं ‘पृथिव्याम्’ ‘अशु’ च ‘न परास्तेत्’ । परास्त्वतो दोष
माह— “ओषधीश्चेति । ‘ओषधीश्च वनस्पतींश्च एषा शुक् प्रवि-
शेत्’, ‘यत्’ यदि ‘पृथिव्यां परास्तेत्’ । तस्या मुत्पन्नेष्वोषधिवन-
स्पतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० औ० सू० ६. ६. १५ ।

२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषविधिश्च का० औ० सू० ६. ६. १४-२० ।

३— का० औ० सू० ६. १०. १, २ ।

४— पा० सू० ५. ४. ६५ । ५— का० औ० सू० ६. १०. ४ ।

उक्तदोषाभावोपाय माह— “अप एवेति^१ । ‘अपः’ सम्प्राप्य
 ‘यत्र’ देशे अतीवारसः सरसश्च न भवति, ‘तत्’ तत्र ‘अपगूहेत्’ ।
 अपा मेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— “यद्यु इति । यदाव्विषये
 ग्लानिं प्राप्नुयात्, तदा दूषस्य प्राग्देशे उदपात्रनिनयनं कृत्वा,
 तत्रापिषदार्द्रदेशे उपगूहेत् । तत्र मन्त्रः^२— “मापो मौषधी-
 हिंसोः” —इति^३ । हे शूल ! अपा मोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु ।
 ईषदार्द्रं उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्गः, पृथिव्या सुपगूहनात् तदीयौष-
 धीनां बाधप्रसङ्गः ; अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते ॥

तत्र मन्त्रः— “धानो धानो राजन्निति^४ । निगूहनस्य बन्धन-
 रूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे ‘राजन्’
 वरुण ! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा साः, ‘ततः’ तस्मात्
 बन्धस्थानाद् ‘नः’ अस्मान् ‘मुञ्च’ पापेन विमुक्तान् कुरु । ‘यत्’
 यस्मिन् आगमि सम्भाविते, आगस्तर्त्तारोऽपि ‘अघ्नाः’ अहन्तव्याः,
 रक्षणीयाः ‘इति’ ‘आहुः’ मनुष्याः^५ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ३, ६ ।

२— यत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपरः प्रतीक्यह्येन
 विहितः । तद्यथा— “शुगसि त मभिश्शोच योऽस्मान् देष्टि यं च वयं
 द्विभ्यो मापो मौषधीरिति”—इति । महीधरेणाप्युक्तम् “शुगसि
 माप इति मन्त्राभ्या मिति”—इति ।

३— वा० सं० ६. २२. १ ।

४— वा० सं० ६. २२. २ ।

५— “अघ्नरा इति गोनाम, प्रकरणादिहानूबन्धाविषयम् । वज्रवचन
 मनुबन्धावज्ज्वेऽर्थवत् । एकानूबन्धापक्षे तु पूजार्थम्”—इतीह
 महीधरः ।

प्रार्थते— “अथाभिमन्त्रयन्त इति^१ । अध्वर्युप्रभृतयः । “सुमि-
त्रिया न इति^२ । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘आपः ओषधयः’ च ‘सुमित्रिया’
शोभनमित्रेषु साधवः ‘सन्तु’ हितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ ‘अस्मान्
देष्टि’ अस्मासु द्वेष माचरति, ‘यं च वयं द्विष्मः’, ‘तस्मै’ तदर्थं
‘दुर्मित्र्याः सन्तुः’ द्वेषिण्यो भवन्तु ॥ अत्र सूत्रकारः— “सुमित्रिया
न इत्युपस्पृशन्त्यपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वीक्ष-
रेण”—इति^३ ॥

एतत् प्रशंसति— “यत्र वा एतेनेति । ‘एतेन’ हृदयशूल-
निगूहनेन ‘आपञ्च’ ‘ओषधयश्च’ ‘अस्मात्’ स्थानात् ‘अपक्रम्य’ अप-
सृज्य ‘इव’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘तदु’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सह
“सुमित्रिया”—इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे^४ निषेधति— “स वै नाग्नीषोमीयस्य
पशोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽध्वर्युः । “न सोमेऽनूबन्ध्या-
वर्जम्”—इति^५ सूत्रम् ॥ ११ ॥ १ [८. ५.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५ । २— वा० सं० ६. २२. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७ ।

४— ‘शूलोपगूहने विषयविशेष’—इति क् ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८ ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चवीरींस्त्रिदशतल्लताधेतुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्थां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
अश्राणीद्विश्वक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनुणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वतौयकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत ।
तस्मात्पुराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय
तस्थिरे ॥ १ ॥

सु ऐक्षतारिश्युहम् । युस्माऽऽ* कामायास्तृक्षि नु मे
स कामः सुमार्द्धि पुराच्यो मुत्प्रजा अभूवन् नु मे प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्यायास्थिषतेति ॥ २ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्या-
ययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रिये-
ऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । सु एता मेका-
दशिनौ मपश्यत् सु एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरा-
त्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसौयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवुऽ हैव प्रजुया
पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसौयानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै क
मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'युस्माऽऽ'—इति ग, घ ।

सु आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते । अग्निर्वै देवतानां
मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उ ऽएव यजमान-
स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्† । व्याग्वै सुरस्वती व्याचैव तत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माध्याययत व्यागेन मुपसमावर्त्तत
व्याच मनुकामात्मनोऽकुरुत व्याचो एवैष एतदाप्यायते
व्यागेन मुपसमावर्त्तते व्याच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡ । अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक
मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैष एतदाप्यायतेऽन्न मेन
मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् युत् सारस्वत मनु भवति । व्याग्वै सुरस्वत्युन्नः
सोमस्तस्माद्यो व्याचा प्रसाम्यन्नाद्यो हैवु भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययत पशुव एन मुपसमावर्त्तन्त पश्व-
ननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैष एतदाप्यायते पशुव
एन मुपसमावर्त्तन्ते पश्वननुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

* 'वि'-इति ख ।

† 'तुम्'-इति ग, घ ।

‡ 'स्यम्'-इति ग, घ ।

§ 'ते'-इति ख । एव सुत्तरज च ।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माप्याययत ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत
ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽएवैष एतदाप्यायते
ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् युत् पौष्ण मुनु भवति । पशुवो वै पूषा ब्रह्म
बृहस्पतिस्तुस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतमः पुराहिता*
ह्यस्य भवन्ति मुख ऽआहितास्तुस्मादु तत्सुर्व्वं दुत्वाजिन-
वासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेव‡ । सुर्व्वं वै विश्वे देवाः सुर्व्वेणैव
तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत सुर्व्वं मेन मुप-
समावर्त्तत सुर्व्वं मुनुक मात्मनोऽकुरुत सुर्व्वेणो ऽएवैष
एतदाप्यायते सुर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सुर्व्वं मुनुक
मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्युद् बार्हस्पत्य मुनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
सुर्व्वं मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सुर्व्वस्य ब्रह्म मुखं
करोति तुस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

* 'पुरोहिता'-इति स्थात् सायण-सम्मतः ।

† 'ति'-इति ख ।

‡ 'वैश्वदेव'-इति क, ख, 'वैश्वदेवः'-इति ग, घ ।

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै व्यीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्द्वीर्येण
प्रजापतिः पुनरात्मानं माध्याययतेन्द्रियं मेनं व्यीर्यं मुप-
समावर्त्ततेन्द्रियं व्यीर्यं मनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो
ऽएवैष एतद्द्वीर्येणाध्यायत इन्द्रियं मेनं व्यीर्यं मुपसमा-
वर्त्तत इन्द्रियं व्यीर्यं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्युद् वैश्वदेव मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो
व्विशो व्विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात्
करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्* । व्विशो वै मरुतो भूमो वै विड्
भूमैव तुप्रजापतिः पुनरात्मानं माध्याययत भूमैनं
मुपसमावर्त्तत भूमानं मनुक मात्मनोऽकुरुत भूमो
ऽएवैष एतदाध्यायते भूमैनं मुपसमावर्त्तते भूमानं
मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्युदैन्द्र मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो व्विशो व्विश्वे
देवा व्विशो वै मरुतो व्विश्वैवैतत् क्षत्रं परिष्टुहति
तदिदं क्षत्रं मुभयतो व्विशो परिष्टुहत् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्† । तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं व्यीर्यं मिन्द्र
उभाभ्यामेव तद्द्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानं माध्याय-

* तम्—इति ग, घ ।

† 'भूम'—इति ग, घ ।

यतोभे ऽणं वीर्ये ऽपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये ऽश्रुके
 ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्बेवैषु एतद्वीर्याभ्या माप्यायत
 ऽउभे ऽणं वीर्ये ऽपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्ये ऽश्रुके
 ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १६ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तथो
 हास्मा ऽएते सवितृप्रसूता एव सर्व्वे कामाः समृद्धन्ते ॥ २० ॥

अथ वारुण मन्तत आलभते । तदेनः सर्व्वस्माद्वरुण-
 पाशात् सर्व्वस्माद्वरुण्यात्ममुच्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । आग्नेय मेवाग्निष्ठे
 नियुञ्ज्यादथेतरेन्युपनयेयुर्यथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पुश्चेकादशिनी स्यात् । आग्नेय मेव यूप ऽआल-
 भेरन्नथेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नुयन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं नयन्त्यथे-
 तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणाद्धां
 निविध्यन्त्यथेतरेणुदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां युच व्वपाभिः प्रचुरन्ति । आग्नेयस्यैव प्रथमस्य
 व्वपुया प्रचुरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

* 'ते'-इति ख ।

† 'वृष्टि'-इति ग, घ ।

‡ 'व्वम्'-इति ग, घ । एव मिहोत्तरचापि सर्व्वत्र ।

तैर्युच प्रचुरन्ति । आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचुरन्त्यथे-
तरैर्यथापूर्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चेकादग्निनी^१ विधातु माख्यायिका माह— “प्रजा-
पतिर्वै प्रजाः सृजान इत्यादिना । ‘रिरिचान इवामन्यत’ आत्मानं
रिक्तं मिवाबुद्धयत् । कुत इत्यत आह— “तस्मात् पराच्यः प्रजा
आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजापतेः सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘पराच्यः’ एव
अभवन् । रिक्तं मेव विशदयति— “नास्य प्रजा इति । लोके यथा
वज्रप्रजः कश्चित् ताभिरजितैर्धनादिभिः श्रियुक्तोऽज्ञादिमांस्य भवति,
एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

“स ऐच्छतेति । विचारं कृतवान् । ‘अरिचि’ अतिरिक्तो-
ऽभवत् । रिच्छेर्लुङ्गुत्तमे रूपम् । तदेव विशदयति— “अहं मस्मै
कामायासृचोति । ‘असृचि’ प्रजासृष्टि मकार्षम् । ‘स कामो न

* ‘वैम्’—इति ग, घ ।

१— “पञ्चेकादग्निनी द्विविधा । प्रतिपश्वयूपा एकयूपा च”—इत्यादि का०
श्री० प. प. १७ सू० दृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

मे' 'समार्द्धं' समृद्धियुक्तोऽभूत् । त मेव विशिनष्टि— “न मे प्रजाः अत्रि चाक्षाद्यायेति ॥ २ ॥

“स ऐक्षत इति । विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

“सोऽर्चन्निति । बाह्यव्यापारेणैव ‘अर्चन्’, ‘आम्यन्’ तपः ‘चचार’ इत्यर्थः । “स एता मिति । ‘सः’ च बहुलाय पञ्चेकादशिन्यै ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । “एकादशिन्येष्टा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम् । “वषीयानेवेष्टाभवदिति । ‘वषीयान्’ वसुमन्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादशिन्यै प्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— “तस्मै क मेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाद्य । स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते । आप्यायनेन ‘एनं’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्र-श्रुत्यादिरूपाः ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाप्यायनाय ‘अत्रि अक्षाद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनेकादशिन्याः फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति— “स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना^१ । अग्निर्देवता अस्त्व, स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथम मालभते’ । सत्त्वेनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थं कारण माह— “अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयितेति । यः परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

‘देवतानां सुखम्’ खलु । देवानां सुखत्वम् “अग्निर्वै देवानां भवमः”^१,—इति, “अग्निमुखा वै देवाः”—इति-श्रुत्यन्तराच्च^२ सिद्धम् । देवानां मध्ये अग्निरेव ‘सुखम्’ प्रजा-जनयिता, सुखत्वेनोत्पादकः ; “ता मग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्”—इत्यादौ अग्निरेवेन्धकत्वदर्शनात् । ‘सः’ अग्निः प्रजापतिना समवात् ‘प्रजापतिः’ । ‘स एव’ अग्निः ‘यजमानः’ च ; गार्हपत्यः सन् यजमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम् । तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयः पशुः कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

“अथ सारस्वत मिति”^३ । आकृत इति शेषः । या ‘सरस्वती’ अस्ति, सा ‘वाग्ने’ वायूपा खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं स्वात्मानं ‘पुनरायाययत्’ । ‘वाग्’ वायूपा प्रजा ‘एनं’ प्रजापतिम् उपावृत्ततया ‘समावर्त्तत्’ । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एषः’ यजमानः ‘आत्मनः’ कामनादिकं करोति ॥

एव मुक्तेरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रशंसति— “तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति । “वाग्ने सरस्वत्यञ्च मिति । सोमस्यौषधपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम् । ‘तस्माद्’ ‘यः’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रसामि’ अत्यल्पः^४, सः ‘अज्ञादो भवति’ । वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तरः सौम्य उक्तः ॥ ९ ॥

१— ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२— ता० ब्रा० २५. १५. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ।

४— ‘अल्पः’—इति क् ।

“अथ पौष्ण मिति^१ । ‘अथ’ सौम्यानन्तरं ‘पौष्ण’ पूषदेवताकं पशु मालभते । “पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथ बार्हस्पत्य मिति^२ । ‘बार्हस्पत्य’ बृहस्पतिदेवताकं पशु मालभते । बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मालम् ; अथवा ‘बृहस्पतिः’ ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्यं युक्ति माह— “तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति । पूष्णः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् ‘पूषा पशवः’ । ‘तस्मात्’ बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्वेतोः ‘ब्राह्मणः’ ‘पशून्’ ‘अभिष्टुणुतमः भवति’ अत्यन्तधर्षको भवति । ‘अस्य’ एव-
 ब्रह्मेणानुष्ठातुर्यजमानस्य (‘पुरोहिताः’) पुरोहिताः, सुरः स्थापिताः ‘भवन्ति’ पशवः । तदेव व्याचष्टे— “सुख आहिता इति । यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्नामिल मस्ति, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् ‘सर्वे’ ब्राह्मणेभ्यो ‘दत्त्वा’ ‘अजिनवास्यो’ अजिन माच्छाद्य ‘सञ्चरति’ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारणं सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनास्नातम्^३ । आपस्तम्बोऽपि “उदवसाय रोहिणं दग्धच्छेदौः”—इति प्रक्रम्य, “बहिर्लोम परिधाय”—इति ॥ १२ ॥

“अथ वैश्वदेव मिति^४ । बार्हस्पत्यानन्तरं ‘वैश्वदेवं’ पशु माल-
 भते । वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

“तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति । “अस्यैवैतत् सर्वस्व ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ।

३— सा० ता० ब्रा० १६ अ० ४, ५, ६ ख० ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ क ।

मुखं करोतीति । 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगतः 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य दृश्यतेः पुरो-
भावितसम्पादनेन 'ब्रह्म मुखं करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुखं
कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“अथैन्द्र मिति^१ । 'ऐन्द्र' पशु मास्रभते । सप्तमस्य पशोर्यद्देवता
इन्द्रोऽस्ति, तम् । “इन्द्रियं वै वीर्यं मिति । इन्द्रेण सृष्टम्
'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम् ; सृज्यस्त्रष्टोरभेदात् 'इन्द्रः'
एवेन्द्रियम् ; शक्तिर्गतिमतीरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

“तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्व मसकृदुक्तम्,
विशेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् बल्लवसाम्यात् विशां रूपत्वम् ;
अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ता-
द्भावितो विशः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

“अथ मारुत मिति^२ । 'अथ' ऐन्द्रानन्तरं 'मारुतं' मरुद्देवताकं
पशु मास्रभते ॥ १७ ॥

“तद्यदिति । “तदिदं च सुभयतो विशा परिवृढ मिति ।
पूर्वच विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरच मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

“अथैन्द्राग्र मिति^३ । 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्रम्' इन्द्राग्नि-
देवताकम् ॥ १९ ॥

“अथ सावित्र मिति^४ । आस्रभते । सावित्रवारुणयोर्ब्राह्मणे
स्थे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ख ।

२, ३, ४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ग ।

“तस्माद् यदीति^१ । ‘तस्माद्’ पशूना मेकादशत्वात् ‘यदि
यूपैकादशिनी’ यदैकादशयूपसम्मानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात्
‘अग्निष्ठे’ पूर्वद्युर्निष्ठाते मध्ययूपे ‘आग्नेय मेव’ प्रथमं ‘पशुं’
नियुञ्जीरन्, ‘अथ’ ‘इतरान्’ पशून् ; ‘यथापूर्वं’ व्युपनयेयुः
यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूपं पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः^२ ।
स च क्रमः,— “स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्ने उच्छ्रयेदथ
दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्टः^३ ॥ २२ ॥

“यद्यु पश्चेकादशिनीति^४ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘पश्चेकादशिनी
स्यात्’, यूपस्त्वेक एव, तदा ‘आग्नेय मेव प्रथमं’ यूपे आलभेरन्,
‘अथ’ ‘इतरान्’ सौम्यादिकान् ‘यथापूर्वम्’ तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत
सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

“तान्यत्रोदीची नयन्तीति^५ । उदङ्मथनकालेऽपि ‘आग्नेय
मेव प्रथमं’ नयेत्, ‘अथेतरेण’ इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

“तान्यत्र निविध्यन्तीति^६ । सञ्ज्ञाप्यानर्थं ‘आग्नेय मेव प्रथमं
दक्षिणाङ्के’ निविद्येत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पणौ द्रष्टव्या ।

२— का० श्रौ० सू० पृ० ८, २७ क ।

३— इहैव पुरस्तात् ७, २, ५, ४२७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० पृ० ८, २८ ।

५— का० श्रौ० सू० पृ० ८, २७ ख ।

६— का० श्रौ० सू० पृ० ८, २६ ।

“तेषां अत्र वपाभिः प्रचरन्तीति^१ । वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपां
प्रथमं प्रचरेत् । किं वज्रना, अङ्गानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि
प्रथमं यजेत्, ‘अथेतरेषाम्’ अङ्गानि ‘यथापूर्वम्’ ॥ २६, २७ ॥
२ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तेनैवैतद्रुसेनापः स्यन्दन्ते तु मेवैतद्रुसः स्यन्द-
मानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स युदसतीवुरौरच्छैति । तु मेवैतद्रुस माहुत्य यज्ञे
दधाति रुसवन्तं यज्ञं करोति तस्माद् वसतीवुरी-
रुच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सुर्वेषु सुवनेषु विभजति । सुर्वेष्वैतत्सुवनेषु

रुसं दधाति सुर्व्वाणि सुवनानि रुसवन्ति करोति तुस्मा-
त्सुर्व्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्युन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्वि* सु यज्ञस्य
रुसस्तुस्मात् स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा ऽएता गृह्णन्ते । सुर्व्वं वा ऽइदु मन्यु-
दलयति युदिदं किञ्चापि योऽयं पुवतेऽथैता एव
नेलयन्ति तुस्मात् स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दुिवा गृह्णीयात् । पुश्यन् यज्ञस्य रुसं गृह्णानीति
तुस्मादुिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति यु एष तुपति
व्विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य व्विश्वे
देवास्तुस्मादुिवा गृह्णीयादुिवेव वा ऽएष तुस्मादेव दुिवा
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतुइ वै व्विश्वे देवाः† । युजमानस्य गृह्णानागच्छन्ति
स युः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवुरीर्गृह्णाति युथा
श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपलृप्तेनोपासीतैवं तत्तु ऽएतु-
इविः प्रविशन्ति तु ऽएतासु व्वसतीवुरीषूपवसन्ति सु
उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्त मियात्‡ । तुच प्राय-

* 'एद्वि'-इति ख ।

† 'वः'-इति ग, घ ।

‡ 'यः'-इति ग, घ ।

§ 'यात्'-इति ग, घ ।

श्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्यानृह्णीया-
 दिवा हि तुस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति युद्यु
 ऽश्रुनीजानः स्याद्य एन मीजानु उपावसितो वा पर्यु-
 वसितो वा स्यात्तुस्य निनाह्यानृह्णीयादिवा हि तुस्य
 ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं नु ब्विन्देत्† । उल्कुषी मेवादायो-
 पपुरेयात्ता मुपर्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्भिरण्यं वोपर्यु-
 परि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते यु एष
 तुपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा आप इति
 यच्चस्य ह्यासु रुसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा
 आप इति हविष्माँश्‡ ऽआविवासतीति हविष्मान्
 ह्येना युजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँश्
 ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-
 द्यस्मै यज्ञाय गृह्णाति तुः हविष्मन्तं करोति तस्मादाह
 हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

* 'तुस्यैताः'—इति ख ।

† 'ब्विन्देत्'—इति ख ।

‡ 'हविष्माँश्'—इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

हविष्मांश्च ऽअस्तु सूर्य इति । एतस्मै वै गृह्णाति यु
एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो
ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्मांश्च ऽअस्तु सूर्य
इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यः सादयति । अग्नेर्वो-
ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सुदसि
सादयामीत्येवैतदाहुय युदामीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठते-
ऽथ पुरिहरति व्युत्क्रामतेत्याहुयेण हविर्हुनि युजमान
आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दुक्षिणेन निष्क्रामति । ता दुक्षिणायाः श्रोणौ
सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयौ स्थेति विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-
हृत्यायेण पुत्नीः सादयति सु जघनेन पुत्नीं पर्येत्य ता
आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाः श्रोणौ
सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्थेति नैवः सादये-
दुतिरिक्तं मेतुनैवः सम्पत्सुम्पद्यत ऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयौ
स्थेत्येव ब्रूयात्तुदेवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सुम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्त्यै वा ऽयताः पुरिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्तादुधैताः
समन्तं पल्यद्भ्यन्ते नाद्रा रुक्षाः स्यपघ्न्यस्ता आग्नीध्रे

सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयौ स्थितिं तुदासु
विश्वान् देवान्त्सुंवेशयत्येते वै वसतां व्वरं तुस्माद-
सतीवुर्यो नाम व्वसताः ह वै व्वरं भवति यु एव
मेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त युजूंषि भवन्ति । चतुर्भि-
र्यज्ञात्येकेन जघुनेन गार्हपत्यं सादयत्येकेन परिहर-
त्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त युच वै व्वाचः* प्रजातानि
च्छन्दांसि सप्तपदा वै तेषां परार्द्या शुक्र्येता मभि-
सम्पुदं तुस्मात्सप्त युजूंषि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिषवायं वसतीवरीयहणं विधातु माह— “यच वै
यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता
उपदीका धनुर्व्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो “यच
वै यज्ञस्य”—इत्यनेन परामृश्यते । तत्प्रकारः प्रवर्ग्य प्रपञ्चितः ।
पुरा ‘यच’ यस्मिन् काले ‘यज्ञस्य’ ‘गिरः’ ‘अच्छिद्यत’ द्विज
मभूत्, तस्मिन् काले द्विजगिरसो यज्ञस्य रसोऽद्भवत् । ‘रसः’

* ‘व्वाचं’—इति ख ।

१— ब्राह्मणप्रवक्त्रेति शेषः । स च परस्ताद् (१४. १. १.) द्रष्टव्यः ।

‘द्रुत्वा’ धावित्वा यतः उदकानि ‘प्रविवेश’, ‘तेनैव रसेन’ ‘एतत्’ इदानीं मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावाः ‘आपः’ ‘स्यन्दन्ते’ । ‘त मेव’ किन्नशिखरस्काद् यज्ञाद् उद्धृत मेव ‘रसम्’ इदानीं मपु ‘स्यन्दमानं’ प्रवहन्तं ‘मन्यन्ते’ अभिज्ञाः^१ ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— “स यद् वसतीवरीरच्छैतीति । ‘अच्छैति’ अभिमुखं गच्छति । ‘त मेव रसं पुनरादृत्य यज्ञे सन्दधाति’ । वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः— “अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्”—इति^२ ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— “ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— “ता वै स्यन्दमानाना मिति^३ । ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ यज्ञरसः ‘ऐत्’ अस्त्वत्, अथ ततो गच्छन्तीना भेवापां सम्बन्धिनीः ‘गृहीयात्’ ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— “गोपीयाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इत्ययति’ इतस्ततश्चलति । ‘इदं’-शब्दार्थं विशिनष्टि— “यदिदं किञ्चेति । ‘यत् किञ्च’ ‘इदं’ परिदृश्यमानं जगत् । इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति— “अपि योऽयं पवत इति । ‘योऽयं वायुः पवते’ गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेत्ययन्ति’

१— तदेतदुद्धृतं पुरस्तात् ५१५ पृ० १५ पं० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. ७ क ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ७ ख ।

न प्रतिविवर्त्तते^१ । यद्यपि खन्दमानानां मितरेषां च पदार्थानां
चलनं साधारणम्, तथापि खन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इलन
मितस्ततश्चलनं विवक्षितम् । 'खन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीना
मपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय गृह्णीयात्' ॥ ५ ॥

“दिवा गृह्णीयादिति^२ । दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— “पश्यन्
यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परि-
ज्ञातत्वात् तथाविधाभिरङ्गिः क्रियमाणोऽभिषवः साङ्गो भवती-
त्यभिप्रायः । दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— “एतस्मै वै
गृह्णाति य एष तपतीति । कथं मेतदर्थतेति तच्च हेतु माह—
“विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति । यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो
गृह्णाति । तेषां मच्च कथं सम्भावनेति तच्चाह— “रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषां देवानां
रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्रायः । अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषां देवा-
नाम्, तदधिपतेः सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृह्णीयादित्यर्थः ।
किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति— “एतद्भु वा इत्यादि ।
अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रातरर्थव्यत्वात्, तत्-
पूर्वम् 'उपल्लुप्तेन' सम्पन्नेनैव 'आवसथेन' आवसथ मावासस्थानम्,
तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोपकरणं सुपलक्ष्यते, तत् संस्करोति, तेन
पूजोपकरणेन सम्भावयति । 'एतत् इ वै' एतत् खलु अतिथिभूतानां

विशेषां देवाना मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहण मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीय मित्यर्थः । "एतद्धविः प्रविशन्तीति । सोमरसेष्वनु-
प्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषू-
पवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युप-
वसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपाय माह—
"स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चिन्तिः क्रियत इति ।
प्रायश्चिन्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्पर्शाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः ।
तत्प्रकारः प्रदर्शते— "यदीति । स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः'
इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' खगृहस्थितप्रभृतघटादेः
सकाशात् 'गृहीयात्'; 'ताः' आपः 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य
'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादि-
त्यभिप्रायः^१ । स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्^२
'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसितः'^३ समीपे गृहे अवस्थितः, 'पर्यवसितो
वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद्
'गृहीयात्' । एवं सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'^४ । "ब्राह्मणो
वज्रयाजी तस्य कुम्भानां गृहीयात्"—इति^५ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८ ।

२— 'एनम्=यजमानम्'—इति सूत्रविशदम्, महौघरमतविरुद्धम् ।

३— 'उपावसिते (१)'—इति क । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ६ ।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३ ।

तदुभयासम्भवे आह— “यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना ।
 ‘उल्कुषीम्’ उल्का मित्यर्थः । ‘एतस्य’-इत्यस्य व्याख्यानम्— “य एष
 तपतीति । उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात् तद्रूपकरणम् ।
 अत्र सूत्रम्— “अस्तमितश्चेत् निनाह्यात् पुरेजानश्चेदनीजानो
 ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभावः ऽउल्कुषीः हिरण्यं
 वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति”-इति^१ ॥ ८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप
 इति^२ । ‘इमाः’ गृह्यमाणाः ‘आपः’ ‘हविष्मतीः’ अभिषूयमाणेन
 सोमरूपान्नेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा
 तद्वत्यः । एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा ‘हविष्मान्’, ‘यजमानः’
 ‘आविवासति’ परिचरति एता वसतीवरीः ॥

“हविष्मान् देवो अध्वर इतीति । ‘देवः’ द्योतमानः ‘अध्वरः’
 हिंसारहितः ‘यज्ञः’ गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणेर्हविर्भिः ‘हविष्मान्’
 भवति ॥

“हविष्मांश्च ऽअस्तु सूर्य इतीति । ग्रहणस्य देवार्थत्वात्, विशेषां
 देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्याऽपि गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणेः
 हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपादं विभज्य व्याचष्टे— “हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य
 ह्यासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हरिष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

“ता आहृत्येति^३ । “अग्नेर्वीऽपन्नगृह्येति^४ । ‘अपन्नगृह्येति’

१— का० श्रौ० सू० पृ. ८. ८. १० ।

२— वा० सं० इ. २३. १ ।

३— का० श्रौ० सू० पृ. ८. ८. ११ ।

४— वा० सं० इ. २४. १ ।

अपतितगृहस्थ, अग्रीर्षगृहस्थेत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने
 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्तिष्ठते' पत्नीसंया-
 जान्तः समाप्तो भवति । 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरौर्वदेः
 परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दौचिताः ! 'युत्कामत' 'इत्याह' ।
 "चिरिति कात्यायनः" । 'हविर्द्वानि' हविर्द्वानस्थ पुरोदेशे 'यज-
 मानः आस्ते' । "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)"-इति^१
 सूत्रम् ॥ १२ ॥

"स दक्षिणेन निष्कामतीति । 'ताः' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन'
 द्वारेण प्राग्वंश मतिक्रम्य^२, उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ 'सादयति'^३
 "इन्द्रान्योर्भागधेयी स्थ"-इति^४ । भागधेयौ । मन्त्रं व्याचष्टे-
 "विश्वेभ्यो ह्येना इति । "ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहु-
 रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः^५ । अत्रैव काण्डे-
 "देवानां मुदु स दौचितानाम्"-इत्यत्र विदुरपञ्चैर्विरचस्तमै-
 रथैव रूप मसामेति^६ देवानां मग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

१- "अस्तमिते संस्थाप्य युत्कामतेत्याह चिः"-इति का० श्रौ० सू० ८.
 ६. १४ । "युत्कामतेति प्रैषं चिन्नुयात् ; चिरित्येतच्छाखान्तरात्"-
 इति तद्गृह्यतौ या० दे० ।

२- का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ । "उपस्थे सोमं क्षत्वा"-इति शाखा-
 न्तरीयो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते ।

३- 'प्राग्वंशाम्निष्क्रम्य'-इति कृ ।

४- का० श्रौ० सू० ८. ६. १८ । ५- वा० सं० ६. २४ २ ।

६- तै० सं० १. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

७- अन्यत्र च तै० ब्रा० ३. २. ४. १० द्रष्टव्यम् ।

देवमयत्वम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम् । अत इन्द्राग्न्यो-
र्भागधेयौ स्वेत्यभिधानम् ॥

“ताः पुनराद्यत्यायेण पत्नीं सादयतीति^१ । पत्न्याः पश्चाद्देशेन
‘पर्येत्य’ पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः ‘ताः’ वसतीवरीः (‘आदत्ते’)^२ ॥
१४ ॥) आदाय, ‘उत्तरेण’ मार्गेण ‘निष्क्रामति’ । निष्क्रम्य,
उत्तरवेदेऽन्तराश्रयौ सादयेत्^३ ॥

उत्तराश्रयौ^४ सादने कञ्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-
दतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिषादनमन्त्रं मेव
सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— “मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्वेति^५ नैवं
सादयेदित्यादिना^६ । ‘एवं’ यस्मादयं मन्त्रः ‘अतिरिक्तः’ अधिकः,
अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शक्तीच्छन्दः-प्राप्तिरक्षणा ‘सम्पत्’ ‘न
सम्पद्यते’; “इन्द्राग्न्योः”—इत्यनेनैव^७ चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरणं मुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— “गृष्ट्यै वा
एताः परिह्रियन्त इति । अपां वज्रत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः
परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्यकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साक्षाद्रक्षो-

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २०, २१ ।

३— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके ।

४— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके ।

५— वा० सं० ६. २४. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. २२ ।

७— वा० सं० ६. २४ २ ।

देषिणोऽग्निः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परि-
हारापेक्षा नास्ति । ‘पल्यङ्गन्ते’ परितोऽङ्गन्ते, ह्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितादाय आग्नीध्रमण्डपे “विशेषां देवाना मिति^१
मन्त्रेण सादयेत्^२ । ‘तत्’ तेन, “विशेषां देवानाम्”—इतिमन्त्र-
पाठेन ॥

संवेशनप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति— “एते वै वसतां
वरं तस्माद् वसतीवर्या नामेति । ‘वसतां’ कचित् कचित् स्थानेषु
निवसतां मध्ये ‘एते’ खलु देवाः ‘वरम्’, एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ
इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठकलावेदकलात् वसतीवर्य इति नाम
निष्पन्नम् । यद्वा एतेषु ‘एताः’ आपः ‘वसतां’ विशेषां देवानां
‘वरम्’ उक्तं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थञ्च प्रशंसति— “वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रसङ्गतौना आग्नीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां या
सप्तसङ्ख्या, तां शकरीलसम्पत्त्या प्रशंसति— “तानि वा एतानि सप्त
यजूंषीत्यादिना । “चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट
एव^३ । “यत्र वै वाचः प्रजातानि कृन्दांसीति । वाचः सकाशात्
कृन्दसा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे “वागेव सूपर्षी”—इत्युक्त्वा
“तथेति सा कृन्दांसि ससृजे”—इति प्राक् प्रतिपादिता^४ । ‘तेषां’

१— वा० सं० ६. २४. ४ ।

२— का० औ० सू० ८. ६. २३ ।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्य इति ध्येयम् ।

४— पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २-८ क० (२६१८० ११५०—२६३८०
२५०) । “कृन्दांसि सौपर्ण्याः”—इति च तै० सं० ६. १. ६. १ ।

मध्ये 'पराङ्मा' पराङ्मे भवा श्रेष्ठा 'शकरी' सप्तपदसङ्गावरूपा ऋक्
निर्वृत्ता^१ ॥ १७ ॥ ३ [८. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

तान्सम्बोधयन्ति* । तेऽपु उपसृश्यामीद्भु सुप-
समायन्ति त ऽश्रुज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्या-
साद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजानमुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासुं
प्रजानां मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै
तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषु ऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽअनस्तन्वेव
यज्ञान् बहिर्द्वा करोति ग्रावसु सम्मुखेऽधिनिदधाति
क्षवं वै सोमो विशो ग्रावाणः क्षत्रु मेवैतद्विशुध्यूहति

१— एतावदेवौपवस्य सुपदिष्ट मतः परं सौख्यं कर्मेर्नपदेक्ष्यते ।

* 'न्ति'—इति ग, घ ।

तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विश्वे मेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय
मभ्युविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु उपावहरति । हृदे त्वा मुनसे त्वेति युजमानस्यै-
तत्कामायाह हृदयेन हि मुनसा युजमानस्तं कामं
कामयते यत्काम्या युजते तस्मादाह हृदे त्वा मुनसे
त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह
यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्धु
मिमं मध्वरं दिवि देवेषु होचा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ
ऊर्द्धु मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेह्वीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तुदेन
मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-
न्वित्ययथायथ मिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तुत्पापवस्यसुङ्करोति
तुङ्गेदं मुनु पापवस्यसुङ्घ्रियतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-
पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तुदेन
माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद् क्षत्रिय मायन्त
मिमाः प्रजा विश्वः प्रत्यवरोहन्ति तु मधुस्तादपासत
ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाक् मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादुधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-
ऽनुब्रूहीति छन्दाःसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाः-
स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजै-
श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा नु
ब्रूयाच्छन्दाःसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाःस्यनुयाजा
देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु
ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ युत्समिध मभ्यादुधाति । छन्दाःस्येवैतत्सुमिन्धे-
ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दाःस्येवैतत्पुनरा-
प्याययत्युयातयामानि करोति यातयामानि वै देवै-
श्छन्दाःसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोके समा-
श्रुवत न वा ऽअत्र स्तुवते न शःसन्ति तच्छन्दाःस्येवै-
तत्पुनराप्याययत्युयातयामानि करोति तैरुयातया-
मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कुः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-
वाध्वर्युरुपासौत स युन्निमिषति सु हैवास्य प्रतिगरस्तदु
तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामः स्वप्यात्स युच

होता प्रातरनुवाकं परिदुधाति तत्प्रचरणौति सुग्भवति
तस्यां चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तु मदः पूर्वेष्वसतीवुरीभिराहरत्यथ योऽच
यज्ञस्य रुसः परिशिष्टस्तु मेवैतदुच्चैति ॥ १२ ॥

यज्ञेवैता माहुतिं जुहोति । एत मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रस्तृणोते त मारुन्धे याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य
आहुतिं जुहोति ता एवैतदग्रीणाति ता अस्मै तप्ताः
प्रौता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥

सु जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हुवं म ऽइति
शृणोतु म ऽइदं मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह
शृण्वन्वापो धिषणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म ऽइदं
मापोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो
विदुषो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु म ऽइदं ग्रावाणोऽनु मे
जानन्वित्येवैतदाह विदुषो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु
म ऽइदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह विदुषो
नु यज्ञ मिति विद्वांसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः
सविता हुवं मे स्वाहेति शृणोतु म ऽइदं देवः सवि-
तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-
विता तत्सवितृप्रसृत एवैतद्यज्ञस्य रुस मुच्चैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा* । उदङ्
प्रयुन्नाहापु इष्य होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह
तद्यदुतो होतान्वाहैतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस मभिप्रुस्तृणीते
त मारुन्ध ऽएतानु† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡
नाष्टा रुक्षाःसि हिनुसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः
पुत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीद्यात्वाले व्वसतीवुरीभिः
प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैषु गुवैषः॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघुनेन चात्वाल मुग्रेणा-
ग्नीङ्गस युस्यां तुतो दिश्यापो भुवन्ति तद्यन्ति ते वै सह
पुत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह पुत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । इयु मु न्वेवेहु नाष्टा युदिमे
गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रुस माह-
रेमेति ॥ १९ ॥

* 'त्वा'-इति ग, घ ।

† 'ऽएता उ'-इति ख, डा०-वेवर-दृष्टञ्च ।

‡ 'नेदेना अन्तरा'-इति सायणासम्मत इति डा०-वेवरः ।

§ 'यः'-इति ग, घ ।

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्व्याः सुहैव* पुत्नीभि-
रयाम ते पुत्नीषेवु गन्धर्व्या गङ्घिन्युथैत मुभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य रुस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पुत्नीभिरीयुः । ते पुत्नीषेवु गन्धर्व्या जगधु-
रुथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माजहः ॥ २१ ॥

तथो ऽएवैषु एतत् । सुहैव पुत्नीभिरेति ते पुत्नीषेवु
गन्धर्व्या गृह्यन्त्युथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
रति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एताः५ ह वा ऽआहुतिः५ हुता
मेषु यज्ञस्य रुस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवै-
तदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

युङ्ग्वैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रुस्तृणौते त मारुन्धे तु मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतद्वीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः५ सुन्नमन्ति ॥ २४ ॥

सु जुहोति । देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तुस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्मि-
र्हविष्य इति यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदिन्तम इति व्यौर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

वानिति मदन्तम इति स्वादिष्ट इत्येवैतदाह तं
 देवेभ्यो देवत्वा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं
 देवेभ्यो देवत्वा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रः
 सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्य स्वाहेति तेषां मु-
 ह्येषु भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति उपस्नावयति ।
 कार्ष्णिर्हसीति युथा वा ऽश्रुङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव
 मेषाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति राजानं वा
 ऽएताभिरङ्घ्रिरुपस्रक्ष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे
 व्यज्रो वा आज्यः रेतः सोमो नेदुज्ज्रेणाज्येन रेतः
 सोमः हिनुसान्नीति तस्माद्वा ऽअपस्नावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो
 वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति
 भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति
 तदनु पान्तेजनान् ॥ २७ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । यत्र वै देवेभ्यो
 युज्रोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरो-
 रुग्भिः प्रारोचयन्निविहिन्यवेदयन्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन
 गृह्णाति ॥ २८ ॥

त ऽश्नायन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीच्चात्वाले व्वसती-
वुरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालेः
सुःस्पर्शयति व्वसतीवुरीश्च मैत्रावरुणचमसं च स
मापो ऽअद्भिरग्मत स मोषधीभिरोषधीरिति युश्चासौ
पूर्वेद्युराहतो यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः
सुःसृजति ॥ २६ ॥

तद्वैके* । ऐव मैत्रावरुणचमसे व्वसतीव्वुरीर्नयन्त्या
मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवुरीषु युश्चासौ पूर्वेद्युराहतो
यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः सुःसृजाम
इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समव-
नयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रुसः सुःसृज्यतेऽथ होतृ-
चमसे व्वसतीवुरीर्यङ्क्ताति निग्राभ्याभ्यस्तद्युदुपर्युपरि
चात्वालेः सःस्पर्शयत्युतो वै देवा द्विव मुपोदक्रामं-
स्तद्युजमान मेवैतत्त्वुग्यं पुन्यान मनुसुह्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽश्नायन्ति । तः होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा३
ऽइत्युविदोऽपा३ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यु-
विद मथो मेऽनःसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स युद्यग्निष्टोमः स्यात्† । युदि प्रचरण्याः सःस्रवः

* 'के'—इति ग, घ ।

† 'मुपोदक्रामं'—इति ग, घ ।

‡ 'स्यात्'—इति ग, घ ।

पुरिशिष्टोऽलः होमाय स्यात् जुहुयाद्यद्यु नालः
होमाय स्यादुपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति
य मग्ने पृत्सु मर्त्यं मुवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स युन्ता
शुश्र्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम-
स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मर्त्यवत्या पुरुषसम्मितो
वा ऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपसृशेत्तयः
परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतैरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति
यद्यु ऽअतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नैव जुहुयान्न मध्यमं
परिधि मुपसृशेत्स मुद्यैव तूष्णी मेत्य प्रपद्येत तद्यथा-
यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पुञ्च वा
पुञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश
वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पुञ्चदश वा द्वन्द्व मुह
मिथुनं प्रजुनन मथ यु एष एकोऽतिरिच्यते स युज-
मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाः सधनं† यो
युजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्युद्देशाः सधनं तुस्मा-
देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'जुनाः'—इति ग, घ ।

† 'सधन'—इति च डा०-वेवर-वृष्टः ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालीनं सवनीयपश्वर्थप्रयोग माह—
 “तान्सम्प्रबोधयन्तीत्यादिना । ‘तान्’ ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबो-
 धयेयुरध्वर्यवः । “अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति”—इति^१ सूत्रम् ।
 उदकोपस्पृशं विहितकर्मण उपलक्षणम् । “गृहीत्वाज्यान्याय-
 न्तीति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— “अप उपस्पृश शालाद्वार्यं परि-
 स्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्त्रुक्स्मार्जनोद्दासना-
 वेक्षणानि कृत्वाग्नीद्व उत्पूय पश्चाज्यगृहणम्, आज्यान्यादाय सोमं
 चार्थवच्चाहवनीय इध्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्,
 आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणार्द्धसोम मद्रिषु समुखेषु निदधाति
 हृदे लेति”—इति^२ ॥ १ ॥

त मिमं सोमोपावहरणं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ राजान
 सुपावहरतीति । अधिषवणचर्मापरिप्रदेशं प्रति अधो नयेत् । अधः-
 पातनं प्रशंसति— “इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति । ‘आसाम्’ उत्पत्ति-
 मतौनां सर्वासां परिदृश्यमानानां ‘प्रजानाम्’ ‘इयं’ खलु भूमिः
 ‘प्रतिष्ठा’ । अस्य इदं ‘जनूः’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तःपाति-
 त्वात् ‘इमां’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘एव’ ‘उपावहरति’ उपा-
 वहरणं कृतवान् भवति । तथा सति ‘तं’ सोमम् ‘अस्यै’ अस्याः
 सकाशात् ‘तनुते’ विस्तारितवान् भवति, ‘अस्यै’ अस्याः सकाशात्
 उत्पादितवाञ्छ भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्ग माह— “अन्तरेणेष इति । ‘ईषे’ आयतौ^३

१— का० औ० सू० ६. १. १ । २— का० औ० सू० ६. १. २-५ ।

३— ‘आयतौ’—इति च, डा-वैश्वदेवृष्टश्च ।

शकटदण्डौ । यज्ञसाधनसोमाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम् ।
तथोरन्तरालादधः सुप्तावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्धानात् वाह्यं न
कृतवान् भवति । घाव्णां मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "घावसु
सम्मुखेऽस्त्विति । सोमस्य वेदेषु चचिद्यजातित्वं मसङ्गदुक्तम् ; घाव्णां तु
वज्रत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत्
सर्वपावभाष्मुख्यम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सम्मुखा भवन्तीति ।
'चचिद्यम्' 'अभि'लक्ष्य 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीलां
'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकारं मभिधायोपावहरणमन्त्रं माह— "स उपा-
वहरति' इदे त्वा मनसे लेति' । हे सोम ! त्वां 'इदे' हरति ।
दूरस्थं विषयाभिमुखं स्तोपहितं मात्मानं हरतीति वा । इदं य-
मन्तःकरणम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्ब-
न्धिनोस्तथोरुभयोर्विषयः कामः, तस्य लभार्थम् 'उपावहरामि' ।
कर्मकारकस्य द्विराह्वानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः ; अतो
ब्राह्मणद्वयम् ; न व्याख्यानव्याख्येयभावः (४) ।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्द्रष्टृभूतानां
देवानां सुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति योज्यम् । किञ्च हे
सोम ! 'ऊर्द्धम्' उपरि, तावमानत्वेनोन्नतम्, 'इमं' सोमयागं
'दिवि' बुलोके 'देवेषु' 'यच्छ' ; 'होवाः' होत्रकाश्च देवेषु यच्छ-
न्वित्यर्थः (५) ।

तदर्थं हे 'सोम राजन् !' 'तं' 'विश्वाः प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अव-
रोह' इति' (६) ।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "इदे त्वा मनसे लेति यज-
मानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय लेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोप-
लक्षक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वैवेतदाहेति । "रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवाः"—इति^१ प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । "ऊर्द्धं भिम मित्या-
देर्ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावृत्तस्य सोमस्य समन्त्रक सुपस्थान माह— "अथानु-
सृज्योपतिष्ठत इति^२ । 'अनुसृज्य' वेष्टितं वस्त्रं विसृज्येत्यर्थः ।
"विश्वास्त्वा मिति"^३ । मन्त्रार्थः स्पष्टः । "अथयायथ मिव वा
इत्यादि । उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः
प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्र-
रेण स्त्रुत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च
प्रतीतिः । तस्याश्च क्षत्रियभूतस्य सोमस्थानुचितत्वात् विश्वास्त्वा
मित्यभिधानेन 'अथयायथम्' यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य
तद् वैपरीत्यं कृतं भवति । 'तत्' च 'पापवस्त्रसं' पापं च वसीयस्य
पापवस्त्रसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीं मपि जनेः
'पापवस्त्रसं क्रियते' । अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६. २६. १ । एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः ।

२— ५३३ पृ० १० पं० द्रष्टव्य मित्रैव पुरस्तात् ।

३— "विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते"—इति का० श्रौ० सू० ६. ६ ।

४— वा० सं० ६. २६. २ ।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्तं प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्वित्यर्थः । 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना सुप-
चौणलसम्पादनात् इदानीं मपि सम्पादयन्त मवरोहन्तं 'चचिधं' सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्तं' 'प्रति' सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजान सुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजाः । यद्देदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः ॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतव्यादि । 'होता' 'उपसन्नः' स्वसूचोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतव्युप-
सन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्यैषकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति^१ । "देवेभ्योऽनुब्रूहि"—इत्येवाहम्, किं "प्रातर्यावभ्यः"—इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति—
"हन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाणः' । ते चानुयाजदेवाश्चोभयेऽपि 'हन्दांसि' एव, गाय-
त्र्यादिच्छन्दोरूपाः । एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचन-
समये "देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज"—इति सर्वत्र देवशब्देन व्यव-
हारादपि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "हन्तोदेवान् यज"—इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनु-
ब्रूहीति समिध मादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ६. १. १० ।

प्रैषात् अनुयाजदेवताच्छब्दांस्तपि आगमिष्यन्तीति तद्वावर्त्तनाय
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः”—इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तदु हैक आहुरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य
इति विशेषणेनेति ‘एके’ शाखिनो ब्रुवते । ‘तदु’ ‘तथा’ उक्तप्रका-
रेण ‘न ब्रूयात्’ । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्ति-
सिद्धिरेवेत्याह— “कन्दासि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधाति, देवेभ्य
इत्येके”—इति^१ ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमाङ्गभूतं समिदाधानं कन्दोदेवतासमिधन-
रूपत्वेन प्रशंसति— “अथ यत् समिध मभ्यादधातीति^२ । होढकर्त्तव्यं
प्रातरनुवाकानुवचनं कन्दसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— “अथ
यद्भोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति । तेनाप्यायनेन ‘कन्दासि’ एव
‘यातयामानि’ अगतसाराणि ‘करोति’ । उक्तस्याप्यायनस्य सार्धक-
त्वाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— “यातयामानि वा इति । देवैः
कृतानीति शेषः । “कन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोक मिति । स्वर्गार्थं
सुपयुक्तत्वात् तेषां यातर्यामत्वप्राप्तिः । तदेव यातर्यामत्वं प्रातरनु-
वाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— “न वा अत्रेति । स्तौति
शंसति वोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगद्यति— “तस्मा-
द्भोता प्रातरनुवाक मिति^३ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १० ख ।

३— “सुन्नक्षत्राच्च प्रेष्यति”—इति चेह का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वकं सुदा-
द्य निराचष्टे— “तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति । केचन महर्षयः
एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं
करोति । सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमानत्वात्^१) प्रति-
गरस्थानीय इति । ‘तद् तु तथा न कुर्यात्’ निद्राभङ्गं निमेषं च न
कुर्यादित्यर्थः । तर्हि किं कुर्यात् ? ‘यदि निद्रा आयात्’ निद्रा
मात्मन इच्छेत्, ‘अपि कामं’ स्त्रियात् स्त्रापं कुर्यात् । अत्र सूत्रम्—
“प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः, स्त्रियाद्वा”—इति^२ ॥

अत्र मध्ये “अग्नौदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि”—सूत्रोक्तः
सवनीयनिर्वापः, ग्रहचमसपात्राणां मासादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः^३ ॥

एकधनाख्यानां सुदकानां मानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति,
तं विधाय प्रशंसति— “स यत्र होतेति । ‘यत्र’ यस्मिन् समये
‘स’ होता ‘प्रातरनुवाकं’ ‘परिदधाति’, परिधानीयाम् “अभु-
दुषा”—इत्येतां^४ ब्रूयात्, ‘तत्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्त्यनया
जुह्वपभृतोर्व्यापारदशाया मिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘स्रुग् भवति’ ।
‘तस्यां’ चतुर्गृहीत माच्यं गृहीत्वा ‘जुहोति’ जुह्वयात्^५ ।
प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कालार्थ-
सम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नास्त्येतत् परं क-पुस्तके । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १३, १४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १. १५ (०लं निर्वपति) ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. १६-२. २३ । ५— ऋ० सं० ५. ७५. ६ ।

६— ‘तया’-इति क ।

७— का० श्रौ० सू० ६. २. १ क ।

होमं प्रशंसति— “यच्च वै यज्ञस्येति” । ‘ब्रुत्वा’ गत्वा ‘रसः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेश’ । यः प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसतौ-वर्धन्नूपेणावशिष्टोऽस्ति, ‘त मेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिसुखीकृत्याभिगच्छति । पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्याव्याज्रतिहोम एव यज्ञरसाभिसुखगमनं मित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आज्रतिप्रक्षरणात्मनापि प्रशंसति— “यद्धेवैता माज्रतिं जुहोतीति । ‘यद्ध एव’ यदैव । ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘एत मेव’ अवशिष्ट मेव ‘यज्ञस्य रसम् अभिप्रसृणीते’ रसस्य स्तरणं कृतवान् भवति । तेन च ‘त मारुन्धे’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवलमेतदेव, अपि च ‘याम्यो देवताभ्यः’ अग्न्यादिभ्यः ‘एता माज्रतिं जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ‘सन्नमन्ति’ प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— “स जुहोति” गृणोत्वग्नि-रित्यादिना^१ । ‘अग्निः’, ‘आपः’, ‘घिषणा’ वाचः, ‘देवौ’ देव्यः, ‘विदुषो न यावाणः’, ‘सविता’ च, मे ‘हवम्’ आह्वानं ‘यज्ञ मिमं गृणन्तु’— इति सङ्ग्रहार्थः । अत्र सर्वत्र “गृणोतु” “गृणन्तु”—इति, “अनुजानातु” “अनुजानन्तु”—इति चार्थपरतया व्याख्यातम् । ‘ओता यावाणः’—इत्यत्र “ह्यचोऽतस्तिडः”—इति^२ दीर्घः । ‘विदुषः’—इत्येतद्भावविशेषणतया व्याचष्टे— “विद्वांसो हि यावाण इति । प्रथमा-

१— अत मिद माख्यान मिहैव पुरस्तात् (५३२ पृ० १० पं०) ।

२— का० औ० सू० ६. ३. १ ख ।

३— वा० सं० ६. २६. २ ।

४— पा० सू० ६. ३. १३५ ।

बज्रवचने क्कान्दसं द्वितीयावज्रवचनम् । चरमपादे सवितृशब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यं माह— “सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

“अथापरं चतुर्गृहीत मिति^१ । पूर्वं मेकवारग्रहणस्योक्तात्वादपर-
मित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् ।
असु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् व्रजमानः प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तच्च प्रथमपैष मुक्त्वा व्याचष्टे— “अप इव्य होतरिति”-
इत्यादि^२ । हे ‘होतः !’ ‘अपः’ प्रति ‘इव्य’ इच्छ, अपः प्रति-
गमनोचितं प्रदेवचेति^३ आपोनस्त्रीय^४ मनुब्रूहीत्यर्थः । इव्यतेरिच्छति-
रर्थ इति व्याचष्टे— “अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पदं
व्याख्याय तात्पर्यं माचष्टे— “तद्यदतो होतान्वाहेति । गतोऽर्थः ।
“एता उ चैवैतदाहेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘एताः’
एकधनाख्या अप उद्दिश्य ‘एतत्’ अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं
तदित्याह— “नेदेना इति । ‘एनाः’ अपः । ‘नाष्टा’ नाशकानि
‘रवांसि’ ‘हिनसन्’ हिंसुः । नेदिति परिभवे । “नेत्येष इदि-
त्येतेन सम्ययुज्यते परिभवे”-इति नैरुक्तम्^५ । अतस्त्वासां हिंसा
माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० औ० सू० ६. ३. २ क ।

२— का० औ० सू० ६. ३. २ ख । होतारं प्रत्यध्वयुराह ।

३— “प्रदेवचा”-इत्याद्यपोनप्तदेवताकं सूक्तं मपोनस्त्रीयम् (ऋ० सं० १०.
३०.) । ऐ० ब्रा० २. ३. १ ब्रह्मयम् ।

४— ‘आपोनस्त्रीयम्’-इति क-पुस्तके ।

५— निरु० १ अ०. ३ प्रा०. ६ ख० ।

अन्यान् प्रैषान् दर्शयति— “अथ सम्येयतीति । “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति^१ । दश चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते । ‘एहि’ उदकानयनार्थं मागच्छेति ॥

“नेष्टः पत्नीरुदानयेति^२ । हे ‘नेष्टः !’ त्वं ‘पत्नीः’ पान्नेजनोद-
भाराहरणार्थम् ‘उदानय’ ॥

“एकधनिन एतेति^३ । एकधना उदकानि, तेषां धारकाः कुम्भा वा ; प्रत्येकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात् ; तेषां ग्रहौ-
तारः ‘एकधनिनः’ ‘एत’ आगच्छत ॥

“अग्नीच्चात्वाञ्च इति^४ । हे ‘अग्नीत् !’ त्वं पूर्वद्युर्गृहीताभिः दस-
तीवरौभिः, ‘होतृचमसेन’ ‘च’ युक्तः सन्, चात्वाञ्चदेशे यावदागमनं
‘प्रति’ ‘उपतिष्ठामै’ उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राश्चेद् व्याख्यातव्याः विधयश्चेत् स्तोतव्या इत्याशङ्कार—
“सम्येष एवैव इति । ‘एषः’ “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो”—इत्यादिकः
कर्त्तव्यः ‘सम्येष एव’ विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्गं माह— “त उदञ्चो निष्क्राम-
न्तीति । अग्नीद्वात्वाञ्चथोरन्तराञ्चदेशेन उदग्देशेन । तत्र नोप-
लभ्यन्ते कथं मित्यत आह— “स यस्यां ततो दिश्यीति । निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ४ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ । ‘एकधनिनः’ ऋत्विजः सर्वे ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

एव उदङ्-नियमः । गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-
मुखेन प्रशंसति— “सह पत्नीभिर्यन्तीति” ॥ १७ ॥

“यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञशिरश्छेदादुद्धतं
रसं पलाय्य अशु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालकाः
ररचुः— ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचुः’— ‘इमे गन्धर्वाः’ एव
‘नाष्टाः’ नाशकरूपाः, ‘कथम्’ ‘अनाष्टे’ नाशरहिते देशे ‘रसं’
यज्ञरसम् ‘आहरेम’ ‘इति’— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— “ते होचुर्योषित्कामा इति । गन्धर्वा योषि-
प्रियाः, तद्वयं पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः
पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वयं मभयेऽनाष्टे यज्ञरसं माहरि-
ष्याम इति ॥ २० ॥

“ते सह पत्नीभिरौयुरिति । ताभिः सह गताः, ते च
तथैव तास्वाकाङ्क्षां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम्
‘आजहुः’ ॥ २१ ॥

“तथो एवैष एतदिति । यथा पुरा, इदानीं मपि तथैव ।
तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो
भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रसं माह्रितवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीयगृहीतस्याज्यस्याशु होमं विधाय प्रशंसति— “सोऽपो-
ऽभिजुहोतीति” । ‘ऊता माऊतिम्’ अनुसृत्य ‘एषः’ अनुप्रविष्टः

१— “सह गमनमात्रं मत्रं विधीयते”—इति या० दे० का० सू० ६. ३. ७ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अभिसुखं सम्याप्नोति । एतस्यैव व्याख्यानम्— “तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘आविष्कृत्य’ उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— “यद्धेवैता माज्जतिं जुहोतीति । न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रस मारुद्धवान् भवति । किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अपः’ उदकानि ‘याचति’, ‘उ’ अपि च ‘याम्यः देवताभ्यः एताम् आज्जतिं जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘हप्ताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यजमानाय ‘एतं यज्ञस्य रसं’ ‘सन्नमन्ति’ सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति । “देवैराप इति^१ । हविष्य इति पदं व्याचष्टे— “यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इत्येवैतदाहेति । हविष्यशब्देन तत्साध्यो यज्ञो लभ्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्त्य इति व्याचष्टे— “इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदाहेति । स्पष्टं मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह— “मदिन्तम इति, स्वादिष्ट इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदन्त मुन्मादयतीति । “तं देवेभ्यः”—इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अयाचिष्ट’, ‘यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति’ । “लोट् च”—इति^२ लोटो विध्याद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एनाः' अपः 'अयाचिष्ट' देव-
 तार्थं याचितवान् भवति । "देवेभ्यः"—इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्यः"—इति
 विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवै-
 तदाहेति । शुक्रं दीप्तम्, रसाख्यं वसु, तत् सत्यम् । सोमद्वारेण
 सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते । तादृशस्य पादभ्य
 इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः । "येषां भागं स्थ
 खाहा"—इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां सु ह्येष भाग
 इति । 'एषः' अपां शुक्ररसरूपो भागः, 'तेषां सु' तेषां शुक्रपानां
 देवानां 'भागः' प्रतिनियतांशः खलु; अतो येषां मिति मन्त्रे
 निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः ॥

मन्त्रस्यायं मर्थः ।— हे 'देवीः' देव्यः । 'आपः !' हे 'अपा-
 जपात्' न पातयति तत्^१, 'यः' अयं 'वः' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्म्मिः'
 प्रवृद्धः 'हविष्यः' रसः, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेत्यादिनां
 दीर्घः, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तमः' मादयितव्यतमः, 'तं' रसं 'देवन्ना'
 "देवमनुष्येत्यादिनां सप्तमर्थे चा-प्रत्ययः । देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो
 देवेभ्यः' 'दत्त' प्रयच्छत । हे आपो यूयं 'येषां' देवानां 'भागः' 'स्थ'
 भवथ, तदर्थं 'खाहा' इदं द्रव्यं स्वाज्जत मस्त्विति ॥ २५ ॥

ऊताया आऊत्या अपसारणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मैवा-
 वरुणचमसेनेति"^२ । तत्र मन्त्रः— "कार्षीरसीति"^३ । हे ऊताज्य-

१— निरु० प. २. २, १०. २. ५, ऋ० सं० १. १४३ सा० भा० ब्रह्मयम् ।

२— पा० सू० ६. ३. १३१ ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— का० औ० सू० ६. ३. ८ ।

५— वा० सं० ६. २८. १ ।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' कृषेर्देवतायाः, कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धी
 'असि' । अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्यै'
 अक्षौण्ताये 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि^१ । उक्तस्याप-
 सारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वं माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना स्नातः
 स्यादिति । 'स्नातः' भक्षितः ; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा'
 करोषभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा' आहुतिः 'एतया'
 अन्धेवतया 'स्नाता भवति' । सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य
 मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति । 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः'
 'एताः' इदानीं गृह्यमाण आपः सन्ति, 'एताभिः' अग्निः
 'उपसृज्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करित्यन् 'भवति' ;
 अत एव "आधवनीये समवनयति"—इति वक्ष्यते^२ ; आधवनीये
 संस्पृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संस्पृज्यमानत्वात् । "वज्रो वा आज्यम्"—
 इत्यादि, प्रागसह्यद् व्याख्यातम्^३, "दृतं खलु वै देवा वज्रं
 कृत्वेत्यादिप्रदर्शनेन" ॥ २६ ॥

समन्तकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव मूलपाठः । 'गृह्णामि'—इति च तदर्थः कृतो मन्त्री-
 धरेण, सूत्रे विनियोगश्च तथाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेहोत्तरस्यां
 कण्डिकायां तथैव । नास्ति चैतन्मन्त्रस्येह व्याख्याने कश्चिदुपयोगः ।
 कार्ष्णिंरसौत्येव ह्येको मन्त्र इह विनियुक्तः ।

२— इहैव त्रिंशत् कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५५१ पृ० १० पं०) ।

३— १का० ४प्र० ४ब्रा० ४क० (१ भा० ३६२ पृ० ७ पं०) ।

४— त० सं० ६, ३, ७, १६ ।

समुद्रस्य त्वेति^१ । यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि “समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति”-इति सूत्राद् गम्यते । अपां सङ्गात्मकत्वात् समुद्रस्य “आपो वै समुद्रः”-इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्मृतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य त्वाचित्वै”-इति पाठेन ‘अप्सु एव’ ‘अचित्तिम्’ अत्रय मचीणत्वं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’ “अचित्वै”-इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे भुज्यमाने’ स्थावरजङ्गमा-
त्मकजगत्पर्याप्तेऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न क्षीयन्ते’ चयं न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदस्त्वित्यादि । होतृचमसोन्नय-
नानन्तर मेकधनानां मुन्नयनम्^२, ततः पान्नेजनानां पत्न्या इति” ॥ १० ॥

संस्मृतिरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह- “तद्य-
न्मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन
मैत्रावरुणाख्येन त्विजा ‘प्रैषैः’ तत्कृतिगमनसाधनैः आङ्गानवाक्यैः
‘प्रैषं’ यज्ञस्य गमनम् ‘ऐच्छन्’ ; ‘निविद्धिः’ निवेदनसाधनैः
“अग्निर्देवेद्धः”-इत्यादिभिः^३ वाक्यैः ‘न्यवेदयन्’ परस्परं निवेदित-
वन्तः ; ‘पुरोरुग्भिः’ ‘पुरः’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘रुचिम्’
इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो “वायुरग्नेराः”-

१- वा० सं० ६. २८. २ ।

२- का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेन’-इति तत्र वृत्तिः ।

३- का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४- “पान्नेजनान्श्च पत्न्यो द्वौ-द्वौ”-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ ।

५- निविदः १-१२ पदानि, ऐ० ब्रा० २. ५. २ प्रपद्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन् । अतो
मैत्रावरुणस्य प्रैषादिसाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः ।
“तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अप्सम्भरणानन्तरं मनुष्ठेयं विधत्ते— “त आधन्तीति । पुन-
र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । ‘अग्नीत्’ च निर्गमनकाले सम्प्रेषित-
प्रकारेण ‘चालाले’ ‘वसतीवरौभिः’ अङ्घ्रिः ‘होतृचमसेन च’ युक्तः
सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता— “प्रत्येत्य चालालस्रो-
परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरौश्च संस्पर्शयति समाप इति, इत-
रस्मिन् ध्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति^२, तदिदं सर्वं
विधत्ते— “स उपर्युपरि चालालं संस्पर्शयति, वसतीवरौश्च मैत्रा-
वरुणचमसञ्चेति । स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह— “स मापो अङ्घ्रिरिति^३ । ‘आपः’ मैत्रावरुण-
चमसगताः, ‘अङ्घ्रिः’ होतृचमसस्याभिर्वसतीवरौभिः ‘समगमत’
सङ्गता अभवन् । तथा ‘ओषधीः’ ओषधयः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादि-
रूपाः, ‘ओषधीभिः’ त्रीङ्मादिरूपाभिः ‘समगमत’^४ । यद्वा, उभयत्र

१— पुरोहचः १-७ ऋचः, वा० सं० १७. ३१-३७, ऐ० ब्रा० ३. १. ६
नामोल्लेखमात्रेण विहितः ।

२— का० औ० सू० ६. ३. १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८. ३ ।

४— “‘ओषधीः’ ओषधयो मुद्गससूरादिकाः, ‘ओषधीभिः’ त्रीङ्मिथवा-
दिभिः ‘समगमत’ सङ्गच्छन्ताम्, अपां कारणभूतत्वात् ओषधीना मपि
योगोऽस्तु”-इति महीधरः ।

समुद्रस्य लेति^१ । यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि “समुद्रस्य लेति तेन गृह्णाति^२”—इति सूत्राद् गम्यते । अपां सङ्गात्मकत्वात् समुद्रस्य “आपो वै समुद्रः”—इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्तुतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य त्वाचित्यै”—इति पाठेन ‘अप्सु एव’ ‘अचित्तिम्’ अत्रय मचीणलं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’ “अचित्यै”—इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे भुज्यमाने’ स्थावरजङ्गमात्मकजगत्पर्याप्तिसि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न क्षीयन्ते’ अथ न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदन्वित्यादि । होतृचमसोन्नयनानन्तर मेकधनानां मुन्नयनम्^३, ततः पाप्मेजनानां पत्न्या इति^४ ॥ २७ ॥

संस्तिररेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— “तद्य-
मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन
मैत्रावरुणाख्येन त्विजा ‘प्रैषैः’ तत्कृतिगमनसाधनैः आङ्गानवाक्यैः
‘प्रैष’ यज्ञस्य गमनम् ‘ऐच्छन्’ ; ‘निविद्धिः’ निवेदनसाधनैः
“अग्निर्देवेभ्यः”—इत्यादिभिः^५ वाक्यैः ‘न्यवेदयन्’ परस्परं निवेदित-
वन्तः ; ‘पुरोरुग्भिः’ ‘पुरः’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘रुचिम्’
इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो “वायुरग्नेः”—

१— वा० सं० ६. २८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेन’—इति तत्र वृत्तिः ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४— “पाप्मेजनांश्च पत्न्यो द्वौ-द्वौ”—इति का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ ।

५— निविदः १-१२ पदानि, ऐ० ब्रा० २. ५. २ प्रपद्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन् । अतो
मैत्रावरुणस्य प्रैषादिमाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः ।

“तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अप्युत्तरणानन्तरं मनुष्ठेयं विधत्ते— “त आथन्तीति । पुन-
र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । ‘अग्नीत्’ च निर्गमनकाले सम्येषित-
प्रकारेण ‘चात्वाले’ ‘वसतीवरीभिः’ अग्निः ‘होतृचमसेन च’ युक्तः
सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता— “प्रत्येत्य चात्वालस्यो-
परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरींश्च संस्पर्शयति समाप इति, इत-
रस्मिन् ध्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति^२, तदिदं सर्वं
विधत्ते— “स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति, वसतीवरींश्च मैत्रा-
वरुणचमसञ्चेति । स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह— “स मापो अङ्गिरिति^३ । ‘आपः’ मैत्रावरुण-
चमसगताः, ‘अङ्गिः’ होतृचमसस्याभिर्वसतीवरीभिः ‘समग्मत’
सङ्गता अभवन् । तथा ‘ओषधीः’ ओषध्याः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादि-
रूपाः, ‘ओषधीभिः’ व्रीह्यादिरूपाभिः ‘समग्मत’^४ । यद्वा, उभयत्र

१— एतरोक्षः १-७ ऋचः, वा० सं० १७. ३१-३७, ऐ० ब्रा० ३. १. ६
नामोल्लेखमात्रेण विहितः ।

२— का० औ० सू० ६. ३. १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८. ३ ।

४— “‘ओषधीः’ ओषधयो मुद्गमसूरादिकाः, ‘ओषधीभिः’ व्रीहियवा-
दिभिः ‘समग्मत’ सङ्गच्छन्ताम्, अपां कारणभूतत्वात् ओषधीनां मपि
योगोऽस्तु”—इति महीधरः ।

श्रोषधिग्रब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते ।

“यश्चासौ पूर्वद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ १८ ॥

अत्र केषाञ्चित् साक्षात् उदकसंसर्जनपक्षं सुदाहृत्य तदभि-
प्रायं मया विष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धिप्रदर्शनेन निराचष्टे— “तद्वै क-
इति । ‘एवं’ नयन्ति—इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः । ‘आ मैत्रा-
वरुणचमसाद् वसतीवरीषु’ उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुषज्यते । एवं
कुर्वतां पूर्वद्युराहृतस्य यज्ञरमस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवो-
ऽपेक्षितः, स उपरिष्ठात् आधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, अतः
‘तत् तथा न कुर्यात्’ इति ॥

यदुक्तं “होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति
निग्राभ्याः इति, तदेतदाह— “अथ होतृचमस इति । आग्नीङ्ग-
हस्तस्थं होतृचमसं मध्वर्युरादाय पूर्वद्युराहृताः ‘वसतीवरीः’ अध्वर्युः
‘गृह्णाति’ । कस्यै उपयोगाय ? ‘निग्राभ्याभ्यः’, होतृचमसे निगृह्य-
माणत्वात् “निग्राभ्या”—इति सञ्ज्ञा^१; निग्राभ्यासु च्यावयति,
निग्राभ्यासु संसिञ्चति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं “यश्चासौ पूर्वद्युरित्यादि, संसर्गस्य चालालोपरि-
भावित्वम्, तत् प्रशंसति— “तद्यदुपर्युपरि चालाल मिति । ‘अतः’

१— ‘एवं’—इति च ।

२— सूत्रकृतेति शेषः । का० श्रौ० सू० ६. ३. १५ ।

३— “अध्वर्युर्होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसिच्य यजमानाय समर्पयति,
तास्मादध्वर्युणा यजमानाय समर्पिताश्चमसस्था आपो निग्राभ्यसञ्ज्ञका
अभिषवाद्याः; ताभ्य एव च ग्रहा अपि ग्रहीष्यन्ते”—इति या० ६० ।

अस्मात् चालालोपरिप्रदेशात् 'देवा दिव सुपोदकामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चालालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्' अयं स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुसङ्ख्यापयति' अनुक्रमेण सङ्ख्यापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ ३० ॥

“त आद्यन्तीति । अथाध्वर्युं मुद्दिश्यान्विषयं होतुः प्रश्न मवतारयति— “तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इति । 'तम्' अध्वर्युं होता 'पृच्छति', हे 'अध्वर्यो !' 'अपः' उदकानि 'अवेः' लब्धवानसि । भुतिः प्रश्नार्थः । “अवेः”—इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थ इति व्याचष्टे— “अविदोऽपा ३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— “तं प्रत्याहोतेव नन्नसुरितोति^१ । वय मिदानीं न केवल मपो लब्धार एव, अपि च 'नन्नसुः' अत्यर्थ मानता अभवन् । प्रतिवचनस्य तात्पर्य माह— “अविद मथो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति । 'अविदम्' अपो लब्धवानस्मि 'अथो' अपि च 'मे' आपः 'अनंसत' आनता आगता अभूवन् 'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूपं वाक्यम् 'आह' ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “प्रचरणीसंस्त्रव मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं य मग्न इति, उक्थे प्रथमं परिधि मालभते, प्रविशत्यवान्यत्र”—इति^२, तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— “स

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— “होत्रा पृष्ठः”—इत्यादि का० श्रौ० सू० ६. ३. १५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् 'प्रच-
रणां' यः 'संस्वः' अवशिष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्',
तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्यं'
'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्तु"-इति मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः ।— हे 'अग्ने !' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्तु'
सङ्ग्रामेषु 'अवाः' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभृतेषु
'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो
जनः 'शश्वतीः' शाश्वतीः 'दूषः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति;
'स्वाहा' सुजत मस्तु ॥

मन्त्रस्थान्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे—
"आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-
स्थान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकलात् अग्निष्टोमोऽग्निः; ततोऽग्न्यात्मक
मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे
यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति— "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्भितौ वा
अग्निष्टोम इति । "द्वौ स्तोमौ प्रातस्सुवनं वहतो यथा प्राणश्वा-
पानश्च"—इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्भितौ वा एष यज्ञ
इति श्रुतत्वात् पुरुषसम्भितत्वं मस्य यतः, अत एवैतथा मर्त्तवत्या

१— वा० सं० ६. २६. १ ।

२— ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०—८ अ० ७ ख० पर्याप्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैतदन्त्य-
खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः ।

३— त० सं० ७. १. १. १ द्रष्टव्यम् ।

होमो युक्त इत्यर्थः । निगमति— “एवं जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः
स्यादिति ॥ ३२ ॥

“यद्युक्थः स्यान्मध्यमं परिधिं उपस्पृशेदिति^१ । अग्नेः परितो
निधीयमानाः परिधयः । प्राच्यां दिशि सूर्यस्यैव परिधित्वात् ते
त्रय एव । ‘उक्थानि’ अग्निष्टोमादुपरि उक्थसंस्थे क्रतौ स्तोतव्यानि
‘त्रौणि’ उक्थस्तोत्राणि । अस्तु त्रित्वम्, किं तत इत्याह— “एतैरु
हि तर्हीति । यतः ‘एतैः’ उक्थैः यज्ञः ‘प्रतिष्ठति’, अतस्त्रिषु
परिधिषु ‘मध्यमं परिधिं’ पश्चाद्विगतं प्रचरणा ‘उपस्पृशेत्’ ॥

अतिरात्रषोडशिनोस्तु कथं मित्यत आह— “यद्यु अतिरात्रो
वा षोडशौ वा स्यादिति^२ । तत्रोभयत्र होम उपस्पृशेत्तं च न
कुर्यात्, किन्तु ‘समुद्यैव’ “य मग्ने पृच्छु”-इति मन्त्रं सुत्रकैव
‘दृष्णी मेत्य’ देवयजनं ‘प्रपद्येत’ । ‘तत्’ तथा सति क्वचित्
होमः, क्वचित् परिधिसंस्पर्शः, क्वचित् दृष्णी मिति ‘यथायथं’
पृथक्प्रकारेण ‘यज्ञक्रतुन्’ अग्निष्टोमादिकान् ‘व्यावर्त्तयति’ परस्पर-
व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थः
परिधौ निर्माष्टि, यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञक्रतुनां
व्यावृत्त्यै”-इति^३ । कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनौ प्रति विकल्प

१— “उक्थे प्रथमं परिधिं मात्मते”-इति (श्रौ० ६. ३. १७) विचार्यम् ।

२— “प्रविशत्येवान्यत्र”-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ ।

३— तै० सं० ६. ४. ४. १४ ।

मुक्तवान्— “रराय्यालम्भनं वा षोडशिनः, हृदिरतिरात्रे”-
इति^१ ॥ ३३ ॥

इदानीं मेकधननामघटानां मयुग्मसंख्याविकल्पमाह— “अयुक्ता
अयुक्ता एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाणं त्रिपञ्चादिपञ्चवङ्गलाभि-
प्रायेण वीक्षा । ‘अयुक्ताः’ त्रि-पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पानुदा-
हरति— “त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना । त्रयो वा पञ्च वेत्येको
ऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः । एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।
तथा चासादनप्रस्तावे कात्यायनः— “प्रत्यगेकधनानयुग्मानुद-
हरणांस्तिप्रभृत्या पञ्चदशभ्यः”-इति^२ ॥

अथ युग्मसंख्यायां एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति—
“इदं मह मिथुनं प्रजननं मय एष एकोऽतिरिच्यत इत्या-
दिना । एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वावेकं द्वन्द्वं तृतीयो-
ऽतिरिच्यते; यदि पञ्च, तदा द्वे द्वन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते । एवं
सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्वपि योज्यम् । तच्च यत् ‘द्वन्द्वं’
तत् ‘मिथुनम्’, तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम्; ‘य
एषोऽतिरिच्यते’ तृतीयादिकः, ‘सः’ सर्वोऽपि ‘यजमानस्य’
‘अथम्’ ‘अभिलक्ष्य’ ‘अतिरिच्यते’ । ‘स वै’ सोऽतिरिक्तः ‘एषां’
विकल्पितानां युग्मानां ‘सधनम्’ समानं मेकमेव धनम्;
तदन्तःपातिलात् । यस्मादपां सधनमाचीत् अतिरिक्तः, ‘तस्मात्’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६, २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. २३ ।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा^१ एकधननामकाः सम्पन्नाः । अतः
एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति^२
श्रुतिः ॥ ३४ ॥ ४ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिषुवणे पर्युपविशन्ति । अथास्याः हिरण्यं
बध्नीते द्वयं वा ऽइदं नु तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतं च
सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यः
सत्येनाः शुनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानूति
तस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं बध्नीते* ॥ १ ॥

१— तावत्थात्तच्छ्रुत्यायादुदहरणाः कलशाच्चैकधनशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति ।

२— तथाच अग्निष्टोमे त्रयः पक्ष वा, अथ अग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्थ्ये
पक्ष वा सप्त वा, षोडशिति सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा,
अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अतोर्गामे त्रयोदश वा पक्षदश
वेति एकधनाख्या उदहरणाः कलशा भवन्तीति ॥

* 'बध्नीते'—इति ग, घ ।

अथ ग्रावाण मादत्ते । ते वा ऽएतेऽश्ममुया ग्रावाणो
भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृजो वै सोम
आसीत्तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरुयो यदुश्मानस्तच्छुरीरेणैवैन
मेतत्सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममुया भवन्ति
घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिषुण्वन्ति तु मेतेन घ्नन्ति
तथात उदेति तथा सुज्जीवति तस्मादश्ममुया ग्रावाणो
भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हुस्ताभ्या माददे रावासौति सविता वै देवानां
प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैन मेतदा दत्तेऽश्विनो-
र्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते
न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूषा भागदुधस्तत्तस्यैव
हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वृजो वा ऽएष तस्य नु
मनुष्यो भर्ता तु मेतुभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासौति । यदा वा ऽएन मेतेनाभिषुण्व-
न्त्यथाहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्ये-
तद्धोष द्वयं रासत ऽआहुतीश्च दक्षिणाश्च तस्मादाह
रावासौति ॥ ४ ॥

गभीरु मिमु मध्वरुं कधीति । अध्वरो वु यज्ञो महान्त
मिमं यज्ञं कधीत्येवैतदाहेन्द्राय सुषुतम मितौन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहुन्द्रायेति सुषुतम मिति
सुसुततम* मित्यैवैतुदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा उत्तमः
पविर्यत्सोमस्तुस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मधुमन्तं
पुयस्वन्त मिति रुसवन्त मित्यैवैतुदाह यदाहोर्जस्वन्तं
मधुमन्तं पुयस्वन्त मिति† ॥ ५ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते
ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयाच्चक्रुस्ते होचुरुपाःशु यजाम
व्वाचं यच्छामेति तु ऽउपाःश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति । तुस्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या
स्य देवश्रुतस्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत व्वाचं मे
तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चुक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पय-
तात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत
गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति रुसो वा
ऽआपस्तास्वेवैता माशिष माशास्ते सर्वच्च म ऽआत्मानं
तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत
गणा मे मा वितृषन्निति स यु एषु उपाःशुसवनः स
व्विबस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः§ ॥ ७ ॥

* 'सुसुतम'—इति ग, घ ।

† 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

‡ 'तर्पयत'—इति ग, घ ।

§ 'गः'—इति ग, घ ।

तु मभिमिमौते । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिषुण्वन्ति
तु मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति युद्देव
मिमौते तुस्मान्माचा मनुष्येषु माचो यो चाप्यन्या
माचा ॥ ८ ॥

सु मिमौते । इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो
वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहुन्द्राय त्वेति व्वसुमते रुद्रवत
इति तदिन्द्र मेवानु व्वसूश्च रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय
त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय
त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपत्नो वा* ऽअभिमातिरिन्द्राय
त्वा सपत्नघ्न ऽइत्येवैतुदाहु सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्यो-
द्धारु एव मस्येषु ऽक्वते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृत ऽइति । तुज्ञायच्यै मिमौतेऽमुये
त्वा रायस्पोषद ऽइत्यग्निर्वै गायत्री तुज्ञायच्यै मिमौते स
युज्ञायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्येनः
सोमभृत तेनैवास्या एतद्वीर्येण द्वितीयः मिमौते† ॥ १० ॥

अथ यत् पुञ्च कृत्वो मिमौते । संव्वत्सरसम्मितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽक्वतवः संव्वत्सरस्य तुं पुञ्चभिराप्नोति
तस्मात् पुञ्च कृत्वो मिमौते ॥ ११ ॥

* 'वा'-इति ग, घ ।

† 'मिमौते'-इति क ।

‡, § 'संव्व'-इति ख ।

तु मभिमृशति । युत्ते सोम दिवि ज्योतिर्युत् पृथिव्यां
यदुरावन्तुरिक्षे । तेनास्मै युजमानायोरु राये कृद्वाधि
दात्रे व्योच ऽहुति युच वा ऽण्योऽग्रे देवानाः हविर्बभूव
तुद्वेक्षाच्चक्रे मैव सुर्व्वेणैवात्मना देवानाः हविर्भूव
मिति सु एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वतु* । तेऽस्यैतेनैवैतास्तनूरामुवन्स
क्त्वस्व एव देवानाः हविरभवत्तथो ऽण्वास्येष एतेनैवै-
तास्तनूरामोति सु क्त्वस्व एव देवानाः हविर्भवति तस्मा-
देव मभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्तं जघ्न-
स्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न
किञ्चन प्रतिधारयते† ता ह स्व मेव व्युशच्चेरुः कुस्मै नु
व्ययं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्वृत्तो हत इति सुर्व्वं वा
ऽइदं मिन्द्राय तस्थानु मास यदिदं किञ्चापि योऽयं
पुवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । सुर्व्वं वै म ऽइदं तस्थानं यदिदं किञ्च
तिष्ठध्व मेव म ऽहुति ता होचुः किं नस्तुतः स्यादिति

* 'तु'—इति ग, घ ।

† 'एतेनै'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रतिधारयति'—इति ग, घ । 'प्रतिधारयते'—इति सा०-सम्मतम् ।

प्रथमभक्षु एव वः सोमस्य राज्ञ इति तथेति ता
अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृह्णीत तद्यु-
देना उरसि न्यगृह्णीत तुस्मान्निग्राभ्या नाम तथैवैना*
एतद्युजमान उरसि निगृह्णीते सु आसा मेषु प्रथम-
भक्षः सोमस्य राज्ञो युन्निग्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । आचा स्थ वृचतुर इति शिवा
ह्यापस्तुस्मादाह आचा स्थेति वृचतुर इति वृचः५ ह्येता
अघ्नन्वाधो गूर्ता अमृतस्य पत्नीरित्यमृता ह्यापस्ता
देवीर्देववेमं यज्ञं नयतेति नाच तिरोहित मिवास्त्युप-
हृताः सोमस्य पिबतेति तदुपहृता एव प्रथमभक्षः
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्† । युं दिव्यात्तं मुनसा ध्यायेदमुष्मा
ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मिति यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणः
हुन्ति तं न्वेव‡ परिचक्षतेऽथ किं यु एतं देवो हि सोमो
घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिषुण्वन्ति तु मेतेन घ्नन्ति तथा
त उदेति तथा सुज्जीवति तथानेनस्युं भवति युद्यु
नु दिव्यादपि तृण मेव मुनसा ध्यायेत्तथो ऽअनेनस्युं
भवति ॥ १७ ॥

* 'ता'-इति ग, घ । † 'घ्नन्'-इति ग, घ ।

‡ 'तन्वेव'-इति क, ख ; 'तद्देव'-इति च वृद्धो डा०-वेवरेण ।

स प्रहरति । मा भर्मा संव्विक्था इति मा त्वं भैषीर्मा
 संव्विक्था अमुष्मा ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मित्येवैतदा-
 होर्जं धत्वेति रुसं धत्वेत्येवैतदाह धिषणे व्वीड्वी
 सती व्वीडयेथा मूर्जं दधाथा मितिमे ऽएवैतत् फुलके
 आहुरित्यु हेक ऽआहुः किन्नु तुच योऽप्येते फुलका भिन्द्या-
 दिमे ह वै द्यावापृथिवी ऽएतस्माद्वज्रादुद्यतात् सुःरेजेते
 तदाभ्या मेवैन मेतद्द्यावापृथिवीभ्याः शमयति तुथेमे
 शान्तो न हिनस्त्यूर्जं दधाथा मिति रुसं दधाथा
 मित्येवैतदाह पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सुर्वं
 पाप्मानः हन्ति ॥ १८ ॥

स वै चिरभिषुणोति । चिः सुम्हरति चतुर्न्निग्राभ
 मुपैति तद्दृश दुशाक्षरा वै च्विराद् वैराजः सोमस्तुस्मा-
 द्दृश कृत्वः सुम्पादयति ॥ १९ ॥

अथ युन्निग्राभ मुपैति । युच वा ऽएषोऽग्ने देवानाः
 हविर्बभूव तुङ्गेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्मिर्मिथुनेन
 प्रियेण धाम्ना सुःस्पृशेयेति तु मेतद्देवा आभिर्दिग्मि-
 मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुमस्पर्शयन् युन्निग्राभ मुपायं-
 स्तथो ऽएवैन मेषु एतदाभिर्दिग्मिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुःस्पर्शयति युन्निग्राभ मुपैति ॥ २० ॥

स उपैति । प्रागुपागुदगधराक्स्त्र्युतस्त्वा दिश आधा-

वन्त्विति तुदेन माभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुस्पर्शयत्यम्ब निष्पर सुमरौर्विदा मिति योषा वा
 ऽश्रम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाम्ब निष्परिति सुमरौर्विदा
 मिति प्रजा वा ऽश्ररौः सुम्प्रजा जानता मित्येवैतदाह
 तुस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति सु मेव ता
 जानते तुस्मादाह सुमरौर्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ युस्मात्सोमो नाम । युच वा ऽण्योऽग्रे देवानां
 हविर्बभूव तद्धेष्टाच्चक्रे मैव सुर्व्वेणैवात्मना देवानां
 हविर्भूव मिति तुस्य या जुष्टतमा तनूरास ता मप-
 निदधे तद्वै देवा अस्पृखत ते होचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सुहैव
 न एतया हविरेधीति तां दूरु ऽद्वोपप्रावृहत स्वा वै म
 ऽण्येति तुस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ युस्माद्यज्ञो नाम । घृन्ति वा ऽएन मेतद्यदभि-
 षुखन्ति तद्यदेनं तन्वते तुदेनं जनयन्ति सु तायमानो
 जायते स युन् जायते तुस्माद्यज्ञो यज्ञो‡ ह वै नामै-
 तद्यद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

* 'मिति'-इति ख, 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'नामु'-इति ख, 'नाम'-इति ग, घ ।

‡ 'यं जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो'-इति क, ख ; डा०-वेवरेण चैकच दृष्टः ।

तुचैता मुपि व्याच मुवाद । त्व मङ्ग प्रशसिषो देवः
शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र
ब्रवीमि ते व्युच इति मर्त्यो हवैतद् भुवन्नुवाच* त्व
मेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यते । आपो ह वै
वृचं जघ्रुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै
व्सतीवुरीर्यं ह्लाति व्सतीवुरीर्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो
ग्रहान्विगृह्यते तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्विगृह्यते होतृचमसाद्
योषा वा ऽऋग्योता योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते
तुदेन मेतस्यै योषाया ऽऋचो होतुः प्रजनयति तस्मा-
द् होतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

इत्य मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमा-
भिषवप्रयोगं वक्तु सुपक्रमते— “अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति† ।
‘अधि’ उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दारुमये फलके, तथोरुपरि ते
‘उपविशन्ति’ । उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— उत्तरौ तावध्वर्य-

* ‘भुगवन्नुवाच’—इति सा०—सम्मतः पाठ इति डा० वेवरः ।

† ‘दिति’—इति ख, ‘दिति’—इति ग, घ ।

१— एतदेवोद्धृतं कात्यायनेन, औ० सू० ६. ४. १. द्रष्टव्यम् ।

यजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्येतरे त्रयः, देवस्य लेत्या-
दिना^१ । 'इतरे' अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः । हिरण्यवन्धनं विधाय, तत्
सत्यरूपत्वेन प्रशंसति— "अथास्यां हिरण्यं बध्नीते द्वयं वा इदं न
तृतीय मस्तीत्यादिना । 'अस्याम्' अनामिकाङ्गुल्या मित्यर्थः ।
द्वयं वेत्यादि प्रागसङ्गद् व्याख्यातम्^२ । अत्रेतत्वं हिरण्यस्येत्यं
श्रूयते— "आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्, ता अग्निरभ्यधात्, ताः
समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्यं समवदिति^३ । अध्वर्यो-
र्मनुष्यत्वेनानृतरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्निरेतस्य हिरण्यस्यात्राभिषव-
समये सृष्टेनेनानृतवाधात् 'सत्येन' 'अंशून्' सोमांशून् 'उपस्युशानि',
'सत्येन' 'सोमम्' 'पराहणानि' अभिषुणोमौत्यभिप्रायेण हिरण्यं
बध्नीयात् ॥ १ ॥

"अथेति । 'अथ' अंशुग्रहाभिषवार्थम् 'अध्वर्युः' गावाणामादत्ते^४ ।
अभिषवसाधनस्य गावोऽश्वसमत्वं विधाय प्रशंसति— "ते वा एत
इति । सोमस्य देवलसमर्थनाय "दिवि ह्येति । 'हि'-शब्दः
"तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्"-इत्यादि^५ श्रुत्यन्तरप्रसि-
द्ध्यर्थः । तस्य दुस्यस्य सोमस्य वृत्रत्वप्रकारः प्राग् वर्णितः^६ । तस्य
वृत्रीभूतस्य सोमस्य 'शरीरं' परिदृश्यमानाः 'गिरयः', तदवयवाः

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २, ३, ४, ५ ।

२— १. १. १. ४, ५. २. २३ (१ भा० ६, ४१८ पृ०) ।

३— तै० सं० ५. ५. ४. १ । ४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ क ।

५— तै० सं० ३. ५. ७. २. (३ भा० ३४६ पृ०) ।

६— ३५० ४३० १३० (२४४ पृ० ५५०) ।

‘अश्वानः’ । अतः ‘एतत्’ एतेन गावणा मश्वमयत्वकरणेन ‘एन’ सोमं समृद्धं कृतवान् भवति । न हि खगरीरं स्वस्य बाधकं भवति, अतस्तेनाभिषवेनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरावयविनौ विस्लिष्टाविदानीं सोमाभिषवव्याजेन सम्बन्धयन् सोमं ‘कृतं’ सकलं कृतवान् भवति । किञ्चाभिषवो नामास्य वधः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अश्वमया गावाणः तदवयवत्वात् ‘न घ्नन्ति’ न हिंसन्ति । ‘अतः’ ‘अस्मात्’ अभिषवस्यास्मात् सोमः ‘उदेति’ पुनरुदितो भवति । तथैव ‘सञ्जीवति’ च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति । “तस्मादिति पुनरुपसंहारः ॥ २ ॥

अथ तच्च मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “त मादत्ते देवस्य लेत्या-दिना^१ । गत मेवैतत् । “पूषा भागदुष इति । “दुहेः कव घञ्च”-इति^२ कप् घकारश्च । किं कारणं सवित्राद्यभिधानम् ? उच्यते— “वज्रो वा, एष इति । “एषः” गावा प्रक्षेपसाधनत्वसाम्यात् सारव-त्वाच्च ‘वज्रः’, ‘अतः’ ‘तस्य’ अस्य देवः ‘भक्तां’ स्वामी ‘न मनुष्यः’; यत एव मतः ‘तं’ गावाणम् ‘एताभिः’ सवित्रादिभिः ‘देवताभिः’ ‘आदत्ते’ अध्वर्युः^३ ॥ ३ ॥

“आददे रावासीति^४ । मन्त्रभागे गावाणं सम्बोध्य त्वं रावा-सीति मन्त्रोऽभिधत्ते । तस्य तथात्वं कुत इत्याशङ्क्य परम्परया भवि-ष्यतीत्युपपादयति— “यदा वा एन मेतेनाभिषुष्यन्तीत्यादिना । अभिषवाभावे आहुत्यसम्भवात्, आहुत्यभावे दक्षिणाना मप्रसन्तोः

१— वा० सं० ६. ३०. १ क ।

२— पा० सू० ३. २. ७० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ क ।

४— वा० सं० ६. ३०. १ ख ।

‘आहुतीश्च दक्षिणाश्च’ इति ‘एतद्’ द्वयम् ‘एषः’ यावा ‘रासते’ ददाति । अतो रासत इति रावेति; रासतेर्दानार्थात्^१ रावशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ‘रावासीति आह’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वर मिति^२ । मन्त्रं व्याचष्टे— योऽयम् ‘अध्वरः’ सः ‘यज्ञः’ ‘वै’ एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः । यदतिगुम्फितत्वेन महत्, तद् ‘गभीरम्’ इति श्लोके व्यवह्रियते; अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् ‘इमम् अध्वरं महान्तं कृधि’ ‘इत्याह’ मन्त्रः । सुषूतम मित्यत्र सुसुततम मिति वक्तव्ये तकारशोपो दीर्घ-श्चान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— “सुषूतम मिति सुसुततम मित्ये-वैतदाहेति । पवि-शब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थ इति व्याचष्टे— “एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति । पवतिर्गति-कर्मा^३ । पवति, दशापवित्रे स्रवतीति पविः सोमः । अथ वा पवि-वद् वक्त्ररूपत्वात् पविः सोमः । सोमः ‘इति’ यदस्ति, ‘एषः’ सोमः ‘उत्तमः पविः’ खलु; सोमपानेन प्रवक्त्रस्त्रेन्द्रस्य वृत्रादिवधश्रव-णाद् । अत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे— “ऊर्जस्त्रन्तं पयस्त्रन्त मित्या-दिना । अत्रोर्जमधुपयसां रसविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपा-दिति भावः । नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एवं सङ्गच्छन्त इत्यस्या आशङ्काया अपनोदनाय पुनर्निर्देशः कृतः— “यदाहोर्जस्त्रन्तं मधुमन्तं पयस्त्रन्त मितौति ॥

१— निघण्टौ ३. २२. ५ द्रष्टव्यम् । २— वा० सं० ६. ३०. १ ग ।

३— निघ० २. १४. १०८ ।

मन्त्रस्थाय मर्थः ।— हे यावन् ! त्वं 'रावासि', अतस्त्वां 'सवितुः
देवस्य' अनुज्ञायां सत्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्याम्'
'आददे' । उक्तो बाहुस्तद्विभागः । 'इमम्' 'अध्वरं' यज्ञं 'गभीरं'
महान्तं 'हृदि' कुरु । 'इन्द्राय' इन्द्रायै 'सुपूतम्' सुपूतं भिषुतं कुरु ।
'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्तं चेम मध्वरम् ऊर्जादेराश्रयभूत-
रसोपेतं कुर्विति ॥ ५ ॥

“अथ वाचं यच्छतीति । वाग्यमनार्थवादो “देवा ह वा
इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्यमनस्यावधिः सूत्रे दर्शितः— “(देवस्य
लेत्यभि मादाय) वाचं यच्छति प्राग्घङ्कारात्”—इति^१ ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “निग्राभ्यासु वाचयति उरस्तेना निगृह्य
निग्राभ्यास्येति^२ । तदिदं माह— “अथ निग्राभ्या आहरति, तास्तेन
वाचयति निग्राभ्या स्य देवश्रुत इत्यादिना । 'तासु' आगतासु
'एनं' यजमानं 'निग्राभ्या स्य' इत्यादि-मन्त्रं^३ 'वाचयति' अध्वर्युः ।
हे आपः ! 'देवश्रुतः' देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूयं 'निग्राभ्याः स्य
इन्द्रेणोरसि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि— “तद्यदेना उरसि न्यगृ-
हीत, तस्मान्निग्राभ्या नाम”—इति^४ । तादृशो यूयं 'मा' मां 'तर्प-
यत' प्रीणयत ॥

सङ्गृह्योक्तं मवयवशोऽभिधत्ते— “मनो म इत्यादिना^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ५ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ४. ७ । ३— वा० सं० ६. ३०. २ ।

४— अनुपद मिहैवोपरिष्ठात् पञ्चदश्यां कण्ड्यां द्रष्टव्यम् (५७८ पृ०) ।

५— वा० सं० ६. ३१. १ । पूर्वमन्त्रस्यैव शेषोऽयम् ; इह विनियोगानन्य-
श्रुतेः । संहितायान्तु भिन्न एवायं मन्त्र इति प्रतीयते ।

‘आत्मानं’ शरीरम् । ‘प्रजां’ पुत्रादिकाम् । ‘गणान्’ बन्धुसृत्या-
दीन् । युष्माभिस्तर्पिता अस्रदीयाः ‘गणाः’ ‘मा विद्वषन्’ विद्वद्भू-
द्वणा मा भूवन् । आपः स्वल्प मेव तर्पणसाधनं द्रव्यम्, तर्पयि-
तव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्कायां माह—
“रसो वा आपस्तास्वेवेता माशिष माशास्त इति । अपां रसरूप-
त्वात् तास्त्वैवेतां दत्तिरूपा माशिष माशास्ते; अतः सारवता
आशासनं युक्तम् । मन आदिकं सर्वं मपि सङ्गृह्णानुवदति— “सर्वं
च म इति । आत्मानं मित्यादिर्विविच्यानुवादः ॥

“उपांशुसवने सोमं मिमीत” इन्द्राय ला वसुमत इत्यादि-
सूत्रोक्तं मर्थं दर्शयति— “य एष उपांशुसवनः, स विवस्वानादित्यो
निदानेन, सोऽस्यैष व्यान इति । उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते
येन, स ‘उपांशुसवनः’ पाषाणः; ‘सः’ ‘निदानेन’ मूलकारण-
विचारेण विवस्वत्सञ्ज्ञक आदित्य एव; तस्यैवेतात्मानावस्थानात् ।
‘स एष’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘व्यानः’; प्राणापानरूपयोरुपांशुन्तर्यामयो-
र्मध्ये स्थाप्यत्वात् । “अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः”—इति^१
श्रुतेरस्य व्यानत्वम् । उपांशुसवन इति वैदिकी सञ्ज्ञा, व्यवहारार्था,
तदुपांशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमर्था ॥ ७ ॥

“त मभिमिमोत इति । ‘तम्’ उपांशुसवनम् ‘अभि’ तस्यो-
परि सोमं ‘मिमिते’ क्रयकालीनमानेन सोमं संस्क्रुयात् । “घ्नन्ति

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ८ । २— वा० सं० ६. ३२. १—५ ।

३— का० ब्रा० ५. ३. ३ ।

वा इत्यादिरूपोपांशुसवनपरिमानार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य यावो-
परिभावं प्रशस्तेदानीं मानं प्रशंसति— “यदेव मिमीते तस्मा-
न्मात्रा मनुष्येष्विति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । यापि मात्रा सोमे कृता,
‘तस्मात्’ सोमस्य मितत्वात् ‘मनुष्येषु’ व्यवहारार्थं प्रत्य-कुड्वाढक-
द्रोणादिका ‘मात्रा’ सम्यक्ता । “यो चापि”—इत्यत्र उकारः प्रश्लेषः ।
‘अपि च’ ‘या उ’ च ‘अन्या मात्रा’ एकद्वीत्यादिमह्याप्रयुक्ता, सापि
सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “स मिमीत इन्द्राय त्वा
वसुमत इत्यादिना^१ । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्द्देशस्य वसुसूत्राणां
तद्विशेषणतया निर्द्देशस्य च प्रयोजनं माह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेत्यादिना । ‘यज्ञस्य’ सोमयागस्य ‘इन्द्रो देवता’ ; “प्रातःसुत
मपिबो हयंश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । समृभुभिः पिबस्व रत्न-
धेभिः”—इत्यादिमन्त्रात्^२ सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् “इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता”—इत्युक्तम् । ‘वसुमते रुद्रवते’ इत्यादौ वस्वादेरिन्द्र-
शेषत्वप्रतीतेः इन्द्रप्रधानभूतं मुख्यं भागिनं कृत्वा वस्वादीनपि
‘अन्वाभजति’ पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्थानुचरान् कृतवान्
भवतीति यावत् । “इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने”—इत्यत्राभिमातिशब्दः
सपन्नं मभिधत्त इत्याह— “सपन्नो वा अभिमाति रिति । “इन्द्राय
त्वाभिमातिघ्ने”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुयं प्रशंसति— “सोम्यो-
द्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिभागसमये मुख्यस्य राज्ञो

१— पूर्वलिखिते १-२ टोप्यन्याविह्वापि सङ्गच्छेते ।

२— ऋ० सं० ४. ३५. ७ ।

देवो भागः प्रातिस्विकः,^१ तं प्रथमं मेवापोद्धृत्य पश्चात् स्वं स्वं मंशं विभजन्ति ; एवं रुद्रवस्त्रिन्द्रेभ्यः देवतान्तरसहभाव मन्तरेण केवल उद्धारः कृतो भवति । श्रेष्ठत्वे वीजं मभिमातिहन्तृत्वम् । यतोऽयं मभिमातिहाः, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

“शेनाय त्वेति । ‘शेनाय त्वा’-‘अग्नये त्वा’-इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं माह- “तद् गायत्र्यै मिमीत इति । ‘सोमभृते शेनाय’ इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्य तदुपपादयति- “स यद् गायत्री शेनो भूत्वा दिवः सोम माहरदिति । अन्यर्थमित्यस्य, गायत्र्यर्थत्वं तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् । तच्चेत्य मेवावगन्तव्यम्- “अग्नेर्गायत्र्यभवत्”-इति मन्त्रवर्णात्^२ गायत्र्या निदानं मग्निः ; अतो जन्यजनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्थात् स्यादित्यभिप्रेत्य “तद् गायत्र्यै मिमीते”-इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानगतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति- “अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीत इति । “एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यैतर्गिकत्वात् मन्त्राणां पञ्चत्वात्मात्रं मपीति पञ्च कृत्व इत्यर्थसिद्धम् । गवामथनादिसत्रस्य संवत्सरसंस्मितयज्ञत्वं प्रसिद्धम् । ‘तस्मात्’ ‘पञ्च कृत्वः’ मानं प्रशस्तम् । “इन्द्राय त्वा वसुभते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम्”-इति^३ सूत्रम् ॥ ११ ॥

१- प्रातिस्विकः स्वकीयोऽसाधारणः ।

२- “अग्नेर्गायत्र्यभवत् सद्यग्वोष्णिहया सविता सम्भूव । अनुकृभा सोम उक्थैर्महसान् रुद्रस्पतेर्हृत्वी वाच मावत्” ऋ० सं० १०. १२०. ४ ।

३- का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

मितस्य सोमस्य समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते—“त मभि-
मृशति^१ यत्ने सोम दिवि ज्योतिरिति^२। हे सोम ! ‘ते’ तव
‘यत्’ ‘ज्योतिः’ द्युतिमत्त्वं ‘दिवि’ अस्ति, यत् च ‘पृथिव्यां’ ज्योतिः
वल्लीरूपः सोमः, ‘यद्’ अपि ‘उरौ’ विस्तीर्णं ‘अन्तरिक्षे’ षोडश-
कलात्मकः, ‘तेन’ सर्वेषां तव स्वरूपेण सहितः सन् ‘अस्मै’ अभि-
पुष्यते ‘यजमानाय’ ‘राये’ तस्य धनार्थम् ‘उरु छाधि’ प्रभृतं क्षुत्।
तव शरीर मिति शेषः। ‘दात्रे’ हविःप्रदात्रे ‘अधिवोचः’ यज-
मानेन वचन मधिवचनम्, मदीयोऽयं सर्वथा अनुयाह्व इति
प्रब्रूहीत्यर्थः ॥

सोमस्य लोकान्तरस्थाव्यंशस्य यत् परिग्रहाभिधानम्, तदा-
ख्यायिकासुखेन प्रशंसति—“यत्र वा एषोऽग्रे देवानां मित्यादिना।
‘यत्र’ यत्काले ‘अग्रे’ सृष्टेः प्राक् ‘देवानां’ ‘हविः बभूव’ सोमः,
‘तत्’ तदा अहं ‘सर्वेणात्मना’ ‘देवानां’ ‘हविः’ ‘मा भूवम्’ न
भवामि ‘इति’ विचार्य, ‘एषु’ त्रिषु ‘लोकेषु’ स्वाः ‘तनू’ ‘विन्ध-
धत्त’ विभज्य स्थापितवान् ॥ १२ ॥

“तदै देवा अस्पृण्वतेति। ‘तद्’ वृत्तान्तं ‘देवाः’ ‘अस्पृण्वतः’।
“स्पृ प्रीतिचलनयोः”^३। बल्लोपलक्षितव्यापारं कृतवन्तः, ज्ञातवन्त
इत्यर्थः। ‘ते’ देवाः ‘अस्य’ अग्नेः ‘एताः’ लोकत्रयस्थिताः ‘तनूः’
‘एतेन’ “यत् ते दिवि ज्योतिः”—इत्यादिमन्त्रेण ‘आभुवन्’ प्राप्त-

१— का० औ० सू० ६. ४. ६।

२— वा० सं० ६. ३३. १।

३— “स्पृ प्रीतिपालनयोः। प्रीतिचलनयोरित्यन्ते। चलनं जीवन् मिति
स्वामी”—इति सि० कौ० स्वा० प० १३ धा०।

वन्तः । 'सः' 'कृत्स्न एव' अविकल्न एव 'देवानां हविरभवत्' ।
 "तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद् व्याख्येयम् । "तस्मादेवेति
 निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निगाम्योदकैः सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निगाम्याभि-
 रूपसृजतीति' । मिश्रयेदित्यर्थः । मिश्रण माख्यामुखेन प्रशंसति—
 "आपो ह वै वृचं जप्नुरित्यादिना । 'तेनैव वीर्येण' केनाप्यवधो
 वृचोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मकेन 'एतत्' इदानीं मपि 'आपः' 'स्यन्दन्ते'
 वेगेन गच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एनाः' आपः 'न
 किञ्चन' वस्तु, लोद्धकाष्टपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति,
 किन्तु, 'ताः' आपः 'स्व मेव वशं' स्वतन्त्रं यथा भवति तथा
 विश्रम्भेण 'चेरः' अगच्छन् । तेषां स्वातन्त्र्ये कारणं माह— "कस्मै
 तु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृचो हत इतीति । सर्वस्यापि
 लोकास्य घातको वृचः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः ; अतो 'वयं' 'कस्मै'
 अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति । इत्थं मयां स्वातन्त्र्यं
 प्रतिपाद्य, तासां मिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इदं
 मिन्द्राय तस्थान मासेति । 'तस्थानम्' इति तिष्ठतेः कानचि-
 रूपम् । कैमुतिकन्यायसिद्ध्यर्थं माह— "अपि योऽयं पवत इति ।
 'योऽयं' दुर्वहलेन प्रसिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इन्द्राधीनः
 स्थितवान् किल्न, किमु वक्तव्यं मेतत् सर्वं मिन्द्रवशे स्थित
 मिति ॥ १४ ॥

“स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अथ ‘स इन्द्रः’ एवम् ‘अब्रवीत्’ । ‘यत्’
 ‘किञ्च’ ‘इदं’ भूतजातं ‘मे’ मदर्थं स्थितम्, अतो यूय मपि
 ‘तिष्ठध्व मेव’ न गच्छत ‘इति’ । अथ तेन तथोक्ताः ‘ताः’ आपः,
 वयं तिष्ठेमहि, ‘नः’ अस्माकं ‘ततः’ ‘किं’ लब्धं ‘स्यात्’ ? ‘इति’ अब्रु-
 वन् । अथ तासां मिन्द्रः ‘सोमस्य राज्ञः प्रथमभक्षे’ इतरेभ्यो देवेभ्यः
 प्राक्, अभिषवकाले ‘एव’ ‘वः’ अस्तु ‘इति’ प्रादात् । ‘ताः’ अस्तु
 ‘तथेति’ अङ्गीकृत्य ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘अतिष्ठन्त’ ॥

प्रसङ्गात् निधाभ्यशब्दनिर्वचन माह— “तास्तस्याना उरसि
 न्यगृह्णीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात् ‘निधाभ्याः’ इति तासां
 मया नाम सम्पन्नम् । “हृद्यहोर्भश्चन्दसि”—इति^१ हकारस्य भवम् ।
 निधाह्या इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवैताः एतद्यजमान उरसि
 निगृह्णीत इत्यर्थः । अत्र विधिरुत्तेयो निगृह्णीयादिति ॥

न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकाले ताभिः
 संसर्ग एव भक्ष इत्याह— “स आसा मेघ इति ॥ १५ ॥

उपसर्गे मन्त्र मभिधाय व्याचष्टे— “स उपसृजति श्वाचां स्य
 वृत्रतुर इत्यादिना^२ । श्वाच-शब्दस्याभिप्राय माह— “शिवा ह्याप
 इति । यद्यपि “श्वाच मिति क्षिप्रनाम^३, “आशु अतनं भवति”—
 इति निरुक्तम्^४, तथाप्यक्षरसामान्यान्निर्भूयादितिन्यायेन^५ श्वाच-

१— पा० २. ३. २ सू० वा० १ ।

२— वा० सं० ६. ३४. १ ।

३— निघ० ४. २. १४ ।

४— निरु० ५. १. ३ ।

५— “अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्भूयान् त्वेव न निर्भूयात्”—
 इत्यादि निरु० २. १. १ द्रष्टव्यम् ।

शब्दविश्लेषणेन शिवशब्दप्रतिभानात् अपां च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धेः “श्वाचा स्वेत्याभ्युक्त मित्यर्थः । यस्मात् ‘एताः’ आपः ‘वृच मघ्नन्’ तस्माद् ‘वृचतुर इति’ मन्त्रो ब्रूते । त्वीं हिंसार्थः^१ । वृचं त्वर्वन्ति व्रन्तीति वृचतुरः । ‘अमृतस्य’ ‘पत्नीः’ पालयिष्यः । यदि यूयं अमृता न भवेयुः, तर्हि तादृशीना मपां स्वामित्वं मेव नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्ध्या “अमृता ह्यापः”—इति ब्राह्मणम् । प्रसिद्धिवाचकं हि-शब्द माह—“ता देवोर्देवचेति । मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थता माह—“नाच तिरोहित मिवास्तीति । इदानीन्तनं सोमपानविषय सुपक्वानम् “उपहृताः सोमस्य पिबतेति मन्त्राभिधानादायात मिति दर्शयति—“उपहृता एव प्रथमभक्षं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीति ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः सम्पन्नः ।— हे निग्राभ्या आपः । यूयं ‘श्वाचाः स्त्र’ शिवा भवथ, ‘वृचतुरः’ वृचस्य हिंसकाः स्त्र, ‘राधः’ धनस्य ‘गूर्ताः’ उद्यमयिष्यः । “गुरी उद्यमने^२”, “नसत्तनिषत्तेत्यादिना^३ निपातितो गूर्त-शब्दः । ‘अमृतस्य’ ‘पत्नीः’ पालयिष्यः स्त्र । अतस्माद्बृहस्पतिमोपेताः ‘देवैः’ हे ‘देव्यः ! देवचा’ देवान् प्रति ‘इमं यज्ञं’ सोमात्मकं ‘नयत’ प्रापयत, ‘उपहृताः’ अनुज्ञाताः सत्यो यूयं ‘सोमस्य’ सोमं पिबतेति मन्त्रार्थः ॥

“श्वाचा स्वेत्याभिज्ञति निग्राभ्याः”—इति^४ कात्यायनः ॥ १६ ॥

१— भा० प० ५७० धा० ।

२— तु० व्या० १५ धा० ।

३— पा० सू० ८. २. ६१ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ४. १२ ।

यदुक्तं तेन “प्रहरिष्यन् द्वेयं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं वज्रं
प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे त्वणं माभेरिति प्रहरत्येवं चिः”—
इति^१, तदिदं माह— “अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना । ‘अमुष्मै’ देव्रे;
अत्र सोमशर्मण इति देष्टुर्नाम मनसा गृह्णीयात्, ‘प्रहरामि’ प्रचि-
पामि, पाषाणरूपं वज्रं मिति शेषः । हे सोम ! ‘न तुभ्य मिति’ ।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तच्चाह— “यो न्वेवं मातुषं
ब्राह्मणं मिति । अत्यन्तदोषाविष्करणं मितौमं ब्राह्मणं मिति
विशेषितम् । ‘तं’ ब्राह्मणस्य हन्तारं ‘परिचक्षते’ ‘न्वेव’ खल्वेव ।
‘परिख्यानं’ दूष्यत्वेन वर्जनम्, ‘अथ’ ‘किं’, वक्तव्यं मिति शेषः ।
‘एतं’ माहात्म्यवन्तं पुरोवर्त्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमु-
तेत्यर्थः । कैमुतिकन्यायस्य वीजं माह— “देवो हि सोम इति ।
हि-शब्दो “देवो वै सोमः”—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अस्तु
तथा, यदि हन्तिः स्यात्, सैवात्र कुत इत्यत आह— “घ्नन्ति वा
एन मिति । प्राग् व्याख्यातं मिव । ‘एते’ शत्रुनामग्रहणपूर्वकं मभि-
षुण्वन्तः ‘तं’ सोमं ‘न घ्नन्ति’ । ‘तथा’ देख्यत्वभावनायां सत्याम् ।
‘अतः’ अस्माद्धननसकाशात्, अस्मात् स्थानादा । ‘तथा’ सति
अभिषोतुरध्वर्याः ‘अनेनस्यं भवति’ न विद्यते एनः पापं यस्य स
अनेनाः, तस्य भावः अनेनस्यम् ॥

देव्याभावे तत् कथं नित्याग्रहणाह— “यद्यु न द्विष्यादपि त्वणं
मेव मनसा ध्यायेदिति । अमुष्मै त्वणाय वज्रं प्रहरामि, हे सोम !
न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरण मनूय मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “स प्रहरति माभेरित्या-
दिना^१ । मा भेरिति पदं व्याकुर्वन्नेव द्वेष्ट्यलभावनायां यत् प्रयोजनं
प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तत्पर्यं मिति व्याचष्टे—
“माभेर्मां संविद्यथा इति, मा त्वं मेषीमां संविद्यथा अमुष्मा अहं
प्रहरामि, न तुभ्य मित्येवैतदाहेति । ‘एतत्’ माभेरिति मन्त्र-
वाक्यम् । ऊर्क्-शब्दस्याक्षनामसु^२ पाठात् अचान्नसारो रसो
विवक्षित इति व्याचष्टे— “रसं धत्स्वित्येवैतदाहेति । “धिषणे
वीक्षी”-इति मन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चिदाचार्याणां
मतम् ; तन्मतं निराकर्तुं सुदाहरति— “इमे एवैतत् फलके आङ्ग-
रित्यु हैक आङ्गरित्यादिना । प्रथमम् ‘आङ्गः’-इतिशब्दस्य पदानि
‘धिषणे’-इत्यादीनि । ‘एतत्’ एतस्मिन् वाक्ये ‘इमे’ सोमाधारभूते
‘फलके’ ब्रुवते इत्यर्थः । ‘इति’ अमु मर्थं मेकशाखिन आङ्गः । ‘तु’
प्रश्ने । ‘किं’ ‘तच्च’ त्वदभिमतं, विद्यत इति शेषः । विद्यत एवेत्या-
शङ्क्याह— “योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति । यद्येते च द्वे स्यातां,
तर्हि कदाचिदपि भग्नं स्याताम्, अतः किञ्च तच्चेत्यर्थः ॥

इदानीं स्वाभिमत मर्थं सोपपत्तिकं दर्शयति— “इमे ह वै
द्यावापृथिवी इत्यादिना । अत्र धिषणे अनूद्येते, तयोर्दार्ढ्यं माशा-
स्यते, तच्च सति ग्रैथिल्यकारणे उपपद्यते ; अतस्तत्प्रसक्ति माह—
“एतस्माद् वज्रादुद्यतात् संरेजेत इति । वज्रवद्धिसंकात् अभिषवा-
योद्यतशस्त्रसंकाशात् ‘इमे द्यावापृथिवी’ ‘संरेजेते’ कल्पेते । ‘द्यावा-

पृथिवीभ्याम्' इति चतुर्थीद्विवचनम् । 'एतत्' इदानीम्, आभ्या-
मर्थाय 'एनं' यज्ञं 'ग्रमयति' ग्रान्तं करोति, यथासौ उत्सेकावचे-
पाभ्यां द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति । 'तथा' सति,
"धिषणे विद्धि वीरुधेयाम्"—इत्यभिधाने सति 'ग्रान्तः' असौ यज्ञ
इति 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'न हिनस्ति', प्रोत्साहनेन तथोर्दृढत्वस्य
प्राप्तत्वादिति भावः । गत ऊर्गर्थवादः । "पाप्मा हतो न सोम इति
तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिकं फलं मा मा सन्ताप्त मिति
च देवताभूतस्य सोमस्याभिषवरूपो वधोऽध्वर्योरेव सम्भावित इति
तस्यैवेति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— "एवं चिरभिषुणोति^१"—इति, तदिदं चित्रं
विधाय सम्भरणनियामोपायनयोः सङ्ख्या सह समुच्चित्य प्रशंसति—
"स वै चिरभिषुणोतीत्यादिना । 'त्रिः सम्भरति' त्रिः सन्निषीद-
यति । निग्राभोपायनम् प्रागपादित्यादिमन्त्रजपः; तत् चतुर्वारं
कर्तव्यम् । 'तत्' मिलित्वा 'दश' सम्पद्यन्ते; विराट्कुन्दसश्च दशा-
चराणि; सोमोऽपि विराट्सम्बन्धौ; "पञ्च ह्रस्वो यजुषा भिमौत,
पञ्चकृत्वस्त्रिष्वौ मिति दशसङ्ख्या मितत्वात्; अतो वैराजस्य
सोमस्य समत्वाच्च अभिषवादिगता दशसङ्ख्या प्रशस्ता । ततोऽत्र
सम्भरणत्रित्वस्य निग्राभोपायनचतुष्टयस्य च विधिर्निर्दिष्टादेव
द्रष्टव्यः^२ ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० श्रू० ६-४. १६ ख ।

२— चिरभिषवे प्रहारासङ्ख्या का० श्रौ० ६. ४. १७—१९ सूत्रेषु द्रष्टव्या,
इहापि चतुर्थकाण्डे (१. १. १७, १६.) किञ्चिद् वक्ष्यति ।

अथ निघामोपायन मनुद्य प्रशंसति— “अथ यन्निघाम उपैति, यत्र वा एषो ऽग्रे देवानां हविर्वभूवेत्यादिना । “इमा दिशो-
ऽभिदध्याविति । अभिधानं मिथुनविषयं ध्यानम् । अभिधानप्रकार
माह— “आभिर्दिग्भिरिति । ‘मिथुनेन’ तद्योगेन, ‘प्रियेण’ दिशा
सभिमतेन, ‘धान्ना’ मम शरीरेण ‘संसृशेयेति’ । यद्वा, ‘दिग्भिः
मिथुनेन प्रियेण धान्ना’ दिशां मिथुनार्हण प्रियेण धान्ना शरी-
रेण संसृशेयेति व्याख्येयम् । एवङ्गमयमानस्य सोमस्य निघामो-
पायनेन ‘देवाः’ ‘आभिर्दिग्भिः’ सह ‘मिथुनेन प्रियेण धान्ना’
‘समस्यग्रयन्’ संयोग मकारयन्, निघामोपायन मेव संस्यग्रं इत्यर्थः ।
“तथो एवैन मिति, दार्ष्टान्तिकं वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् ।
यद्वा, पूर्वत्र सङ्ख्याविधिः सः, “यन्निघाम मित्यत्र तु यच्छब्दमुपेत्य
विधिरवगन्तव्यः ॥ २० ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स उपैति^१ प्रागपागित्या-
दिना^२ । अपाञ्चतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । “अधरागिति, उदक्-
प्रतियोगिनी दक्षिणा दिग्युच्यते^३ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

अथ सोमस्याभिषवसम्भरणादिप्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनं दर्श-
यति— “अथ यस्माद् यज्ञो नास्मिति । ‘यस्मात्’ प्रवृत्तिनिमित्तात्
यज्ञस्य ‘यज्ञः’ ‘इति’ ‘नाम’ अभूत् । तस्योत्तरम्— “घ्नन्तीत्यादि ।
अभिषवेन हतम् ‘एनं’ सोमं ‘तत्त्वते’ सम्भरणग्रहणहोमादिना

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २० ।

२— वा० सं० ६. ३६. १ ।

३— पा० सू० ५. ३. २० द्रष्टव्यम् ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुत्पादनम् । ‘सः’ सोमः
‘तायमानः’ सन् ‘जायते’, अतो यत् परम्परया आज्ञतिभावं
गच्छन् ‘जायते’ पुनः पुनः सम्भवति; अतो यन् जायत इति
‘यन्जः’ । अतो वस्तुतो ‘यन्जः’-इति तस्य ‘नाम’, ‘तद् यच्च
इति’ परोक्षेण व्यवहरति^१ ॥ २३ ॥

उक्तार्थसंवादत्वेन सोमप्रार्थनारूपं मन्त्रसंवादं दर्शयति—
“तत्रैता मपि वाच सुवाद, त्व मङ्ग प्रशंसिष इति^२ । ‘तत्र’ तस्मि-
न्निषवकात्वे ‘एतां’ प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति ‘वाचम्’ ‘उवाद’ उक्त-
वान् । हे ‘शविष्ठ !’ अतिशयेन बलवन् ! ‘अङ्ग’ हे इन्द्र ! ‘देवः’
‘त्वं’ ‘मर्त्यं’ मरणधर्माणं मां सोमं ‘प्रशंसिषः’ प्रशस्तं कुरु, आज्ञ-
त्यात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थः । “ग्रन्थं सुतो^३”,
“शिव्वज्जलं छेति^४”-इति^५ सिप्, आर्द्धधातुकादिट्,^६ “इतश्च
लोपः,”-इतीकारलोपः^७, “छेटोऽडाटौ”-इत्यडागमः^८ । अस्यन्यो
देवः किमिन्द्रप्रार्थनयेति तत्राह— “हे ‘मघवन् !’ तत् ‘त्वत्तः’
‘अन्यः’ ‘मर्दिता’ सुखयिता ‘न अस्ति’, यत एवम् अतः ‘ते’ तुभ्यं

१—“यज्ञः कस्मात् ? प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः, याचन्मो भवतीति
वा, यजुस्तो भवतीति वा, बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः, यज्ञं ध्येनं
नयन्तीति वा”-इति निरु० ३. ४. २ ।

२—वा० सं० ६. ३७. १ ।

३—भा० प० ७२८ घा० ।

४—पा० सू० ३. १. ३४ ।

५—पा० सू० ७. २. ३५ ।

६—पा० सू० ३. ४. ६७ ।

७—पा० सू० ३. ४. ६४ ।

‘वचः’ प्रशंसाप्रार्थनारूपम् ‘ब्रवीमि’ । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 “मर्त्या ह वै तद् भवन्नुवाच,^१ त्व मेवैतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति ।
 स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्योऽङ्गो होतृचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति—
 “अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्णते इति^२ । ‘निग्राभ्याः’ अभिषव-
 समये सोमोपसर्गायोपयुक्ता आपः । कथं ताभ्यो ग्रहणं मिति पर-
 म्परयेति दर्शयति— “आपो ह वै वृचं जघ्नुरित्यादिना । वीर्यवत्यः
 स्यन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरौणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होतृ-
 चमस-निग्राभ्याणां ग्रहणम्, निग्राभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा
 ग्रहान् विगृह्णते । तदा ‘तेनैव’ वृचवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव ‘एतत्’
 एतेन निग्राभ्याभ्यो ‘ग्रहान् विगृह्णते’ । तच्च ग्रहणं होतृचमससका-
 शाद् भवति; होतृचमसं दशापविचस्थोपरि धारयित्वा, तत्र सोम-
 रसं मामिच्छां संप्याद्य ग्रहणात् । ‘योषा-वै’ स्त्री खलु
 ‘खक्’, सैत्र ‘होता’; ऋचः शस्त्राद्यवयवरूपायाः होतृप्रयोज्यत्वात्
 अभेदविवचया ऋग्वोतेति सामानाधिकरण्यम् । “तदेन मेतस्या
 इति । ‘एतस्यै योषाये’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^३ । एतस्या योषायाः ऋग्वोत-
 लक्षणायाः सत्वन्वितया ‘एनं’ सोमम् ‘एतद्’ एतेन होतृचमसाद्
 ग्रहणेन ‘प्रजनयति’ पुनस्त्यादयति । “तस्माद्धोतृचमसादिति ।

१— ‘भगवन्नुवाच(!)’—इति च ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ४. २०, २१, २२ ।

३— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् निग्राभ्योदकैर्हातचमसेन ग्रहान् गृही-
यादिति विधिः^१ ॥ २५ ॥ [६. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्वेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चवीरिंस्त्रिदशतस्तुलाधनुसापकं त्राः ।
रत्नोत्सां हव्यवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनायौ,
अश्रालीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरहरिहरभूपाख्ये माज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे नवमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्^२ ॥

१—“कण्डिकासङ्ख्या ११४”—इति क, “कण्डिकाः ११४”—इति ख,
 “कण्डिकासङ्ख्या ११४”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
 २७ क०, ३ ब्रा० १७, ४ ब्रा० ३४ क०, ५ ब्रा० २५ क० ; सङ्कल-
 नयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिकाः सम्प्रज्ञाः ॥

२—“कण्डिकासर्वसङ्ख्या ८५६”—इति क, “अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या
 ८५६”—इति ख, तथैव ग, घ । तत्र प्रथमे प्रपाठके १२४, द्वितीये
 १२८, तृतीये १२२, चतुर्थे १३२, पञ्चमे १२७, षष्ठे ११२, सप्तमे
 ११४ ; सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे ८५६ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ॥